593174

К. І. СТЕЦЮК

НАРОДНІ РУХИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В 50–70-х РОКАХ XVII ст.

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ · 1959

V.N. KARAZINE KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY
0 009569 7

НАРОДНІ РУХИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В 50–70-Х РОКАХ XVII СТ.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

К. І. СТЕЦЮК

НАРОДНІ РУХИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В 50—70-х РОКАХ XVII ст.

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії Академії наук Української РСР

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук *В. А. Дядиченко*

Центральна Наукова
БІБЛІОТЕКА при ХДУ
ІНВ. № 593174

ВСТУП

Класики марксизму-ленінізму завжди відзначали величезну роль революційної творчості народних мас в розвитку суспільства. Розкриваючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку, марксизм-ленінізм показав, що народні маси є вирішальною силою суспільства, справжніми творцями історичного процесу.

Марксизм-ленінізм вчить, що спосіб виробництва є головною силою в системі умов матеріального життя суспільства, що він визначає характер усього суспільного ладу, його зміни і закономірний перехід від одного суспільного ладу до іншого, більш прогресивного. У «Передмові до «До критики політичної економії» Маркс писав: «В суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість»[1]. Головною ж силою виробничого процесу завжди були і будуть трудящі — виробники матеріальних благ, необхідних для існування і розвитку суспільства. Тому історія суспільства — це історія трудящих мас, історія народів.

В «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, що історія класового суспільства є історією боротьби класів. Ця боротьба — рушійна сила історичного процесу в класово-антагоністичних суспільних формаціях. Вищою

[1] К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, К., 1955, стор. 300—301.

формою класової боротьби є соціальні революції, які повалюють віджилий суспільний лад і утверджують новий, більш прогресивний.

Рушійною силою історичного процесу в феодально-кріпосницьку епоху була боротьба народних мас, і зокрема селянства, проти своїх гнобителів-феодалів. Ця боротьба була справедливою і прогресивною. В. І. Ленін писав: «...ми цілком визнаємо законність, прогресивність і необхідність громадянських воєн, тобто воєн пригнобленого класу проти гноблячого, рабів проти рабовласників, селян-кріпаків проти поміщиків, найманих робітників проти буржуазії» [1]. Велике прогресивне значення селянської антифеодальної боротьби полягало в тому, що вона була основною силою, яка в період визрівання буржуазних відносин привела до краху старого кріпосницького ладу і заміни його капіталістичним.

Вчення класиків марксизму-ленінізму про творчу роль народних мас в історії, про прогресивне значення селянської антифеодальної боротьби є методологічною основою для дослідження народних рухів періоду феодалізму взагалі і зокрема народних рухів на Україні в другій половині XVII ст.

У цій монографії автор прагнув висвітлити боротьбу народних мас проти своїх гнобителів на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., викрити намагання українських буржуазно-націоналістичних, російських і польських дворянських та буржуазних істориків опорочити боротьбу народних мас, оголосивши її руйнівною силою.

На основі архівних і друкованих джерел у праці подається загальна характеристика соціально-економічного розвитку Лівобережної і Слобідської України другої половини XVII ст., зокрема висвітлюється розвиток продуктивних сил в галузі сільського господарства, промислів і ремесла, зростання міст і розширення торгівлі.

У монографії показано зростання старшинської і монастирської земельної власності, становище різних груп селянства і соціально-економічні відносини в містах України. У праці автор торкається питання про поступове включення України, особливо Лівобережної і Слобідської, у всеросійський ринок і про зародження тут буржуазних зв'язків.

Проте головним предметом дослідження є боротьба народних мас України проти феодально-кріпосницького гніту, яка на різних етапах свого розвитку і в різних місцях Лівобережної і Слобідської України мала різноманітні форми і неоднакову гостроту.

На розвиток антифеодальної боротьби впливало і зовнішньополітичне становище України в той період. Загострення

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 261.

класової боротьби на Україні під впливом зовнішньополітичних обставин особливо яскраво виявилось в 1657—1658 рр., коли розгорнулася героїчна боротьба народних мас проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки (І. Виговського, Г. Лісницького, Ю. Немирича та ін.), яка намагалася відірвати Україну від Росії і нав'язати українському народові іноземне ярмо.

Антифеодальні виступи народних мас часто відбувалися в умовах боротьби за владу між окремими старшинськими групами (найбільш впливові очолювалися Я. Сомком, В. Золотаренком, І. Брюховецьким). У цій боротьбі, що нерідко посилювалася в зв'язку з загостренням в країні класових суперечностей, старшинські групи намагалися використати виступи народних мас для зміцнення своїх класових позицій. У праці показано, як незадоволення селянства, рядового козацтва і міської бідноти внутрішньою і зовнішньою політикою шляхетсько-старшинської верхівки за активною участю запорозької голоти вилилося у збройні виступи і повстання 1657—1658 і 1663 рр.

Певна увага приділяється аналізу феодально-кріпосницької політики царизму щодо України, викриттю його намагань за допомогою певних кіл українських феодалів ліквідувати соціальні наслідки визвольної війни, а також прагнення царизму скасувати політичну автономію України.

На основі вивчення архівних матеріалів у праці висвітлюється майже не досліджене (як в дореволюційній, так і в радянській історичній літературі) переяславське повстання 1666 р., спрямоване проти посилення гніту українських феодалів і наступу царизму на Україну.

У монографії показано, як в боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту міцніли зв'язки і дружба між братніми російським і українським народами, що яскраво проявилось в часи селянської війни 1667—1671 рр. під керівництвом Степана Разіна, яка охопила значну територію Росії і мала великий вплив на піднесення антифеодальної боротьби народних мас в усій Україні і особливо в Слобідській.

* *
*

Історія України другої половини XVII ст. мало досліджена як в радянській, так і в дореволюційній історичній літературі. Це особливо стосується висвітлення життя і діяльності народних мас, їх боротьби проти феодально-кріпосницького гніту і наступу царизму, проти зрадницьких прагнень шляхетсько-старшинської верхівки відірвати Україну від Росії і нав'язати українському народові іноземне ярмо.

Дворянська історіографія звертала завжди головну увагу

на війни і походи, на діяльність царів, гетьманів і полководців. Ця тенденція характерна і для української дворянської історіографії. Такі її представники, як анонімний автор «Історії русів»[1], Д. М. Бантиш-Каменський[2], М. А. Маркевич[3] та інші взагалі ігнорували народні маси як активну і вирішальну силу в історії, а творцем історичного процесу на Україні вважали козацьку старшину. Висвітлюючи історію України XVII — першої половини XVIII ст., вони підкреслювали, що гетьманський уряд з усією старшинською адміністрацією був найліпшою формою влади на Україні. Продовжуючи політичну традицію українських феодалів XVII і XVIII ст., які стояли за розширення автономії України в рамках Російської держави, переважна більшість українських дворянських істориків прихильно ставилась до російської монархії, виправдовуючи її феодально-кріпосницьку політику щодо України.

Представники російської дворянської і буржуазної історіографії взагалі не визнавали український народ окремим народом, який має свою історію, мову, культуру. Вони заперечували право українського народу на державність. Становлення української державності в ході визвольної війни 1648—1654 рр. ці історики розглядали не як процес внутрішнього розвитку, а як явище, привнесене іззовні, як результат впливу польсько-шляхетської адміністрації. Внутрішнє життя України вони висвітлювали з точки зору інтересів російської монархії, а боротьбу українських народних мас проти наступу царизму змальовували як реакційні виступи, як зраду Російській державі.

Концепція великодержавного шовіністичного напряму яскраво виявляється у Г. Ф. Карпова, особливо в його праці, присвяченій огляду джерел, що безпосередньо стосуються історії України[4]. У цій праці Карпов намагався применшити значення героїчної боротьби українського народу у визвольній війні 1648—1654 рр., зводячи її лише до протесту проти національно-релігійних утисків. Прагнення українських пануючих кіл до збереження автономії Карпов різко засуджує і цілком виправдовує дії царського уряду, спрямовані на повну ліквідацію політичної автономії України в другій половині XVIII ст.

Подібної концепції додержувався також і С. М. Соловйов[5].

---

[1] «История русов или Малой России» була поширена в рукопису в 20-х роках XIX ст. і надрукована в Москві у 1846 р.

[2] «История Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського видавалася чотири рази: у 1822, 1830, 1842, 1903 рр.

[3] Н. Маркевич, История Малороссии, т. 1—5, М., 1842—1843.

[4] Г. Карпов, Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся (далі: Критический обзор разработки главных русских источников), М., 1870.

[5] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI—XV, изд. «Общественная польза», СПб.

Історичні події на Україні, зокрема другої половини XVII ст., оцінювалися ним з точки зору інтересів Російської держави, яку він розглядав як організацію надкласову. У своїх численних працях С. М. Соловйов головну увагу звертає на зовнішньополітичні події, війни і дипломатичну історію, майже не зупиняючись на соціально-економічних питаннях. Зовсім незначне місце займає в його працях і висвітлення народних рухів в Росії і на Україні. Події Чорної ради 1663 р. і антифеодальну селянську війну 1667—1671 рр. він оцінює з реакційних позицій історико-юридичної школи [1]. Повстання під проводом Степана Разіна, що поширилося на величезну територію Росії, загрожуючи цілісності дворянської держави, і мало великий вплив на Україну, Соловйов зображує лише як «бунт» проти вищого начала державності [2]. Повстанці, в оцінці Соловйова, — вороги прогресу, бо вони виступають проти священних основ державності і власності. Він закликав до рішучої боротьби з «бунтівниками», за зміцнення державної влади [3].

Погляди С. М. Соловйова розвивав історик буржуазно-ліберального напряму В. Й. Ключевський. У своїх лекціях та дослідженнях Ключевський твердив, що класова боротьба є частковим і незакономірним явищем в історії, і відстоював ідею про надкласовий характер російської державної організації [4]. Події селянської війни 1667—1671 рр. Ключевський оцінює як «заколот», що порушив нормальний хід історичного процесу [5].

З реакційних позицій висвітлювали народні рухи і польські поміщицько-буржуазні історики, зокрема О. Яблоновський, К. Шайноха, Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон [6]. Вони характеризували народні рухи як звичайний розбій і грабіжництво, як «бунти дикості і некультурності».

Під великим впливом української дворянської, а також польської історіографії великодержавного напряму був П. О. Куліш — представник української буржуазно-націоналістичної історіографії. Його реакційні погляди особливо яскраво вияви-

---

[1] Історико-юридична школа на чолі з Б. М. Чичериним і К. Д. Кавеліним розглядала історію Росії як історію безкласової російської національності, яка дістала своє найвище завершення в самодержавному устрої.

[2] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, гл. V, стор. 291.

[3] «Очерки истории исторической науки в СССР», т. I, М., 1955, стор. 356.

[4] В. Ключевский, Курс русской истории, ч. I—II, М., 1904—1906; ч. III—IV, М., 1908—1910; ч. V, ГИЗ, Пг., 1921; всі п'ять частин курсу перевидані «Соцэкгизом» у 1937 р.; з 1956 р. Держполітвидав СРСР почав перевидання творів В. Й. Ключевського у 8 томах, вже надруковано: т. I, ч. I, 1956; т. II, ч. II, 1957; т. III, ч. III, 1957.

[5] В. Ключевский, Курс русской истории, ч. III, М., 1937, стор. 258.

[6] A. Jabłonowski, Pisma, t. III (Ukraina), Warszawa, 1911; K. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych — Dzieła Karola Szajnochy, t. IX—X, Warszawa, 1877—1878; F. Rawita-Gawroński, Bogdan Chmielnicki, t. I, II, Lwów, 1906—1909; його ж, Kozaczyzna Ukraina w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku, Warszawa, 1922; T. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674, t. I, II, III, Kraków, 1898.

лися у ставленні до народних мас, яких він зображував як пасивну, інертну стихію [1]. Селянство, яке вело героїчну боротьбу за своє соціальне і національне визволення, Куліш називав «мотлохом» (збірка поезій «Дзвін»), а події другої половини XVII ст. на Україні розглядав як «руїну», яка, на його думку, почалася ще в роки визвольної війни. «Руїну» він пов'язував з боротьбою селянства проти феодально-кріпосницького гніту, намагаючись довести, що ця боротьба не була закономірною для розвитку українського суспільства.

У своїх творах Куліш ідеалізував відносини між селянами і панами-феодалами, доводячи, що на Україні здавна панувала згода між багатими і бідними. Із захопленням описував Куліш життя української шляхетсько-старшинської верхівки і заможних козаків-хуторян, розглядаючи їх як основу української нації.

Націоналістичні погляди Куліша знайшли своє відображення в історичному романі «Чорна рада» [2]. У цьому романі Куліш спотворив історичну дійсність. Він показав народ як стихійну руйнівну силу і прикрасив козацьку старшину. Куліш ідеалізував представника пануючого феодального класу гетьмана Якима Сомка, ставлячи йому в заслугу навіть його аристократизм і зневагу до простого народу [3], до «черні», яку він збирався «здавити, як макуху» [4].

Зневага до простого народу, до селянських мас особливо виявилася в останній період життя Куліша. В грубій суперечності з історичними фактами, які свідчать про відважну, героїчну, самовіддану боротьбу пригноблених мас проти своїх гнобителів, він з неприхованою лютою називав селян «пічкурниками», «хамами», а козаків (козацьку голоту) — «п'янюгами» і «розбишаками». В таких працях, як «Відпадіння Малоросії від Польщі» [5] та «Історія возз'єднання Русі» [6], П. Куліш доводить, що виступи селян і козаків проти польських магнатів і шляхти були виступами «розбишак», «харцизяк», «безродних п'яниць, готових на грабежі і убивства» [7].

Богдана Хмельницького — видатного державного діяча і полководця, який керував боротьбою народних мас проти польсько-шляхетського гніту, який очолив процес складання української державності, правильно розуміючи її завдання і перспективи, наполегливо добиваючись возз'єднання України

---

[1] П. А. Кулиш, Казаки по отношению к государству и обществу, «Русский архив», кн. II, М., 1877, стор. 125.

[2] П. Куліш, Чорна рада, М., 1857.

[3] «Історія української літератури», т. I, К., 1954, стор. 297—298.

[4] П. Куліш, Чорна рада, стор. 107.

[5] П. А. Кулиш, Отпадение Малороссии от Польши, т. I—III, М., 1890.

[6] П. А. Кулиш, История воссоединения Руси, т. I—II, СПб., 1874; т. III, М., 1877.

[7] П. А. Кулиш, История воссоединения Руси, т. III, стор. 233.

з Росією, Куліш засуджує з лютою злобою, приписуючи йому, що він «квітучий край обернув на пустелю»[1].

Ставлячись із зневагою до народних мас, Куліш в той же час прославляв представників заможних верств, які були для нього уособленням вищих ідеалів гуманності і культури. На погляди Куліша значний вплив мала ідеологія феодального монархізму. В деяких творах Куліш ідеалізував російський царизм, заявляючи, що царська влада була необхідним завершенням соціальної будови України, що лише ця форма влади могла «дати безпеку для особи, сім'ї, власності і, нарешті, самої релігії» [2].

Куліш виявив себе як апологет російського монархізму та ідеолог пануючих кіл України, які були заінтересовані в твердій владі і високо цінували те, що дав їм російський царизм, забезпечивши їхні класові інтереси на основах бюрократично-поліцейської державності [3].

Значний крок вперед в оцінці історичних явищ зробила історіографія буржуазно-ліберального напряму і особливо такий її визначний представник, як О. М. Лазаревський. При аналізі наукової спадщини Лазаревського треба розрізняти певні етапи у формуванні його світогляду. В перший період наукової діяльності О. Лазаревському були властиві значні елементи демократизму. В останні ж роки життя в його політичних поглядах відбулася еволюція вправо, в бік буржуазного лібералізму.

Наукова спадщина О. Лазаревського дуже велика, йому належить понад 400 праць з історії Лівобережної України. Лазаревський був справжнім сподвижником науки, він невтомно збирав і систематизував великий документальний матеріал, який висвітлює різні сторони внутрішнього життя Лівобережної України. Піднявши величезну кількість нового архівного матеріалу, Лазаревський ввів у науковий обіг багато невідомих до того фактів. І сьогодні праці Лазаревського мають велику цінність для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. До таких праць належить тритомний «Опис старої Малоросії», який, за задумом автора, мав охопити всі десять полків Лівобережної України, але Лазаревський встиг завершити і надрукувати лише описи трьох полків — Стародубського, Ніжинського і Прилуцького[4]. В такому ж плані написана і його інша велика праця — «Історичні нариси полтавської Лубенщини XVII—

---

[1] П. А. Кулиш, История воссоединения Руси, т. II, стор. 143.
[2] Там же, стор. 26.
[3] П. А. Куліш, Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 89—94.
[4] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I (полк Стародубский), К., 1888; т. II (полк Нежинский), К., 1893; т. III (полк Прилуцкий), К., 1902.

XVIII вв.»[1]. Важливе значення мають також історико-статистичні дослідження Лазаревського про населені пункти Лівобережної України[2].

Цінний документальний матеріал, наведений Лазаревським, показує зростання великого феодального землеволодіння, свідчить про зловживання і насильства, які процвітали серед старшинської адміністрації. Докладно вивчивши родові дворянські архіви, Лазаревський показав справжнє лице козацької старшини, яку дворянська історіографія оголошувала борцем за національну автономію, за громадські і державні інтереси. В ряді історичних нарисів[3] він переконливо довів, що зростання матеріального добробуту козацької старшини грунтувалося на пограбуванні народних мас.

В одній з ранніх праць[4] О. Лазаревський висловлював думку, що закріпачення селян на Лівобережній Україні було не результатом адміністративного втручання російського царського уряду, а «природним наслідком внутрішнього життя гетьманської Малоросії»[5]. Він зазначав, що царський уряд своїми указами стверджував лише те, що уже існувало в українському суспільстві як його закономірне явище. Правда, подібна думка за кілька років перед цим була висловлена професором Київського університету О. Ф. Кістяківським[6], але вона не була такою чіткою і переконливою, як у Лазаревського, який сформулював її на основі глибокого аналізу величезного фактичного матеріалу.

Лазаревський показав, що зростання великого феодального землеволодіння відбувалося шляхом захоплення земель, на яких жили і працювали селяни, а також внаслідок скуповування козацьких земель і перетворення колишніх козаків-господа-

---

[1] А. М. Лазаревский, Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (далі: ЧИОНЛ), кн. XI, К., 1896.

[2] А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, вып. I, К., 1892; его ж, Историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда, К., 1890.

[3] А. Лазаревский, Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии, вып. I, «Записки Черниговского губернского статистического комитета», кн. 2, Чернигов, 1868; его ж, Очерки малороссийских фамилий (Материалы для истории общества в XVII—XVIII ст.), «Русский архив», кн. I, III, IV, М., 1875; его ж, Павел Полуботок (Очерк из истории Малороссии XVIII в.), «Русский архив», кн. I, М., 1880; его ж, Люди старой Малороссии, «Киевская старина», 1882, № 1, 3, 8.

[4] А. М. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908. Вперше була надрукована в «Записках Черниговского губернского статистического комитета», кн. I, 1866; українською мовою ця праця була надрукована в «Руській історичній бібліотеці», т. XXII, Львів, 1902.

[5] А. М. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 2.

[6] А. Ф. Кистяковский, Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии, «Основа», 1862, январь.

рів у підсусідків[1]. Документи, наведені Лазаревським, спростовують теорію «демократичності», «безкласовості» українського народу, доводять, що нагромадження багатства у старшини відбувалося за рахунок народних мас.

Проте, показавши наявність гострих суперечностей між багатими і бідними, Лазаревський в той же час не зміг розкрити їх справжньої причини. Тяжке становище народних мас він розглядав як наслідок зловживань власників феодальних маєтностей — козацької старшини і монастирів, не пов'язуючи його з усім суспільно-політичним ладом того часу, в основі якого лежав феодальний спосіб виробництва.

Висвітлення Лазаревським соціальних явищ наближається до концепцій народницької історіографії, в якій, за визначенням В. І. Леніна, кріпосне право зображується «не як певна форма господарської організації, що породжувала таку-то експлуатацію, такі-то антагоністичні класи, такі-то політичні, юридичні та ін. порядки, — а просто як зловживання поміщиків і несправедливість щодо селян»[2].

В значній мірі відбиваючи у своїх працях життя народу, О. М. Лазаревський, проте, не розумів вирішальної ролі народних мас в історії і вважав їх нездатними до самостійної історичної діяльності. Багато фактичного матеріалу є у Лазаревського і про класову боротьбу, що відбувалася на Україні як в другій половині XVII, так і пізніше, у XVIII ст., але суті цієї антифеодальної боротьби він в силу своєї класової обмеженості не зміг збагнути. Боротьба народних мас проти феодально-кріпосницького гніту оцінювалася ним лише як окремі епізоди-протести проти зловживань окремих «державців»[3].

Гетьманська адміністрація розглядалася Лазаревським не як організація пануючого класу, а як якийсь надкласовий орган влади, діяльність якого залежала від особистих якостей його членів. Для Лазаревського характерна також певна ідеалізація і царської адміністрації, намагання іноді розглядати її як захисницю народу від зловживань козацької старшини[4]. Відбиваючи погляди ліберальної буржуазії в питанні про державу, Лазаревський вважав, що державна влада може задовольнити інтереси народних мас і захистити суспільство від усяких соціальних вибухів.

Для історичної концепції Лазаревського особливо характерна переоцінка соціальних наслідків визвольної війни. На його думку, найважливішим її наслідком було знищення на Україні

[1] А. М. Лазаревский, Из истории сел и крестьян Левобережной Малороссии, «Киевская старина», 1891, № 1, стор. 4; й о г о ж, Заметки о Мазепе, «Киевская старина», 1898, № 4, стор. 143.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 297.

[3] А. М. Лазаревский, Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., ЧИОНЛ, кн. XI, К., 1896, стор. 96, 191.

[4] А. М. Лазаревский, Павел Полуботок, «Русский архив», кн. I, М., 1880, стор. 150, 167, 179, 197, 200.

шляхетського стану і великого землеволодіння польських магнатів, а в зв'язку з цим і ліквідація кріпосного права. «Після вигнання поляків, — писав Лазаревський, — не стало в Малоросії великих земельних власників — польських панів, а разом з ними не стало і привілейованого стану, залишилось одне поспільство — народ»[1]. Він вважав, що кріпосне право встановилося на Україні в результаті розкладу того демократичного соціально-політичного ладу, який нібито виник після визвольної війни 1648—1654 рр. «Вся маса населення Лівобережної Малоросії, — писав він, — в 1654 році складалася виключно з *демосу*, що ділив себе лише на *товариство* і *поспільство*, тобто на козаків-воїнів і селян»[2]. Лазаревський зазначав, що згодом з цього демосу утворилася українська шляхта, яка в кінці XVIII ст. дістала юридичні права російського дворянства.

О. Лазаревський підкреслював, що в роки визвольної війни 1648—1654 рр. не стало різкої межі між посполитими (селянами) і козаками, що вони досить легко переходили з однієї соціальної групи в іншу. Але з часом, внаслідок зростання старшинського землеволодіння, становище селян погіршується. Старшинські зловживання приводять до нового закріпачення селян, які були примушені відбувати «послушенство» своїм «державцям». З фактами «послушенства», як зазначав Лазаревський, можна зустрітися вже з 1662 р. Він констатував, що селяни в той час відбували «послушенство» не тільки на користь монастирів, але й світських феодалів. Розмір повинностей, який, на думку Лазаревського, залежав від «доброї волі» «державця», був для більшості підлеглих дуже великим.

Безсумнівно, не можна заперечувати важливих соціальних наслідків визвольної війни 1648—1654 рр., які полягали в тому, що народним масам вдалося визволитися з-під гніту шляхетської Польщі і значно ослабити кріпосницьку систему на Україні. Але феодальне землеволодіння і феодальні відносини не були ліквідовані, а ослаблення феодальної системи було явищем тимчасовим. Козацька старшина, українська шляхта і вище православне духовенство, займаючи керівне становище в економічному і політичному житті країни, не тільки зберегли своє велике землеволодіння, але й значно розширили його за рахунок володінь вигнаних польських панів і поступово відновлювали в колишніх формах експлуатацію селянства, козацьких мас і міської бідноти. Саме посиленням феодально-кріпосницького гніту пояснюється те, що на Україні в той час вибухнув ряд народних повстань. Таким був справжній хід

[1] А. М. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 37.

[2] А. М. Лазаревский, Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах, Х., 1898, стор. 9.

історичного процесу на Україні в другій половині XVII ст., до розуміння якого не зміг піднятися О. М. Лазаревський. Незважаючи на наявність в його світогляді елементів демократизму і просвітительства, Лазаревський в основних історико-філософських питаннях все ж залишався на позиціях буржуазно-ліберальної ідеології.

Погляди О. М. Лазаревського щодо соціальних наслідків визвольної війни поділяли також інші історики як ліберально-буржуазного, так і ліберально-народницького напряму. До останнього належала О. Я. Єфіменко, яка писала, що «великий переворот 1648 року змів, можна сказати, південноросійське дворянство з лиця малоросійської землі, тобто Лівобережної України»[1]. Слідом за Лазаревським Єфіменко ідеалізувала суспільно-політичний лад, що склався на Україні після визвольної війни. Органи старшинської адміністрації, які гнобили народні маси, вона вважала глибоко демократичними. «Джерелом влади, — писала вона, — був народ, і тому скрізь, де можна, панувало виборче начало»[2]. Для О. Єфіменко характерна також і недооцінка антифеодальної боротьби українського селянства. Вона, наприклад, твердила, що процес закріпачення селянства на Україні відбувався «майже без опору», а опір чинило лише козацтво, коли його стали закріпачувати[3].

Пояснюючи причину закріпачення селян на Україні, О. Єфіменко робить крок назад порівняно з Лазаревським. Основною причиною закріпачення Єфіменко вважала вплив ідей, які нібито оволоділи свідомістю пануючих кіл тодішнього українського суспільства. Цей вплив, на її думку, спочатку справляла шляхетська Польща, а пізніше царська Росія[4].

Історики Є. Филимонов[5], В. Модзалевський[6], В. Мякотін[7], Д. Багалій[8], як і О. Лазаревський, вважали, що визвольна війна повністю ліквідувала феодалізм («скасувала шляхетський режим козацькою шаблею»), який нібито тільки через певний час почав розвиватися на новій основі.

Ці погляди поділяли і російські буржуазні історики В. І. Семевський і Ю. В. Готьє. В. Семевський високо оцінював твори Лазаревського і був навіть переконаний, що історію селян в Росії неможливо написати, не використавши широко дослі-

[1] А. Ефименко, Малорусское дворянство и его судьба, сб. «Южная Русь», т. I, СПб., 1905, стор. 145.

[2] Там же, стор. 146.

[3] Там же, стор. 161—162, 169.

[4] Там же, стор. 150—151.

[5] Е. С. Филимонов, Материалы по вопросу об эволюции землевладения (далі: Материалы), вып. II, Пермь, 1895.

[6] В. Модзалевский, К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и лубенскими казаками в 1649—1661 гг., «Киевская старина», 1906, № 4.

[7] В. А. Мякотин, Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв. (далі: Очерки), Прага, 1924—1926.

[8] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, Х., 1918.

джень Лазаревського. У працях, присвячених селянському питанню в Росії[1], він значне місце відводить характеристиці становища селян Лівобережної України. Розглядаючи питання про становлення кріпосної залежності на Лівобережній Україні, Семевський, слідом за Лазаревським, підкреслював, що вирішальну роль в цьому відігравало насильство і сваволя українських «державців».

У праці Ю. Готьє про історію землеволодіння в Росії[2] окремий розділ присвячено питанню про зростання старшинського і монастирського землеволодіння на Лівобережній Україні, але нічого нового в ній автор не дає. Він так само, як і інші буржуазно-ліберальні історики, не зрозумів, що зростання великої феодальної власності було основою для посилення кріпосної залежності і викликало загострення класової боротьби.

Крок назад, порівнюючи з Лазаревським, зробив В. О. Мякотін. Деякий час він був співробітником журналу «Русское богатство»[3], але потім разом з Пєшехоновим та іншими відійшов від народницьких поглядів Михайловського і зайняв опортуністичну позицію. В. І. Ленін називав Мякотіна і Пєшехонова першими ліквідаторами серед демократії, які «відреклися від «підпілля» і від його лозунгів» і стали на шлях ганебного, боягузливого опортунізму. З приводу виступу цієї групи та її діяльності В. І. Ленін писав: «Вийшла цілковита відсутність всякої партії, цілковитий відрив від мас «відкритої» групи опортуністів народництва»[4].

Філософсько-політичні погляди В. Мякотіна зумовили тенденційний підбір документальних матеріалів і неправильне висвітлення ним історії селянства Лівобережної України в XVII—XVIII ст.[5] Стоячи на позиціях суб'єктивного ідеалізму, Мякотін, незважаючи на велику кількість опрацьованого ним документального матеріалу, не зрозумів класової структури суспільства, особливостей феодального способу виробництва і зводив процес закріпачення селян до «індивідуалістичних тенденцій», до знущань поміщиків над селянами.

Не витримує критики і періодизація процесу закріпачення

---

[1] В. И. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века, т. I, СПб., 1888; йогож, Крестьянский вопрос в России во второй половине XVIII и первой половине XIX века, сб. «Крестьянский строй», т. I, СПб., 1905.

[2] Ю. В. Готье, Очерк истории землевладения в России, Сергиев Посад, 1915.

[3] Орган ліберальних народників, а з 1906 р. — орган напівкадетської партії енесів.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 99—100.

[5] В. Мякотин, Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII в., «Русское богатство», 1894, № 2—4; йогож, Очерки социальной истории Малороссии (друкувалися в цьому журналі з 1909 по 1914 р., згодом вони були перероблені і вийшли під назвою «Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.»).

селян на Україні, яку дав Мякотін. В основу цієї періодизації [1] були покладені законодавчі акти, а внутрішній процес розвитку феодального суспільства повністю ігнорувався. Ця антинаукова періодизація закріпачення селян на Україні свідчить про те, що Мякотін не розумів законів розвитку феодальної формації і суті процесу закріпачення, який змальовується ним як мирний у своїй основі процес, властивий лише українському народові. «В історії селянства європейських країн, — писав, зокрема, Мякотін, — мабуть важко відшукати інший момент, сповнений такого разючого трагізму, такого захоплюючого інтересу, який являє собою утворення кріпосного права в Малоросії після відторгнення її від Польщі. Народ, який із зброєю в руках повстав проти своїх гнобителів, встиг зламати їх могутність і здобути собі в боротьбі національну самобутність, народ, який знищив старий становий устрій, що супроводжувався рабством маси, і створив новий лад життя, поза всяким стороннім втручанням на основі свободи і рівності всіх громадян країни, — цей самий народ через якісь 130 років свого існування знову являє собою картину різкого поділу на стани, знову висуває на історичну арену — і на цей раз вже прямо із свого середовища — групу панів і безправну масу, на якій лежить тяжке ярмо кріпосництва» [2].

Це положення правильно критикував дослідник історії селянства Лівобережної України В. О. Барвінський. Не погоджуючись з теорією «самобутності» України, особливо в питанні закріпачення селян, Барвінський писав, що, порівнюючи з іншими країнами, «і в цьому відношенні... так само як і в іншому історія України винятку не становить»[3].

В. Мякотін ігнорував загальні закони розвитку суспільства в період феодалізму, характерні як для України, Росії, Польщі, так і для інших європейських країн. Соціально-економічні відносини на Україні в XVII—XVIII ст. він розглядав не як певний етап феодальних відносин, що склалися на Україні з давніх часів, а як самобутній, ізольований процес.

На сторінках праць Мякотіна дуже мало місця відводиться народним рухам, які він оцінює лише як окремі епізоди в мирному процесі закріпачення. Недооцінка класової боротьби селянства яскраво виявляється у нього в ідеалізації селянської общини. Він намагався довести, що в перші роки після визвольної війни переважна більшість общин і общинних союзів «в соціальному відношенні носили цілком однорідний характер,

---

[1] В. Мякотин, Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVII в., «Русское богатство», 1894, № 4, стор. 154—155.

[2] В. Мякотин, Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII в., «Русское богатство», 1894, № 2, стор. 29

[3] В. Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине в XVII — XVIII вв., Х., 1909, стор. 251.

складаючись з вільних і рівноправних людей»[1]. Членами общин і общинних союзів, за Мякотіним, була також старшина та інші «державці» маєтностей[2], в той час як в дійсності вони руйнували общину, захоплюючи землі, що належали селянам.

В. І. Ленін у своїй праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» завдав разючого удару народництву і його суб'єктивно-ідеалістичній соціології. Неодноразово викривав Ленін також і опортуністичну позицію Мякотіна, його прислужництво перед буржуазією і намагання в той же час видати себе за демократа і соціаліста[3].

Соціально-економічні питання історії Лівобережної України знайшли своє висвітлення і у працях представника української буржуазно-ліберальної історіографії В. О. Барвінського. Найбільшу свою працю[4] він присвятив пам'яті О. М. Лазаревського. Критично підійшовши до поширеної в той час в історичній літературі концепції про «демократичний лад», який нібито встановився на Україні в другій половині XVII ст., В. Барвінський на підставі нових документальних матеріалів показав, що українська шляхта і козацька старшина захоплювали не лише рангові, але й так звані вільні військові землі, кількість яких весь час зменшувалася[5]. У праці Барвінського до певної міри відбита і боротьба селянства. О. Барвінський намагався пов'язати становище селянства з економічним розвитком країни, але, як і його попередники, він не міг зрозуміти особливостей розвитку феодальної власності в ту добу і недооцінював значення класової боротьби. Оцінюючи цю працю, радянський дослідник І. О. Гуржій писав: «Говорячи про роботу Барвінського в цілому, потрібно підкреслити, що на ній в значній мірі відбилася криза буржуазної історіографії кінця XIX — початку XX ст. У висвітленні питань про закріпачення селян і селянські рухи на Лівобережній Україні в XVIII ст. ця робота повторює всі властиві буржуазним історикам пороки»[6]. Таким пороком була нездатність буржуазної історіографії розкрити закономірності історичного процесу, об'єктивно показати роль народу як творця історії.

Як типовий представник ліберальної буржуазії, В. Барвінський вважав, що виступи і протести народних мас є тільки результатом надмірного гніту, а іншого грунту для них не існує. Його концепція, сформульована після буржуазно-демокра-

---

[1] В. А. Мякотин, Очерки, т. I, вып. I, стор. 222.
[2] Там же, стор. 222—223.
[3] Див. В. І. Ленін, Твори, т. 11, стор. 211; т. 20, стор. 99—100; т. 29, стор. 483.
[4] В. Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине в XVII — XVIII вв.
[5] Там же, стор. 114—115.
[6] І. О. Гуржій, Повстання в Турбаях (1789—1793), К., 1950, стор. 10.

тичної революції 1905—1907 рр. в Росії, відображала прагнення ліберальної буржуазії домогтись у царизму деяких поступок, щоб запобігти новим селянським виступам.

Чимало українських буржуазних істориків проповідувало реакційну теорію «безкласовості» українського народу. В основу цієї теорії були покладені деякі положення ідеалістичної філософії Гегеля, зокрема твердження про те, що кожний народ здійснює свою особливу ідею, яка становить певний щабель у розвитку «абсолютної ідеї», «абсолютного духу». Основоположниками теорії «безкласовості», «безбуржуазності» українського народу були історики М. І. Костомаров і В. Б. Антонович.

Один із ідеологів українського буржуазного націоналізму В. Антонович доводив, що кожний народ у своїй історії нібито здійснює певну ідею. Так, польський народ здійснює ідею аристократизму, російський народ — ідею централізації, абсолютизму, а український — ідею «демократизму», «безкласовості» [1]. Відбиваючи інтереси реакційних класів — буржуазії і поміщиків, В. Антонович писав, що українському народові був завжди властивий «принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства» [2].

Подібні погляди поділяв буржуазний історик О. І. Левицький, підкреслюючи, що «народ південноруський ненавидів усякий розлад між станами і цурався його, він прагнув до чисто демократичних основ безстановості» [3]. Погляд на український народ як народ «безкласовий» ще яскравіше виявляється у праці Левицького, присвяченій дослідженню судочинства на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. [4] «Історія Малоросії, — писав він, — більше, ніж якась інша, є історія народна. За найблискучіший та найцікавіший її період справедливо вважається XVII вік, коли український народ виявив найвище напруження своїх духовних сил і, хоч на короткий час, улаштував своє життя за своїми одвічними ідеалами» [5].

Значне місце в українській буржуазній історіографії посідає М. І. Костомаров. Позитивним в його діяльності як історика було те, що він використав великий документальний матеріал архівів міністерств юстиції і закордонних справ. Певну увагу

---

[1] В. Антонович, Виклади про козацькі часи на Вкраїні, вид. II, Чернівці, 1912, стор. 3—4.

[2] Там же, стор. 3.

[3] О. Левицкий, Очерк внутренней истории Малороссии, К., 1875, стор. 19.

[4] О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии (во второй половине XVII ст.), К., 1902.

[5] Там же, стор. 2—3.

приділяв М. Костомаров питанням соціально-економічного розвитку України, зокрема у таких працях, як «Руїна» [1] та «Мазепа і мазепинці» [2].

Проте в цілому концепція Костомарова суперечлива і антинаукова. Так, він висвітлює думку, що в процесі закріпачення селянства на Україні вирішальну роль відіграла централістична політика царського уряду [3], хоч історичні документи переконливо свідчать, що кріпосництво на Україні було закономірним явищем внутрішнього життя країни.

Костомаров наводить чимало фактів про незадоволення українських і російських селян та козаків своїм становищем, про народні рухи в XVII—XVIII ст. У монографії «Мазепа і мазепинці» він писав, що «відбувалася перетасовка станів і місць. Багато хто з козаків, вважаючи себе обтяженими службою, добровільно намагалися перейти в поспільство, а поспільство за старовинним звичаєм рвалося в козацтво і, як ми бачили, хоч би в підсусідки козацькі» [4]. Але справжньої причини народних рухів Костомаров не розумів. Головною рушійною силою історичного процесу він вважав козацтво і особливо старшинську адміністрацію. Діяльність гетьманської і царської адміністрації Костомаров розглядав з точки зору «надкласової», «загальнонародної» держави. В той же час він правильно підкреслював колоніально-анексіоністський характер політики царизму щодо України [5].

У висвітленні народних рухів в Росії М. Костомаров був під впливом державно-юридичної школи, що позначилося і в його монографії про повстання Степана Разіна 1667 — 1671 рр.[6] Селянську війну під проводом С. Разіна він висвітлює як прояв антидержавної тенденції народних мас до «козакування», як боротьбу двох укладів російського суспільного ладу — удільно-вічового і єдинодержавного. Основною рушійною силою повстання, за Костомаровим, було козацтво, а селянство відігравало лише другорядну роль і було ніби допоміжною

---

[1] Н. И. Костомаров, Руина, историческая монография (1663—1687 гг.) гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. Вперше була надрукована в журн. «Вестник Европы», 1879—1888; вона ввійшла в «Исторические монографии и исследования», т XV, СПб., 1882; останній раз була видана в Собр. соч., кн. V, т. XV, СПб., 1903.

[2] Н. И. Костомаров, Мазепа и мазепинцы. Ця монографія склалася з двох праць: «Мазепа» (надрукована в журн. «Русская мысль», 1882, кн. I—XII) і «Мазепинцы» (надрукована в тому ж журналі, 1884, кн. I—IV); вона ввійшла в «Исторические монографии и исследования», т. XVI, СПб., 1885; останній раз була видана в Собр соч., кн. VI, т. XVI, СПб., 1905.

[3] Н. И. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, Собр. соч., кн. VI, т. XVI, стор. 715.

[4] Там же, стор. 477.

[5] Там же, стор. 484, 489, 541, 542, 714—715.

[6] Н. И. Костомаров, Бунт Стеньки Разина, Собр. соч., кн. I, т. II, СПб., 1903, стор. 408—409.

силою в руках козацтва [1]. Селянська війна зображується Костомаровим як кривавий бунт, а її керівник — як жорстокий, позбавлений всіх людських рис «изверг рода человеческого»[2]. Оцінюючи події народного повстання, Костомаров не зумів вийти за рамки буржуазного світогляду і зрозуміти, що селянська війна була виявом протесту народних мас проти феодально-кріпосницької системи.

Костомаров у працях з історії України розвиває концепцію про «безкласовість» і «споконвічний демократизм» українського народу, про його «загальнонародний» лад. Він не бачить гострих класових суперечностей в українському суспільстві другої половини XVII ст. і часто говорить про поділ його на партії в залежності від ставлення до сусідніх держав і Росії [3]. Відкидаючи наявність в українському суспільстві класових суперечностей, Костомаров не міг пояснити справжніх причин заворушень і виступів народних мас, які він частково висвітлював у своїх працях. Причини народних повстань він бачив у «свавільних мужиках, які безперестанно втираються в козаки», а селянські втечі, що були виявом протесту проти феодально-кріпосницького гніту, пояснював як «вештання з місця на місце, шукання вільного життя на новосіллях» [4].

Пропагуючи теорію «безкласовості» і відкидаючи класову боротьбу в українському суспільстві, Костомаров намагався довести безцільність і приреченість виступів народних мас. У монографії «Гетьманство Виговського» він писав: «А втім як із суспільного устрою Запорожжя не могло виникнути нового порядку, так само нічого доброго не могло принести незадоволення посполитих і козацької черні проти значних. Повалення влади значних могло кінчитися тільки заміною одних осіб іншими, які, у свою чергу, починали грати роль значних»[5].

Висвітлюючи 60-і роки XVII ст. на Лівобережній Україні, Костомаров розглядає події Чорної ради 1663 р. не як вияв класової боротьби, а як боротьбу окремих партій за владу [6], розуміючи під партіями старшинські групи. Представників народу на Чорній раді він зображує як грабіжників і убивць, що збіглися з усієї України, щоб здобути собі тут поживу за рахунок «значних», які привезли на показ свої численні багат-

[1] Н. И. Костомаров, Стенька Разин, «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», кн. II, СПб., 1912.

[2] Н. И. Костомаров, Бунт Стеньки Разина, Собр. соч., кн. I, т. II, стор. 427.

[3] Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн. I, т. II, стор. 312—314.

[4] Н. И. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, Собр. соч., кн. VI, т. XVI, стор. 411, 474.

[5] Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн. I, т. II, стор. 311.

[6] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, СПб., 1905, разд. XV—XVI.

ства [1]. Костомаров не розумів, що виступи народних мас, обурених експлуатацією старшини, мали яскраво виявлений антифеодальний характер.

Костомаров вважав український народ нездатним створити державність, обгрунтовуючи це тим, що останній не мав достатнього політичного досвіду. До того ж він зазначав, що «за тодішніх умов вже саме існування козацтва містило в собі причини внутрішніх заворушень і безладдя, які повинні були зруйнувати нестверджену на розумних основах і незавершену політичну будову» [2].

Погляди М. Костомарова і В. Антоновича лягли в основу псевдонаукової історико-філософської концепції М. Грушевського та його пресловутої «школи» [3] про «безкласовість» українського народу, «безбуржуазність» української нації. Українські буржуазно-націоналістичні історики, прагнучи відірвати трудящих України від революційної Росії, свідомо викривляли історичний процес. Вони намагалися довести, що український народ у своєму історичному розвитку йшов зовсім відмінним від російського народу шляхом «безкласового» розвитку. Тому на порядок денний його історії ніколи не може бути поставлена пролетарська революція. Теорія «безкласовості» українського народу стала ідеологічним знаряддям українських буржуазних націоналістів в їх боротьбі проти пролетарської соціалістичної революції, проти братерського єднання російського і українського народів. Ця теорія була використана ними і при оцінці історичних явищ, в тому числі і подій другої половини XVII ст.

М. Грушевський і його послідовники твердили, що феодально-кріпосницькі відносини не були закономірністю суспільного розвитку України, а з'явилися під впливом зовнішніх факторів і насамперед під впливом шляхетської Польщі. Він писав, що «суспільно-політичні відносини, а навіть і уклад економічного життя в більшій мірі залежав від впливів політичних подій, що розвивалися поза Україною, від суспільно-політичних форм чужих, українському народові накинених...» [4]. Всупереч історичній дійсності Грушевський намагався довести, що в роки визвольної війни, після вигнання з України польських феодалів, український народ нібито звільнився від феодально-кріпосницького гніту і знову потрапив у кріпосну залежність тільки тому, що Україна була возз'єднана з Росією.

---

[1] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 178, 180, 182.

[2] Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн. I, т. II, стор. 309.

[3] До цієї «школи» можна віднести М. Василенка, Л. Окиншевича, О. Грушевського, І. Джиджору.

[4] М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, Київ—Львів, 1907, стор. 1.

Грушевський тенденційно оцінював роль Лазаревського в українській історіографії, наголошуючи на його твердженні про «демократичність» і «безкласовість» українського народу. Але разом з тим він засуджував Лазаревського та його послідовників за те, що причини тяжкого становища селянства після визвольної війни вони бачили, головним чином, у діях козацької старшини, а не в політиці Росії. «В своїй гострій критиці козацької старшини Лазаревський і його школа, — писав Грушевський, — ... була дещо одностороння і несправедлива до сеї старшини, складаючи на неї всю вину» [1].

У праці «Історія України-Руси» (т. VII, VIII, IX), в «Нарисах історії українського народу», а також у збірнику «Визволення Росії і українське питання» Грушевський доводив згубність «козацької революції» (так він називав визвольну війну) проти шляхетської Польщі. Грушевський вважав, що рушійною силою визвольної війни 1648—1654 рр. були козаки-«добитчики», а селяни не відігравали в ній майже ніякої ролі. М. Грушевський, а слідом за ним М. Василенко, Л. Окиншевич, І. Джиджора, С. Томашівський та інші, фальсифікуючи справжню історію українського народу, твердили, що визвольна війна «скасувала старі порядки козацькою шаблею» і на Україні встановився «новий» лад, утворилася українська держава, яка мала «загальнонародний» характер. В «Нарисах історії українського народу» Грушевський силкувався довести, що після возз'єднання з Росією Україна являла собою демократичну народну республіку, «державу, організовану на конституційних засадах», на чолі якої був гетьман — «глава всього народу» [2]. Ігноруючи наявність класових суперечностей на Україні, він твердив, що головною причиною занепаду виборності і демократії був негативний вплив російського суспільно-політичного ладу. «Правління українського демосу, — писав він, — так глибоко суперечило всьому державному устрою Москви, що в сфері впливу останньої йому не могло бути місця» [3].

Визвольну війну українського народу, яка завершилася возз'єднанням України з Росією, Грушевський називав «катастрофою долі українського народу» і «кривавою руїною» [4]. Ще далі пішов виученик М. Грушевського — С. Томашівський. Героїчну боротьбу селянства і міської бідноти Галичини проти соціального і національного гноблення, проти шляхетської Польщі,

---

[1] М. Грушевський, Пам'яті Олександра Лазаревського. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (далі: ЗНТШ), т. 47, Львів, 1902, стор. 4.

[2] М. Грушевский, Очерки истории украинского народа, К., 1911, стор. 251—252, 259.

[3] Там же, стор. 267—268.

[4] М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, К., 1931, стор. 1496, 1506, 1508.

за возз'єднання з Росією він називав «бунтівничими проявами», «анархічним бунтом» і «розбишацтвом» [1].

Тенденційне висвітлення Грушевським і його послідовниками історичної дійсності ще в дореволюційні часи викликало обурення прогресивних українських громадських діячів. Так, Іван Франко, оцінюючи Грушевського як історика, писав у 1915 р.: «Не знаю також, чи дуже потрібно на різних язиках товкти й перемелювати *фальшиві* (підкреслення Івана Франка.— *К. С.*) історичні конструкції проф. М. Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик»[2].

Буржуазна і, зокрема, буржуазно-націоналістична історіографія, приділяючи головну увагу зовнішньополітичним подіям, не висвітлювала розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, замовчувала боротьбу народних мас за соціальне визволення. Історія селянства України висвітлювалася з антиісторичних позицій, у повному відриві від історії селянства Росії, Білорусії та інших слов'янських країн. Українські буржуазно-націоналістичні історики вдавалися до різних засобів, щоб очорнити священну дружбу і єдність українського і російського народів. В усіх злочинах царизму вони обвинувачували російський народ, ототожнюючи його з царським урядом.

Антинауковість дворянської і буржуазної історіографії всіх напрямів і течій, в першу чергу української націоналістичної, великодержавно-шовіністичної польської та російської історіографії, обумовлюється ідеалістичним світоглядом, політичною тенденційністю, класовою обмеженістю. Суб'єктивістський підбір і оцінка історичних документів істориками цих напрямів призводили до спотворення історичної дійсності, до ігнорування ролі народу як творця історії. Ці історики зображували боротьбу народних мас проти соціального гніту як руйнівну силу і всупереч історичній дійсності оголошували пануючий клас основною рушійною силою історичного процесу. Внаслідок цього історіографія цих напрямів виявила цілковиту безпорадність в розумінні закономірностей історичного процесу і науковому зображенні історичної дійсності.

* *
*

Зовсім по-іншому висвітлювалася роль народних мас в історії у творах прогресивних діячів, які очолювали визвольний рух проти царизму і кріпосництва, що почався в Росії в умовах розкладу феодально-кріпосницького ладу і зародження капіталістичних відносин, в умовах загострення класових суперечностей і розгортання селянських повстань.

---

[1] С. Томашівський, Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р., ЗНТШ, т. 23—24, Львів, 1898, стор. 89, 90, 93—95, 101, 108—109.

[2] Б. Дудикевич, Іван Франко про попередників українсько-німецьких націоналістів, газ. «Радянська Україна» від 27 серпня 1946 р.

Найвизначнішим представником визвольного руху (першого періоду) був О. М. Радіщев — великий російський революціонер і палкий патріот своєї батьківщини. Народні рухи XVII—XVIII ст. запалювали Радіщева, а також представника передової російської громадської думки М. І. Новикова і відомого мислителя Ф. В. Кречетова на боротьбу проти самодержавства і кріпосництва. «Повстання Степана Разіна, Омеляна Пугачова, — зазначав М. І. Калінін, — змушували замислюватися найосвіченіші уми дворянського класу, спонукали їх до критичної оцінки становища селянства і свавілля поміщиків» [1].

Ода Радіщева «Вільність» і особливо його славетний твір «Подорож з Петербурга в Москву» були сміливим протестом проти кріпосного права і тяжкого ярма самодержавства. Радіщев глибоко вірив у сили народу, пов'язуючи свої надії на зміну суспільного ладу з народними повстаннями, з селянською революцією. «О, якби раби, обтяжені важкими путами, — проголошував він, — розлютившися у своєму розпачі, порозбивали залізом наші голови, голови своїх нелюдів-панів, які перешкоджають їх вольності, і кров'ю нашою обагрили б свої ниви! що б від того втратила держава? Скоро у їх середовищі знайшлися б великі мужі, щоб заступити вибите плем'я; але вони додержувалися б інших думок і були б позбавлені права пригнічувати. — Не мрія це, зір проймає густу завісу часу, яка від наших очей ховає майбутнє; я дивлюся через ціле століття.—» [2]

Погляди Радіщева та його сподвижників знаходили широкий відгук на Україні. Визначну роль в розвитку громадської думки на Україні відіграли В. В. Капніст, Я. П. Козельський, О. О. Паліцин. Вони засуджували кріпосне право, таврували тиранів і висували ідеї свободи і рівності. На указ уряду Катерини II 1783 р. про юридичне оформлення закріпачення селян на Україні відомий поет В. Капніст відгукнувся одою «На рабство», в якій різко засуджував цей указ [3].

Великий інтерес до народних мас, до їх боротьби в XVII—XVIII ст. виявили також декабрист О. В. Поджіо [4] і близький до декабристів історик В. Д. Сухоруков [5].

Ідейним наступником революційної творчості Радіщева і однодумцем декабристів був геніальний російський поет О. С. Пушкін. Він поділяв їх прогресивні погляди на народні маси, на антифеодальні селянські рухи. В «Селі» (1819 р.)

---

[1] М. И. Калинин, О литературе, Лениздат, 1949, стор. 130.

[2] О. Радіщев, Подорож з Петербурга в Москву, Держлітвидав, К., 1949, стор. 130.

[3] «Історія Української РСР», т. I, К., 1955, стор. 390.

[4] А. В. Поджио, Записки декабриста, Изд-во «Молодая гвардия», М. — Л., 1930.

[5] В. Д. Сухоруков, Историческое описание земли Войска Донского, изд. 2-е, Новочеркасск, 1903.

Пушкін затаврував кріпосне право, панщинну експлуатацію і необмежену сваволю поміщиків:

Тут панство дике та бездільне,
До стогону глухе, чуже людській мольбі,
В розкошах виросле, безчуле і свавільне,
Лозою лютою привласнило собі
І працю, і майно, і долю хлібороба.
За плугом не своїм, під канчуком панів,
Злиденний раб іде, прикутий до ланів
Велінням панської жадоби.
Тут кожен у ярмі довічному росте...

У творах «Пісні про Стеньку Разіна» (1826) та «Історія Пугачова» (1833) Пушкін відзначає мужність і відвагу керівників селянських повстань, їх прекрасні риси людяності і гуманності.

Передові погляди Радіщева і декабристів були розвинуті в творах революційних демократів, які відображали інтереси революційного селянства, «проводячи, — як зазначав В. І. Ленін, — через перепони й рогатки цензури — ідею селянської революції, ідею боротьби мас за повалення всіх старих властей» [1].

Революційні демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов підкреслювали, що народ в умовах царизму, незважаючи на його пригноблене і безправне становище, незважаючи на те, що його позбавлено освіти і культури, що його обдурюють і над ним знущаються представники пануючих класів, є головним героєм великих історичних подій, головною рушійною силою історії. Думка про вирішальну роль народних мас в історії проходить червоною ниткою через світогляд революційних демократів, спрямовуючи їх практичну діяльність [2].

Революційні демократи розуміли, що окрема особа не може на свій розсуд змінити хід історії. На їх думку, сила видатних осіб полягає насамперед у тому, що вони виражають потреби народу, безстрашно виступають проти старого і відживаючого. Саме тому вони знаходять підтримку прогресивних сил суспільства. Вплив особи на маси визначається тим, наскільки вона розуміє життя народу, умови і засоби, необхідні для здійснення прагнень народу [3]. «Якщо десять чоловік ясно розуміють, чого невиразно хочуть тисячі, — писав Герцен, — то тисячі підуть за ними» [4].

Революційні демократи прославляли героїзм і патріотизм

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 92.

[2] «Роль народных масс и личности в истории», Госполитиздат, М., 1957, стор. 17.

[3] Див. Н. А. Добролюбов, Полное собр. соч., т. 3, М., 1936, стор. 120—121; В. Г. Белинский, Избранные философские сочинения, т. II, ОГИЗ, М., 1948, стор. 111.

[4] А. И. Герцен, Полное собр. соч. и писем, т. XIX, Госиздат, Пг., 1922, стор. 111.

трудових мас, їх боротьбу за незалежність батьківщини. Вони вели непримиренну боротьбу проти дворянської і буржуазно-ліберальної історіографії, яка заперечувала роль народних мас в історії, зображала повсталих селян та їх керівників як розбійників.

У своїх творах О. І. Герцен доводив, що російському народові були зовсім не властиві риси інертності і байдужості до своєї долі. У працях «Хрещена власність»[1], «Народний сход в пам'ять лютневої революції»[2] і ряді інших він підкреслював, яку велику силу являв собою селянський рух під керівництвом Степана Разіна — блискучого військового організатора, що зумів об'єднати навколо себе тисячі незадоволених. Герцен відзначає у керівника селянської війни С. Разіна такі риси його вдачі: силу, молодецтво, завзяття, відвагу[3].

З усіх російських революційних демократів М. Г. Чернишевський найближче підійшов до наукового розуміння ролі народних мас в історії як основної рушійної сили історичного розвитку. Він підкреслював, що трудовий народ завжди боровся проти пригноблювачів за проведення «докорінних змін у своєму матеріальному добробуті»[4]. У прокламації «Панським селянам»[5] Чернишевський закликав народ до збройного повстання, яке він вважав єдиним дійовим засобом для знищення кріпосництва і завоювання волі. Інший важливий історичний твір Чернишевського «Листи без адреси»[6] мав ту ж високу мету — служити справі підготовки народної революції. В. І. Ленін дав високу оцінку поглядам Чернишевського, зазначивши, що «від його творів віє духом класової боротьби»[7].

Однодумцем російських революціонерів-демократів був великий син українського народу, геніальний народний поет Т. Г. Шевченко. В його «Гайдамаках», «Холодному Ярі», «І мертвим, і живим...» та інших творах оспівані героїчні подвиги українського народу, його боротьба проти соціального і національного гніту. В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Шевченко писав: «...Моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украйна туго начиняла своим вольным и вражьим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на *поталу* не давала, ворога деспота под ноги топтала и — свободная, нерастленная — умирала. Вот что значат могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни,

---

[1] А. И. Герцен, Полное собр. соч. и писем, т. VII, Пг., 1919.
[2] А. И Герцен, Полное собр. соч. и писем, т. VIII, Пг., 1919.
[3] А. И. Герцен, Полное собр. соч. и писем, т. IX, Пг., 1919, стор. 520—521.
[4] Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. VI, М., 1949, стор. 374.
[5] Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. VII, М., 1950.
[6] Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. X, М., 1951.
[7] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 220.

задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя»[1].

Даючи рішучу відсіч історикам, що належали до дворянського і буржуазно-націоналістичного табору, Шевченко викривав їх наклепницькі випади проти народу і зміцнював позиції революційно-демократичної історіографії, що відображала ідею народної, селянської революції.

Революційні демократи в більшій мірі, ніж будь-хто з їх сучасників, підійшли до правильного розуміння дійсних причин, які породжують антифеодальні селянські війни. Такою причиною вони правильно вважали посилення феодально-кріпосницької експлуатації. Проте тогочасні історичні умови не дали змоги революційним демократам піднятися до матеріалістичного розуміння історії, розкрити роль матеріального виробництва, способів виробництва як визначальної сили розвитку суспільства, але їх прогресивні погляди відіграли велику роль, підготовивши грунт для поширення в країні історичного матеріалізму.

* *
*

Роль народу як справжнього творця історії вперше була науково обгрунтована в працях Маркса, Енгельса, Леніна. Класики марксизму-ленінізму, глибоко вивчивши закони суспільного розвитку, правильно показали роль народних мас як творців історичного процесу і розкрили прогресивне значення антифеодальних селянських рухів. Селянську війну 1525 р. у Німеччині К. Маркс називав найбільш радикальною подією німецької історії[2]. Ф. Енгельс присвятив цій важливій історичній події свою визначну працю «Селянська війна в Німеччині», в якій він глибоко проаналізував розстановку класових сил в країні, роль у війні селянства і міських низів, а також розкрив причини поразки селянської війни[3].

Важливі методологічні настанови щодо оцінки народних рухів містить праця К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». В листах К. Маркса до Л. Кугельмана є цілі сторінки, присвячені героїчній боротьбі народних мас проти своїх гнобителів[4].

К. Маркс надавав великого значення боротьбі російського селянства проти феодально-кріпосницького гніту. Щоб краще ознайомитися з російською дійсністю, він прочитав багато праць російських істориків і склав докладний конспект монографії М. Костомарова «Бунт Стеньки Разіна», відкинувши

[1] Т. Г. Шевченко, Повне зібрання творів, т. IV, Вид-во АН УРСР, 1949, стор. 262.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1, стор. 392.
[3] Див. Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954.
[4] Див. К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1949, стор. 255—257.

об'єктивістські твердження автора. Важливі положення щодо оцінки народних рухів в Росії, і зокрема селянських воєн під проводом Степана Разіна і Омеляна Пугачова, є в листах Маркса і Енгельса до російських політичних діячів [1]. Маркс різко засуджував усіх тих, хто намагався принизити боротьбу народних мас і хто називав повстанців розбійниками і грабіжниками [2].

Учення марксизму про роль народних мас в історії розвинув далі В. І. Ленін. Ставлячись з великим співчуттям до народних мас, він підкреслював, що боротьба селянства проти феодально-кріпосницького гніту була наполегливою і тривалою. «Коли було кріпосне право, — писав В. І. Ленін, — вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли. Селяни не боялись звірячих переслідувань уряду, не боялись екзекуцій і куль, селяни не вірили попам, які з шкури пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом... селяни повставали то тут, то там, і уряд нарешті поступився, боячись загального повстання всіх селян» [3]. Керівника селянської війни 1667—1671 рр. Степана Разіна В. І. Ленін характеризував як «одного з представників бунтівливого селянства», який віддав життя в боротьбі за свободу [4].

Основоположники наукового комунізму розглядали селянські повстання в тісному зв'язку з особливостями економічного розвитку тих країн, в яких вони відбувалися. Так, причини виникнення в Росії селянського повстання під керівництвом Степана Разіна Маркс бачив у «відносинах між землевласниками і працівниками» [5].

Маркс, Енгельс, Ленін, підкреслюючи прогресивний характер селянських воєн і повстань, в той же час відзначали їх слабкі сторони: неорганізованість, локальність, стихійність, низький рівень класової свідомості повсталих, що зрештою і приводило до поразки селянських повстань. Позитивна оцінка народних виступів, і зокрема антифеодальних селянських повстань, дана і в працях Й. В. Сталіна [6].

Підкреслюючи досягнення марксистської історичної науки,

---

[1] Див. Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., 1953.

[2] Фальсифікував народні рухи також анархіст Бакунін (див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. II, стор. 600).

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

[4] В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 291.

[5] Журн. «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 109.

[6] Й. Сталін. Про діалектичний і історичний матеріалізм, Питання ленінізму, вид. 11, К., 1953; його ж, Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом, Твори, т. 13.

В. І. Ленін зазначав, що буржуазна історіографія протягом тривалого часу безуспішно борсалася і була не в силах пояснити нею ж зібрані факти. Тільки після відкриття К. Марксом об'єктивних законів розвитку суспільства історія стала справжньою наукою. «Хаос і довільність, — писав В. І. Ленін, — що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, — з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм» [1]. Марксистська історична наука вказала шлях до всебічного вивчення суспільних явищ, як «єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу» [2].

Радянська історична наука, керуючись теорією і методом марксизму-ленінізму, внесла значний вклад у справу вивчення ролі народних мас в розвитку матеріального виробництва, в політичному і культурному житті суспільства. Успіхи радянської історичної науки досягнуті в процесі критики і подолання антинаукових ідеалістичних концепцій дворянської і буржуазної історіографії, яка знецінювала або принижувала роль народних мас в історії. Радянська історична наука відкинула нігілістичне ставлення до славного героїчного минулого народів нашої країни, дала відсіч буржуазно-націоналістичній історіографії, яка намагалася затушувати класові суперечності в суспільстві та ідеалізувала реакційні рухи минулого.

Радянська історіографія успішно розробляє основні проблеми історії народів СРСР і зокрема історії України. Українська радянська історіографія має певні досягнення у вивченні соціально-економічних відносин і класової боротьби на Україні за доби феодалізму, в тому числі в першій половині XVII ст. Так, у 1940 р. було опубліковано важливе дослідження М. Н. Петровського, присвячене боротьбі українського народу проти гніту шляхетської Польщі, за возз'єднання України з Росією [3]. Багато праць радянських істориків вийшло в рік історичної ювілейної дати — 300-ліття возз'єднання України з Росією [4].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4—5.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38.

[3] М. Н. Петровський, Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654 рр.), вип. IV, К., 1940.

[4] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. I, II, III, М., 1953; «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», К., 1954; «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», М., 1954; І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954; О. К. Касименко, Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр., К., 1955; А. И. Козаченко, Борьба украинского народа за воссоединение с Россией, М., 1954; чимало статей і брошур видали В. О. Голобуцький, І. Д. Бойко, В. А. Дядиченко та нші.

Значно менше досліджена в радянській історіографії друга половина XVII ст. Досі немає монографії, яка б висвітлювала соціально-економічні відносини і класову боротьбу на Україні в другій половині XVII ст. Деякі питання історії цього періоду стисло викладаються в загальних працях радянських істориків, як українських, так і російських. Окремі питання з історії селянства Лівобережної України в XVII—XVIII ст. досліджені в монографії М. М. Ткаченка[1], яка грунтується на великому фактичному матеріалі, зібраному автором в різних архівах республіки. Правда, в цілому ряді питань автор стоїть на неправильних методологічних позиціях. Так, він переоцінює наслідки визвольної війни 1648—1654 рр., називаючи її слідом за М. М. Покровським «козацькою революцією»[2]. Виходячи з цього М. М. Ткаченко намагався довести, що визвольна війна привела до корінних соціальних змін. «В історії економічного життя, — писав він, — козацька революція накреслила нові шляхи розвитку. Феодально-економічний устрій, збудований на достаткові земель та примусовій праці, занепав. Повстання передало право на землі, що ними володіли магнати, шляхта, церкви, — козакам та селянам — тим, хто ці землі обробляв»[3].

Суспільно-політичний лад, що утворився на Україні після визвольної війни, М. Ткаченко визначає як військово-козацький, тобто як одну з форм військової демократії. Розглядаючи становище селян на Лівобережній Україні з часу визвольної війни, М. Ткаченко розрізняє три періоди. Він вважає, що у перший період (1648—1650 рр.) селянство повністю звільнилося від усякої залежності і повинностей. Другий період (1650—

[1] М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., К., 1931.

[2] М. М. Покровський писав: «Козацька буржуазія в особі Богдана Хмельницького підняла повстання проти польського феодалізму» (Н. Покровский, История России, т. II, М., 1943, стор. 125, 138, 131).

Найбільш хибною стороною історичної концепції М. М. Покровського є антимарксистська «теорія» економічного матеріалізму, яка всі складні і суперечливі події і факти суспільного розвитку пояснює автоматичними діями економіки. Ця «теорія» ігнорує зв'язок класової боротьби з економічним розвитком країни, активну роль надбудови в суспільному розвитку та недооцінює творчу діяльність народних мас і роль особи в історії. Головним стрижнем історичного процесу Покровський вважав торговий капітал, ототожнюючи його з розвитком капіталістичної формації і надаючи йому значення основної сили в історичному розвитку Росії починаючи з XVI ст. і закінчуючи Лютневою революцією 1917 р. Покровський вважав торговий капітал також і «керівною силою» селянських повстань. В «Русской истории в самом сжатом очерке» він запевняв, що повстання під проводом Степана Разіна «безпосередньо зв'язане з розвитком торгового капіталу». З такої ж антиісторичної позиції оцінює Покровський визвольну війну 1648—1654 рр. і роль в ній Богдана Хмельницького (див. «Против антимарксистской концепции М. Н. Покровского. Сборник статей», ч. I, М. — Л., 1939; ч. II, М. — Л., 1940).

[3] М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., стор. 102.

1654 рр.) характеризується, на його думку, поступовим відновленням «послушенства» селян на монастирських і шляхетських землях. У третій період, що почався після 1654 р., за визначенням автора, відбувалося зростання і зміцнення монастирського і шляхетського землеволодіння, а також значне поширення «послушенства» селян [1]. Але насправді ні в перші, ні в останні роки визвольної війни селянство не могло стати вільним і незалежним, бо залишався в силі старий феодальний спосіб виробництва з відповідними виробничими відносинами між основними класами тодішнього суспільства — селянами і феодалами. Хиби періодизації М. М. Ткаченка випливають з його антинаукової оцінки визвольної війни як «козацької революції».

Виходячи з неправильних методологічних позицій, автор не зумів показати соціальну структуру тодішнього суспільства і антагоністичні взаємовідносини між його основними класами. З поля зору автора випали такі важливі питання, як економічний аналіз старшинського і монастирського господарства та зв'язок його з селянським господарством. В цій праці не показані форми і розміри «послушенства», яке відбували селяни на користь феодалів на різних етапах визвольної війни, до і після возз'єднання України з Росією.

Висвітленню соціально-економічних відносин на Україні в другій половині XVII ст. присвячений третій розділ праці О. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький». Вживаючи ретроспективний метод при дослідженні економічного життя України періоду визвольної війни, автор використав переписні книги 1666 року, а також велику кількість архівного матеріалу Центрального державного архіву давніх актів СРСР у Москві і відділу рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР. Значна кількість цих матеріалів відноситься до 50—60-х років XVII ст. і дає певне уявлення про зростання феодального землеволодіння, про становище міст, розвиток ремесла і торгівлі на Лівобережній Україні.

Окремі питання історії Лівобережної України другої половини XVII ст. висвітлюються в підручниках С. В. Юшкова «Історія держави і права СРСР» і П. І. Лященка «Історія народного господарства СРСР». С. В. Юшков, даючи загальну характеристику Лівобережної України другої половини XVII ст., у розділі VIII висловлював суперечливі і хибні твердження. Так, правильно вказавши, що українська шляхта і вище православне духовенство і після визвольної війни зберегли своє велике землеволодіння [2], він в іншому місці під впливом Лазаревського і його послідовників зазначає, що визвольна війна «скасувала старий лад козацькою шаблею». «Визволене

[1] М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., стор. 118—121.

[2] С. В. Юшков, История государства и права СССР, ч. I, М., 1947, стор. 446.

українське козацтво і селянство, — говориться в підручнику, — перетворилось у вільних виробників. Україна зробилася ніби островом серед феодального світу»[1]. З цього хибного твердження випливає, що нібито на Україні після визвольної війни не залишилося ні феодалів-кріпосників в особі вищого православного духовенства, української шляхти і козацької старшини, ні закріпаченого селянства, а утворилося нове, «ідеальне» суспільство вільних виробників». Державний лад, що установився на Україні в роки визвольної війни і після возз'єднання з Росією, С. В. Юшков неправильно визначає як військову демократію, органи влади якої нібито значно пізніше «почали набувати яскраво класового феодального характеру»[2]. Ця характеристика соціально-економічних відносин і суспільно-політичного ладу України в другій половині XVII ст. відтворює антиісторичну, націоналістичну теорію Грушевського і його «школи» про «безкласовість» українського народу.

Некритично запозичене С. В. Юшковим у буржуазної історіографії твердження про те, що «шляхетський режим було скасовано козацькою шаблею», при аналізі документальних матеріалів виявляється безпідставним. Воно випливало з обмеженості світогляду дворянських і буржуазних істориків, які відстоювали його, з повного нерозуміння ними об'єктивних економічних законів.

Насправді, в тій історичній обстановці не було умов для нових виробничих відносин. Феодалізм був ще в повному розквіті, і його виробничі відносини в своїй основі відповідали характеру продуктивних сил.

Керуючись вченням класиків марксизму-ленінізму про феодальну формацію і селянські війни, радянські історики зробили правильний висновок про те, що визвольна війна 1648—1654 рр. тільки ослабила, розхитала феодально-кріпосницьку систему на Україні і що це ослаблення було явищем тимчасовим. З таких позицій і висвітлено питання про соціальні наслідки визвольної війни в колективній праці українських істориків — «Історії Української РСР»[3], яка була підготовлена Інститутом історії Академії наук УРСР у співробітництві з ученими Російської Федерації та інших братніх республік. Створенню цієї праці передувала тривала і напружена дослідницька робота багатьох радянських істориків.

Чимало праць за радянських часів було присвячено Слобід-

---

[1] С. В. Юшков, История государства и права СССР, ч. I, М., 1947, стор. 445.

[2] С. В. Юшков, История государства и права СССР. ч. I, М., 1950, стор. 452. В третьому виданні підручника Юшков, врахувавши критику, висвітлює суспільно-політичний лад України другої половини XVII ст. в основному правильно, але обходить питання про соціальні наслідки визвольної війни 1648—1654 рр.

[3] «Історія Української РСР», т. I, стор. 292—293.

ській Україні, історія заселення якої тісно пов'язана з антифеодальною боротьбою, що відбувалася на Лівобережжі. Про заселення Слобідської України писав Д. І. Багалій, який ще у 90-х роках XIX ст. опублікував багато статей, матеріалів і великих праць з цього питання [1]. У 1918 р. була надрукована його узагальнююча праця [2], в якій автор навів важливі факти про соціально-економічний розвиток і політичне становище Слобідської України в XVII—XVIII ст.

У своїх численних працях Д. І. Багалій подав величезний фактичний матеріал про заселення Слобідської України, про зростання великого феодального землеволодіння, про розвиток культури та взаємовідносини українського і російського народів. Але в питаннях методологічних він залишився на позиціях буржуазного світогляду. В оцінці соціальних наслідків визвольної війни він поділяв погляди О. Лазаревського, а також перебував під впливом концепції М. Грушевського про «безкласовість» українського народу. Так, він вважав, що переселенці, які прийшли з Лівобережжя на Слобожанщину, спочатку становили однорідну в соціальному відношенні масу.

Проте, як правильно зазначається у статті І. Д. Бойка до сторіччя з дня народження Д. І. Багалія, не можна повністю ототожнювати погляди Грушевського і Багалія на історичне минуле України. В той час як Грушевський, ігноруючи історичні факти, історичну дійсність, твердив, що ніби в минулому українського і російського народів не було нічого спільного і що історія кожного з цих народів розвивалася своїм окремим шляхом, Д. І. Багалій на вірогідних і переконливих історичних фактах розкривав спільні моменти в житті обох братніх народів [3].

Питання про заселення Слобожанщини, підняті Багалієм, були переглянуті у світлі нових архівних матеріалів В. Юркевичем, який зосередив свою увагу на дослідженні історії переселення українських народних мас на схід і заселення Слобідської України за часів Богдана Хмельницького і в другій половині XVII ст. [4]

---

[1] Головні з них: Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства (далі: Очерки из истории колонизации), М., 1887; «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI—XVIII столетии, собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалием» (далі: «Материалы для истории колонизации и быта»), т. I, X, 1886, т. II, 1890; Д. И. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, X., 1905.

[2] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, X., 1918.

[3] І. Д. Бойко, До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія, «Український історичний журнал», 1957, № 2.

[4] В. Юркевич, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького (далі: Еміграція на схід), К., 1932.

Про землеволодіння на Слобідській Україні змістовну працю написав учень Д. І. Багалія Є. П. Овчаренко[1]. Він правильно показав поєднання займанщини з іншими формами землеволодіння, але не зумів розкрити характер феодальної власності на Слобідській Україні як власності державної.

Значним вкладом в радянську історичну науку є праця З. К. Звездіна[2] про соціально-економічні відносини на Слобідській Україні, в якій чимало матеріалу безпосередньо стосується другої половини XVII ст. Історії Слобідської України за часів феодалізму присвячений науково-популярний історичний нарис А. Г. Слюсарського[3], в якому є відомості про соціально-економічний розвиток Слобожанщини в другій половині XVII ст., хоч більша частина цієї праці відноситься до XVIII ст. Висвітлюючи з правильних позицій соціально-економічні відносини на Слобідській Україні, З. Звездін і А. Слюсарський в той же час приділили мало уваги землеволодінню і землекористуванню і не дали розгорнутої критики концепцій буржуазних учених з цього питання.

Класова боротьба на Україні в другій половині XVII ст. частково досліджена в працях М. Н. Петровського[4], М. І. Марченка[5], К. І. Стецюк[6], І. Б. Грекова[7], В. О. Голобуцького[8], а також в докторській дисертації В. О. Романовського[9] і кандидатській — І. А. Гриценка[10] (названі праці більш докладно розглядаються в окремих розділах монографії).

Для дослідження спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту, яскравою

---

[1] Є. П. Овчаренко, Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII в., її походження і форми, «Записки Історично-філологічного відділу УАН», кн. XI, К., 1927.

[2] З. К. Звездин, К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII — начале XVIII в., «Исторические записки Института истории АН СССР», № 39, М., 1952, стор. 201.

[3] А. Г. Слюсарський, Слобідська Україна XVII—XVIII ст., Х., 1954.

[4] М. Н. Петровський, З історії класової боротьби на Україні в XVII ст. (Змова Децика), Ніжин, 1932; його ж, Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском Государстве, М., 1944.

[5] М. І. Марченко, Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 — 1664 рр.), Вид-во АН УРСР, К., 1941.

[6] К. І. Стецюк, Вплив повстання Степана Разіна на Україну, К., 1947; її ж, З історії соціально-політичної боротьби на Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.), «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», № 9, К., 1957; її ж, Переяславське повстання 1666 р., «Український історичний журнал», 1958, № 4; та ін.

[7] И. Б. Греков, Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657—1659 гг.), «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей».

[8] В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, К., 1957.

[9] В. А. Романовский, Очерки по истории государственного хозяйства Украины в XVII в. (рукопис).

[10] І. А. Гриценко, Антифеодальна боротьба селянських мас Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. (рукопис).

сторінкою якої була селянська війна 1667—1671 рр. під проводом Степана Разіна, важливе значення має монографія В. І. Лебедєва [1].

Але до цього часу немає жодної узагальнюючої праці, яка б висвітлювала основні етапи класової боротьби на Україні, зокрема на Лівобережжі і Слобожанщині, в другій половині XVII ст. Вивчення народних рухів на території всієї України вимагає зусиль багатьох дослідників. Як відомо, в другій половині XVII ст. Україна не була єдиним цілим. Галичина і Правобережна Україна лишалися під владою шляхетської Польщі; Буковина разом з Молдавією, до якої вона входила, перебували під турецьким ігом; Закарпаття з давніх-давен гнобили угорські феодали; Лівобережна і Слобідська Україна входила до складу Росії, з якою було також тісно зв'язане Запорожжя.

Зрозуміло, що кожна з цих частин України мала свої особливості, що і змушує дослідників для глибокого вивчення того чи іншого питання обмежуватись окремими районами України. Ці дослідження в дальшому будуть основою для створення великої синтетичної праці з історії всієї України другої половини XVII ст. Маючи давній науковий інтерес до історії Лівобережжя і Слобожанщини, автор даної монографії зосередив свою увагу на вивченні народних рухів саме на цій території, хронологічно обмеживши своє дослідження 50—70-ми роками XVII ст.

* *
*

Для написання монографії в значній мірі були використані архівні матеріали, головним чином Центрального державного архіву давніх актів СРСР у Москві (ЦДАДА).

В ЦДАДА зберігаються найважливіші документи з історії нашої країни доби феодалізму. У фондах цього архіву є багато матеріалів з історії України, зокрема другої половини XVII ст. Особливо важливі і різноманітні документи містять стовпці і книги Малоросійського приказа [2]. Стовпці зберігають матеріали про внутрішнє і зовнішнє становище Лівобережної України в XVII ст., в тому числі документи про гетьманське

[1] В. И. Лебедев, Крестьянская война под предводительством Степана Разина, М., 1955.

[2] Про Малоросійський приказ і його діяльність див.: К. А. Софроненко, Деятельность Малороссийского приказа Русского государства во второй половине XVII — начале XVIII века, «Вестник Московского университета», 1957, № 2; М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права, К., 1886, стор. 157; К. А. Неволин, Полное собр. соч., т. 6, СПб., 1859, стор. 178; В. Эйнгорн, Отставка А. Л. Ордина-Нащокина, Журнал министерства народного просвещения, 1879, ноябрь; Г. Карпов, Критический обзор разработки главных русских источников; С. Белокуров, О посольском приказе, М., 1906, стор. 40; С. Богоявленский, Приказные судьи XVII века, М., 1946, стор. 48.

і місцеве управління, про бойові дії російських і козацьких військ проти польсько-шляхетської армії, що вела наступ на Україну, про боротьбу українського народу проти турецько-татарської агресії. Тут дослідник знаходить земельні і судові справи, чернетки грамот, відписки (відповіді на листи різних осіб). Цей фонд зберігає матеріали про перепис 1666 р., про боротьбу народних мас проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки, про виступи козацької голоти на Запорожжі та багато інших.

Книги Малоросійського приказа хронологічно починаються з 1668—1669 рр. Більшість документів цих книг є копіями листування Малоросійського приказа з гетьманським урядом. Тут можна знайти копії царських грамот, надісланих в різний час на Україну гетьманам, монастирям і окремим представникам козацької старшини, а також статейні списки царських і гетьманських послів. Є чимало документів, які надходили в Малоросійський приказ з України, це — донесення гетьманів і російських воєвод. Матеріали стовпців і книг Малоросійського приказа характеризують політику царського уряду щодо України як в галузі соціально-економічній, так і адміністративній і військовій. Цей фонд насичений матеріалами про гострі класові суперечності в тодішньому суспільстві, які породжували часті виступи і повстання народних мас, зокрема в 50—70-х роках XVII ст.

Документи з історії України другої половини XVII ст. містяться у фондах Сибірського приказа, особливо у стовпцях № 394, 771, 612, 627 та ін. В останніх двох названих стовпцях є багато матеріалів про Чорну раду 1663 р.

Матеріали стовпців і книг Малоросійського приказа тематично поєднані з фондом «Справи малоросійські», значна частина документів якого була надрукована в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России» (т. IV). Іноді частина матеріалів тієї чи іншої справи міститься у фонді «Справи малоросійські», а решта — в стовпцях або книгах Малоросійського приказа [1].

Важливим джерелом з історії Слобідської України є стовпці Белгородського стола Розрядного приказа. Белгородський стіл було утворено в другій половині XVII ст. Він відав військовими, адміністративними і фінансовими справами Слобідської України [2]. У його фондах є багато матеріалів про класову боротьбу на Лівобережній і Слобідській Україні, в тому числі про переяславське повстання 1666 р. і повстання 1670—1671 рр.

[1] Г. Карпов, Критический обзор разработки главных русских источников, стор. 132.

[2] В кінці XVII ст. справи Слобідської України були вилучені з Розрядного приказа і передані в приказ «Великия России», який з цього часу почав відати справами українського населення Острогозького, Сумського, Охтирського, Харківського та Ізюмського полків.

на Слобожанщині. У стовпцях «Дополнительного отдела» («безгласные столбцы») Розрядного приказа є матеріали про митні, шинкові та чиншові збори в «украинных городах», а також про повстання під проводом Степана Разіна.

Для вивчення народних рухів на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII ст. можна використати фонд «Малоросійські справжні акти», хоч більшість матеріалів цього фонду стосується військових і адміністративних справ.

Чимало документів зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР в Києві. Важливе місце серед них посідає збірка О. Лазаревського, в яку входять матеріали з соціально-економічної історії Лівобережної України. Тут є оригінали гетьманських універсалів, земельні і судові справи, а також велика кількість копій різних документів. Певний інтерес для дослідників являють збірки В. Модзалевського і М. Судієнка. Хоч більшість документів цих збірок відноситься до XVIII ст., проте деяка частина їх може бути використана для вивчення соціально-економічної історії Лівобережної України XVII ст. У відділі рукописів міститься також чимало копій матеріалів ЦДАДА з історії України в цілому та Лівобережної і Слобідської зокрема. Тут є також інтересні матеріали, які відбивають народні рухи в 50—70-х роках XVII ст.

Матеріали з історії України розглядуваного періоду містяться в Центральному державному історичному архіві УРСР в Києві. У відділі давніх актів цього архіву зберігаються актові книги, які являють собою надзвичайно цінне джерело переважно з історії Правобережної України, а також фонди монастирів, в яких є матеріали з історії Лівобережної України, зокрема про становище селян, монастирське землеволодіння, взаємини між духовною і гетьманською адміністрацією та російськими воєводами.

Документи з історії України містяться в «Румянцівському генеральному опису Малоросії». Проте серед величезної кількості матеріалів цього фонду можна знайти лише невелике число документів, що відносяться до другої половини XVII ст.

З історії України другої половини XVII ст. видано багато різноманітних джерел. Серед них найбільше матеріалів містять «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (т. III—XV) [1]. Значна частина документів III [2], IX [3], X [4], XI [5] томів подає відомості про соціально-економічний

---

[1] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: АЮ и ЗР).

[2] АЮ и ЗР, т. III, СПб., 1861.

[3] АЮ и ЗР, т. IX, СПб., 1877.

[4] АЮ и ЗР, т. X, СПб., 1878.

[5] АЮ и ЗР, т. XI, СПб., 1879.

розвиток України, зокрема Лівобережжя. Тут є гетьманські універсали і царські грамоти про надання монастирям і старшині маєтностей, матеріали про зростання феодального землеволодіння і становище селян, про розвиток промислів і розширення торгівлі. Документи IV [1], V [2], VI [3], XV [4] томів відбивають внутрішнє становище України, загострення класових суперечностей і хід народних повстань. Ці матеріали, а також «додатки» до V і VII томів хронологічно відносяться до 1658—1659 рр. і висвітлюють боротьбу українських народних мас на чолі з Мартином Пушкарем проти шляхетсько-старшинської верхівки, яка намагалася відірвати Україну від Росії. Вони свідчать про ворожі дії гетьманського уряду Івана Виговського щодо Росії, про напади на Київ гетьманських військ під керівництвом спочатку Данила, а пізніше Івана Виговських. Документи V тома характеризують період з кінця 1659 до осені 1665 р. і відбивають боротьбу за владу між старшинськими групами Я. Сомка і В. Золотаренка. Тут є також матеріали про Чорну раду 1663 р.

У VII томі і «додатках» до нього містяться матеріали про підписання «Московських статей» 1665 р. і про переяславське повстання 1666 р.[5] У VI і VIII[6] томах надруковані матеріали про повстання 1663 р. і діяльність гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Цінні документи про повстання С. Разіна і про участь гетьманського уряду Лівобережної України в придушенні повстання 1670—1671 рр. на Слобожанщині [7] надруковано у VII і IX томах.

В «Актах, относящихся к истории Западной России» [8] є документи про надання монастирям і козацькій старшині маєтностей, про «послушенство» селян на користь своїх «державців», а також матеріали про права і повинності жителів міста Києва в період 1657—1669 рр.

Події, що відбувалися на Правобережній Україні в цю добу, відбивають різні польські акти, видані у «Памятниках» Київської комісії [9] (т. II, III, IV). Це насамперед листи і донесення гетьманів Правобережної України Юрія Хмельницького і Павла

---

[1] АЮ и ЗР, т. IV, СПб., 1864.
[2] АЮ и ЗР, т. V, СПб., 1867.
[3] АЮ и ЗР, т. VI, СПб., 1869.
[4] АЮ и ЗР, т. XV, СПб., 1892.
[5] АЮ и ЗР, т. VII, СПб., 1872.
[6] АЮ и ЗР, т. VIII, СПб., 1875.
[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 2; т. IX, № 63, 65, 67, 72, 95.
[8] «Акты, относящиеся к истории Западной России» (далі: «Акты Западной России»), т. V (1663—1699), СПб., 1853.
[9] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов» (далі: «Памятники, изданные Киевскою комиссиею»). «Памятники» вперше були видані у Києві «Временной комиссией для разбора древних актов; т. II, 1846; т. III, 1852; т. IV, 1859; вдруге т. II і III були перевидані в 1898 р., т. IV не перевидавався.

Тетері, а також листи різних польських панів, що мали зв'язки з гетьманським урядом і козацькою старшиною. Додатковим матеріалом для дослідження цієї доби є збірник документів, виданий А. Грабовським [1], і літопис православного шляхтича Єрлича [2]. Обстановка 60-х років XVII ст. на Лівобережній Україні певною мірою відбита в щоденнику сучасника подій того часу чужоземця П. Гордона [3].

В «Архиве Юго-Западной России» [4] є багато матеріалів про примусове поширення унії і становище православної церкви на Україні, про розвиток великого феодального землеволодіння, насамперед монастирського, і виконання повинностей селянами на користь монастирів. Частина третя «Архива ЮЗР» містить документи шведського державного архіву про відносини України з Швецією. Певний інтерес являють матеріали про переговори гетьманського уряду Виговського із шведами щодо підписання союзницької угоди тощо [5]. У частині сьомій «Архива ЮЗР» є документи про подимний і млиновий податки на Правобережній Україні в другій половині XVII ст. [6] Цікаві матеріали надруковані у частині восьмій цього видання [7], зокрема акти Барського староства, серед яких автора даної праці цікавить жалувана грамота короля Яна Казіміра III від 4 червня 1659 р. Івану Виговському на староство Барське, яке він дістав як винагороду за зраду інтересів українського народу. Тут же міститься тестамент (заповіт) Івана Виговського від 16 березня 1664 р., в якому він спростовує обвинувачення польської адміністрації у зв'язках його з повстанцями.

Певний інтерес становлять «Акты исторические» [8], зокрема вони містять деякий матеріал з соціально-економічної історії України другої половини XVII ст. (грамоти містам на привілеї, козацькій старшині на маєтності тощо), а також про повстання Степана Разіна («Дело о бунте Стеньки Разина и его сообщников»). Про селянську війну під проводом С. Разіна є відомості також у «Дополнениях к актам историческим» [9].

---

[1] A. Grabowski, Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, т. I, II, Kraków, 1845.

[2] I. Jerlicz, Latopisiec albo kroniczka, Warszawa, 1853 p. Хоч Єрлич і був сучасником подій, які він описував у своєму літопису, але до його відомостей треба ставитись обережно, бо багато чого він записував зі слів очевидців без всякої перевірки, і до того ж його записи просякнуті класовою тенденційністю, особливо в зображенні народних рухів.

[3] Дневник Гордона, ч. I, II, III, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете» (далі: «Чтения в Обществе истории и древностей российских»), кн. IV, М., 1891; кн. III—IV, 1892.

[4] «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов» (далі: «Архив ЮЗР»), ч. первая, т. IV, К., 1871.

[5] «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI. К., 1908.

[6] «Архив ЮЗР», ч. седьмая, т. II, К., 1890.

[7] «Архив ЮЗР», ч. восьмая, т. II, К., 1894.

[8] «Акты исторические», т. IV (1645—1676), СПб., 1842.

[9] «Дополнения к актам историческим», т. VI, № 12, СПб., 1857.

В «Актах Московского государства»[1] надрукована невелика частина документів з історії Лівобережної і Слобідської України, в тому числі про народні рухи в 50—60-х роках XVII ст.

Джерелом для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. є «Переписні книги 1666 року»[2], більшу частину яких підготував до друку В. О. Романовський. Як відомо, переписом 1666 р. було охоплено не всі міста Лівобережжя. Зокрема, до нього не ввійшли міста, які опинилися в приватних руках і стали маєтностями козацької старшини, а також ті, що в останні роки перед переписом були спустошені ворожими нападами.

Незважаючи на недостатність даних «Переписних книг 1666 року», цінність їх надзвичайно велика. В них можна знайти відомості про заселення окремих місцевостей, про кількість сільських і міських жителів, про їх заняття і, що особливо важливо, про їх майновий стан. Тут є багато даних про розвиток в цей час на Лівобережній Україні ремесла, промислів і торгівлі.

Матеріали для вивчення феодального землеволодіння та становища селян на Україні в XVII—XVIII ст. містяться у «Генеральних слідствах»[3]. Тут є відомості про «загальнодержавні» повинності, які відбувало населення вільних військових сіл, а також про повинності, що їх виконували селяни в рангових і приватновласницьких маєтностях. «Генеральні слідства» були проведені в період 1729—1730 рр. з метою перевірки «законності» володіння українською старшиною своїми маєтностями і виявлення «вільного» земельного фонду для нової роздачі маєтностей «на уряди», по рангу, для винагороди старшини за вірну і «радетельную» службу. Внаслідок проведення «генерального слідства» всі маєтності були поділені на шість розрядів: перший розряд — це маєтності, які були роздані по рангу старшині; другий — маєтності, даровані за заслуги (ці маєтності залишалися у володінні колишніх власни-

---

[1] «Акты Московского государства», т. II, СПб., 1894; т. III, СПб., 1901.

[2] «Переписні книги 1666 року», К., 1933.

[3] Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку, «Український архів», т. I, К., 1929; Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку, «Український архів», т. IV, К., 1931; «Генеральное следствие о маетностях Гадячского полка (1729—1730)», Полтава, 1893; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка (1729—1730)», Чернигов, 1901; «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729—1730)», Чернигов, 1908; Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка, «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 8, Х., 1896; Генеральное следствие о маетностях Киевского полка, ЧИОНЛ, кн. VII, К., 1893; Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка, ЧИОНЛ, кн. XI, К., 1896; Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка (1729—1730), «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. VII—IX, Полтава, 1910; Генеральное следствие о маетностях Полтавского полка, Державна публічна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна (далі: ДПБ СРСР ім. В. І. Леніна), відділ мікрокниги.

ків); третій — маєтності ратушні; четвертий — маєтності «вільні», які могли стати фондом для нової роздачі; п'ятий — маєтності, «законність» володіння якими вимагала дальшої перевірки; шостий — маєтності монастирські. Дослідники завжди відзначали велику цінність і точність відомостей цього джерела [1].

Для висвітлення історії України і зокрема народних рухів в другій половині XVII ст. велике значення мають так звані старшинські літописи. Автором літопису Самовидця [2], як доведено В. О. Романовським [3] і М. Н. Петровським [4], був представник козацької старшини Роман Ракушка-Романовський, сучасник і очевидець подій, про які він пише. Цей літопис характерний досить точним викладом подій, оригінальністю і важливістю багатьох відомостей. Літопис Грабянки[5], який є компіляцією з різних книг і рукописів, складено у XVIII ст. Літописець писав про минулі події, очевидцем яких він не був, тому для другої половини XVII ст. цей літопис не має такої цінності, як літопис Самовидця. Щодо третього літопису — Величка[6], то це джерело, зокрема його перша частина, не дуже надійне, бо в ньому суб'єктивізм автора поєднується з фантазією. У літопису Величка багато анахронізмів і різних вставок, які відносяться до пізнішого часу, тому наведені там факти дослідникові треба перевірити по інших джерелах.

Оскільки автори всіх трьох літописів належали до козацької старшини, вони дуже яскраво відбивали ідеологію українських феодалів. Їх об'єднує негативне ставлення до народних мас і народних рухів. В умовах загострення класових суперечно-

[1] О. Лазаревський писав, що «Генеральні слідства» є «джерелом першорядного значення» для вивчення історії землеволодіння на Україні (А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, Передмова, стор. VI—IX); про це див. також В. Мякотин, К истории Нежинского полка в XVII—XVIII вв., Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание старой Малороссии» (т. II), СПб., 1896, стор. 68.

[2] «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (далі: «Летопись Самовидца»), К., 1878.

[3] В. О. Романовський, Хто був Самовидець?, журн. «Україна», 1925, кн. 5.

[4] М. Н. Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця і про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського), «Записки Ніжинського інституту народної освіти», кн. VI, 1926; його ж, Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця), Х., 1930.

[5] «Действия презельной и от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского с поляки, за найяснейших королей полских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмелницкого неоконченной, з розних летописцов и их диариуша, на той войне писанного в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки, собранная и самобитних старожилов сведительстви утвержденная. Року 1710» (далі: «Летопись Грабянки»), К., 1854.

[6] «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского» (далі: «Летопись Величка»), т. I, К., 1848; т. II, К., 1851.

стей і напруженої боротьби із зовнішніми ворогами українська козацька старшина не могла обійтися без підтримки і допомоги царського уряду. Вона сподівалася, що царський уряд допоможе їй зберегти і закріпити класові привілеї. Політичним ідеалом козацької старшини в тих умовах було перебування в складі Росії, але з повним збереженням автономії України. Тому про самий акт возз'єднання України з Росією автор літопису Самовидця говорить із захопленням, підкреслюючи, що «весь народ по всей Украине з охотою тое учинил, и не малая радость межи народом стала»[1]. У цих літописах засуджуються опозиційні дії частини козацької старшини щодо царського уряду. Участь Івана Брюховецького в повстанні 1668 р. проти царських воєвод автор літопису Самовидця називає «непотребным делом»[2].

Керівна роль шляхетсько-старшинської верхівки в українській автономній державності мислилася її ідеологами — старшинськими літописцями — як панування над народними масами. Автори літописів солідарні у своєму ставленні до народних мас, які, на їхню думку, мають бути слухняним знаряддям в руках пануючого класу і його адміністративних органів. Причину безправного становища українського селянства (поспільства) до визвольної війни 1648—1654 рр. автор літопису Самовидця бачить лише в тому, що польські пани не самі управляли своїми маєтками, а через орендарів, і тому вони нібито не могли знати справжнього становища своїх підданих[3]. Народні повстання проти українських феодалів в роки визвольної війни він розглядав лише як прояв жорстокості «свавільної черні» по відношенню до своїх «державців» і навіть визвольну війну вважав «карою божою за гріхи людські»[4]. Оцінюючи події Чорної ради 1663 р., автор літопису Самовидця писав: «Зараз повесне заводится на новое лихо, чего за иных гетманов не бивало, то есть чорной рады»[5]. Всі симпатії літописця — на боці Я. Сомка і «значних», а запорозьку голоту, яка широко була представлена на Чорній раді, він різко осуджує і називає «свавільниками». Відбиваючи інтереси пануючого класу, літописець із задоволенням говорить про придушення народних повстань — «сваволі». Так, він підкреслював, що після придушення повстання 1667 р. повстанців «имано, вешано, стинано и мордовано, яко злочинцов»[6].

Літопис Грабянки гаряче схвалює заходи царизму по боротьбі з повстанцями, зокрема дії царського посла боярина Великого-Гагіна, який на Чорній раді «повеліл воином госу-

[1] «Летопись Самовидца», стор. 36.
[2] Там же, стор. 98.
[3] Там же, стор. 5.
[4] Там же, стор. 16.
[5] Там же, стор. 72—73.
[6] Там же, стор. 169.

даревим вооруженним окрест стати, даби не начались между людми малороссійскими яковіе либо бунти»[1].

Особливо гостро вороже ставлення до народних мас виявляється у літопису Величка, який зображує повстанців-дейнеків як розбійників і убивць. «Котрій то полк, — писав Величко, — мало в себі іміл товариства з добрим христіянским сумленіем, и оружіем до войни приличным; но тилко с рогатинами, косами і кіями, и из сердцами до убійства и разграбленія именій людских готовими»[2].

У виданнях — «Донские дела»[3] і «Материалы для истории Воронежской и соседних губерний»[4] — є багато документів про селянську війну 1667—1671 рр.

«Полное собрание законов Российской империи»[5], «Собрание государственных грамот и договоров»[6] містять в собі матеріали про взаємовідносини між Росією і Україною, а також про селянську війну 1667—1671 рр. Так, у першому томі «Полного собрания законов Российской империи»[7] є 12 документів, які в тій або іншій мірі висвітлюють події цієї війни, а в четвертому томі «Собрания государственных грамот и договоров» надруковано «расспросные речи» Наума Колесникова про участь українських козаків у повстанських військах. Важливі матеріали про селянську війну під проводом Степана Разіна містяться в «Летописи занятий Археографической комиссии»[8]. У 1857 р. вийшов збірник документів «Материалы к истории возмущения Стеньки Разина», який опублікував А. Попов як додаток до своєї монографії[9].

Науково висвітлюється селянська війна під проводом Степана Разіна у збірнику документів, виданому Головним архівним управлінням, Центральним державним архівом давніх актів та Інститутом історії Академії наук СРСР[10]. Більша частина документів цього збірника друкується вперше. Публікація складається в основному з грамот, «памятей», відписок воєвод, розповідей учасників і свідків повстання.

---

[1] «Летопись Грабянки», стор. 180.

[2] «Летопись Величка», т. I, стор. 328.

[3] «Донские дела», кн. IV—V, «Русская историческая библиотека», т. XXIX, СПб., 1913; т. XXXIV, Пг, 1917.

[4] «Материалы для истории Воронежской и соседних губерний, состоящие из царских грамот и других актов XVII и XVIII столетий» (далі: «Материалы для истории Воронежской и соседних губерний»), кн. I, Воронеж, 1861.

[5] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. I, СПб., 1830.

[6] «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, М., 1828.

[7] № 480, 483, 484, 488, 489, 491, 492, 498, 503, 504, 511, 560.

[8] «Летопись занятий Постоянной историко-археографической комиссии», СПб.—Л., 1836—1929, № 34, стор. 203—238.

[9] А. Н. Попов, История возмущения Стеньки Разина, «Русская беседа», 1857, кн. 5.

[10] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», составитель Е. А. Швецова, т. I, М., 1954; т. II, ч. I, М., 1957.

У «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии»[1] надруковано чимало інтересних матеріалів, зокрема «Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка»[2]. «Труды Черниговской губернской архивной комиссии»[3] містять матеріали з історії землеволодіння. Тут є універсали гетьманів і полковників про надання маєтностей старшині і про дозвіл заселяти слободи, купчі на продаж дворів і млинів[4]. Надруковані тут уривки із стародубської міської книги за 1664—1673 рр. мають цінні відомості про соціально-економічні відносини в українських містах. Вони проливають світло на організацію міського господарства на Лівобережній Україні, на повинності, які відбувало міське населення на користь старшинської адміністрації, а також на взаємини між міською адміністрацією і київським воєводою П. В. Шереметєвим[5].

Багато документального матеріалу з історії України другої половини XVII ст. надруковано в журналі «Киевская старина» за 1882—1906 рр. Тут можна знайти гетьманські і полковницькі універсали, які відображають зростання великого феодального землеволодіння і погіршення становища селянства, його боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту. Є також матеріали про міста, про розвиток ремесла і торгівлі, про податки і повинності, які відбували селяни і міські низи. Вміщені тут матеріали відбивають загострення класових суперечностей в країні і проливають світло на безпосередні причини заворушень і повстань, що відбувалися в цей період.

Чимало документів надруковано в таких історичних періодичних виданнях, як «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові, «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», дещо менше в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», «Русском архиве», журналах «Русское богатство» і «Русская старина».

---

[1] «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. I—XV, Полтава, 1905—1917.

[2] «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. VII, Полтава, 1910.

[3] «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», вып. I—XII, Чернигов, 1897—1918.

[4] «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», вып. II; вып. X, Чернигов, 1913.

[5] «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», вып. VII, Чернигов, 1908.

Розділ I

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

1. Загальна характеристика соціально-економічного розвитку Лівобережної України

Возз'єднання України з Росією стало поворотним етапом в житті українського народу; воно визначило весь його дальший історичний розвиток і навіки з'єднало долю українського народу з братнім російським народом.

У складі Російської держави Україна була врятована від поглинення її агресивними сусідами — шляхетською Польщею і султанською Туреччиною з її васалом Кримським ханством. На захист України виступала сильна Російська держава, здатна протистояти іноземним загарбникам. Возз'єднання України з Росією мало велике значення і для Російської держави, воно посилювало її могутність і зміцнювало міжнародне становище.

Возз'єднання України з Росією, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів.

Видатний державний діяч Богдан Хмельницький, розуміючи значення Російської держави для дальшої долі України, в найскладніших умовах до останніх днів свого життя послідовно боровся за дальше зміцнення союзу українського і російського народів. Незадовго до смерті гетьман зібрав старшину і в її присутності звернувся до сина Юрія з палким закликом бути вірним Росії, «якоже и сам он, творяще единожди поприсягненную верность, да никогда же дерзнет сломити» [1].

Ця непохитна вірність Хмельницького справі об'єднання двох братніх народів знайшла своє відображення у численних історичних джерелах і народній поетичній творчості.

[1] «Летопись Грабянки», стор. 152.

Всупереч незаперечним історичним фактам українські буржуазні націоналісти намагалися зобразити діяльність Богдана Хмельницького в останні роки його життя у перекрученому вигляді. Зокрема, його угоди з Швецією для спільної боротьби проти шляхетської Польщі вони висвітлювали як прагнення розірвати з Росією. Насправді ж Богдан Хмельницький, який все життя боровся за зміцнення союзу українського і російського народів, ніколи не звертав з наміченого шляху.

Інформуючи царський уряд про вжиті ним заходи проти агресії шляхетської Польщі, Богдан Хмельницький не раз підкреслював свою непохитну вірність Російській державі. 5 червня 1657 р. він гаряче запевняв російського посла Ф. Бутурліна в тому, що «царского де величества я верной подданой и николи от ц. в. высокіе руки отлучен не буду» [1].

Здоров'я Хмельницького, підірване походами, весь час гіршало. На початку 1657 р. він тяжко захворів. 27 липня 1657 р. обірвалось життя видатного державного діяча, талановитого полководця, великого сина українського народу Богдана Хмельницького [2], який всі сили віддав визволенню свого народу від польсько-шляхетського гніту і об'єднанню його з братнім російським народом. Виконуючи заповіт Хмельницького, його поховали в рідному хуторі Суботові.

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
То не буйні вітри в темнім лузі бушували:
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

В цих задушевних словах народної думи передана велика скорбота українського народу за своїм вірним сином Богданом Хмельницьким.

У другій половині XVII ст. в Російській державі, до складу якої увійшла Україна, відбувався дальший розвиток продуктивних сил, що знайшло своє відображення в розвитку сільського господарства, освоєнні нових земель, розвитку ремесла і мануфактур, зростанні і збільшенні кількості міст і ремісничого населення, розширенні внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Розвиток мануфактур був дуже важливим явищем в економічному житті Росії того часу. Якщо середньовічний ремісник всі процеси виготовлення продукту виконував сам, то мануфактура грунтувалася на поділі праці між кількома робітниками, які спеціалізувалися на виготовленні однієї якої-небудь частини вироблюваного продукту. Поділ праці набагато підвищував її продуктивність. Перші мануфактури в Росії

[1] АЮ и ЗР, т. III, № 369, стор. 571.

[2] В донесенні шведського посла Густава Ліліекрони своєму уряду говориться, що Б. Хмельницький помер від апоплексії (див. «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 320—322).

виникли в залізоробному виробництві; пізніше появились шкіряні, скляні, паперові та інші мануфактури [1].

Виділення районів з різними галузями господарства сприяло зміцненню економічних зв'язків між окремими частинами Російської держави і в тому числі з Україною.

Відходила в минуле розрізненість окремих частин Росії з їх місцевими економічними центрами, формувався всеросійський ринок. Як вказував В. І. Ленін, «тільки новий період російської історії (приблизно з 17 століття) характеризується дійсно фактичним злиттям... областей, земель і князівств в одне ціле. Злиття це... викликáв обмін між областями, що посилювався, поступово ростущий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок» [2].

Складання всеросійського ринку було результатом зростаючого поділу праці і розвитку на цій основі товарного виробництва. Це проявлялося насамперед у дальшому відокремленні ремесла від сільського господарства, в появі мануфактур, у збільшенні товарності сільського господарства, в спеціалізації окремих районів.

Друга половина XVII ст. була періодом розширення торговельних зв'язків Росії з країнами Заходу і Сходу. Значна частина зовнішньої торгівлі велась через Україну. В успішному зростанні зовнішньої торгівлі Росії позитивну роль відіграла протекційна політика російського уряду, яка значною мірою обмежувала привілеї іноземних купців. Встановлення єдиного рубльового мита замість численних дрібних зборів, які існували в період феодальної роздробленості, зміцнювало внутрішні ринкові зв'язки і сприяло розширенню зовнішньої торгівлі.

Всі ці зміни в економіці Росії знайшли своє відображення і в політичному устрої держави. В середині XVII ст. тут уже досить яскраво проявлялись риси абсолютизму.

* *
*

Возз'єднання України з Росією створило передумови для політичного, господарського і культурного зближення двох братніх народів, зміцнювало їх єдність у боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту і проти нападу зовнішніх ворогів. Воно мало велике позитивне значення для економічного життя України.

На території України, яка входила до складу Росії, незважаючи на всі руйнування і спустошення, вчинені ворожими навалами, особливо татарсько-турецькими, відбувався процес розвитку продуктивних сил, що проявлявся в зростанні сільського господарства, ремесла, промислів, торгівлі і міст.

---

[1] П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности, ОГИЗ, 1947, стор. 511—513.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.

В цей період основною галуззю сільського господарства на Лівобережній Україні, як і раніше, залишалося землеробство, ним займалася переважна більшість населення.

Природні умови Лівобережної України були неоднакові. Ріки Десна і Сейм поділяли її на дві частини: північну — лісисту, південну — лісостепову. Для лісової частини Лівобережжя характерні малородючі грунти: пісок, супісок, глина і тільки в окремих місцях трапляється чорнозем. На півдні переважають чорноземні і суглинкові грунти.

На півночі Лівобережжя знаходились Стародубський та Чернігівський полки; Ніжинський і Київський полки були розташовані в перехідній частині від полісся до степу; Лубенський, Переяславський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Прилуцький — в лісостеповій зоні [1]. На Лівобережній Україні протікало багато річок: Десна, Сейм, Судость, Снов, Іпуть, Удай, Трубіж, Сула, Псьол, Ворскла, Орель та ін.

Основною системою землеробства на Лівобережній Україні було трипілля [2]. Поряд з цим у південних районах Лівобережжя застосовувалася перелогова система, а в північних — вирубна, або землеробство на лядах [3]. Ця система землеробства в документах XVIII ст. охарактеризована так: «...между лесами расчищенной пахотной земли неоскудно; стараются при том жители ежегодно и умножать оную, расчищая лесы. Пахатныя поляны, называемые по здешнему лядами, вновь после расчищения бывают обыкновенно плодороднее последующих лет и потому жители стараются в продолжении на них хлебопашества, удобрять оные навозом. И по некотором времени принуждены бывают и совсем оставить и на облог переменя другими вновь расчищенными, ибо сныя чем далее, становятся вовсе неспособными к хлебопашеству и после запущения их, в короткое время, заростают лесом. По прошествии нескольких лет опять расчищают жители и бывают попрежнему плодородными» [4]. Стародубський полковник Острянин, який у 1666 р. дав дозвіл Кузьмі Васильєву і Антону Доцкову оселити слободу, підкреслював у своєму універсалі, що вони можуть «вольно грунтоватись и на жадние себе пожитки на пашню дуброву драти и сеножати имети» [5].

---

[1] А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 13—16.

[2] В тогочасних документах часто зустрічається вираз «поля в трех руках» (див. «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, Чернигов, 1866, стор. 29; В. А. Мякотин, Очерки, вып. 1, стор. 148; М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., стор. 143).

[3] Лядами називалися ділянки, очищені від лісу, які кілька років підряд давали врожай. Коли ляди виснажувались, їх заміняли іншими, а залишені швидко заростали молодим лісом.

[4] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 393.

[5] Там же, стор. 385.

У степовій частині Лівобережної України переважала перелогова система. Старожили Сосницького степу дуже образно розповідали про ведення польового господарства в їх краях ще в недалекому минулому: «Приїздив козак на своїх волах з плугом у вільний степ, оглядав його оком і вибирав угодний собі обліг[1], де хотів, там і орав. Орав він обране місце рік, два, десять, але як тільки помічав, що та ділянка не дуже родить, пускав обліг на переліг[2] і вольницю, а сам вибирав інше зручне для себе місце, на якому знов, що рік, то й орав»[3].

Сільське господарство епохи феодалізму характеризується відсталістю техніки. Такі сільськогосподарські знаряддя, як плуги, рала, борони, коси, серпи, вила, граблі, ціпи для обмолоту хліба, що застосовувалися в минулому столітті, залишалися й тепер[4]. На півночі Лівобережжя землю орали сохою, а на півдні — плугом. В гетьманському охоронному універсалі м. Ніжину 1663 р. підкреслювалося, щоб ніхто «не важился в полях людей займовати, волов брати, зелез плугових»[5]. Тягловою силою були воли і коні. Як свідчать переписні книги 1666 року, в сільському господарстві волів налічувалося навіть більше, ніж коней. Плуги, якими орали на півдні, були настільки недосконалі і важкі, що в них доводилося впрягати по чотири, шість і вісім волів. Щоб орати таким плугом, потрібно не менше трьох чоловіків, тому часто доводилося двом, а іноді трьом господарям спільно обробляти свої ниви. Піднята плугом земля лягала товстими і широкими скибами, які важко було розбивати, тому значна частина посіяного насіння не сходила. На півночі орали сохою як без коліс, так і на колесах. В соху без коліс впрягали одного коня, в соху на колесах — одну або дві пари волів. Орати ними могла навіть одна людина[6]. Під пшеницю, ячмінь, коноплі і льон землю угноювали, розкидаючи гній по полю і приорюючи[7].

Незважаючи на тяжкий соціальний гніт, українські селяни проявляли великі творчі зусилля. Перемагаючи труднощі, вони освоювали нові землі в степах, викорчовували ліси — «на пашню діброву драли», а болота, вкриті лозами, перетворювали в придатні сінокоси. Особливо важко освоювати землі доводилось селянам північної частини Лівобережної України,

---

[1] Обліг — цілина.

[2] Переліг — грунт, який не орався кілька років.

[3] Е. С. Филимонов, Материалы, стор. 7.

[4] Див. ілюстрацію до твору Л. Барановича «Меч духовний» (виданий в другій половині XVII ст.), на якій зображено цикл сільськогосподарських робіт: обробіток землі плугом, в який впряжені воли, обмолот хліба ціпами, провіювання зерна лопатами і т. ін.

[5] «Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове» (далі: «Труды Черниговского комитета»), Чернигов, 1908, стор. 120.

[6] А. Шафонский, назв. праця, стор. 167—168.

[7] Там же, стор. 326, 362, 405, 500, 530.

де більшість земель була вкрита лісами, чагарником і де було багато боліт.

Землі, оброблені тяжкою працею селян, часто захоплювали монастирі і козацька старшина. Так, в 1694 р. виникла суперечка між монахами батуринського Крупицького монастиря і селянами с. Алтинівки в Кролевецькій сотні Ніжинського полку за володіння сінокосами. Відстояти права законних власників допомогли селяни сусіднього села, які одностайно говорили про безпідставність претензій монахів і про законність прав на сінокоси алтинівців, які створили їх своєю наполегливою, тяжкою працею, осушуючи болота і розчищаючи їх від чагарника. Селяни сусіднього села розповідали, як нещодавно в ці місця забиралися тільки «за для дерева бортного, а що для іншого якого пожитку — там нічого було й бувати, бо вилазу не було за хащами». Алтинівці, не маючи кращих земель, змушені були вже кілька десятків років «лози вибиваючи, купья різати и очерет сухий випалювати, розводячи сінокоси» [1]. Монахи ж на ці сінокоси не мають ніяких прав, бо вони навіть і не бували в цих місцевостях.

Основними хлібними культурами на Україні, як і раніше, були: озимі і ярові жито та пшениця [2], ярові — овес, гречка, просо [3], горох (в меншій кількості). У зв'язку із збільшенням виробництва горілки і пива значно розширились посіви жита і ячменю. Зростання попиту на внутрішньому і зовнішньому ринках на лляне і конопляне прядиво викликало збільшення посівів льону і конопель. В значній кількості вирощувався також тютюн.

З давніх часів на городах вирощували капусту, буряки, огірки, цибулю, часник, ріпу, моркву, петрушку, салат, кріп, качани (кукурудзу), боби турецькі й прості, дині, гарбузи і кавуни [4]. Садівництвом займалося населення всієї Лівобережної України, але найбільше садів було на півдні Лівобережжя і в Києві. Тут у деяких місцевостях вирощували і виноград. Один з російських мандрівників зазначав, що у Києві «везде сады, виноградьі» [5]. Українських спеціалістів по вирощуванню виноградників і садів часто запрошували до Москви [6].

У зв'язку з недосконалістю техніки врожаї сільськогосподарських культур були невисокі, в більшості сам-два, сам-три.

---

[1] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 413.

[2] «Архив ЮЗР», ч. шестая, т. I, К., 1876, стор. 3, 7—8, 20—21, 51, 113—114, 171, 180—181, 193, 258, 260; ч. седьмая, т. I, К., 1886, стор. 328—330, 331.

[3] Шафонский, назв. праця, стор 17, 224; «Архив ЮЗР», ч. шестая, т. I, стор. 176—177, 463, 465—466.

[4] А. Шафонский, назв. праця, стор. 17.

[5] Путешествие в святую землю священника Иоанна Лукьянова, «Русский архив», год первый (1863 г.). изд. 2-е, М., 1866, стор. 40.

[6] АЮ и ЗР, т. IX, стор. 189—192.

Тільки в урожайні роки вони іноді досягали в степовій частині сам-вісім, -десять і -дванадцять, а в лісовій — сам-п'ять, -шість і до десяти [1].

Розвинутою галуззю сільського господарства було скотарство. Крім волів і коней, на Україні розводили корів, овець, свиней і кіз. В 1664 р. до Москви були запрошені з України спеціалісти по тваринництву [2].

Значна частина населення, насамперед селяни і козаки, займалася бджільництвом та рибальством [3]. В переписних книгах 1666 року згадується про пасіки, лісові борті, «медові дані» і взагалі про все, що зв'язано з виробництвом меду [4].

Велике значення в економіці Лівобережної України мало гуральництво. Після визвольної війни гуральництвом займалися селяни, козаки і міщани. В 1663 р. українські козаки привезли до Москви для державних («казенних») шинкових дворів 1005 відер горілки. В тому ж році сосницький сотник Павленко привіз до Москви і здав на «государев отдаточной двор» 31 віз, навантажений бочками з горілкою [5], а племінники гадяцького полковника П. Апостола тоді ж відправили до Москви на продаж 490 відер горілки [6].

Пануючий клас, намагаючись обмежити заняття козаків, селян і міщан гуральництвом, добився того, що гетьманський уряд в 1667 р. заборонив селянам займатись цим промислом під приводом, що «от того израстают бунты, и лесам умаление, и хлебам убавка, а хотя и курить не станут, и от того казне государевой убытка не будет» [7]. За козаками хоч і залишилося право на винокуріння, пивоваріння, медоваріння, але їм не дозволялося продавати горілчані напої квартами вроздріб, а тільки бочками. За самовільне шинкарство кожний підлягав покаранню [8].

Гуральництво було особливо розвинуте у володіннях козацької старшини. Тут існували медові заводи, горілчані бражниці, броварні, солодовні і т. ін. [9] Велику активність у розвитку ви-

---

[1] Див. А. Шафонский, назв. праця, стор. 167, 224, 362, 405. Хоч ці дані відносяться до XVIII ст., але з певними застереженнями можуть бути показовими і для другої половини XVII ст. Система землеробства і сільськогосподарська техніка в той час були настільки застійними, що важко чекати будь-яких особливих змін за кілька десятків років.

[2] «Акты Московского государства», т. III, стор. 560.

[3] «Переписні книги 1666 року», стор. 27, 180, 194, 416.

[4] Там же, стор. 180, 192, 194, 197, 368, 397, 402, 429, 432, 437—438; «Архив ЮЗР», ч. седьмая, т. I, стор 120—121.

[5] АЮ и ЗР, т. V, № 76, стор. 182—183.

[6] ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, 15401, Копії документів Белгородського стола, стовп. 422, арк. 53—54

[7] АЮ и ЗР, т. VI, № 58, стор. 163.

[8] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 103.

[9] Три документа к истории бунта в Малороссии 1687 г., «Киевская старина», 1884, № 6, стор. 312.

нокуріння проявили монастирі, особливо на Чернігівщині і Ніжинщині. З розвитком товарного виробництва цей промисел зростав в господарствах монастирів і козацької старшини і був для них джерелом значного прибутку [1]. В 1674 р. стародубський полковник П. Рославець пропонував Артамону Матвієву доставляти в Москву горілку, «естли изволит милость ваша подрядную нам дати на вино, на колко сами милость ваша изволите ведер, а у нас вино в готовности пребывает, и свидітелствуем, что и доброе» [2]. Горілка завозилася в Росію у великій кількості, хоч царський уряд весь час боровся з цим. В «Глухівських статтях» 1669 р. підкреслювалося: «Малороссійских городов жители приезжают в Московское государство и в украйные городы, и привозят вино и табак... и от того кабацким сборам чинитца поруха и недобор» [3]. Те ж саме повторювалося і в «Коломацьких статтях» 1687 р. [4] На Україні продаж горілки вроздріб (шинкарство) став монополією державного скарбу, який почав це право здавати в оренду старшині, заможним міщанам та монастирям.

Значного розвитку набуло млинарство, теж тісно зв'язане з сільським господарством. Млини на Україні в той час були вітряні, водяні і лодейні. Вітряні млини (вітряки) приводилися в рух силою вітру. Водяні млини, що будувалися на греблях, використовували енергію води, яка падала з греблі, а лодейні (що влаштовувалися на човнах) [5] одержували енергію від течії в річці.

В джерелах часто зустрічаються згадки про млини вешняки. Це теж водяні млини, але вони діяли лише під час весняної поводі. Про них часто згадується в «Генеральному слідстві про маєтності Лубенського полку». З цього джерела відомо, що на р. Бурумці (на території Лукомської сотні Лубенського полку) стояв млин вешняк «об одном камни мучном, другое ступное», а в с. Олександрівці — два, обидва «вешняные о дву камнях мучних, два ступних» [6]. Млини вешняки були і в с. Новаки «на двух гребелках на річке Волчанці» [7], а також у с. Гапонівка [8].

Вони досить часто зустрічалися і на Ніжиншині. В маєтностях батуринського Крупицького монастиря їх налічувалося

---

[1] АЮ и ЗР, т. XI, № 204, стор. 673; т. XII, СПб., 1882, № 147, стор. 501.

[2] АЮ и ЗР, т. XI, № 204, стор. 673; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 16.

[3] «Источники малороссийской истории, собранные Д. И. Бантыш-Каменским» (далі: «Источники малороссийской истории»), ч. I (1649—1687), М., 1858, стор. 226.

[4] Там же, стор. 315.

[5] М. Е. Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, ч. I. Хозяйство гетманщины в XVII—XVIII столетиях, т. II. Судьбы фабрики и промышленности, Одесса, 1922, стор. 14—15.

[6] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», стор. 16, 20.

[7] Там же, стор. 150.

[8] ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 59215.

близько десяти [1]. В Новомлинській сотні млини вешняки були на річках Бобрику і Сеймі [2]. На Ніжинщині часто зустрічалися млини із ступами, зокрема на річках Ворглі і Ясмані [3], а також Рогощі [4].

Енергію води широко використовували не тільки для помелу зерна, але й для дертя проса і валяння сукна. Такий млин-комбінат збудовано на р. Возі на Стародубщині. Був він «о пяти кол», в тому числі «одно мучное да одно ступное с волюшами, два димарских [5], одно молотовое» [6].

Водяні колеса млинів були основними механічними двигунами в другій половині XVII ст., їх використовували на Україні скрізь, де протікали ріки. За переписом 1666 р., відомо, що тільки на р. Ічні в Прилуцькому полку діяло дев'ять водяних млинів [7]. Мукомельний промисел був розвинутий також і в Переволочній, де р. Удай утворювала кілька рукавів. В 1664 р. гетьман Іван Брюховецький дозволив прилуцькому полковнику Лазарю Горленкові з трьох млинів брати на свою користь дві мірки, які раніше призначались на військо [8]. На початку XVIII ст. гетьман установив спеціальний нагляд за переволочанськими млинами для правильного збору тієї частини помелу, що збиралась на військо або в гетьманський скарб. Багато млинів було на р. Сеймі, особливо в старому гирлі [9]. Кілька їх побудував на Стародубщині П. Рославець, спочатку «значний» полковий товариш, а згодом полковник стародубський [10]. В 60—70-х роках «П. Рославець, — писав О. Лазаревський, — був повним властителем Стародубщини, безконтрольно роздаючи вільні полкові землі своїм підручним урядникам (урядовцям. — *К. С.*), причому і себе не забував, влаштовуючи на придатних для цього місцях водяні млини і населяючи біля них слободи» [11].

На побудову млинів необхідний був дозвіл полковника або гетьмана, тому що млинарство було важливою статтею прибутку для військового скарбу. Частина зерна або борошна (здебільшого третина), яка бралася за помел, надходила у військовий скарб і звалася «войсковою мерочкою». В 1669 р. П. Рос-

---

[1] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 223.
[2] Там же, стор. 195—196.
[3] Там же, стор. 387—390; «Труды Черниговского комитета», стор. 30—31.
[4] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 203—204.
[5] Це означає, що при ньому було збудовано рудню і кузню.
[6] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 2.
[7] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 223.
[8] Там же, стор. 157.
[9] «Обозрение Румянцевской описи Малороссии (полки Киевский и Нежинский)», вып. II, Чернигов, 1867, стор. 254—255; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 219.
[10] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 15.
[11] Там же.

лавець дозволив полковому осавулу Д. Турчиненкові побудувати млин під с. Гарцевим на р. Січні [1]. Їх будував і М. Міклашевський, військовий товариш і зять гетьмана Дем'яна Многогрішного. Йому належав один млин на р. Ворглі в с. Зазирках і чотири — на річках Титві, Росусі і Ваблі [2]. Козацькій старшині, зокрема Лизогубам, Кандибам, Радчам, Харевичам, належало багато млинів на р. Сеймі [3]. Універсалом 1673 р. гетьман Іван Самойлович підтвердив військовому товаришу Яковлевичу три з них: «един на реце Малодове стоячий, а другий в селе Бахаричах на реце Косте, его власним коштом фундованые, а третий крупный на речце Псе стоячий». Тут підкреслювалося, що Яковлевич має право «цале вес розмер и част войсковую з тих трьох млинків собе отбирал и на свой власний оборочал пожиток». Багато їх мав чернігівський полковник Яків Лизогуб на річках Рогощі, Снові і Золотниці [4].

Для побудови млина і греблі необхідні були будівельні матеріали і робочі руки, тому їх власниками були переважно козацька старшина і монастирі, які мали маєтки і залежних селян. Млини належали також і сотникам. Сотник Маковський, за походженням шляхтич, одержав універсал від гетьмана Брюховецького і підтвердження від гетьмана Самойловича на володіння млином у Кролевецькій сотні Ніжинського полку і в знак особливої милості йому було дозволено всі три мірочки «на власний свой пожиток отбираючи оборочати» [5]. На р. Стройці було збудовано млин «значним» козаком Лаврентієм Плотниченком [6]. У с. Гапонівці на Лубенщині вешняк належав отаманові Василю Тройці [7].

Зрідка їх будували і заможні міщани. В 1682 р. одному з них, Лазарю Матвієвичу, «обивателю воронезькому», гетьманським універсалом Самойловича було дано дозвіл на побудову млина і на осадження слобідки [8].

Власниками млинів або їх частини іноді зустрічаються рядові козаки і посполиті, але у своїй більшості будучи неспроможні їх далі утримувати змушені були продавати. В купчій 1683 р. зазначається, що житель с. Старої — Клименко, володіючи млином з греблею на р. Старому Сеймі, який дістався йому в спадщину від батька, і будучи «подупалий в недостатках своих»,

---

[1] «Обозрение Румянцевской описи Малороссии (полк Стародубский)», вып. III, Чернигов, 1875. стор. 484; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 65.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 28—30; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор 386—390.

[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 219.

[4] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор 203—204.

[5] А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. II, стор. 365.

[6] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 151.

[7] ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 59215.

[8] «Труды Черниговского комитета», стор. 30—31.

змушений був частково продати його Юрію Харевичу за 470 золотих [1]. З купчої 1687 р. видно, що Тимофій Забіла купив у чотирьох братів Прокопа, Паська, Леська і Яцька Андрієнків, «мелников и обивателей Миколаевских, млин на двух колах и каменях мучных и половицу гребле, лежачое на реці Борзні в селе Миколаевці» (Шаповалівської сотні Ніжинського полку). Лазаревський робить висновок, що брати побудували його ще тоді, коли можна було займати вільні землі, а потім у зв'язку з скрутним матеріальним становищем вони змушені були його продати [2].

На півночі Лівобережної України, де земля була малородюча, сільському населенню доводилося займатися різними промислами і ремеслами, часто мало зв'язаними з сільським господарством. Так, жителі с. Буди Стародубського полку, щоб забезпечити свій життєвий мінімум, робили дерев'яний посуд. Населення сіл Сем'янівки, Перелюба і Прибиня гнало в лісах дьоготь [3].

На Україні, особливо на Стародубщині і Чернігівщині, були поширені лісові промисли, в тому числі видобування поташу [4], що мав важливе значення при виготовленні лугів, скла, мила, і дьогтю [5], який був потрібний для вичинювання шкіри, а також широко використовувався як матеріал для змазування возів та іншого сільськогосподарського інвентаря. Поташне виробництво на Стародубщині, біля Почепа, Погара, Макушина, було відоме ще з першої половини XVII ст. [6] В другій половині XVII ст. виробництво поташу розвинулось і в Новомістській сотні [7] того ж полку. У своїх маєтностях на Стародубщині будував поташні буди полковник Міклашевський. На місці однієї з його буд виросло село Нова Буда [8].

Поташне виробництво було також поширене в лісовій частині Ніжинського полку, головним чином в Литвиновських лісах [9] в Глухівському повіті [10], де потім виникло с. Литвиновичі.

---

[1] «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. II, стор. 255.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 160.

[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 189.

[4] ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Зносини Росії з Польщею, 1650 р., спр. 1, арк. 110—112; спр. 1а, арк. 655—658.

[5] А. Шафонский, назв. праця, стор. 222.

[6] Про виробництво поташу в першій половині XVII ст. див. АЮ и ЗР, т. III, № 159, стор. 158—159, № 167, стор. 171, № 173, стор. 180—181, № 300, стор. 385, № 214, стор. 226; Дополнения к т. III АЮ и ЗР, № 8, стор. 8, № 74, стор. 98, 104.

[7] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 108.

[8] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 12, 415.

[9] Цей промисел тут був розвинутий до визвольної війни 1648—1654 рр. (див. А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 454).

[10] В документах часто зустрічаються назви «волості» по відношенню до окремих полкових і сотенних територій. Цей поділ на волості був в ті часи умовним і відносився до великих феодальних володінь монастирів, козацької

Великим власником поташних буд на півночі України був чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який в 1658 р. відправив із Новгорода-Сіверського у Вологду з своїх «будних заводів» 211 бочок поташу, а через два роки — ще 251 бочку [1].

Багато поташних буд, споруджених ще до визвольної війни, було в Топальській сотні в маєтностях українських шляхтичів Рубців [2]. Поташними будами володів також багатий купець С. Ширай. Зберігся гетьманський універсал 1691 р., в якому дозволялося С. Шираю, А. Гамалії і М. Міклашевському спільно спорудити буди і виробляти на них поташ або «шмалгцуги» [3]. Через деякий час С. Ширай одержав дозвіл спорудити буди на будищах Щербиницьких і Хвоєвицьких по річках Верстьонці і Людчій і там «людми заграничними слободку оселити и греблю висипавши млин построити» [4]. Село Спиридонова Буда в Топальській волості виникло на початку XVIII ст. на місці однієї з буд, які тут існували здавна. Окремі буди належали заможним козакам. Так, за часів гетьмана Самойловича козак Мартин Ситий спорудив буду по р. Іржавцю на Стародубщині.

На Україні видобували багато селітри, яка використовувалася для виробництва пороху і знаходила великий попит як в Росії, так і за кордоном [5]. Високу якість української селітри відмічав у свій час і французький інженер Боплан [6]. В першій половині XVII ст. селітра видобувалася по всій Переяславщині

старшини і міст. Так, наприклад, маєтності українських шляхтичів Рубців в 1665 р. складали Ропську волость (див. А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 394—398). Маєтності, що належали Стародубському магістрату, були поділені на такі волості: Малотопалівську, П'ятівську, Гарцівську, Андріївську та ін. Селян цих волостей часто називали «волощанами» або «волосским поспольством» на відміну від «градского поспольства», тобто жителів міста (див. А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 117; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 295—296).

[1] АЮ и ЗР, т. VIII, стор. 58.

[2] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 395, 461—462.

[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 439.

[4] Там же; про буди див. Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. VII, Чернигов, 1873, стор. 238.

[5] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. II, № 138, стор. 326; «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», стор. 163.

[6] Гійом Левасер де Боплан — французький інженер. Перебуваючи на службі у польського уряду, він 17 років прожив на Україні. Як капітан артилерії Боплан керував будівництвом фортець на півдні України, які мали захищати її кордони від спустошливих нападів кримських татар. Боплан склав досить вдалі карти України. Закінчивши свою службу, він повернувся у Францію і в 1650 р. надрукував докладний опис України, що є важливим джерелом для вивчення України першої половини XVII ст., а також стосується Польщі та Криму. Російською мовою опис України було надруковано під назвою «Описание Украины», СПб., 1832.

(Переяславському старостві), включаючи міста Биків, Яблунів, Миргород, Полтаву, Жигмонтів, Краснопілля та ін[1]. В Миргородському і Переяславському полках, а також на Слобожанщині цей промисел був поширений в другій половині XVII ст. Добувалося на Україні і вапно. Кілька таких вапняних майданів було в Стародубському полку[2].

Розвинутим промислом на Україні було гутництво, початок якого відноситься до середини XVI ст. На гутах виготовляли віконне скло і скляні вироби, в тому числі і аптекарський посуд[3]. Спершу гути з'явилися в Західній та Правобережній Україні, на Волині і Київщині[4]. На Лівобережній Україні з давніх часів існували гути на Чернігівщині, Ніжинщині і Стародубщині, але особливо значного розвитку гутницький промисел набув в другій половині XVII ст. (число гут у цих районах зросло до 20)[5]. Відомі такі гути: Грузьківська, Гутківська, Гутище, Білиця та ін. В переписних книгах 1666 р. є опис гути, що знаходилась під Конотопом[6].

Гути будувалися в лісових місцевостях з піщаним грунтом, придатним для виробництва скла. Чимало гут було збудовано на р. Снові та її притоках. Ранні гути будувалися дуже примітивно у формі дерев'яних повіток, де комини проходили через дах. В описі Корецької гути від 1724 р. говориться: «гута, что скло делает простое, огорожена в стены кругом бревеньем, накрыта дранью»[7]. В залежності від кількості печей гути поділялися на кілька типів. Кожна піч мала одну або кілька «дойниць» (так звалися вогнетривкі горщики для топлення скляної маси).

Робота на гутах вимагала певної кваліфікації. Гутники, або, як їх називають в джерелах, «ремесники», «майстери», видували скляні вироби. Робітники-шулярі, «котрие шурують печь і дрови»[8], топили печі, готували для них дрова і підтримували в печах необхідну для виробництва температуру. Були на гутах і осмольники; вони доставляли осмоли (смолисті соснові дрова), попіл яких був необхідний для виготовлення скла. Будники заготовляли поташ — необхідну складову частину у вироб-

---

[1] В. Романовский, Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII ст., стор. 513—515; М. Е. Слабченко, назв. праця, ч. I, т. II, стор. 60—63.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 220.

[3] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», № 192, стор. 28.

[4] «Wiadomości o fabrykach i rękodziełach w dawnej Polsce przez Juliana Kołaczkowskiego, Warszawa, 1861, стор. 62, 63; В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині, К., 1926, стор. 8.

[5] В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині, стор. 16; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», № 192, стор. 386 — 390.

[6] «Переписні книги 1666 року», стор. 119—120.

[7] В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині, стор. 21.

[8] Шуляр в сучасному розумінні — це кочегар.

ництві скла[1]. Попельники, очевидно, виконували таку ж роботу, що й будники. На гутах працювали ковалі, які виробляли різне залізне знаряддя, і гончарі, що робили печі, «дойниці» тощо. Про поширення на Україні гутницького промислу свідчать і народні пісні («Ой до гути, доріженька») [2].

На Україні залізо добували з болотних і озерних руд; хоч його якість і не була цілком задовільною, але гостра потреба в залізі спонукала до використання всіх можливостей для його виробництва. Найбільше рудень було на Чернігівщині, Стародубщині, Ніжинщині. Вони належали, головним чином, козацькій старшині, монастирям і «знатним» козакам, а також гетьманському уряду, підпорядковуючись його органу — генеральній артилерії [3].

Розуміючи велике значення заліза як в народному господарстві [4], так і для військових потреб [5], гетьманський уряд приділяв велику увагу організації його виробництва. З джерел відомо, що за дозволом гетьмана Многогрішного у вільному військовому селі Руденці в Ямпільській сотні Ніжинського полку якийсь Марціл «заняв себі рудню, и робил желізо; котрій то Марціл продал оную... Якубу Барановскому рудніку ж. А когда у него Якуба купил тую рудню гетман Самойлович за войсковіе денги тисячу золотих. и он, за гетманства своего, владіл» [6]. В цей же час була побудована і Щербинівська рудня в Стародубському полку, яка вважалася вільною військовою і входила в гетьманський, або військовий (державний), скарб [7]. Були рудні і в маєтностях борзенського сотника Петра Забіли [8].

Генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, щоб забезпечити військовий скарб залізом, спеціальними дозволами заохочував спорудження рудень. Зберігся документ 1665 р., в якому розповідається, що підскарбій Роман Ракушка за дорученням гетьмана Брюховецького уклав угоду з Максимом Матвієвичем і Шимком Медведем, «обивателями черниговськими», щоб вони на р. Переділі в с. Неданчичах, біля Чернігова, «своїм кошт и працею греблю фундовали і рудню будо-

---

[1] В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині, стор. 23.

[2] «Етнографічний збірник», т. XIX, Львів, 1907, стор. 17.

[3] П. Ефименко, Экономические заметки о старине и материалы. Рудни в Северщине, «Киевская старина», 1888, № 4, стор. 55.

[4] З нього виробляли насамперед предмети широкого вжитку — ножі, коси, сокири, а також сошники до рал і сох (див. М. Е. Слабченко, назв. праця, ч. I, т. II, стор. 145—146).

[5] Із заліза виробляли вогнепальну зброю: мушкети, пищалі, карабіни, пістолети, гармати, а також холодну зброю (A. Grabowski, Starożytności historyczne Polskie czyli pisma i pamiętniki dziejów dawnej Polski, t. II, Kraków, 1845, стор. 42—48).

[6] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 57; «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 426.

[7] «Генеральне слідство про маетності Стародубського полку», стор. 3.

[8] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 299.

вали». Разом з нею було збудовано і млин Ювтухів на р. Білоусі «з двома каменями і ступами», з якого протягом півтора року орендарі зобов'язані були дати у військовий скарб «возков тридцать, на каждую чверть року розділивши по п'ять возків». Документ кінчається наказом: «дабы помененным рудником жаден не важился найменшое кривди и перешкоди чинити и без писма его милости пана гетьмана ніхто не повинен желіза брать»[1].

З давніх часів була рудня на р. Снові, вона належала Воловичеві. Після визвольної війни українські шляхтичі Рубці заклали тут слобідку і збудували два млини[2]. В 1690 р. стародубський полковник разом з рудником Феськом Мазуренком побудували Вепрянську рудню[3]. За гетьманським універсалом від 1701 р. було дозволено «п. Михайлу Шевченко жителеве Орловському при власном его млине на р. Ревне у урочища Орлей стоячом, построити рудню и построивши робити железо»[4]. В той же час на р. Туросні збудував рудню генеральний обозний А. Ломиковський[5].

Рудні були і в монастирських маєтностях, зокрема Києво-Печерського монастиря — біля с. Катичів в Новомістській сотні[6], батуринського Крупицького — на р. Ужі[7], Спасо-Преображенського — на Чернігово-Сіверщині[8].

При тодішній техніці на рудному виробництві використовувалася сила води, тому рудні переважно будувалися на греблях і часто являли собою ніби частину млина, в якому працювали кола димарські і молотові. Такою була Щербинівська рудня, що належала гетьманському уряду. В XVII ст. при ній був млин «на п'яти колах», з яких «одно мучное, да одно ступное с волюшами, два димарских і одно молотовое»[9]. Рудня з млином у с. Холми на р. Убеді належала чернігівському військовому товаришу Василю Борковському[10]. Розмір їх визначався кількістю ковадл, горнів або млинових кіл. У джерелах часто зустрічаються вирази «рудня на одно ковадло», «на два горна»[11], «железный завод о трех колах» і т. ін.

---

[1] «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, стор. 52.
[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 405.
[3] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 12.
[4] «Черниговские губернские ведомости», 1853, № 35.
[5] «Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г.», Чернигов, 1913, стор. 32; «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, стор. 49—50, 50—56, 66; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 378.
[6] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 361.
[7] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 223.
[8] Там же, стор. 283—284, 287.
[9] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 2, 67.
[10] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 426.
[11] У маєтках протопопа Адамовича були рудні «на два горна» (див. М. Е. Слабченко, назв. праця, ч. I, т. II, стор. 146).

Вдалий опис виробництва заліза в той час подається у вірші Климентія Зинов'єва «О рудниках, що з руди желіза робят в руднях»:

Бо хоч водою млати в руднях ударяют,
еднак без великої праци не бивают;
Гдиж при болотах треба и землю копати
да руди з великою пильностю искати,
А знайшедши где руду, особно копати
и, в кошниці беручи, в воді полоскати;
Потом на уголля дров в дуброву рубати
и вишей хлопа в костер довгий тасовати;
Напотом дерн різать костер той вкривати
и смотріть, жеб полом'я не могло псовати...[1]

Виробництво заліза було досить складним процесом і вимагало певної спеціалізації. На руднях працювали ковалі, димарі, курачі і рубачі[2]. Жили вони в слобідках, розташованих навколо місця виробництва.

Становище робітних людей на гутах, будах і руднях було дуже тяжким: жили вони здебільшого в найманих хатах і не мали ні двору, ні худоби. Власники промислів іноді давали робітним людям у користування невеликі ділянки городів і сінокосів. В документах немає даних про заробітки робітних людей різних категорій[3].

В північних районах України значна частина селян займалася столярним, теслярським, мулярським та іншими ремеслами. Жителі сіл на Чернігівщині виробляли різний дерев'яний посуд, а також вози і колеса[4].

Ліквідація польсько-шляхетського панування сприяла розвиткові міст на Лівобережжі. В 1665 р. разом з сотенними містами і містечками їх налічувалося близько 90[5]. У цих містах і містечках проживало до 20 процентів[6] всього населення Лівобережної України, включаючи і тих людей, які займалися сільським господарством.

Всі міста, за винятком тих, що за царськими грамотами і гетьманськими універсалами були роздані українській шляхті і козацькій старшині, поділялися на дві категорії: магістратські, які мали так зване магдебурзьке право, і ратушні, які його не мали. Такі магістратські міста, як Київ[7], Ніжин,

---

[1] Журн. «Основа», 1861, январь, стор. 228.

[2] П. Ефименко, Экономические заметки о старине и материалы. Рудни в Северщине, «Киевская старина», 1888, № 4, стор. 59.

[3] В. Модзалевський, Гути на Чернігівщині, стор. 25—26.

[4] А. Шафонский, назв. праця, стор. 227, 317, 322, 355, 386, 408—422.

[5] В. А. Романовский, Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в., стор. 256, 311, 350.

[6] В. О. Романовський, Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст., «Народна творчість та етнографія», 1958, № 3, стор. 91.

[7] Київ одержав грамоту на магдебурзьке право ще в XV ст. (див. АЮ и ЗР, т. II, СПб., 1865, № 103, стор. 126).

Переяслав, Чернігів, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин, в економічному відношенні були більш сильними, з розвинутим ремеслом і торгівлею. Вони розпоряджалися земельними угіддями і селами, якими управляли і користувались виборні члени міських магістратів — війти, бурмистри і райці. Посади міського управління юридично вважалися виборними, а фактично захоплювались представниками багатої верхівки міського населення.

Користуючись своїм становищем, службові особи магістрату примушували жителів міста відбувати на їх користь ряд повинностей: обробляти земельні ділянки, допомагати при спорудженні дворових будівель і т. д. Крім того, члени міських магістратів вимагали від городян і виконання натуральних повинностей у вигляді різних дарунків з приводу того чи іншого свята. Особливо велику владу мав війт, який стояв на чолі міського управління і часто зловживав своїм становищем, розглядаючи громадське добро як своє особисте. Це яскраво відбито в одній з гетьманських грамот, в ній рекомендувалося магістрату і всім жителям Стародуба шанувати війта як старшого, але в той же час підкреслювалося, щоб і він «злишних выклдов не витягал, поборов для своих приватных потреб не накладал... постеригаючи всегда, жебы общое посполитое добро на приватніе пожитки не расходилося» [1].

У ратушних містах влада належала козацькій старшині і виборним представникам міста. Козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада — справами міщан і селян. Посилення влади козацької старшини приводило до того, що старшина поступово відбирала у міст їхні земельні ділянки, накладаючи нові повинності на населення міст. До міського управління обиралися особи, підтримувані полковником і залежні від нього. Поступово в ратушних і магістратських містах козацька старшина почала відігравати головну роль і вільно розпоряджатися землями і селами, які належали місту, примушуючи населення відбувати «послушенство» і сплачувати нові податі.

Всі ці факти свідчать про те, що магдебурзьке право на Україні мало обмежений характер. Козацько-старшинська адміністрація поступово прибирала до рук міське самоуправління. Передусім це позначилося на діяльності магістратського суду. З аналізу протоколів стародубського магістрату за 1683—1690 рр. видно, що в магістратському суді поряд з війтами і бурмистрами засідав і городовий отаман — представник козацько-старшинської адміністрації. Протоколи суду часто починалися словами, що магістрат відкриває свої засідання за пропозицією полковника [2]. У 70—80-х роках XVII ст. старо-

[1] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 413.
[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 118—119.

дубський магістрат, як і магістрати інших міст, потрапляє у все більшу і більшу залежність від полкової адміністрації і нерідко стає виконавцем її волі.

Економічним, політичним і культурним центром України був Київ, який і після Андрусовської угоди 1667 р. залишався в складі Росії, а в адміністративному відношенні підлягав гетьманському управлінню. Політичне значення Києва особливо зросло після того, як у місто було призначено воєводу і поставлено російський гарнізон. Київ став опорним пунктом боротьби проти агресії шляхетської Польщі і султанської Туреччини. В цей час у Києві була збудована нова фортеця, а верхнє місто було обведене високим валом. Російські воєводи інших міст України підлягали київському воєводі. На стратегічне значення Києва вказував російський мандрівник піп Лук'янов, назвавши його справжнім замком Московської держави. Він захоплювався красою Києва, його природними умовами і доводив, що в усьому Російському царстві «таковаго града подобнаго красотою вряд сыскать» [1].

Відомо, що в 60-х роках у Києві було 684 міщанські двори, в яких жило 759 чоловік [2]. Треба мати на увазі, що взагалі дворів у Києві було значно більше, бо переписувачі не враховували козацьких дворів.

Великими містами були також Стародуб, Ніжин, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський, Батурин, Лубни та ін. В 341 дворі м. Стародуба жили і працювали 45 шевців, 44 кравці, 35 валяльників, 18 ковалів, 4 ткачі, 10 теслярів, 3 котлярі, 10 чинбарів (кожум'яків), 8 кушнірів, 2 стельмахи (колесники), 1 ножівщик, 1 лимар, 1 шабельник, 5 дьогтярів, декілька ремісників музикального інструменту, а також шорники, сріблильники, мельники, шапкарі, пекарі та ін. За даними переписних книг 1666 р., податне населення м. Стародуба мало такий склад:

Ремісники	341 двір (37,5%)
Торгові люди	107 дворів (11,7%)
Землероби («пахотные люди»)	142 двори (14,5%)
Люди, заняття яких не визначені	284 „ (31,1%)
Адміністрація	37 дворів (4%)
Всього	911 дворів. [3]

[1] Путешествие в святую землю священника Иоанна Лукьянова, «Русский архив», год первый (1863 г.), изд. 2-е, стор. 40.

[2] «Переписні книги 1666 року», стор. 323. Число 759 визначає лише кількість господарів двору, а в кожному дворі, як вважається в історичній літературі (О. Яблоновський, І. П. Крип'якевич, О. І. Баранович), в середньому проживало по 5—6 чоловік.

[3] В. А. Романовский, Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.), «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», стор. 398—399.

З цієї таблиці видно, що ремісники різної категорії, купці і торговці становили близько половини податного населення міста.

Заможні купці Стародуба вели торгівлю з Росією, а також із закордоном. Міська верхівка тримала в залежності значну кількість ремісників і міську бідноту.

За тими ж даними, у Ніжині було 642 податні двори, з них 184 належали ремісникам і 57 — торговим людям, що становило 37,5 процентів всього населення міста[1]. Розвинутим ремісничим і одним з найбільших торгових міст Лівобережної України був Переяслав. Тут жило багато купців, серед них значна кількість іноземців. В Переяславі існувала навіть грецька колонія за прикладом відомої ніжинської общини грецьких купців. Проте в Переяславі, Стародубі, Ніжині, як і в інших містах України, значна частина населення займалася ще сільським господарством[2].

Серед ремісників у містах було багато теслярів, ковалів, чинбарів, гончарів, шевців, склярів, бондарів та ін.[3] Вони об'єднувалися в цехи. Так, наприклад, у Києві існували цехи: кравецький, ковальський, шевський, цирульний, кушнірський, а також стрільників, лучників та ін.[4], у Чернігові — теслярський, шевський, рибальський, кравецький, а також сріблильників, лучників, ковалів, гончарів, пильщиків, музикантів, слюсарів, бондарів та ін[5]. Чимало ремісників було у невеликих містах і містечках. Так, у містечку Ічні (Прилуцького полку) жили шевці, кравці, столяри, теслярі, гончарі, ткачі, ковалі[6].

В містах і в значній кількості містечок ремісники об'єднувалися в цехові організації, зокрема цехи існували в Лубнах[7], Любечі, Золотоноші, Прилуках, Гадячі. У невеликому містечку Олишівці (Ніжинського полку) землі були малородючі і більшість населення займалася ремеслами. Ремісники Олишівки теж об'єднувалися в цехи, з яких найбільшим був шевський[8]. Значна кількість ремісників жила в Івангороді (Ніжинського полку)[9]. Містечко Велика Загорівка, засноване на початку XVII ст., за даними перепису 1654 р., складалося з 72 коза-

[1] «Переписні книги 1666 року», стор. 244—260; В. А. Романовский, Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.), стор. 403—405.

[2] Див. «Переписні книги 1666 року».

[3] Див. «Переписні книги 1666 року»; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 66; П. М. Добровольский, Черниговский Елецкий успенский первоклассный монастырь, Чернигов, 1900.

[4] «Збірник археологічної комісії УАН», К., 1926.

[5] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор 353; про цехи в м. Переяславі див. АЮ и ЗР, т. X, № 9, стор. 529.

[6] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 226.

[7] А. Лазаревский, Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., стор. 80.

[8] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 105.

[9] Там же, стор. 129.

цьких і 91 міщанських дворів і відзначалося тим, що в ньому до кінця XVII ст. існувало церковне братство, в яке входили ремісники. Більшість населення Малої Загорівки займалася ремеслом і торгівлею. З документа, наведеного О. Лазаревським, видно, що там існували цехи різницький, кравецький і ткацький[1]. В м. Мглині населення, крім сільського господарства, займалося ремеслами, головним чином кравецьким, шевським, ковальським і ткацьким, а жителі, зв'язані з сільським господарством, вирощували льон, коноплі і виготовляли прядиво та олію[2]. Ремісничим містом був також і Кролевець, де з 167і р. встановлено цеховий устрій[3].

Майстерність українських ремісників була відома далеко за межами України. Про це, зокрема, писав Боплан у своєму «Опису України», відзначаючи високу якість виробів теслярів, ковалів, зброярів, чинбарів, а також селітряників. Жінки прядуть льон і вовну, з яких роблять полотна й тканини для своїх потреб тощо[4]. Є чимало даних про запрошення в Росію українських майстрів, в тому числі мулярів, різників, кравців, шевців[5], а також винобоїв, будників і гутників. В 1690 р. адміністрація «казенного» московського заводу теж запрошувала майстрів-гутників з Лівобережної України[6]. Навіть у XVIII ст. на скляному заводі Мальцева біля с. Радутіна в Трубчевському повіті із 47 кваліфікованих робітників 13 було українців[7].

Аналіз матеріалів другої половини XVII ст.[8] свідчить про те, що визвольна війна 1648—1654 рр. привела до значних змін в соціальному складі населення міст Лівобережної України. Відомо, що частина міських жителів в цей час перетворилася на козаків, які в окремих містах становили 50—60 і навіть 80 процентів всього населення[9]. Міста стали досить значними для того часу промисловими і торговими центрами. За даними перепису 1666 р., серед податного населення 36 найбільших міст Лівобережної України ремісники і торгові люди становили 34 проценти[10]. З цих даних випливає також, що для значної кількості міських жителів землеробство вже

---

[1] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 144.
[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 336.
[3] Там же, стор. 382.
[4] Г. Боплан, Описание Украины, стор. 5.
[5] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., М., 1899, стор. 369, примітка 496; М. Е. Слабченко, назв. праця, ч. I, т. II, стор. 43.
[6] П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности, стор. 191.
[7] Там же, стор. 196.
[8] В першу чергу «Перепису 1654 року», «Переписних книг 1666 року».
[9] І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 297.
[10] В. А. Романовский, Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.), стор. 407.

не було головним заняттям і деяка їх частина зовсім від нього відійшла. Зростання міст з великим прошарком ремісничого і торгового населення було одним з показників значного економічного розвитку Лівобережної України.

В цей час економічні зв'язки між Росією і возз'єднаною з нею Україною значно розширилися і зміцніли. Як уже зазначалося, XVII ст. для Росії характеризується значним зростанням товарного обігу, концентруванням невеликих ринків в один всеросійський ринок. В. І. Ленін підкреслював: «Через те що керівниками й господарями цього процесу були капіталісти-купці, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим як створенням зв'язків буржуазних»[1].

Створення всеросійського ринку значно посилювало економічні зв'язки між окремими частинами Російської держави, хоч в той час ще були і внутрішні митні кордони, в тому числі між Росією і Лівобережною Україною. Проте Україна все більше включалася у всеросійський ринок. Українські купці вивозили в центральні райони Росії шкіру, вовну, велику і дрібну худобу, віск, мед, сало, а також промислові вироби — поташ, селітру, віконне скло, дзеркала, скляний посуд[2], сукна та ін[3]. Ще в роки визвольної війни українські купці приганяли в Росію цілі гурти волів[4], табуни коней[5], а також корів, овець і свиней[6]. З різних місцевостей України, зокрема з Пирятина[7] і Миргорода[8], привозилось в Росію багато селітри.

Про жваву торгівлю між Росією і Україною свідчить той факт, що російський уряд ще в роки визвольної війни спеціально будував для українських купців гостині двори в Севську[9] і Брянську, а в Стародубі і Мглині були двори для купців московських[10].

Після возз'єднання України з Росією приплив українських

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.

[2] Б. Г. Курц, Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича, К., 1915, стор. 118—119, 323—326; А. Орешников, Аптекарская посуда времени Петра Великого, «Старые годы», 1908, февраль, стор. 87—91.

[3] П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности, стор. 191.

[4] АЮ и ЗР, т. III, № 226, стор. 235—236.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 270, арк. 584—585.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Приказний стіл, стовп. 74, арк. 331—333.

[7] ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Зносини Росії з Польщею, спр. 1 а, арк. 204—205.

[8] М. Е. Слабченко, назв. праця, ч. I, т. II, стор. 60—63.

[9] ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Зносини Росії з Польщею, спр. 1, арк. 195—196.

[10] Б. Б. Кафенгауз, Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII ст., «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», стор. 422.

товарів на російський ринок, особливо у Москву, набагато збільшився. Матеріали книг Великої московської митниці висвітлюють розвиток торгівлі між Москвою і рядом українських міст. В митній книзі за 1693—1694 рр. записані прізвища українських купців, міщан і козаків, які прибували сюди із українських міст з різними товарами. Найбільше купців було з Києва і Ніжина. Багато їх прибувало також з Полтави, Воронежа, Стародуба, Батурина і значно менше з Переяслава, Харкова, Глухова, Сосниці, Кишеньків, Коропа [1]. За одинадцять місяців 1693—1694 рр. у Москві було продано українських товарів на 21,2 тис. крб.,[2] суму для того часу досить значну.

З Росії на Україну у великій кількості привозили сіль, рибу, тканини, різні металеві вироби, в тому числі цвяхи, голки, ножі, коси, та інші предмети широкого споживання. На українських ринках продавались також предмети розкоші — дороге хутро, особливо соболине, такі тканини, як кармазини і камки. Відомі імена російських купців, які їздили по Україні ще до возз'єднання її з Росією. Це — Семен Урюпін, Томіл Калуженінков, Панас Вощинкін, Іван Мілянін[3]. Багатий купець гостиної сотні Порфирій Зеркальников часто їздив з великими партіями сукна в Чигирин і Переяслав. Частими гостями в Переяславі були також купці Іван Мосалітінов і Сава Шестаков[4].

Українські купці кожного року їздили на пушні ярмарки в далекий Сольвичегодськ. Там вони закуповували соболине хутро[5], що користувалося великим попитом у козацької старшини і міської верхівки. В 1668 р. купці з м. Глухова їздили в Переяславль-Заліський. Є відомості про приїзд калузьких і московських купців до Києва в 1689 р.[6] У торговельних зв'язках Лівобережної України з різними районами Росії велику роль відігравали московські купці Щербакови, Терентьєви, Никифорови, Сорокіни.

Важливими центрами торгівлі з Росією були Стародуб, Ніжин, Кролевець. Значення Кролевця визначалося тим, що через нього проходили два великі торговельні шляхи, які з'єднували Москву з Києвом. Один з цих шляхів йшов з Москви через Калугу, Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів на Київ, а другий—через Тулу, Орел, Севськ і Глухів. Обидва ці шляхи з'єднувалися в Кролевці.

В другій половині XVII ст. головним торговельним центром всієї України стало м. Стародуб. Цьому сприяв промисловий

[1] Б. Б. Кафенгауз, Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII ст., «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», стор. 424.

[2] Там же, стор. 423.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Московський стіл, стовп. 169, арк. 274.

[4] «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», стор. 217—218.

[5] Там же, стор. 218.

[6] Б. Б. Кафенгауз, назв. праця, стор. 422.

розвиток Стародубщини, близькість міста до Росії і давня його роль в торгівлі між Росією і Польщею. В Стародубі збувалися продукти місцевої промисловості: конопляне прядиво, олія, віск і мед. До половини XVII ст. конопляне прядиво йшло переважно за кордон. Стародубські купці відвозили його до Риги і Архангельська і продавали іноземним купцям, купуючи там вина та сукна[1]. Мед і віск йшов переважно в Росію. Російські купці, які закуповували їх, продавали в Стародубі соболів, куниць, білок, юхту, а також сіль. Великі російські купці Строганови мали в Стародубі двір і соляні амбари.

У внутрішній і зовнішній торгівлі велику роль відігравали торги і ярмарки. За підрахунками російських чиновників, у 1665 р. на Україні в 21 місті було 40 ярмарків[2]. В окремих містах ярмарки збиралися по два-три рази на рік[3]. У Києві був великий торг сіллю, у Полтаві — биками. На ярмарках продавались російські, шльонські (сілезькі) суконні і шовкові тканини, голландське і швабське полотно, австрійські коси, турецький шовк-сирець і перли[4]. В торгівлі з Туреччиною значну роль відігравали купці-греки, які привозили турецькі товари на Україну, і особливо в Ніжин, ще в першій половині XVII ст. Богдан Хмельницький з метою заохочення дав їм ряд пільг[5]. І в пізніші часи ніжинські купці—греки і українці — їздили в Данціг, Кенігсберг, Сілезію, Бреславль і Відень. Вони туди одвозили поташ, віск, червону юхту, а привозили сукна, каламайки, шовкові та бавовняні тканини, бакалею і заморські вина, жовтий і червоний сап'ян і сіре овече хутро[6]. Серед купців, що торгували на Україні, в документах згадуються, крім українців, росіяни, греки, вірмени, турки та ін.[7]

Із місцевих товарів в Чернігові продавали різний дерев'яний посуд, вози і колеса, в Мглині — прядиво, олію, віряовки, посуд та інші ремісничі вироби. За свідченням мандрівника П. Алепського, в Київ на продаж привозилося багато хліба і риби[8]. Найбагатшими купцями в той час на Україні були в Переяславі Іван Томара, який мав тільки в одній із своїх

[1] «Сулимовский архив», К., 1884, стор. 168—169.

[2] М. Е. Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, ч. I. Хозяйство гетманщины в XVII —XVIII столетиях, т. III. Очерки торговли и торгового капитализма, Госполитиздат Украины, 1923, стор. 120.

[3] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, Дополнение к XI тому, стор. 336.

[4] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 67.

[5] «Акты греческого нежинского братства», изд. А. Федотова-Чеховского, К., 1884, стор. 65—66.

[6] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 67.

[7] АЮ и ЗР, т. III, № 344, стор. 507—508; Путешествие в святую землю священника Иоанна Лукьянова, «Русский архив», год первый (1863 г.), изд. 2-е, стор. 34.

[8] «Чтения в Обществе истории и древностей российских», кн. V, М., 1897, стор. 75—76.

крамниць різних товарів на суму понад 4 тис. золотих карбованців [1], Петро Іванович, Кирило Сафонович, Богдан Мохієвич, в Ніжині — греки Павло і Степан Юр'євичі [2].

Підводячи підсумки загального огляду економічного розвитку Лівобережної України в другій половині XVII ст., треба зазначити, що цей період характеризується розвитком продуктивних сил в сільському господарстві і зв'язаних з ним промислах. Дальший розвиток міст, в яких зосереджувались різні види ремесла, приводив до поступового перетворення ремісничого виробництва в дрібнотоварне, що обслуговувало не індивідуального споживача, а ринок.

В процесі розвитку торгівлі і зближення місцевих ринків зміцнювались економічні зв'язки між окремими частинами України, тобто між Лівобережною Україною, Слобожанщиною, Запорожжям і Правобережжям, а також відбувалось поступове включення основної частини України у всеросійський ринок. Це створювало передумови для перетворення української народності в націю.

2. Основні соціальні наслідки визвольної війни 1648—1654 років

Як зазначалося у вступній частині даної праці, більшість істориків буржуазно-ліберального і буржуазно-націоналістичного табору неправильно оцінювала результати визвольної війни, вважаючи, що вона «скасувала шляхетський режим козацькою шаблею» і знищила феодальний лад. Українські буржуазно-націоналістичні історики, перекручуючи історичну дійсність, намагалися довести, що визвольна війна 1648—1654 рр. змела дощенту всі соціальні відмінності, перетворила український народ в «єдину» демократичну, безкласову общину і що історичний розвиток України у зв'язку з цим пішов особливим шляхом, зовсім відмінним від історичного шляху Росії.

Це питання правильно розв'язала радянська історична наука, яка на основі вчення марксизму-ленінізму про закони розвитку суспільства, про класи і класову боротьбу довела, що визвольна війна не знищила феодалізм, а лише розхитала і ослабила феодально-кріпосницьку систему на Україні [3].

Ослаблення феодалізму проявлялося в тому, що пригноблені маси — українські селяни, рядові козаки і міська біднота — шляхом героїчної і кривавої боротьби знищили велике землеволодіння польських феодалів. Маєтності вигнаних

---

[1] Певне уявлення про ціни того часу на різні товари дає «Расходная книга Киевской приказной избы 1675—1676 гг», надрукована в ЧИОНЛ, кн. XI, К., 1896, стор. 11, 18—21.

[2] «Акты греческого нежинского братства», стор. 43—44.

[3] «Історія Української РСР», т. I, стор. 292—293.

з України польських магнатів, католицької церкви і польської шляхти перейшли в розпорядження скарбу Війська Запорозького, складової частини української феодальної державності. З приватного феодального землеволодіння лишилися маєтки православних монастирів і української дрібної шляхти, зміцнювалося землеволодіння козацької старшини. Частину вільних земель явочним порядком (займанщина) захоплювали народні маси. В колишніх маєтностях польських феодалів утворилися так звані вільні військові села, які в певному відношенні становили державну власність. Ці села не належали окремим феодалам, а підлягали військовому скарбу, яким в цілому розпоряджалася гетьмансько-старшинська адміністрація. Селяни вільних військових сіл певною мірою нагадують державних селян Росії.

Ослаблення феодалізму проявлялось і в тому, що в роки визвольної війни і деякий час після неї посполиті [1] відмовлялися відбувати «послушенство» на користь українських феодалів (православних монастирів, шляхти і козацької старшини) або зводили його до мінімуму [2]. В перший період після визвольної війни селяни мали право змінювати місце свого проживання і володіти землею і рухомим майном.

Визвольна війна відкрила для багатьох селян і міщан можливість переходу в козацтво, яке порівняно з селянством мало значні привілеї. Козаки належали до вільного стану; вони звільнялися від податей та повинностей і мали право брати участь у радах для обрання військової старшини. Головним обов'язком козаків було відбування військової служби. Саме тому серед посполитих (селян і міщан), на яких лягав весь тягар податків та повинностей, було велике прагнення до переходу в козацький стан. В літопису Самовидця говориться, що козаками ставали «не толко тіе, которіе козаками бывали, але кто и нігди козацтва не знал»[3]. Козацтво виникало і там, де його раніше (до визвольної війни) і не було. Так, на Чернігівщині, на землях колишніх староств і приватних маєтків, звідки були вигнані їх власники — польські шляхтичі і орендарі, утворюються козацькі сотні. На Остерщині був утворений Остерський полк, який проіснував близько чотирьох років[4]. Після розпаду цього полку сотні, що входили до його складу, відійшли до Київського полку.

---

[1] Посполиті — від польського слова «поспільство» — маса, простий народ. Спочатку посполитими називали селян і міщан, а пізніше — переважно селян.

[2] Значно пізніше, в першій чверті XVIII ст., старі люди з різних місцевостей Лівобережної України передавали розповіді своїх батьків про визвольну війну як про епоху, коли піддані селяни не стали слухати своїх панів, вбивали їх (див. В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 10).

[3] «Летопись Самовидца», стор. 12.

[4] Д. Багалей, Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст., «Киевская старина», 1883, № 12, стор. 570.

В козаки переходила і значна кількість міщан. Перепис 1654 р. показує, що в деяких районах козаками стала половина і навіть 60—80 процентів населення[1]. Російські чиновники, які приймали присягу від українського населення в зв'язку з возз'єднанням України з Росією, констатували, що всі міщани Стародуба переписалися в козаки[2].

Таким чином, внаслідок визвольної війни козацтво і селянство перестали на деякий час бути замкнутими станами і перехід від однієї соціальної групи до іншої став порівняно легким. Оскільки з давніх часів козацтво було юридично повноправним станом, більшість трудового населення прагнула перейти до козацького стану, але бували випадки, коли збіднілі козаки, які не мали можливості нести військову службу і ходити в походи, відмовлялись від козацтва і переходили на становище посполитих. Ще в грудні 1653 р. московські посли Родіон Стрешньов і Мартем'ян Бредихін повідомляли царя, що в багатьох місцевостях України їм важко було дістати собі провідників з козаків, тому що більшість з них «за скудостью в козаках быть не похотіли и почели быть в міщанех»[3].

Військова служба вимагала від козаків значних матеріальних затрат[4], тому стати козаками могли в основному більш-менш заможні селяни і міщани. Це підтверджує, наприклад, розповідь старожилів с. Горчаків Стародубського полку про розмежування населення на селян і козаків після визвольної війни: «Як осіли люде, — говорили вони, — тогда можнійшіе пописалися в козаки; а подлійшіе осталися в мужиках»[5].

О. Лазаревський на основі великої кількості архівних матеріалів показав, як протягом тривалого часу порівняно легко відбувався перехід від однієї соціальної групи до іншої — із селян в козаки і із козаків в селяни. Він наводить свідчення старожилів:

«1) Федор Лаврик козак; сынов заставив 4; служат козацко в курені живут селитбою нарознь: Иван старійший на Тишковском дядковском козачом грунті *и тестя мужика принял, а тестевским плацом владіет* Матвій *купив грунт у мужика Андрея Журавля.* Иван молодшій — на Коноваловском *мужицом пляцу.* Андрей — на отцовском же грунті.

2) Троцко Сидоренко, по родителю своем Божку, от Поволоцкой руины в Коровниці зашедшом и поселившомся на

---

[1] І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 297.

[2] М. М. Плохинский, Иноземцы в старой Малороссии, ч. I, «Труды XII археологического съезда в Харькове», т. II, М., 1905, стор. 179.

[3] АЮ и ЗР, т. X, № 3, стор. 81.

[4] О. М. Лазаревський наводить приклад, як жителю с. Пісок на Лубенщині, щоб нести козацьку службу, довелося продати всі свої грунти «власніе дідизніе і отцевскіе» (див. А. Лазаревский, Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., стор. 103—104).

[5] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 499.

громадской землі и под Чигирином бывшом, который за Максима *в мужики вписался.*

Василь Щербина, син мужичий, по полтавской баталіи *упросився* у козацтво и живет на мужичом отеческом грунті и дядка мает Щербину мужика.

Иван Мичик купив хату у Павлихи, вдовичихи *козачки, на грунті державском выставленную* и живет, *козачое имя носячи.*

Иван Кудлаенко по отцу, *под Казикерманом бувшим*, а потом в *мужики вписавшимся* и помершом, и живет на отеческом грунті, не купном — *державском»* [1]. Про те, що між козаками і селянами не було деякий час різкої межі, свідчить і універсал чернігівського полковника Івана Абрамовича від 15 березня 1657 р.: «Ознаменуем сим писанием нашим, кому бы толко того відати была потреба; а меновите всему посполству, кто толко так из товариства войска запорожского, яко теж из посполства зичити и жадает себі на слободу ити» [2].

Відомо, що документів з історії України другої половини XVII ст. збереглося дуже мало, тому для вивчення цього періоду можна використати документи пізнішого часу — перших років XVIII ст. Такий метод буде цілком правильним, бо з кожним роком після визвольної війни зміцнювалися феодальні відносини, і якщо селяни і на початку XVIII ст. зберегли деякі здобутки визвольної війни[3], то тим в більшій мірі вони ними користувалися в другій половині XVII ст.

У 1712 р. архімандрит ніжинського Благовіщенського монастиря скаржився гетьману Скоропадському, що піддані монастиря з с. Талалаївки, які частину своїх земель заставили, а частину продали, відмовляються бути «послушними» монастирю. Архімандрит домагався лише дозволу викупити продані землі, а не повернути їх безкоштовно. Очевидно подібних фактів в той час було чимало. Так, наприклад, у третій чверті XVII ст. частина селян з с. Жаровки, яке раніше належало П. Полуботкові, перейшла під владу Д. Апостола і оселилася в його хуторі, але протягом ще багатьох років користувалася своїми землями в с. Жаровці[4].

Таким чином, селяни в перші роки після визвольної війни не тільки користувалися ділянками своєї землі, але також

---

[1] А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 6—7.

[2] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 527; «Сулимовский архив», стор. 263.

[3] Перехід від однієї суспільної групи до іншої продовжувався, хоч і з певними обмеженнями, навіть і в другій половині XVIII ст. Так, в інструкції Румянцева, що призначалася для чиновників, які мали провадити ревізію на Україні, говорилося, що треба припинити «записывания ис посполитых в козаки и ис козаков в посполитые, укриваясь первые от своих владелцов, а последние от службы...» («Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, стор. 5).

[4] В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 93.

передавали їх у спадщину, заставляли і продавали. Разом з тим селяни могли вільно змінювати місце свого проживання, переходячи від одного «державця» до іншого. Але ці права не були санкціоновані ніякими законами і базувались лише на силі, яку виявило селянство в роки визвольної війни. Навпаки, закон, який тоді діяв в країні, був на боці «державця» і свято охороняв його права на землю і на особу селянина.

Як перемогу пригноблених мас треба розцінювати і той факт, що козацько-старшинська адміністрація протягом тривалого часу не наважувалася скласти козацький реєстр в розмірі, зафіксованому в «Березневих статтях» 1654 р. В липні 1654 р. царський уряд, виконуючи «Березневі статті» про грошове утримання козацького війська, надіслав до Богдана Хмельницького «жалування» для 60-тисячного війська. Причому частина цих грошей (18 тис. золотих) була надіслана козацькому війську, що діяло в Білорусії [1], а решта — привезена Богдану Хмельницькому для роздачі козакам. Згідно з інструкцією царський посол вимагав список на 60 тис. козаків. Але гетьман і полковники, порадившись, прийшли до висновку, що скласти реєстр на 60 тис. козаків неможливо, тому що козаки «собрались против твоего государева непріятеля болшим сбором, кто был и не казак, и тот ныне казак, а все де они ставятца в ровеньстве казаками; а которые де были у них наперед сего казаки лестровые, как писаны были под Сборажѐм, и те де люди многіе побиты и померли, а после де того они войску запорожскому лестра не делали и не переписывали... Пошли они ныне против твоего государева непріятеля, полского короля, всема своими головами без списков, ныне де их есть в сборе со сто тысяч и болши, и того де, государь, ныне учинить роспись штидесят тысячам и писати росписи выбором никак не уметь, потому: у них, де государь, в войске будет рознь и смута болшая; которые не будут написаны в лестру, и те де все пойдут по домом своим и служить не похотят, и у них де в запорожском войске людей будет мало и стояти против неприятеля не с кем»[2]. Військовий суддя Самійло Богданов запропонував миргородському полковнику Григорію Лісницькому передати гроші полковникам, щоб кожний роздав їх у своєму полку. Але «миргородцкой... полковник на судью Самойла зашумел з великою досадою: то де вы хотите того, чтоб нас полковников казаки побили? ведаешь де, какіе у нас люди самоволные? кому де государева жалованья недостанет, и они де чают, что мы полковники тем завладели сами» [3]. Справа закінчилася тим, що гроші, за згодою царя, були залишені у гетьмана, який разом з стар-

[1] Про це див. Відписку боярина М. П. Пронського царю, АЮ и ЗР, т. X, № 15, стор. 686—688.

[2] АЮ и ЗР, т. X, № 15, стор. 694—695; т. XIV, СПб., 1889, № 1, стор. 50.

[3] АЮ и ЗР, т. X, № 15, стор. 696.

шиною дав обіцянку після закінчення війни «козаков розобрать и в лестр написати лутчих людей»[1].

Козацького реєстру не було складено також і після смерті Богдана Хмельницького. Очевидно, гетьман з старшиною йшли на такий крок свідомо, боячись обурення тих, хто не потрапить до реєстру. Козаками вважали себе значно більше ніж 60 тис. Так, в розмові з стольником Кікіним, який після смерті Богдана Хмельницького приїхав на раду для виборів нового гетьмана, козаки говорили: «А нас де казаков в войску запорожском и ныне есть с триста тисеч»[2].

Але з часом різниця в становищі козаків і селян збільшується: «...кто казак, тот будет волность козацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыклую е. ц. в. отдавать, как и прежде сего»[3]. Так в «Березневих статтях» 1654 р. визначалося місце посполитого в так званій «козацькій республіці», за яку він пролив стільки крові у визвольній війні 1648—1654 рр.

Пануючий клас з самого початку визвольної війни боровся проти переходу селян у козаки. Вже Богдан Хмельницький в універсалі від 2 липня 1648 р. заборонив приймати в козаки монастирських підданих[4]. Гетьман Дем'ян Многогрішний універсалом від 4 січня 1669 р. підтвердив цю заборону[5]. Царський уряд в 1674 р. наказував: «Из мужиков в реестр в козаки не писать и не принимать»[6]. В 1691 р. гетьман Мазепа писав в універсалі, що «посполитих тяглих людей в реестр козацкий приймовати не кажем»[7]. В іншому універсалі він наказував нікого з посполитих «не уписувати в реєстр козацкий»[8].

Як уже зазначалося, одним з наслідків визвольної війни було знищення великого феодального землеволодіння польських магнатів і шляхти. За підрахунками польського історика Яблоновського, до визвольної війни на Україні (Наддніпрянщині) було 1400 приватновласницьких маєтків[9]; більшість з них,

[1] АЮ и ЗР, т. X, № 15, стор. 696, 704.
[2] АЮ и ЗР, т. XI, Прибавления, № 3, стор. 806.
[3] АЮ и ЗР, т. X, № 8, стор. 450.
[4] «Історія України в документах і матеріалах», склали М. Н. Петровський і В. К. Путілов, т. III, К., 1941, № 122, стор. 147—148; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 395.
[5] «Труды Черниговского комитета», стор. 29; «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 219—226; Ф. М. Уманец, Гетман Мазепа, СПб., 1897, стор. 433.
[6] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. I, стор. 975, § 16.
[7] ДПБ УРСР, відділ рукописів Збірка О. М. Лазаревського, I, 59118; «Киевская старина», 1892, № 1, стор. 140.
[8] В. А. Мякотин, К истории Нежинского полка в XVII—XVIII вв., Прибавления, № 9, стор. 122—123.
[9] І. Крип'якевич, Український державний скарб за Богдана Хмельницького, ЗНТШ, т. 130, Львів, 1920, стор. 79.

особливо на Лівобережжі, належала польським магнатам і шляхті, які або повтікали, або загинули, а землі юридично стали власністю Війська Запорозького і називалися вільними військовими. Ці землі певний час перебували в розпорядженні військового скарбу і, по суті, становили державну феодальну власність. Висловлюючись мовою документів того часу, ці землі знаходились в «диспозиции войсковой и гетманской», а безпосередньо ними відала місцева влада[1] на чолі з полковником і сотником.

З другого боку, частину цих земель захоплювали (займанщина) народні маси: козаки, селяни, міщани. Це яскраво відбито у свідченні козаків с. Покошиць[2], які говорили, що коли «малоросіяне з гетманом Богданом Зіновієм Хмельницким кровію своею освободили Малую Россію от ярма лядского і от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийского монарха... в тую пору на обоих сторонах Днепра вся земля была малороссіян сполная и общая, потамисть, покамисть они первіе — под полки, а в полках под сотні, а в сотнях под містечка, села і деревні и в оных под свои жилища, двори, доми и футори осягали и позаймали; и потому *сталися все добра* (маєтності. — *К. С.*) *малороссіанам быть властными чрез займы.* Оніе ж займи свои малороссіяне разными означали способами: одни оборували, другие — копцами обносили и рвом окопували, кляками[3] ограничили и что хотіли в тіх займах строили, гаи возращали и сади заводили, футоры, слободы, деревні, села на свое имя селили, к себе в користь приводили, на болотах, где виділи к устроению мельниц міста там оніе строили»[4]. Через десятки років після визвольної війни селяни і козаки вказували, що їхні землі дісталися їм після «згону ляхів».

Села і містечка України, які були розташовані на землях польських магнатів і шляхти, перетворилися на «свободные войсковые» і на певний час звільнились від приватної залежності, «купно под сотнею, як волніи люде, с козаками были»[5]. Селяни цих сіл разом з козацьким населенням підлягали не тільки сотенному урядові, але й, цілком зрозуміло, полковникам і гетьману. Говорячи словами актів XVIII ст., посполит-

[1] В сотенних містечках, які не мали магдебурзького права, представники козацького і посполитського уряду разом складали так званий «мескій» уряд, що засідав у ратуші.

[2] Яке було дано в кінці XVIII ст., коли почались суперечки за землю між козаками с. Покошиць і Новгород-Сіверським монастирем.

[3] Кляки — зарубки на деревах для встановлення меж.

[4] А. М. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 18—19.

[5] Свідчення козаків с. Семенівки, Конотопської сотні, в 1754 р., А. М. Лазаревский, Села Конотопского уезда, «Записки Черниговского губернского статистического комитета», кн. II, вып. 3—4, Чернигов, 1869, стор. 189.

ське населення вільних військових поселень перебувало «под правлением сотенним в ведомстве полковом и в диспозиции гетманской».

Сотенна адміністрація не була власником цих сіл, а лише адміністративно управляла ними. Це яскраво відбито в «Генеральних слідствах». Так, за свідченням старожилів, с. Сварків в Новомлинській сотні Ніжинського полку під час визвольної війни було маєтністю знатного козака Пилипчі, потім його сина, а після їх смерті «осталось свободное войсковое, не было ни в чіем подданстве и владеніи, а толко відомо было судом и расправою в суду сотенном глуховском»[1]. Село Рудяків Переяславського полку здавна було «свободное, войсковое, козаки к сотні воронковской, а посполитые до города Воронкова належали»[2]. Багато сіл Миргородського полку було «войсковыми свободными», які підлягали «власти и правлению гетманскому»[3]. Ці села належали гетьманському уряду як виконавчому органу української феодальної державності.

Як уже зазначалося, історія утворення вільних військових сіл зв'язана з визвольною війною і яскраво відображена в генеральних слідствах про маєтності лівобережних полків. Так, за свідченням старожилів, с. Ромашків Новомлинської сотні раніше (до визвольної війни) належало шляхтичу Пісочинському, «а за гетмана Богдана Хмелницкого было в диспозиціи войсковой и протчіих по нем бивших гетманов, в той же диспозиціи зоставало...»[4]. Тому ж Пісочинському належало і с. Воргол, а «за гетмана Богдана Хмелницкого и по Хмелницкому было свободное войсковое»[5]. Село Білокопит за часів гетьмана Богдана Хмельницького «свободное было войсковое, а не было ні в чіем подданстві и послушаніи»[6]. Село Кривоносівка в Новомістській сотні «по вибитю лях з Малой Росіи гетманом Хмелницким, от того времени было свободное, як и протчие села в диспозиціи гетманской и войсковой»[7]. Село Домотканів «за владения полского Новгородском доминикани осажовали слободою и владіли оною; а по изгнании ляхов з Малой Росіи стала быт войсковая, свободная»[8]. Старожили с. Солови розповідали: «Когда осталос оное село Солова без собственного своего владілца, тогда в сообщеніи з протчіми войсковими сво-

---

[1] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 24.
[2] «Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка», стор. 254—255; в окремому відбитку, стор. 11.
[3] «Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка», стор. 136—140, 143.
[4] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 29.
[5] Там же, стор. 32.
[6] Там же, стор. 25.
[7] «Генеральне слідство про маетності Стародубського полку», стор. 52.
[8] Там же, стор. 53.

бодними селами было в диспозиціи и власти гетманской и войсковой»[1].

Багато сіл перебувало на становищі вільних військових протягом тривалого часу. Так, «войсковое свободное» с. Гудів, що перебувало «в диспозиціи гетманской», тільки на початку XVIII ст. стало маєтністю стародубського полковника Лук'яна Жоравки[2]. Це саме можна сказати і про с. Медвідь[3]. На початку XVIII ст. назване с. Сварків теж стало маєтністю бунчукового товариша Якова Марковича[4]. Слобідка Стягайлівка в Ямпільській сотні «здавна была пустош, волное, войсковое, а за гетмана Мазепи отдано оную пустош на осажденіе слободи знатному козаку Івану Стягайлу, жителеві батуринскому»[5].

Протягом другої половини XVII ст. кількість вільних військових сіл значно зменшилася в зв'язку з тим, що вони служили гетьманському уряду фондом для роздачі маєтностей. Але навіть і на початку XVIII ст. кількість цих сіл була ще досить значною.

На Україні вільні військові села часто називали ратушними, бо в адміністративному відношенні вони підлягали ратушам, були в їхньому «ведении». Під час підготовки до генерального слідства російські офіцери, погано обізнані з місцевими умовами, помилково записали вільні військові села в рубрику ратушних. Так, поручик Сняцький в 1726 р. в Стародубському полку відніс вільні військові села Очкин, Комань, Пирогівку, Лисконоги, Юхнів, Дробишів до ратушних.

Стародубському полковому урядові довелося давати пояснення, що ці села помилково потрапили в рубрику ратушних, бо «помянутий порутчик написал их во владінии за ратушами, не исправясь подлинно с кріпостми ратушними, ибо на тие села и деревні жадних дач и кріпостей ратушніе урядники не показали й не імюють; понеже оніе села і деревні не ратушного владінія, но суть войсковіе свободніе, за роздачею других сел войсковых оставленніе под диспозициею гетманскою для награжденія впред войсково служащих, хто будет за свои службы достоин милости монаршой и респекту войскового; да із зстары оніе маетности при полском еще в Малой России владінии были владілческие разних, полской шляхти владілцов, а не ратушніе»[6].

Питання про відношення вільних військових сіл до ратуш

---

[1] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 429.
[2] Там же, стор. 26.
[3] Там же, стор. 33.
[4] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 24.
[5] Там же, стор. 57.
[6] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 56—57, 344; див. також пояснення про ратушні села лубенської полкової старшини в «Генеральному слідстві про маєтності Лубенського полку» (стор. 1), а також прилуцької полкової старшини в «Генеральном следствии о маетностях Прилуцкого полка» (стор. 9).

в історичній літературі досить заплутане. Причиною цього були недосить ясні положення, які зустрічаються в генеральних слідствах, про те, що вільні військові села «находились в ведомстве ратушном», «прислушали к ратушам», «к ратуше надлежали». Ці положення трактувалися істориками по-різному. Так, наприклад, І. В. Лучицький вважав, що поряд з селами ратушними на Україні існували села, які не були власністю міст, але були зобов'язані відбувати на їх користь певні повинності[1].

На думку О. Лазаревського, вільні військові села, про які в генеральних слідствах говориться, що вони «прислушали» ратушам, можна цілком і без усяких обмежень віднести до категорії ратушних сіл[2], тобто таких, які були у володінні ратуш. Ще В. А. Мякотін у своїй рецензії на другий том праці О. Лазаревського[3] «Опис старої Малоросії» зазначав, що у останнього не зовсім точно передано термін «про прислушання» вільних військових сіл ратушам. Аналізуючи «Генеральне слідство про маєтності Ніжинського полку», Мякотін показав, що Лазаревський не завжди точно передавав зміст документів, в яких говориться про вільні військові села. Мякотін підкреслив, що вільні військові села не були власністю ратуш, а безпосередньо підлягали гетьманському уряду і були фондом для роздачі маєтностей козацькій старшині. В адміністративному відношенні вільні військові села підлягали ратушам, бо ратуша була територіально найбільш близьким до таких сіл органом влади, у склад якого входила і козацька сотенна адміністрація, що до того ж була в ратуші ніби контролюючим органом.

Правильну відповідь на питання про взаємовідношення вільних військових сіл з ратушними може дати аналіз генеральних слідств. Неправомочність віднесення вільних військових сіл до ратушних найяскравіше показана в екстракті «Генерального слідства про маєтності Лубенського полку», в якому говориться, що «местечка, села и деревні Лубенського полку, которые в ревізіи офіцерской написаны быт при ратушнем владініи и названи ратушними, тые всі як и вышеозначенные, которые суть за владілцями в роздаче при ратушнем владініи и ратушными селами, никогда не были и ныне не суть ратушными, но толко называются ратушными и до ратушей надлежащими не по существу, но потому, что понеже не отдани владілцям». Сотенна і городова старшина, відаючи ратушами, ці села мала

---

[1] «Киевские университетские известия», 1889, № 12.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II. До цієї категорії він відносить сс. Велику Загорівку (стор. 144), Конашівку (стор. 148), Верьовку (стор. 227), Соснівку (стор. 223), Шаповалівку (стор. 237), Дубовичі (стор. 394) та ін.

[3] В. А. Мякотин, К истории Нежинского полка XVII—XVIII вв., стор. 75—76.

«в своем видении (управлінні. — *К. С.*), а не владении» [1]. Бунчужний Данило Кутнєвський під час укладання генерального слідства про маєтності Стародубського полку свідчив: «Маєтност моя Кривоносовка еще за владіния полского Малою Россиею осажавана слободою поляком Песочинским, которую он и владіл до войни Б. Хмелницкого, на что сут певние документа; а як при божой помощи гетман Хмелницкий з войском козацким под владіния лядского вибился и уволил Малую Россию з под ига их тяжкого, то од того времени маетност моя, обрітаючая ся в уизде Новгородском, була так яко и прочие села [2] — в диспозиціи гетманской и войсковой, а з воле гетманской под відомством старшин сотених и ратушних, а не во владіній ратушном, поневаж ратуша Новгородская на оную маєтност и на прочие села и деревні нікаких кріпостей на владіние себі ні міла нікогда і нині не иміет» [3].

Таким чином, всебічно аналізуючи генеральні слідства, можна зробити висновок, що села, віднесені до ратушних, у своїй більшості не що інше, як вільні військові села, які, будучи власністю державною, в адміністративному відношенні підлягали ратушам, де була представлена козацька сотенна адміністрація. Через ратуші, як одну з ланок адміністративного апарату, вільні військові села підлягали гетьманському уряду. Сотенна адміністрація не володіла ними безпосередньо, а лише управляла через ратушу, на користь якої селяни цих сіл відбували різні повинності.

Проте на Україні були і такі села, які безпосередньо належали містам, були їхніми маєтностями. Селяни цих сіл відбували повинності на користь магістрату чи ратуші, «аби тіе села місту подлегали и подачи вшелякіе отдавали» [4]. Так, Ніжинській ратуші належали села Кладьківка (полкова сотня), Крути, Кагарлик, Куп'ятівка, Синяк, Печі [5] і Хороше Озеро.

Стародубський магістрат мав села Сергієвськ, Кустичі, Озарівку і млини під м. Стародубом: на р. Бабинці «о двух колах мучних», в с. Газуках на р. Ваблі (одне коло), в с. Шершевичах на р. Росусі (два кола) і в с. Артюшкові на р. Максимовці (одне коло) [6]. Стародубська ратуша дістала привілеї ще від польського короля Сігізмунда III. Починаючи з 1620 р. вона одержала право збирати помірне і вагове, прибутки з комор,

---

[1] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», стор. 30—31, див. також стор. 1—2; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 84.

[2] Йдеться про села Домотканів і Кренидівку (див. «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 479).

[3] Там же, стор. 478.

[4] Універсал гетьмана Д. Многогрішного м. Коропу, «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 296.

[5] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 36, 78, 81, 79; «Труды Черниговского комитета», стор. 135, 138.

[6] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 54.

мати двір гостиний, лазню, млин і землю під Стародубом. Їй було дозволено в міських «грунтах» брати мостове, а також збори з купців. Ці володіння за стародубським магістратом були підтверджені після визвольної війни; крім цього, йому надавався млин Вистриківський на р. Рипчанці [1]. Маєтності стародубського магістрату збереглися навіть у перші десятиліття XVIII ст. Д. Апостол своїм універсалом підтвердив за ним на загальні міські потреби «до ласки войсковой» села Сергієвськ, Кустичі і кілька млинів. В універсалі наказувалось, щоб «войти зась Сергіевскій и Кустицкій з посполитими тамошними людми (опрочь козаков при своих волностях, непорушно зоставати иміючих), отдавали б им-же стародубовского майстрату урядникам обыклое послушенство и повинность» [2].

Погарській ратуші належало 10 дворів у с. Яковлевичах, 50 дворів у с. Чаусах, 30 паїв землі та млин «о двох колах» на р. Судості [3]. Мглинська ратуша мала слобідку Молоківку та млин «о двох колах мучных» [4].

Селами володіли всі магістратські міста, яких тоді налічувалось 12. Це — Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Мглин, Остер, Козелець, Полтава [5]. Представники київського магістрату в 1654 р., перебуваючи в Москві, просили повернути місту села, які їм здавна належали, а саме: Демидове, Димер, Козаровичі, Глібівку, Ясногородку, Холми, Турвче, Мокрець, Петрівці, Преорки, Мостище, Креничі, Кривківщину, Вигурівщину, Рожівку, а також річки Котир і Сирець з млинами на них[6]. Вони скаржились, що ці маєтності місто втратило в часи польсько-шляхетського панування, а після визвольної війни «теми всеми местами владеют казаки» [7]. Зовсім не мали маєтностей міста Миргородського полку; в цьому була його особливість[8].

Незважаючи на те що після визволення від «кормиги лядської» більшість земель надійшла у військовий скарб («військову вольницю»), продовжував діяти інститут займанщини; козаки і селяни займали вільні землі, обробляли їх і навіть продавали цілими ділянками або частинами. Про продаж займищ

---

[1] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 459.

[2] М. Судиенко, Материалы для отечественной истории, т. I, К., 1853, отд. II, стор. 42.

[3] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 72, 376—377, 495.

[4] Там же.

[5] З цих міст Новгород-Сіверський і Полтава одержали магдебурзьке право в XVIII ст. (див. Д. Багалей, Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии, «Журнал министерства народного просвещения», 1892, март; «Труды X археологического съезда в Риге 1896 г.», т. I, М., 1899, стор. 246, 255).

[6] АЮ и ЗР, т. X, № 13, стор. 625—626.

[7] Там же.

[8] «Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка», стор. 127.

є багато матеріалів, які відносяться до XVIII ст. Документів XVII ст. збереглося дуже мало. У зв'язку з цим важливе значення має кожний окремий документ цієї доби, який може пролити світло на землеволодіння і землекористування в другій половині XVII ст.

До таких рідкісних і важливих документів належить купча на продаж займанщини, що збереглася в Румянцівському опису: «Року божаго 1678, мая 9 дня, предо мною Артемом Григорьевичем, атаманом городовым конотопским, при бытности Василія Войтелка, Василія Бондаря, товарищества конотопского, ставши перед нами Грицко Моцику записаню признал явне и доброволне, иж, міючи я свое власное займище, лежащее за Сарпащиною, за Василевым, Войтенковым ліском и помеж Васкова, теди продалем пану Васку Прасову за певную и за готовую суму за золотих тридцать... ему самому, жене и потомкам его в моць і в спокойное держане; волно ему, хотячи оним диспоновати, продати, даровати, заменяти и на свой пожиток обернути, а я з женою от сего часу от онаго займища сам себі веспол с женою своею и зо всіма потомками своими вирікаю и вічными часы отдаляю, так теж и кревніе мои близкіе и далекіе неповине отое пана Васка турбоваты; а если хто міл турбувать, позивать, то повинен будет у двое, з нагороженем тіх шкод, заплатиты; на що за для ліпшой віри, сей мой запис доброволній в потомніе часы, перед врядом (урядом. — *К. С.*) звишменованим, Васку до рук его подаю. Ми теж вряд, за прошением Моцика, записавши, печатю ствердаем в стороні потребуючей видалем року и дня вишменованого»[1].

Займища не завжди брались під посіви. Іноді на них будували млини, пасіку і т. ін. Такі займища називались «отческими млиновыми займищами», «пчоляними отчинами»[2]. Вони, як і займища під ріллю, окопувались: «в балце пасека прадеда их Андрея бивала, где и окопы стародавние находятся», — розповідали козаки с. Попоклій на Полтавщині[3]. Займища називались за урочищами, звідки виникли назви «Кисілівське займище», «займище за Сарпащирою», «займище на р. Лотаві». Займати можна було такі земельні ділянки, які були вільними і нікому не належали[4].

Звичайно, що ніяким юридичним актом інститут займанщини не був оформлений; народні маси здійснювали займанщину явочним порядком, тобто вона існувала як форма звичаєвого права. Там, де вільних земель було мало, вільна займанщина

[1] Цитується за кн.: Е. Филимонов, Материалы, вып. II, стор. 13.

[2] «Записки Черниговского губернского статистического комитета», кн. I, Чернигов, 1866, стор. 252—253.

[3] И. Лучицкий, Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (далі: Сборник материалов), К., 1884, стор. 33.

[4] Е. Филимонов, Материалы, вып. II, стор. 15.

переходила в обмежену. Обмеження установлювалися на спільній нараді громади. Основою для володіння займанщиною було спадкове право і давність користування. В документах того часу зустрічаються такі твердження: «Хочай же исци на владіние тим полем и займищем письменних крепостей не имют, то яко то они зстарі наслідственно, по приміру других козаков и обивателей, по своему деду и отцу, содержат неузнаючи никакова о том владінии препятствия, силу имют користоватис вічне» [1]. Але козацька старшина свої займища намагалася закріпити гетьманськими і царськими грамотами.

Вільних земель на Лівобережній Україні, зокрема на півночі, було ще багато і в другій половині XVII ст. Селяни с. Чорториги Ніжинського полку розповідали, що на місці їхнього села «с давних времен... была вся пуща вольная, в якой пущи и села селились: Черторига, Дубовичи, Землянка і иние... і всім било вольно в тую пущу їздить и — хати в оной пущи ставили...» [2].

В цей час орні землі, як правило, були в індивідуальному володінні, а різні угіддя належали общинам, які складалися з жителів одного, а іноді й кількох сіл. Так, в Чернігівському полку в кінці XVII і на початку XVIII ст. в користуванні жителів м. Остра, а також сіл Виповзова, Лутави і Карпилівки були вільні пущі на правому березі р. Десни [3]. В Ніжинському полку жителі містечка Авдіївки мали «вільний грунт» Моцарщину у спільному користуванні[4]. Жителям сіл Дмитрівки, Матвіївки і Домонтова належало вільне поле, на якому вони спільно орали і сіно косили[5].

У степовій частині України в спільному користуванні громади були степи. Такий вільний степ був у Березанській сотні[6]. В Полтавському полку селам Кишенькам, Переволочній і Кереберді належав спільний луг. В Миргородському полку жителі містечка Білоцерківки у визначений час із своїми домочадцями йшли на луг, і хто скільки встигав скосити, тим і користувався[7].

В північній частині Лівобережжя общинні землі (угіддя) теж належали цілим волостям навіть у XVIII ст. В Румянцівському опису говориться, що в Поповгорській волості «лесу по большей части к домовому, строению годного, а также и дровяного во всей вышеозначенной волости Поповгорского округа, принадлежащего ко всем оной волости селам, деревням, футору

---

[1] И. Лучицкий, Сборник материалов, стор. 44.
[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 437.
[3] И. В. Лучицкий, Гетман Мазепа и остерские общие земли, «Киевская старина», 1892, № 1, стор. 110—118.
[4] В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 178.
[5] Там же, стор. 180.
[6] И. Лучицкий, Сборник материалов, стор. 10—11.
[7] И. Лучицкий, Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии, «Юридический вестник», 1890, № 4, стор. 418.

Кашковке и слободе Хромнике, между расчищенным из оного полем во многих местах... меж селами нераздельный, а въезжают обиватели кому куда заспособно»[1].

Таким чином, частина лісів, степів, сінокосів часто була спільною власністю сільської громади, а іноді двох громад[2] або цілої волості.

Селянська община, або громада, в другій половині XVII ст. часто складалася з двох частин — з козацького товариства і посполитської громади. Такі общини (громади) вирішували, насамперед, всі земельні і церковні справи. Община будувала церкву, наділяла землею церковний причт, розпоряджалася всією вільною землею і угіддями. В Румянцівському опису часто зустрічаються вирази: «означенные козаки имеют лес нераздельный с посполитыми» або «ми громада так козаки яко и мужеве».

У спільному користуванні громади була не тільки частина лісів, пасовиськ, але й рибні лови[3]. У цих спільних «добрах», зокрема в лісі, кожний член общини, але з дозволу всієї громади, мав право рубати дрова, розчищати ліс під ріллю, мати бортні та верхолазні дерева для бджіл і т. д.[4]

Для побудови млинів на общинних землях треба було мати дозвіл не тільки полковника або сотника, але й громади. Так, коли в 1691 р. почалися суперечки між паном Товстолісом і Андроніківським монастирем, які обидва претендували на одне й те ж займище для побудови млина, то місцева громада заборонила Товстолісу будувати млин на громадському березі на тій підставі, що він хотів це зробити самовільно. Дозвіл громади на побудову млина одержав монастир[5]. За рік перед цим війт з громадою сіл Соболівки і Малих Літків в Київському полку продали хорунжому Сергію Солонині «власний ставок» під с. Малими Літками за 20 золотих (4 крб.) і дозволили там гатити греблю і будувати млин. В «громадском писании», в якому був зафіксований акт продажу, вони зробили застереження, щоб С. Солонина не втручався в їхні справи «и к себе не привлащал» сіножаті і поля, які прилягали до ставка. Вони підкреслювали, що «самую только реку продаемо, а грунтов ніт»[6].

Громада мала право подарувати частину громадської землі або продати її. На вільних землях, що належали громаді, можна

---

[1] Е. Филимонов, Материалы, вып. II, стор. 2—3.

[2] Д. И. Багалей, Займанщина в Левобережной Украйне XVII и XVIII ст., «Киевская старина», 1888, № 12; А. Лазаревский, Села Конотопского уезда, стор. 189—193; «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, стор. 89—90.

[3] Е. Филимонов, Материалы, стор. 5.

[4] Там же.

[5] В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 187.

[6] Там же, стор. 92.

було зробити «займи» окремим особам, але обов'язково з дозволу громади. В 1697 р. отаман з товариством с. Горошина дозволив Василю Леонтієвичу, «зачавши верху Буровки, от крайнего лісу, хутором ставши, усю Буромку угорі собі в сіножать ізняти і сіно косити для своего добра»[1]. Коли хто без дозволу займав «вільну землю» і будував на ній будівлі або обкопував чи огороджував її, громада без суда сама повертала захоплену землю в общинне володіння, руйнуючи будівлі і засипаючи рови[2].

Але не можна переоцінювати всі ці факти. Як підкреслювалося раніш, громадам належала лише частина земель і різних угідь. До того ж не слід забувати, що на Україні протягом століть йшов процес розкладу сільської общини[3]. Розклад общини був цілком закономірним явищем, бо дальший розвиток продуктивних сил робив нераціональним спільне користування землею. «В Західній Європі, — вказував Ф. Енгельс у статті «Емігрантська література», — включаючи сюди Польщу і Україну, ця общинна власність перетворилась, на певному ступені суспільного розвитку, в кайдани, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була мало-помалу усунена»[4]. Поступово садиби і орні землі перейшли в користування окремих селянських господарств.

Процес розкладу сільської общини науково обгрунтував Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг». «У всіх народів, — говорить Енгельс, — що перейшли вже через певний ступінь первісного стану, общинна власність на землю стає в ході розвитку землеробства оковами для виробництва. Вона знищується, зазнає заперечення і, після більш або менш довгих проміжних стадій, перетворюється в приватну власність»[5]. Українську общину другої половини XVII ст. можна, за визначенням К. Маркса, характеризувати як «нову» общину, як общину «вторинної формації», в якій «орна земля стала приватною власністю, тимчасом як ліси, пасовища, пустоші та інше ще лишаються общинною власністю...»[6].

В другій половині XVII ст. в деяких місцевостях Лівобережної України, особливо на Чернігівщині, часто зустрічалася

---

[1] А. М. Лазаревский, Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., стор. 137.

[2] И. Лучицкий, Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии, «Юридический вестник», 1890, № 4, стор. 410.

[3] Про розклад общини на Україні в XVI ст. див. кандидатську дисертацію В. Самойленка «Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV — першій половині XVI століття (Східна Волинь, Київщина, Брацлавщина)» (рукопис).

[4] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стор. 259—260.

[5] Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1949, стор. 124.

[6] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVII, стор. 680.

форма землеволодіння, яка носила назву сябрової[1]. Дослідники І. В. Лучицький[2], О. Я. Єфіменко[3], М. Ф. Владимирський-Буданов[4] правильно вважали, що сяброве володіння є залишком общинного родового володіння, що воно виникло на уламках дворищного господарства і бере свій початок в попередні століття. Сябрами найчастіше були родичі: брати, дівери, невістки. Сторонні сябри зустрічаються значно рідше. У такому разі сяброве володіння являло собою володіння групи людей (колективу), зв'язаних певними договірними зобов'язаннями. «Сяброве володіння, — писав Владимирський-Буданов, — не що інше, як договір товариства між особами в усіх інших відношеннях відокремленими і самостійними»[5].

У сябровому володінні була не тільки земля, але й сіножаті, сади, пасіки, млини. З актів, наведених названими авторами у своїх працях, видно, що сябри спільно обробляли або всю землю, яка їм належала, або окремі її ділянки, а потім пропорціонально розподіляли продукти.

В документах часто зустрічаються дані про те, що сябри передавали своє майно в спадщину і навіть продавали його, тобто віддавали «в вечное и спокойное владение» або все своє майно, або якусь його частку. Але за феодального ладу основний засіб виробництва — земля був власністю пануючого класу феодалів, які наділяли селян землею для того, щоб експлуатувати їх[6]. В епоху феодалізму, писав К. Маркс, «земельний власник ще є тією особою, яка, користуючись монополією земельної власності, привласнює надлишкову працю безпосередніх виробників у першу чергу, коли, виходить, земельна власність все ще виступає як головна умова виробництва»[7]. Характеризуючи відробіткову ренту, Маркс підкреслював, що «безпосередній виробник не власник, а лише володілець, і вся його додаткова праця de jure [юридично] дійсно належить земельному власникові...»[8].

Це означає, що селяни взагалі і сябри зокрема не могли продати землю, тобто не могли продати того, що їм не належало. Селяни продавали не наділ, який був власністю окремого феодала або феодальної держави, а право користування ним.

---

[1] В деяких документах — саброва, себрена (див. «Акты Виленской комиссии», т. XVII, № 244, 762, 373).

[2] И. Лучицкий, Сябры и сябриное землевладение в Малороссии, «Северный вестник», 1889, № 1—2; окреме видання, СПб., 1889.

[3] А. Ефименко, Исследования народной жизни, М., 1884.

[4] М. Владимирский-Буданов, Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века, «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России», вып. I, К., 1911; окреме видання, К., 1911.

[5] Там же, стор. 20; про сяброву форму землеволодіння див. також Е. Филимонов, Материалы, стор. 18—27.

[6] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 164—165.

[7] К. Маркс, Капітал, т. III, К., 1952, стор. 790.

[8] Там же, стор. 798.

Продаж сяброваго земельного майна теж зводився до передачі права користування цим майном, але це право можна було здійснити лише за згодою родичів-сябрів або колективу. На таких же основах продавалися і млини, які належали сябрам.

Сяброве землеволодіння на Лівобережній Україні зустрічалося лише в невеликій кількості на півночі. На всій же території України в перші часи після визвольної війни головна роль в народному господарстві належала дрібному господарству селян і рядових козаків, які в економічному відношенні мали між собою багато спільного. Як одні, так і другі були дрібними виробниками і жили з своєї власної праці. Продукцію свого господарства вони в основному використовували для власних потреб і лише частково, в невеликій кількості вивозили на ринок.

Земельні наділи селян і рядових козаків після визвольної війни 1648—1654 рр. значно зросли за рахунок земель вигнаних з України польських магнатів, шляхти і католицьких монастирів. Про поліпшення стану селянського господарства свідчать переписні книги 1666 р. За їх даними, на півночі Лівобережжя кількість селян, забезпечених робочою худобою, досягла 80—90 процентів, а категорія бобилів (селян, які не мали робочої худоби) становила лише 10—20 процентів [1]. Подібна картина з деякими відмінностями спостерігалася і в інших районах Лівобережжя.

Селянське господарство Лівобережної України в другій половині XVII ст. розвивалося в умовах феодальної формації, для якої характерна особиста залежність дрібного виробника від феодала. Але в умовах ослаблення феодальної системи на Україні ця залежність в більшості зводилася до особистої залежності виробника не від окремого феодала, а від феодальної державності.

3. Зростання феодально-кріпосницького гніту

Ослаблення феодалізму було явищем тимчасовим. Після визвольної війни пануючий клас — козацька старшина, українська шляхта, вище православне духовенство — не тільки зберіг своє велике землеволодіння — основу феодального способу виробництва, але й захоплював землі і промисли, які раніше належали польським феодалам, і прагнув відновити в колишніх формах і розмірах експлуатацію селян, рядового козацтва і міської бідноти. Досягти ж цього йому вдалося не відразу. Але, як вказував В. І. Ленін, форми і ступені позаекономічного примусу «можуть бути найрізноманітніші, починаючи від

[1] Див. І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 246—247.

кріпацького стану і кінчаючи становою неповноправністю селянина» [1].

Юридично верховним розпорядником земель, що перейшли у скарб Війська Запорозького [2], був гетьман, який як глава уряду мав право роздавати або продавати землі на території України. Так, мглинські козаки і селяни під час проведення генерального слідства говорили про те, що «когда гетман Богдан Хмельницкий з войском козацким вибил всіх ляхов з Украины, стали бит села во владініи гетманском и войсковом и, як уже он гетман Богдан Хмелницкий поддался под высокодержавнійшую руку монарха всероссійского, тогда начал раздавать нікоторіе заслужоним и знатним людем малороссійским в подданство за вірніе их услуги войсковіе вмісто ляцких панов, заохочуючи малороссіан до болших услуг войсковых же, что и протчіе гетманы такожде чинили по Хмельницком»[3].

Розуміючи роль церкви як опори політичної влади пануючого класу, гетьманський уряд спершу підтвердив і надав землі монастирям. Православним монастирям на Україні з давніх часів належали великі земельні володіння. Так, київський Микольський Пустинний монастир в першій половині XVII ст. володів землями «за Днепром же от замка Каневского в шестнадцати милях, от Черкас в девяти, на реце Суле устье, где Сула в Днепр впадывает от того вышей у мили по реку Переволочну та монастиря Пустынского, рыб осмая часть, бобров половина»[4]. Києво-Печерський монастир володів селами на Остерщині та Любеччині ще в XVI ст. Але особливо багато маєтностей цей монастир мав на Правобережній Україні. За люстрацією Київського замку відомо, що йому належали села Навіз, Мньове, Кгдань, Сороковичі, Глубове, Ошитковичі, Новосілки на Дніпрі, Тарасовичі, Сваром'я, Слобідка, а також Дубечня, Погреби та інші [5]. Великі маєтності мали й інші православні монастирі України.

Деяку частину цих земель монастирі втратили за часів польсько-шляхетського панування, але в період визвольної війни і після неї їх маєтності значно зросли. Першим, в червні 1648 р., дістав підтвердження на свої маєтності прилуцький Густинський монастир. В універсалі зазначалося: «прето просили нас, абы з их кгрунтов и футоров до войска подданых их не приймовали

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

[2] Всі землі, які перейшли до військового скарбу, складалися з різних маєтностей, що належали польським феодалам, в тому числі: королівщини, володінь католицької церкви та приватновласницьких маєтків польських магнатів і шляхти.

[3] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор 463.

[4] «Архив ЮЗР», ч. первая, т. VII, стор. 101: про інші маєтності цього монастиря див. ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 58248, а також А. М. Лазаревский, Исторические очерки полтавской Лубенщины, стор. 142—143.

[5] «Архив ЮЗР», ч. седьмая, т. I, стор. 120.

и их кгрунтов, так лесов и сеножатей и пасек без жадных перешкод и турбаций што мы на их прозбу, яко богомолцов своих вцале, без жадного нарушенья, заховуемо под ласкою нашею»[1]. Київський Межигірський монастир, який під час визвольної війни зазнав від ворожих військ «великих втрат», дістав в маєтність с. Чернин. Селяни цього села повинні були відбувати «послушенство» монастирю, «а непослушних вольно будет превелебному отцу игуменови и чернцом до того монастира належачим карати, яко подданых места святого, водлуг проступков их»[2]. 30 листопада 1651 р. Богдан Хмельницький підтвердив права київського Микольського Пустинного монастиря на містечко Вереміївку з навколишніми селами. В універсалі підкреслювалося: «Всі тые, которые в реистр войска Запорозкого не вписаны, послушенство звыклое отдавали, и яко подданные повинности своей досыть чинили, и ни в чем спречными и противными не были урядником и старшині от игумена и капітулы монастыря Никольського посыланым»[3]. Цього ж року гетьманський уряд надав київському Братському монастирю колишні маєтності домініканського єзуїтського ордену біля Києва, зокрема с. Мостище по р. Ірпеню і землі по р. Котирю[4]. 5 березня 1653 р. лубенський Мгарський монастир одержав право на володіння землями, що колись належали бернардинам, з усіма людьми, що там оселилися[5]. Протягом 1652—1656 рр. такі універсали одержали монастирі — київські (Златоверхо-Михайлівський[6] і Межигірський[7]), прилуцький (Густинський) і ряд інших.

Поряд з монастирським землєволодінням зростало землеволодіння козацької старшини і української шляхти. 29 грудня 1648 р. Богдан Хмельницький видав універсал на маєтності шляхтичу Себастіану Снетинському[8]. Але особливо багато універсалів на володіння маєтками одержала українська шляхта вже після визвольної війни.

Щоб задовольнити потребу в грошах, гетьманський уряд частину земель, які стали власністю державного скарбу, продавав окремим представникам козацької старшини. За 8 тис. золотих «на потребу войсковую» були продані Павлу Яненко-Хмельницькому села Бугаївка, Беркове, Масани, Борщівка в околицях Чорнобиля, а також двір у м. Києві[9]. Через деякий час гетьманському родичеві Якову Сомкові були продані села на

[1] «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 147.
[2] «Акты Западной России», т. V, № 35, стор. 90.
[3] Там же, № 29, стор. 87.
[4] АЮ и ЗР, т. III, № 314, стор. 444—445; «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. II, изд. 2-е, стор. 447—448.
[5] «Акты Западной России», т. V, № 33, стор. 89.
[6] Там же, № 31, стор. 88.
[7] Там же, № 35, стор. 90.
[8] «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», вып. X, стор 144—145.
[9] «Акты Западной России», т. V, № 43, стор. 95.

Переяславщині. В гетьманському універсалі зазначалося: «Іж отдал до скарбу нашого войскового Яким Сомкович, товарищ наш, суму певную за всі грунта панскии, так воронковсіе, яко і рогозовскіе, за которыми нивами сумму отобравши, онии в поссесію і вічное заживане помененному Якимові подаем, хотячи міти, аби зараз обнявши, яко своими власными диспонував и к своєму найліпшому пожиткові оборочал»[1].

31 березня 1656 р. Богдан Хмельницький видав універсали на володіння маєтками в Любецькій сотні українським шляхтичам Артемові Красковському і Саві Унучку[2], сотникові любецькому. В червні цього ж року подібні універсали одержали Радченко на с. Постовбицю в Слабинській сотні Чернігівського полку[3], а через рік Катерина Грязна на села Слабин, Янівку, Луканівку, Стефанівку, Суличівку в Білоусівській сотні Чернігівського полку[4]. Особливо великі надання одержав Лаврентій Бороздна на Стародубщині. В універсалі від 2 вересня 1656 р. названо понад 10 сіл і містечок, які він дістав у своє володіння, в тому числі: Горськ, Клюси, Куршоновичі, Жовідь, Медведеве, Ярцеве, Заничі, селище Роєвське по р. Білогощі, с. Кгарцеве з млином, с. Хоромне та ін. До його володінь входили острови Тарасівський і Заджеверський, пустоші Бутівська і Борозина, будинок у м. Стародубі[5], а також с. Білогоща. Ці маєтності були підтверджені за ним Іваном Виговським і наступними гетьманами[6].

Маєтності були підтверджені також і за старовинним українським шляхетським родом Рубців. «Маючи взгляд на панов Рубцов *Михайла и Іллю, — говорилося в універсалі, — и на* прислугу их у войску нашом Запорожском, подалисьмо им в поссессію села: Курознова, Раженичи из млином, село Бобки, Чернооков, Брахлов з отчинами, до тых сел здавна належачими... з селищами Полховом и Стобки за всіми до них приналежностями, маетности их власныи, в повіті Стародубском будучіи»[7].

Великим землевласником на Чернігівщині був шляхтич Юрій

---

[1] А. Лазаревский, Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, вып. V, К., 1899, стор. 94—95; «Киевская старина», 1899, № 1, стор. 105.

[2] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 475—476; ЧИОНЛ, кн. IV, К., 1890, отд. III, стор. 101—102; «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, стор. 49.

[3] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 327—328.

[4] Там же, стор. 408—409.

[5] АЮ и ЗГ, т. III, № 357, стор. 544, № 360, стор. 546; «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 62, 78, 248—249, 251, 388, 487.

[6] АЮ и ЗР, т. IV, № 78, стор. 144.

[7] АЮ и ЗР, т. III, № 359, стор. 595. Про маєтності Рубців див. «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 222, 225—228, 394, 396, 414, 417, 450, 461, 462; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 394—398.

Бакуринський, який за службу у війську Запорозькому дістав від Богдана Хмельницького підтвердження всіх маєтків «в спокойное владение», що їх мав його батько Микола Бакуринський. В ці володіння входили села Велика Вісь, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянки, слобідка на діброві Свинопуській, острів Грабовський із займою, придатною для побудови млина, займище Пилипча та млин на р. Глинянці[1].

Значні земельні володіння української шляхти збереглися також на території Ніжинського полку. Так, дружина шляхтича Силича володіла с. Щербами[2], шляхтич Ясимківський (Ясилківський) здавна володів с. Кочурівкою, яке було підтверджене за ним Богданом Хмельницьким, а згодом і Дорошенком[3]. Ніжинський війт Цурковський дістав підтвердження на свої маєтки від царського уряду. За ним підтверджувалися у володіння села Кукшин, Колесники, Мельники з млином «и со крестьяны и со всякими угодьи»[4]. Як підкреслював він у своїй чолобитній, на ці села збереглися «привилья королевские и гетманские». Одержав підтвердження на свої маєтності і магістратський писар Васютинський.

В Стародубському полку збереглося шляхетське землеволодіння Случанівських і Козловських. Останні володіли с. Зівками[5]. Шкірмонтам належало с. Вистриків[6]. На Чернігівщині с. Лівенкою володів шляхтич Станіслав Кохановський[7], який згодом виконував обов'язки наказного чернігівського полковника і за свою службу одержав дозвіл заснувати слобідку Гучин. У 1658 р. право на володіння слобідкою було підтверджене Виговським «за зичливость его и працу войсковую, которую щире ставил против каждого неприятеля». Згодом Кохановський заклав слободу Листвин, а також дістав у володіння села Сибереж і Білоус[8].

Збереження в північних районах Лівобережної України великого феодального землеволодіння української шляхти було зумовлене такими обставинами. Ці райони тривалий час (з кінця XV і до початку XVII ст.) перебували під владою Росії і тому деякий час не були об'єктом польсько-шляхетської експансії.

---

[1] «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, стор. 63; А. Лазаревский, Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии, «Записки Черниговского губернского статистического комитета», кн. 2, вып. I, стор. 38.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 441, 480.

[3] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 62; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 480.

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 5, стор. 10; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 117—118.

[5] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 309, 310.

[6] Там же, стор. 147.

[7] В деяких джерелах він згадується як Коханенко.

[8] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 27, 35, 38, 45, 168—169, 340, 342, 388—389, 390.

У зв'язку з цим і феодали тут були головним чином українського і російського походження. Не будучи заінтересованою в поділі влади з польськими феодалами, значна їх частина взяла участь у війську Богдана Хмельницького, за що останній підтвердив цим українським шляхтичам землі, які вони мали до визвольної війни. Так, в універсалі від 31 березня 1656 р. Богдан Хмельницький підкреслював: «Мы (Богдан Хмільницкій), видячи прихилних і зичливих щире войску запорожскому всю шляхту, ...которие от початку войни, щире служачи в войску запорожском, в каждих потребах добре ставают і за віру православную бются, ... заховуем при добрах властних отчистих, яко в привилегіи наданном от королей здавна наданних мают» [1].

Найменше шляхетського землеволодіння збереглося на півдні України, де більша частина земель належала польським магнатам, які під час визвольної війни 1648—1654 рр. втратили їх. Але і тут воно існувало. Так, Івану Сулимі було підтверджено володіння селами Сулимівкою, Лебедином і Кучаковим, які він мав до визвольної війни. Збереглася інтересна скарга 1667 р. Федора Сулими в полковий переяславський суд про те, що селяни цих сіл відмовляються відбувати «послушенство». Суд ухвалив рішення на користь «державця»: «хто схочет на тих его отчизних грунтах жити, повинен будет ему во всем належитое вдавати послушенство и повинность»[2].

Землевласники зобов'язувалися нести військову службу, що яскраво відображено в універсалі гетьмана Многогрішного, яким він підтвердив шляхті маєтки в Любецькій сотні Чернігівського полку, «поневеж оная шляхта любецкая яко од зачатое у войску войны за цілость добра посполитого заставлялася, так и тепер каждій шляхтич з служби своей, хто будет тих кгрунтов уживати ведлуг стародавнего порадку на добром коню з риштунком военного козака, если не сам, до боку нашего повинен будет выставляти, а которій бы не хотіл шляхтич, пожиткуючи ними грунтами, военного з служби своей козака до боку нашого, висилати, албо сам на услугу войсковую виежжати, таковій кождій од держания кгрунтов одпадатимет»[3].

Багато земельних надань за часів Богдана Хмельницького дістала також і козацька старшина. Так, Іван Золотаренко за царською грамотою одержав у володіння м. Батурин «со всеми волостями, до того места належачими» [4], а також містечко Борзну з присілками. Його брат Василь Золотаренко дістав у маєтність Нові Млини і Мену з навколишніми селами, мли-

[1] И. Лучицкий, Сябры и сябриное землевладение в Малороссии, СПб., 1889, стор. 15; ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 58056; А. В. Стороженко, Очерки переяславской старины. Исследования, документы и заметки, К., 1900, стор. 205.

[2] «Сулимовский архив», стор. 23—24.

[3] В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 67.

[4] АЮ и ЗР, т. XIV, № 4, стор. 88, 220; № 7, стор. 171—174.

Бакуринський, який за службу у війську Запорозькому дістав від Богдана Хмельницького підтвердження всіх маєтків «в спокойное владение», що їх мав його батько Микола Бакуринський. В ці володіння входили села Велика Вісь, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянки, слобідка на діброві Свинопуській, острів Грабовський із займою, придатною для побудови млина, займище Пилипча та млин на р. Глинянці[1].

Значні земельні володіння української шляхти збереглися також на території Ніжинського полку. Так, дружина шляхтича Силича володіла с. Щербами[2], шляхтич Ясимківський (Ясилківський) здавна володів с. Кочурівкою, яке було підтверджене за ним Богданом Хмельницьким, а згодом і Дорошенком[3]. Ніжинський війт Цурковський дістав підтвердження на свої маєтки від царського уряду. За ним підтверджувалися у володіння села Кукшин, Колесники, Мельники з млином «и со крестьяны и со всякими угодьи»[4]. Як підкреслював він у своїй чолобитній, на ці села збереглися «привилья королевські и гетманские». Одержав підтвердження на свої маєтності і магістратський писар Васютинський.

В Стародубському полку збереглося шляхетське землеволодіння Случанівських і Козловських. Останні володіли с. Зівакаами[5]. Шкірмонтам належало с. Вистриків[6]. На Чернігівщині с. Лівенкою володів шляхтич Станіслав Кохановський[7], який згодом виконував обов'язки наказного чернігівського полковника і за свою службу одержав дозвіл заснувати слобідку Гучин. У 1658 р. право на володіння слобідкою було підтверджене Виговським «за зичливость его и працу войсковую, которую щире ставил против каждого неприятеля». Згодом Кохановський заклав слободу Листвин, а також дістав у володіння села Сибереж і Білоус[8].

Збереження в північних районах Лівобережної України великого феодального землеволодіння української шляхти було зумовлене такими обставинами. Ці райони тривалий час (з кінця XV і до початку XVII ст.) перебували під владою Росії і тому деякий час не були об'єктом польсько-шляхетської експансії.

---

[1] «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, стор. 63; А. Лазаревский, Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии, «Записки Черниговского губернского статистического комитета», кн. 2, вып. I, стор. 38.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 441, 480.

[3] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 62; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 480.

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 5, стор. 10; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 117—118.

[5] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 309, 310.

[6] Там же, стор. 147.

[7] В деяких джерелах він згадується як Коханенко.

[8] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 27, 35. 38, 45, 168—169, 340, 342, 388—389, 390.

У зв'язку з цим і феодали тут були головним чином українського і російського походження. Не будучи заінтересованою в поділі влади з польськими феодалами, значна їх частина взяла участь у війську Богдана Хмельницького, за що останній підтвердив цим українським шляхтичам землі, які вони мали до визвольної війни. Так, в універсалі від 31 березня 1656 р. Богдан Хмельницький підкреслював: «Мы (Богдан Хмільницкій), видячи прихилних і зичливих щире войску запорожскому всю шляхту, ...которие от початку войни, щире служачи в войску запорожском, в каждих потребах добре ставают і за віру православную бются, ... заховуем при добрах властних отчистих, яко в привилегіи наданном от королей здавна наданних мают»[1].

Найменше шляхетського землеволодіння збереглося на півдні України, де більша частина земель належала польським магнатам, які під час визвольної війни 1648—1654 рр. втратили їх. Але і тут воно існувало. Так, Івану Сулимі було підтверджено володіння селами Сулимівкою, Лебедином і Кучаковим, які він мав до визвольної війни. Збереглася інтересна скарга 1667 р. Федора Сулими в полковий переяславський суд про те, що селяни цих сіл відмовляються відбувати «послушенство». Суд ухвалив рішення на користь «державця»: «хто схочет на тих его отчизних грунтах жити, повинен будет ему во всем належитое вдавати послушенство и повинность»[2].

Землевласники зобов'язувалися нести військову службу, що яскраво відображено в універсалі гетьмана Многогрішного, яким він підтвердив шляхті маєтки в Любецькій сотні Чернігівського полку, «поневеж оная шляхта любецкая яко од зачатое у войску войны за цілость добра посполитого заставлялася, так и тепер каждій шляхтич з служби своей, хто будет тих кгрунтов уживати ведлуг стародавнего порадку на добром коню з риштунком военного козака, если не сам, до боку нашего повинен будет выставляти, а которій бы не хотіл шляхтич, пожиткуючи оними грунтами, военного з служби своей козака до боку нашого, висилати, албо сам на услугу войсковую виежжати, таковій кождій од держания кгрунтов одпадатимет»[3].

Багато земельних надань за часів Богдана Хмельницького дістала також і козацька старшина. Так, Іван Золотаренко за царською грамотою одержав у володіння м. Батурин «со всеми волостями, до того места належачими»[4], а також містечко Борзну з присілками. Його брат Василь Золотаренко дістав у маєтність Нові Млини і Мену з навколишніми селами, мли-

[1] И. Лучицкий, Сябры и сябриное землевладение в Малороссии, СПб., 1889, стор. 15; ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 58056; А. В. Стороженко, Очерки переяславской старины. Исследования, документы и заметки, К., 1900, стор. 205.

[2] «Сулимовский архив», стор. 23—24.

[3] В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 67.

[4] АЮ и ЗР, т. XIV, № 4, стор. 88, 220; № 7, стор. 171—174.

нами і різними угіддями по р. Сейму. Стародубський полковник Тимофій Анікієв одержав універсал на володіння Сосницею[1]. Не був забутий також і київський полковник Антон Жданович, який в 1656 р. випросив у царя грамоту, що надавала йому в Київському повіті містечка Обухівку, Германівку, Любеч та с. Королівку «со всеми издавна к ним приналежностми»[2]. Лубенський осавул Леонтій Костянтинов дістав у маєтність двір і сінокоси біля с. Пісочного, які раніш належали польському шляхтичу Мянківському[3].

Роздача маєтків не припинялася і за наступних гетьманів. В 1659 р. Іван Виговський надав слабинському сотнику Івану Домонтовичу села Смолин і Максим[4] в Чернігівському полку. В травні 1657 р. шляхтич Ярмултовський одержав універсал, яким підтверджувалося йому у володіння с. Вербичі[5]. Вибельський сотник Степан Шуба за універсалом наказного гетьмана Якима Сомка 1660 р. дістав у маєтність села Орлівку, Грибівку і Муравійку. Через рік цей універсал був підтверджений грамотою царя Олексія Михайловича[6]. Іван Брюховецький універсалом від 3 липня 1663 р. підтвердив права Максаківського монастиря на села Масани, Холми, Єдути, Пральники, Високе, Красний Став «з млинами, озерами, з перевозом и всеми пожитками и приналежностями, при тех селах знайдучимися», суворо наказуючи, щоб «поменених сел обиватели, абы предреченному монастиреве максаковскому належное послушенство отдавалы»[7]. В серпні 1663 р. Брюховецький підтвердив шляхтичу Олифіру Радченкові у володіння с. Постовбицю в Слабинській сотні[8] «зо всіма грунтами і сеножатями». Чернігівський полковий суддя Карпо Мокрієвич 12 березня 1664 р. дістав універсал з підтвердженням права на слобідку Ройську, села Сибереж і Ямищи з грунтами і млином на р. Білоусі[9], а 17 серпня цього ж року—універсал з правом на заселення слободи Гучин в Слабинській сотні[10]. Гетьман Дем'ян Многогрішний універсалом від 22 серпня 1669 р. надав чернігівському Єлецькому монастирю в маєтність села Авдіївку, Горбове, Серединку, перевіз через Десну, млини, сіножаті, озера та інші угіддя[11].

Крім гетьманів, землю в межах свого полку роздавали і полковники. Так, київський полковник Жданович універсалом

---

[1] АЮ и ЗР, т. XIV, № 23, стор. 605—606; № 35, стор. 783—784.
[2] АЮ и ЗР, т. III, № 354, стор. 541.
[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 70, стор. 130—131.
[4] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 268.
[5] Там же, стор. 309—310.
[6] Там же, стор. 243—244.
[7] Там же, стор. 599—600.
[8] Там же, стор. 327, 331.
[9] Там же, стор. 345.
[10] Там же, стор. 392—393.
[11] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 156, 159.

1657 р. подарував остерському сотнику дворище з навколишніми землями, а лубенський полковник Леонтій Свічка надав сенчанському сотнику Василевичу «на вспарте домовки его» с. Юсківці [1]. Багато маєтностей в межах свого полку роздав миргородський полковник Данило Апостол [2]. Стародубський полковник Яків Самойлович в 1686 р. надав стародубському війтові Ісаку Дерев'янці с. Азарівку [3].

Полковники в межах свого полку давали також дозволи на побудову млинів. В 1655 р. наказний ніжинський полковник Григорій Кобилецький іменем гетьмана Сіверського (тобто ніжинського полковника Золотаренка, який на той час мав цей титул) дав дозвіл Сидору Савченку збудувати млин. Такі ж дозволи давали чернігівський полковник Юхим Лизогуб [4] і лубенський полковник Леонтій Свічка [5]. Роздавати невеликі ділянки вільної землі в межах своєї сотні дозволялося і сотникам. Так, почепський сотник Коханський дозволив військовому товаришу Мартину Шуповичу взяти в своє розпорядження пусте селище Нянкове і користуватися ним «до ласки войсковой» [6].

Таким чином, гетьман, полковники і сотники роздавали землі духовенству «в ім'я боже», а також шляхті і старшині за їх військову службу. Селяни, які жили на цих землях, ставали в залежні відносини від «державця» і за користування землею повинні були працювати на його користь. Так поступово відновлюється «послушенство» — спочатку в маєтностях монастирів, а згодом також шляхти і старшини.

Погляди козацької старшини щодо становища і обов'язків селян знайшли відображення в універсалі Богдана Хмельницького 1650 р. на ім'я ніжинського полковника Івана Шумейка: «Кождый нехай из свого ся тішит: козак нехай свого глядит и своих волностей постерегает, а до тых, котори не суть приняты до реестру нашого, абы дали покой, и в засівках которие на ланах панских збоже літа военного позасівали, и знявши збоже тепер, нивы поотдавали; а которые збоже по примирью сего літа на ланах панских сіяли ярицю, абы десятую копу дали» [7]. Феодально-кріпосницька політика старшини відбита також в чолобитних П. Тетері і С. Зарудного, які в березні 1654 р. очолили українське посольство в Москву. Вони просили царя видати грамоти: Зарудному — на Імгліїв Старий, а Тетері — на Смілу (з околицями цих містечок) «с подданными, в нем будучими, и со всіми землями... и со всіми приналежностями, полями, лісами,

[1] ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, І, 59214.
[2] В той час, коли він ще був полковником (див. «Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка», стор. 128, 129—132, 135 та ін.).
[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. І, стор. 65.
[4] ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, І, 56254.
[5] ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, І, 59215.
[6] «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. III, стор. 594.
[7] «Киевская старина», 1888, № 7, Документы, известия и заметки, стор. 12.

уходами и озерами... И чтоб есми были волны в своих подданных»[1]. Бажання Тетері і Зарудного було задоволене. Під час переговорів у Москві при складанні «Березневых статей» посли домагались закріплення за старшиною привілеїв «как при королях польских бывало», а також повної свободи щодо своїх підданих, «...как хотя ими урежати и обладати мы и діти и наслідники наши, которые бы имели от нас ті маєтності одержати, и чтоб до них никто, кромі нас и наслідников наших, никакова діла не іміл вічными времены»[2].

* *
*

Феодальне землеволодіння після визвольної війни існувало в двох основних формах: у формі рангових земель, тобто земель, які займались у зв'язку з службовим становищем, і в формі дарувань, які не залежали від службового становища і становили особисту феодальну власність[3].

Рангові маєтності насамперед належали гетьману і генеральній старшині. Гетьманські рангові маєтності складалися як з окремих сіл, так і цілих волостей в різних частинах України. Так, за гетьманським рангом Богдан Хмельницький дістав від царського уряду колишнє Чигиринське староство[4], додатково в особисте володіння він одержав села Медведівку, Кам'янку, Бірки[5] і місто Гадяч[6] з навколишніми селами і містечками (серед них: Котельва, Опішня, Куземин, Грунь, Черкаська, Зіньків, Лютенька, Веприк, Рашівка, Комишня, Ковалівка).

У свою чергу, Богдан Хмельницький, а потім і наступні гетьмани роздавали землі по рангу генеральній і полковій козацькій старшині. Рангові маєтності давалися замість «жалування» і були зв'язані з урядовою посадою, незалежно від того, хто цю посаду займав.

В кінці XVII і на початку XVIII ст. землеволодіння, що не залежало від службового становища, поділялось на такі групи: на «зуполное» володіння, «на вспартя дому», або «на подпору дома», і «до ласки войсковой».

«Зуполное» володіння базувалося на правах земельної власності. Царський і гетьманський уряди надавали в «зуполное» володіння землі, що вважалися вільними військовими. Так, вільне військове село Будки було надане гетьманом Самойловичем в «зуполное» володіння роменському сотнику Івану Со-

---

[1] АЮ и ЗР, т. X, № 8, стор. 487—488.
[2] Там же.
[3] Такою маєтністю у Б. Хмельницького були Суботів і Новосілки, підтверджені також і царським урядом (див. АЮ и ЗР, т. X, № 8, стор. 464—465, 499).
[4] АЮ и ЗР, т. X, № 8, стор. 462—463, 496—497.
[5] Там же, стор. 501.
[6] Там же, стор. 498.

хацькому [1]. Села Киваї і Кневичі, які «за владения полского были шляхетские, а по изгнании ляхов... были оные села в диспозиции войсковой свободное», через деякий час потрапили в «зуполное» володіння «значковому» товаришу Степану Солембовському [2]. «В зуполное держание и владение» козацький старшина Григорій Романовський одержав за гетьманським універсалом с. Курилівку [3]. Траплялися випадки, коли землі «в зуполное» володіння давали навіть полковники. Так, в 1694 р. ніжинський полковник С. Забіла дав полковому писарю Івану Пироцькому с. Вересоч з греблею, млинами вешняками в «зуполное», або вічне, володіння [4].

Дуже поширені були також тимчасові володіння, які давалися на невизначений час, набувши зручної для «державців» загальної формули «до ласки войсковой» тобто до указу, а також володіння «на вспартя дому», «ку вспартю домови» або «ку вспартю домовому». До останньої групи входили і надання «на подпору дома».

Найбільш поширеними в цей час були надання «на вспартя дому». Гетьман Самойлович за універсалом від 14 лютого 1680 р. надав своєму синові Семену Самойловичу села Грем'яче, Борщів і Перегін з млинами на р. Вері «для своего з своими домовниками виховання, як и для пристойного приймования людей, особливого вспартя і подпможенія»[5]. Село Понурівка, яким володіли сини гетьмана Самойловича — Семен та Яків, після того, як їх було заслано, перейшло у володіння стародубського полковника Міклашевського «для вспоможення домових потреб»[6]. Володіння «на вспартя дому», або «для домових потреб», крім гетьманів, надавалися також і полковниками. Так, стародубський полковник Яків Самойлович надав стародубському війтові Ісаку Дерев'янці «ку вспартю домових его потреб село Азаровку в Стародубовском уезді найдуючое ся со всіми до него приналежитостями, позволяючи ему своим селом до далшой ласки нашое и войсковое спокойне владети и пожитковати»[7]. Ніжинський полковник надав олишівському сотнику Л. Шрамченку на «подпору господарства» с. Смолянку, що було також підтверджено гетьманським універсалом[8]. «Ку вспартю домовому» часто надавалось помірне з млинів. В універсалі 1667 р. Іван Брюховецький дозволив козаку Глухівської сотні Григорію Годуну «на нас две мерочки млиновни припадаючи, ему до

[1] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», т. IV, стор. 8.
[2] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 22,73.
[3] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 130.
[4] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 95. Про роздачу маєтностей полковникам див. «Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка», стор. 13—15.
[5] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 23.
[6] Там же, стор. 30.
[7] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 6, 411; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 65.
[8] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 139.

спокойного уживання подаем и приворочаем, аби тих всех трех мерочек, з млина своего припадаючи спокойно заживать» [1].

Досить численними були також і такі тимчасові володіння, як «до ласки войсковой», або «до ласки рейментарской». В 1684 р. «до ласки рейментарской» було надано полковнику Журахівському дві слободи в Глухівській сотні[2]. В 1687 р. топальський сотник Федір Кольчевський за гетьманським універсалом одержав с. Нове по р. Ваблі «до дальшой войсковой ласки»[3]. Маєтки «до ласки войсковой» і «ку вспартю домовому», або «на подпору господарства», давалися тоді, коли вони з тих або інших причин були спірними або ранговими і їх не можна було дати в «зуполное» володіння. Іноді траплялось так, що в один і той же час маєтність давалася і в «зуполное» володіння и «до ласки войсковой»[4]. З часом різниця між маєтностями тимчасовими і «вічними» стирається.

Поряд з наданнями важливим джерелом зростання старшинського землеволодіння було пряме загарбання як незайманих земель, так і земель, якими користувалося українське селянство. Так, стародубський полковник Міклашевський, крім великих земельних маєтків, одержаних від гетьмана Мазепи[5], привласнив багато земель. У лісах Стародубщини він влаштував велику кількість поташних буд. Багато поташу з його буд продавалось не тільки на ярмарках України, але й вивозилося за кордон. На землях Стародубщини Міклашевський заснував багато слобід, а на ріках побудував млини[6]. Землі захоплювала старшина і заможне козацтво. Козаки Переяславської полкової сотні скаржилися, що значна частина полкової старшини з дозволу переяславського полковника захопила хутори в степу переяславському в сотні Яготинській[7]. Київський полковник Костянтин Мокрієвський в 1695 р. захопив частину лугу на р. Десні, який здавна був у спільному користуванні жителів м. Козельця[8]. Лубенський полковник Леонтій Свічка в Пирятинській сотні захопив громадські степи, що простягалися на кілька десятків верст по берегах Сухої Оржиці[9].

[1] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 345—346; подібний же універсал було надано заможному козаку Марку Кімбаровичу (стор. 358—360).

[2] ДЦБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 56818.

[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 148.

[4] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 277—278.

[5] В 1687 р. Мазепа надав йому с. Кочерги, а через рік с. Волокитин, обидва в Глухівській сотні. В Стародубському полку він одержав в 1691 р. с. Кам'яні Озера в Новгород-Сіверській сотні та с. Нижне під Стародубом. Через два роки він дістав нові надання: села Воргол в Глухівській сотні і Понурівку (див. А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 29—30).

[6] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 30.

[7] Д. Багалей, Займанщина в Левобережной Украине в XVII—XVIII ст., «Киевская старина», 1883. № 12.

[8] В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 238—239.

[9] А. М. Лазаревский, Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв., стор. 48.

Багато земель старшина здобула шляхом скуповування, яке часто носило примусовий характер. О. Лазаревський, зокрема, писав, що козацька старшина збільшувала свої маєтки «шляхом насильств і загарбань»[1]. На підставі архівного матеріалу він показав, що коли селянин або козак відмовлялися продавати землю представникові козацької старшини, то останній кидав у двір господаря землі плату, яку встановлював сам за своїм розсудом, вважаючи, що справа закінчена[2]. Онука миргородського полковника Марія Лісницька, крім земель в м. Батурині, в 1697 р. придбала за 5,5 тис. золотих водяні млини на р. Убеді при Довгій Греблі на «полшеста колеса рабочих, полчварта колеса мучних и две ступных», а також ліс, сіножать та ін.[3] Про скуповування земель козацькою старшиною в 60—80-х роках XVII ст. є багато матеріалів у Румянцівському опису. Старшини Полуботки, Скоропадські, Булавки та інші[4] скупили велику кількість земель і угідь.

Зростанню великого феодального землеволодіння на Україні сприяв і царський уряд, який щедро роздавав козацькій старшині грамоти на підтвердження маєтків, підкреслюючи неподільність прав феодалів на «те вотчины с належащими к ним угодии ему (ім'я власника маєтності. — *К. С.*) и жене его, и детям, и внучатам и правнучатам вечно, и волно им те вотчины продать, и заложить, и в приданіе дать, и во всякие крепости укрепить»[5].

Наведені матеріали свідчать про зростання монастирського та старшинського землеволодіння після визвольної війни. Вони показують, що пануючий клас — козацька старшина, українська шляхта, вище православне духовенство, міська верхівка — юридично оформляв свою земельну власність і станові привілеї.

Оскільки зростання великого феодального землеволодіння було тісно пов'язане з посиленням кріпосної залежності безпосередніх виробників матеріальних благ, історичний розвиток України другої половини XVII ст. відбувався в умовах гострих соціальних суперечностей між двома основними класами феодального суспільства— класом феодалів і класом селян.

* *
*

В дореволюційній історичній літературі була поширена думка, що на Лівобережній Україні в перші роки після визвольної війни «послушенство» існувало тільки в монастирях, а в

[1] А. Лазаревский, Исторические очерки сел Конотопского уезда, «Черниговские губернские ведомости», 1886, № 101, стор. 7.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 312 (примітки).

[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 165.

[4] «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», вып. I, стор. 16, 19, 29, 54.

[5] Див. царську грамоту Юхиму Лизогубу («Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 207—208), а також царську грамоту Федору Кандибі (Там же, стор. 217—218).

маєтках інших «державців» воно з'явилося значно пізніше. Проте дані свідчать, що навіть у період визвольної війни «послушенство» було не тільки в монастирях. Про це писав, зокрема, радянський історик М. Н. Петровський[1]. У своїй праці він навів факти про те, що ще в 1650 р. чернігівський магістрат брав з селян колишніх маєтків Калиновського «дани медовые, пинезные, и збожа вшелякого аренды корчемные, вымеры з млынов, перевозы работизны подданых»[2]. В універсалі прилуцького полковника Тимоша Носача 1650 р. зазначалося: «котрі піддані перебувають в державах панських і шляхетських — і ними б по давньому державці і пани володіли, і доходи всякі на них здавна положені брали»[3]. В судовій справі 1657 р. розповідається, що колишній прилуцький війт Кость Ничипорович захопив с. Левківці, яке належало прилуцькому Густинському монастирю, і примушував селян цього села відбувати на його користь «послушенство».

Якщо відбувати «послушенство» примушували селян міські чини, то тим більше це робила козацька старшина і гетьман. Так, Богдан Хмельницький в 1656 р. надав своєму родичеві Павлу Яненко-Хмельницькому у володіння маєтки «с подданными на кгрунтах тамошних седячими». Коли йдеться про підданих, то зрозуміло, що там мало місце і «послушенство». Богдан Хмельницький в універсалі Юрію Бакуринському від 26 червня 1656 р. наказував, щоб «войти зась и посполитіе всіх тех вышеписанных сел абы ему, Бакуринскому, всякое подданическое послушенство отдавали, міти хочем и грозно приказуем»[4]. В універсалі 1657 р. на маєтності Катерини Грязной підкреслювалося, що «вишменованние маетности пані Грязной зо всім подал, так яко здавна те маетности в собе мелися; а люде, там мешкаючие... сидели, іначей не чинячи, под ласкою нашею и под срогим войсковим каранем»[5]. Про «послушенство» говориться і в універсалі ніжинського полковника Василя Золотаренка 1662 р.: «... поглядаючи услуги од п. Марка Кимбровича на разных службах, отдаванніе, даем оному на вживленне село Березу, в сотні глуховской будучое, зачим приказуем, абы вуйт и вся громада березовская помененному пану Маркови Кимбровичови товарішу полку ніжинского, *належное послушенство, при звыклой повинности отдавали*»[6].

Є чимало гетьманських універсалів, які зобов'язували селян відбувати «звиклое», «належитое», «обыклое» або «нарочитое»

---

[1] М. Н. Петровський, *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії* (1648—1654 рр.), вып. IV, стор. 221—222.

[2] «Архив ЮЗР», ч. третья, т. IV, К., 1914, стор. 440—442.

[3] М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. I, ДВУ, 1928, стор. 20.

[4] В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 68.

[5] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 408.

[6] А. М. Лазаревский, *Малороссийские посполитые крестьяне*, стор. 12.

«послушенство». Надаючи військовому товаришу Богдану Войцеховичу с. Дубровне в Чернігівському полку, гетьман Многогрішний суворо наказував посполитим цього села відбувати «належитое послушенство» [1]. Гетьман Самойлович в універсалі військовому товаришу Федору Сулимі у 1681 р. наказував селянам с. Сошників Переяславського полку відбувати на користь «держявця» «послушенство так як в инших наданых кому селах ведется»[2]. За універсалом 1684 р., слобожани, що жили в маєтках полковника Жураховського, були зобов'язані відбувати на його користь «вшелякое послушенство» [3]. Іван Мазепа у своєму універсалі надавав лубенському судді Андрію Яковлеву право «как от людей посполитых тяглых того селца, послушаніе и повинност ему отбират, так и с мелниц и меленок вешнячков пожитки употреблят»[4]. За гетьманським універсалом 1699 р. миргородському полковому судді Григорію Зарудному селяни с. Тух були зобов'язані відбувати на користь свого «державця» «належитое послушенство» [5].

Хоч і не в усіх універсалах говориться про «послушенство», проте зміст їх не лишає сумніву, що воно само собою передбачалось, оскільки «державцям» підтверджувалось право не тільки на землю, а й взагалі на маєтності, тобто на села «зо всіма доходами або пожитками», а «пожитки» насамперед означали працю селян.

«Державці» не тільки розпоряджались селянами і примушували їх відбувати «послушенство», але й повністю розпоряджалися і своїми маєтностями: продавали їх, передавали в спадщину, віддавали в посаг дочкам. Шляхтич Кохановський (сотник Коханенко) віддав в 1658 р. слобідку Гучин своїй дочці та її чоловіку Мокрієвичу. Цьому ж Мокрієвичу шляхтич Носачевич продав слобідку Ройську. В купчій на продаж було записано: «Як я тилко держалем и уживалем и на тое права міл, так з людми и подданством всі тие грунта с доброй своей волі пану Карпу Мокриевичу... на вічное и спокойное держание ему самому, млжонце и потомкам его продалем»[6]. Шляхтянка Катерина Грязна подарувала с. Сулимівку своїй дочці та її чоловіку Мащапеті. Коли маєтність переходила в інші руки, то разом з нею передавалися і селяни, які там жили.

Всі наведені факти суперечать твердженню, що після визвольної війни всі феодальні порядки були «скасовані козацькою шаблею». Цей вираз взятий істориками з матеріалів судового процесу 1729 р. між бунчуковим товаришем Павлом Скоропадським і вдовою чернігівського полкового хорунжого Марією Проко-

[1] «Сулимовский архив», стор. 263—264.
[2] Там же, стор. 22—23.
[3] ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 56818.
[4] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», стор. 150.
[5] «Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка», стор. 168.
[6] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 341.

ф'євою за володіння с. Суличівкою. В ході судового процесу довірений Скоропадського, його син Тимофій, сказав: «...а хотяде она, челобитчица, иміет якую от своей прабаби шляхтянки Грязной... кріпость, толко тая кріпость козацкою-де шаблею есть скасована» [1]. Але проти цього заперечувала Прокоф'єва. Те, що ніби «прабаби ея кріпость шаблею козацкою скасована, то он (позивач. — *К. С.*) показал неправду, ибо по выгнаню ляхов з Малой Россіи оную кріпость гетман Богдан Хмелницкій універсалом своим ствердил и прочие по нем гетмани, полковники подтверждалы, а не касовали» [2]. Для підтвердження своєї заяви вона навела ряд документів і серед них універсал Богдана Хмельницького, виданий 23 червня 1657 р. шляхтянці Катерині Грязной. «Поневаж, — писав Хмельницький в універсалі, — бог всемогущій наклонил шляхту до войска запорожского, мы іх ласкаве принявши, их маетности и грунтов власних уживать, яко здавна уживалы, позволилисмо». Гетьман під страхом «строгого войскового карання» суворо наказував, щоб жодний з козаків в маєтностях Катерини Грязной, а саме: Слабині, Янівці, Луканівці, Стефанівці, Суличівці, Пересяжі і «всяких до тих сел приналежностях людем, там мешкаючим, найменшой кривди чинить не важился, подачок, стаціи жадной не вимишлял, а ни вибирал, але зараз, за показнем сего писанія, залога тамошний, в тих маетностях будучій, вышменованние маетности пане Грязной зовсем подал, так яко здавна те маетности в собе мелися; люде, там мешкаючие, спокойно, за показанием сего писания нашего, сидели» [3].

На жаль, матеріалів про розмір «послушенства» та його форми, особливо в перші роки після визвольної війни, збереглося дуже мало. Але на висвітлення цього питання проливають світло документи як попередніх, так і пізніших часів. Сам термін «звиклое послушенство» показує, що протягом тривалого часу існувала певна система повинностей, які селяни відбували не тільки на користь польських магнатів і шляхти, а й українських феодалів, насамперед монастирів. Так, Густинський монастир на Прилуччині ще задовго до визвольної війни склав спеціальний реєстр повинностей селян. Всі селяни-піддані, як кінні, так і піші, повинні були один день на тиждень косити сіно, згрібати і відвозити до монастиря. Вони повинні були також відробити на жнивах по одному дню на озимині і на ярині. Кожний, хто мав коні, був зобов'язаний привезти монастирю за зиму десять підвід дров. Крім того, селяни мусили відбувати підводну повинність. Кожні десять кінних господарств давали на рік чотири підводи для перевезення на них всього, що буде потрібно мона-

[1] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 412—414.

[2] Там же, стор. 414.

[3] Там же, стор. 408.

стирю, в тому числі дерну, хмизу і соломи для гатіння гребель. За невиконання повинностей селян карали: «А хто би з них будучи непослушеними на греблю не виехал, або не вийшов таковий повинен будет огурного S[1] грошей дать, а день предця отробить»[2].

Порівнюючи повинності, які існували в монастирських маєтках, з повинностями, що їх відбували селяни в маєтках польських та українських магнатів, можна зробити висновок, що вони мало чим між собою різнилися. В 1643 р. магнат Конєцпольський здав в оренду шляхтичу Длусському повинності своїх селян на три роки. В умовах оренди зазначено, які саме повинності мали відбувати селяни. Кожний селянин був зобов'язаний нажати і змолотити дві копи якогось збіжжя. Один день відводився на косовицю сіна, після чого його згрібали і складали в копиці теж селяни. Хто хотів звільнитися від косовиці, змушений був заплатити від кожного воза по 15 грошей. Хто мав коні або воли, був зобов'язаний привезти щороку два вози дров у двір пана. Від кожного диму (двору) вимагалась курка, від чотирьох димів — гуска або 6 грошей. Поряд з цим право на значну кількість повинностей селян з орендованих маєтностей залишалося в руках Конєцпольського, в тому числі поволовщина, бджоляна десятина та ін.

В маєтках Вишневецького, які охоплювали майже всю Полтавщину, було близько 40 тис. селянських і міщанських господарств. Кожне господарство могло замінити панщину грошовим внеском у сумі 5 талярів[3]. На Стародубщині на користь польської шляхти селяни сплачували чинш в «дяклах» (тобто у вигляді різного хліба, який збирався з селян восени; через деякий час цей оброк став зватися «осінщиною»), а також обробляли панські поля[4].

«Послушенство» процвітало і в маєтках українських магнатів і шляхти. Так, Юрій Немирич в Кобиляцькому повіті на Полтавщині з 40-х років XVII ст. володів землями в районі річок Ворскли і Кобиляка «з людьми на тых кгрунтах осажоными, з ловленем риби и звіра, з млинами, корчмами, робенем салетр, паленем попелов»[5]. Український магнат Адам Кисіль у своїх великих маєтках на Чернігівщині, як і польські пани, примушував селян відбувати «послушенство».

Про тяжке становище селян на Україні свідчив, зокрема,

[1] S грошей — 6 грошей.

[2] Летопись Густынского монастыря, «Чтения в Обществе истории и древностей российских», год третий, кн. VIII, М., 1848, додаток № 8; про маєтності Густинського монастиря в XVII ст. див. А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 172, 180, 392—398.

[3] М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., стор. 73.

[4] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 4.

[5] М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., стор. 82.

французький інженер Боплан. Він розповідав, що селяни за часів панування польських феодалів були дуже бідні і знедолені. Вони примушені були працювати на магнатів і шляхтичів із своїми кіньми по три дні на тиждень і залежно від розміру земельного наділу давати на релігійні свята певну кількість мірок збіжжя, каплунів, курей, гусей і курчат. Селяни були зобов'язані своїми підводами возити на панський двір дрова і відбувати безліч інших повинностей [1].

Після Зборовської угоди 1649 р. польські пани, повернувшись на Україну, брали з селян чинші, осип, медові дані, льон, курей, гусей, каплунів, вепрів, яловиці [2], очкове (податок з вуликів) [3]. Про форми «послушенства» є відомості у грамоті 1650 р. одного з великих феодалів Чернігово-Сіверської землі Миколи Абрамовича [4] своїм підданим, в якій перелічуються повинності, що їх мали відбувати селяни на його користь.

До відновлення такого «звиклого послушенства» і прагнули українські феодали після визвольної війни. В гетьманських універсалах право на володіння земельними маєтками і експлуатацію підданих обгрунтовується давнім звичаєм. Такі ж посилання на звичаєве право знаходимо і в царських грамотах. Богдану Хмельницькому в згаданій грамоті 1654 р. надавалося право на володіння м. Гадячем «со всіми к нему приналежностями, владіть так, как тот город преж сего во владіньі был у прежних вотчиников» [5].

Основою для звичаю було економічно-правове становище селянства. В. І. Ленін вчив, що примус феодалами селян до праці носив позаекономічний характер [6]. Але сам позаекономічний примус був обумовлений економічною необхідністю, тобто мав економічну основу. Феодал був власником землі і використовував свою власність і своє привілейоване становище у феодальній державі для експлуатації селян, а пізніше і для прикріплення безпосереднього виробника до засобів виробництва. Феодальна форма власності в порівнянні з рабовласницькою і капіталістичною має ті особливості, що не всі засоби виробництва відокремлені від виробників. Але основний засіб виробництва — земля — не належить безпосереднім виробникам, а є власністю класу феодалів. «Кріпосницьке суспільство, — говорить В. І. Ленін, — являло собою такий поділ класів, коли величезна більшість — кріпосне селянство — перебувала в повній залежності від мізерної меншості — по-

[1] Г. Боплан, Описание Украины, стор. 9—10.
[2] І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 266.
[3] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 2-е, стор. 166—167.
[4] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I., стор. 7—9.
[5] АЮ и ЗР, т. X, № 8, стор. 497—498.
[6] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156.

міщиків, які володіли землею» [1]. Феодальна земельна власність в поєднанні з позаекономічним примусом забезпечувала економічне і політичне панування феодалів у феодально-кріпосницькому суспільстві.

Із зростанням великого феодального землеволодіння на Лівобережній Україні посилювалася залежність селян від феодалів. Коли село ставало маєтністю будь-якої приватної особи — феодала, селяни потрапляли в залежність від нього і були зобов'язані відбувати на його користь «послушенство». Гетьман Самойлович в універсалі 1679 р. підкреслював, що люди, які живуть на землі сотника Кандиби, «повинни ему... як до важеня дров, так и до кошеня и притяганя сена быть послушнимы» [2]. Лубенський полковник Леонтій Свічка зобов'язував селян с. Юсківців, «абы на сей час сена вкосили погромадили и попрятали... и во всем належитую повинность и вшелякое послушенство выражали» [3].

Додатковий продукт феодал одержував у вигляді різних форм феодальної земельної ренти, з яких основними були: відробіткова, продуктова та грошова. Кожна з цих форм феодальної ренти майже ніколи не існувала в чистому вигляді. «В якій би мірі, — говорить К. Маркс, — рента продуктами не являла собою пануючу і найбільш розвинуту форму земельної ренти, вона все ж завжди в більшій або меншій мірі супроводиться залишками попередньої форми, тобто ренти, яка повинна сплачуватися безпосередньо у вигляді праці, отже, панщинною працею, і це однаково, чи є земельним власником приватна особа чи держава» [4].

Таке поєднання різних форм феодальної ренти спостерігалося і після визвольної війни. Відробіткова рента існувала на Україні у вигляді «послушенства», коли селяни повинні були відбувати на користь феодала різні польові роботи, гатити греблі, возити дрова, ловити рибу і т. ін. В окремих місцях України з селян брали і продуктову ренту у вигляді медової дані [5] і десятої копи [6], а на користь феодальної держави селяни сплачували податки — подимне [7] і поголовщину [8]. В універсалах того часу часто зустрічаються такі вирази, як «звиклое послушенство отдавати без жадной спреки».

В джерелах другої половини XVII ст. селяни названі по-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 429.
[2] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 219.
[3] ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, І, 59214.
[4] К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 800.
[5] «Акты Западной России», т. V, № 35, стор. 90.
[6] «Киевская старина», 1888, № 7, стор. 12.
[7] М. Е. Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, ч. I, Хозяйство гетманщины в XVII—XVIII столетиях, т. IV. Состав и управление государственным хозяйством гетманщины в XVII—XVIII вв., Госиздат Украины, 1925, стор. 190.
[8] Там же, стор. 191.

різному: «люди», «поспільство», «селяни», «подданные», «крестьяне». Так, в універсалі 1652 р. лубенському Мгарському монастирю зазначалося, що «посполу з тым даючи в моц и послушенство их и тых людей, которые на тых сіножатех поселилися» [1]. В універсалі батуринському Крупицькому монастирю 1656 р. селян називали посполитими: «аби в том наданю (монастирю. — *К. С.*) жадной от старшины и черні и от посполства жадной кривди и перешкоди не важился чинити» [2]. За універсалами Мазепи «значковому» товаришу Іляшенку [3] і новомлинському Бобриківському дівочому монастирю [4] надавалися маєтності «с людми посполитими». В універсалі Максаківському монастирю вживається назва «селяни»: «Суворо теж росказуем всім селянам, в тих селах будучим, абы вшелякое подданство и псслушенство іноком монастира максаковского отдавалы» [5]. В царських грамотах селян називали «крестьянами». «И по нашему государскому, жалованью, ему Самойлу и детем его тем местечком Имглеевым со крестьяны... владеть свободно» [6], — говориться в царській жалуваній грамоті 1654 р. військовому судді Самійлу Богданову. За царською грамотою ніжинський магістратський писар Васютинський дістав в маєтність села Хибалівку і Красилівку «со крестьян» [7]. Термін «крестьяне» вживав і Павло Тетеря, коли радив царю збирати податки «со всякого крестьянского двора по золотому полскому, или по два» [8]. В універсалі 1655 р. київському Межигірському монастирю селяни названі підданими: «Подданные, там мешкаючіе, вшелякую повинность, як з давных часов... всей капитуле монастиря межигорского вимовними не были» [9].

В другій половині XVII ст. часто зустрічалася така категорія селян, як бобилі. В царській грамоті 1661 р. борзенському сотнику Петру Забілі підтверджувалася величезна маєтність, яка складалася з сіл Обтова, Ревутинців, Лучників, Погорілівки «зо всіма дворі крестянскія і бобылскіе... а что в тіх селах, за тім числом, болш прибуде дворов крестянских и бобылских, и тіми остаточними крестяни и бобыли ему, Петру, владіти велели» [10]. В переписних книгах 1666 р. сільське населення деяких сіл поділяється на три групи: «пашенних» селян, які

---

[1] «Акты Западной России», т. V, № 33, стор. 89.
[2] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 226.
[3] «Генеральне слідство про маетності Лубенського полку», стор. 124.
[4] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 194.
[5] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 598.
[6] АЮ и ЗР, т. X, № 8, стор. 502.
[7] А. М. Лазаревский, Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах, стор. 12.
[8] АЮ и ЗР, т. XI, № 2, стор. 745.
[9] М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., стор. 134.
[10] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 299.

обробляли землю власною худобою, ремісників і бобилів. Бобилі — це збіднілі селяни, які не мали своєї робочої худоби. В окремих селах вони становили 10—20 процентів всього населення [1].

* *
*

У другій половині XVII ст. становище селян не було однаковим. Порівняно краще жили селяни так званих вільних військових сіл, гірше — селяни рангових маєтностей і найгірше — селяни приватновласницьких маєтностей, в тому числі і монастирських.

Було б великою помилкою ідеалізувати становище селян вільних військових сіл, вважаючи їх зовсім вільними і незалежними. До речі, така думка була досить поширена в буржуазній історичній літературі. З праць Лазаревського, Барвінського Мякотіна випливає, що в перший період після визвольної війни 1648—1654 рр. в феодальній системі на Україні існували островки у вигляді вільних військових сіл з іншими соціальними відносинами, де основною фігурою був вільний виробник. Насправді, хоч власниками цих сіл деякий час були не окремі «державці», а гетьманське управління, військовий скарб, це в основі своїй справи не міняло. За користування землею селяни повинні були відбувати різні повинності і сплачувати податки на користь власника цих земель — гетьманського управління — органу всього феодального класу. В. І. Ленін писав: «Хіба не ясно, що та чи інша система поміщицького господарства, — оброк чи панщина, розмір повинностей і способи їх стягання і т. д. — незмірно більше впливали на величину «засобів існування», які діставались населенню, ніж земельний простір, який перебував не у виключному і вільному володінні виробників?» [2].

Про повинності, які відбували селяни вільних військових сіл, свідчать матеріали генеральних слідств. В багатьох документах підкреслюється, що селяни цих сіл відбували насамперед *загальнодержавні, або «загальнонародні»* [3], повинності, а сотенні і ратушні «урядніки з тих сіл ні на якую свою приватную работизну з означених сел и деревень людей употреблять не іміли жадной и найменшой волі» [4]. За свідченням старожилів, села Ревбинці, Краснохижинці, Білки, Сомовиця, Мотишинці, Скородистик, Мойсинці, Бузки, Пищики і Демки «з древних времен суть свободніе войсковіе, к диспозиціи гетманской надлежат, и в відомості сотников найдуются и токмо во всяких приключающихся повінностех, общенародних

[1] І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 246, 248.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 418.
[3] «Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка», стор. 268, 269,270.
[4] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 496.

люде тамошніе употребляются, а во владініи ни в кого никогда не бывали»[1].

В чому ж полягали загальнодержавні, або «загальнонародні», повинності? Насамперед селяни повинні були відбувати підводну повинність, тобто постачати підводи для урядових осіб і перевезення різних вантажів для військових потреб. Цю повинність відбували містечка Бориспіль, Баришівка, Бубнов, Басань з хуторами, Домонтів, села Прохорівка, Дмитрівка, Брагінці, які «токмо в общенародних повинностях, у підводах и в протчих и в протчем до города помоществует»[2]. Селяни цієї категорії утримували на свої кошти гетьманські наймані загони сердюків, компанійців і жолдаків: «...и люде тамошніе... употребляются до общенародних повинностей... в датках на компанійцы, а прежде и для наездов»[3].

Посполитське населення містечок і сіл тієї чи іншої сотні, перебуваючи під ратушним управлінням, відбувало «загальнонародні» повинності. «Город Золотоноша, — говориться в генеральному слідстві, — з давних времен под видініем сотничим найдуется и люде тамошніе в помощь к ратуши во всяких датках и протчіих повинностях надлежат. А села Атипівка і Липове прежде суть войсковіе, и к диспозиціи гетманской надлежат, и суть под видініем сотницким, однако ж во всяких датках на компанейци місячного и протчіих до города Золотоноши»[4]. Місту Золотоноші в «общенародних» повинностях «прислушает» і с. Богуславець. Вільні військові села в Кропивнянській сотні «во всяких датках і протчіих повинностях надлежат» Золотоніській ратуші[5].

На утримання війська селяни іноді поряд з виконанням натуральних повинностей також платили грошовий збір. Селяни вільних військових сіл, розташованих біля сінокосів, змушені були заготовляти на зиму сіно для коней військової артилерії[6]. Відбуваючи «загальнонародні» повинності, селяни лагодили мости, гатили греблі[7] і т. ін.

Крім повинностей на користь гетьманського управління, селяни повинні були ще сплачувати різні податі і відбувати «послушенство» на користь тих старшин (гетьмана, полковника або сотника), під владою яких вони безпосередньо перебували. Як писав Мякотін, вони «ставали до них у відносини, які хоч і не були по суті відносинами приватноправового харак-

---

[1] «Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка», стор. 271—272.

[2] Там же, стор. 256, 258, 273, 274.

[3] Там же, стор. 269, 273.

[4] Там же, стор. 269.

[5] Там же, стор. 269, 270.

[6] «Генеральне слідство про маетності Лубенського полку», стор. 31.

[7] «Генеральне слідство про маетності Лубенського полку», стор. 1, 31; «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 84.

теру, все ж дуже наближались до них»[1]. Так, міщани с. Березної в Чернігівському полку свідчили, що вони здавна «гетманом в степу сіно кошивали и дрова до двору гетманского воживали»[2]. Селяни с. Кунашівки «собираемую с посполитих людей годовую пашенную повинность, бывало, гетману отвозят в Гадяч»[3]. Збори з с. Шаблінова йшли на гетьманську музику[4]. На користь гетьмана збиралась так звана «стація», що складалася з натуральної і грошової частин. Селяни с. Соснівки, що належало Конотопській ратуші, «сіно косят на гетманскіе коні, и на расходы міские, и прочіе послушенства гетману отдавали»[5]. До перетворення м. Батурина в гетьманську резиденцію селяни навколишніх сіл Бахмача, Городища, Курені були вільними, а після цього вони змушені були відбувати «послушенство» на користь гетьмана, виконуючи різну «работизну»[6].

Селяни вільних військових сіл і містечок зобов'язані були відбувати повинності на користь полкових і сотенних урядовців. Посполитське населення містечка Гелмязова і сіл Богданів, Плешканів, Чопилок, Горбанів і Жорнокльовів, що були з давніх часів «свободніе войсковіе и в ведомстві сотника тамошнего гелмязовского найдовалися, з которих сел всегда до города ж Гелмязова до общенародних повинностей употреблювано посполитих людей, и временем и до дворов полковничих в малих работизнах потягано, з відома сотницкого»[7]. Містечко Ліпляве та села Келеберда і Решутки «здавна свободніе войсковіе и всегда суть в відомстві сотника тамошнего; только временем было для кошення сіна і привозу дров до двору полковничого тамошніе посполитіе люде употребляются»[8]. Старожили вільних військових сіл свідчили, що після вигнання ляхів, коли їх села належали «до диспозиціи войсковой гетманской... употребляли жителей того села власт войсковая якмо то полковники и протчіе полковіе правителі себі на работизну»[9]. Для своїх домових потреб працею селян і козаків користувались і сотники. Як говориться в тогочасних документах, «без того жадная власть не обходится».

Хоча вільні військові села не підлягали окремому власнику і юридично не були зобов'язані відбувати на нього повинності, з кожним роком все більше проявлялася тенденція з боку стар-

---

[1] В. А. Мякотин, Очерки, вып. I, стор. 21.

[2] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 99.

[3] Цю повинність селяни відбували ще за часів Брюховецького, а також Многогрішного і Самойловича (див. «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор 14).

[4] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 21.

[5] Там же, стор. 12.

[6] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 179, 182.

[7] «Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка», стор. 267—268.

[8] Там же, стор. 273—274.

[9] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 461.

шинської адміністрації, використовуючи свою владу, примусити селян цих сіл працювати для своїх особистих потреб і сплачувати різні грошові збори.

Становище всіх категорій українського селянства особливо різко погіршилося в кінці XVII — на початку XVIII ст., що було зв'язано з розвитком товарно-грошових відносин на Україні і зміцненням становища пануючого класу, який у своїй соціальній політиці спирався на російський царизм. Розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі збільшував попит на сільськогосподарські продукти і сприяв заміні «державцями» ряду повинностей на панщину, спочатку одноденну, а потім дводенну і більше [1]. В. І. Ленін, вказуючи на результат розвитку товарно-грошових відносин у феодально-кріпосницьку добу, зауважував, що постачання феодалами хліба на продаж «викликає посилення експлуатації праці селян» [2].

В умовах розвитку товарно-грошових відносин пануючий клас України був заінтересований в розширенні свого господарства, в мобілізації земельної власності як основи феодального господарства. У цей час маєтності монастирів і козацької старшини настільки зросли, що часто один і той же «державець» мав маєтності в кількох сотнях і навіть полках. Так, володіння Києво-Печерської лаври лише в одному Стародубському полку складали три волості: Бобовицьку, Попогорську і Лищіцьку з селами Лищічами, Ялівкою, Павличами, Добровною, слободами Вишковим, Верещагами, Неглюбовкою, Івеллям, Святською, Ширками, Макаричами, Забор'єм, Летяхами, Перелазом, слобідкою Ерденкою з «всякими пожитками» [3].

Батуринський Крупицький монастир в 70-х роках XVII ст. мав великі маєтності, що складалися з кількох сіл з різними «добрами». В монастирській пущі були бортні дерева, сіножаті і озера Старе Заброшене, Криве, Лозовиця, Осіч. Був також ліс, що простягнувся до озера Усороч. Монастир володів с. Обмачевим, «со всеми пожитки» та млином вешняком у с. Вірьовці. По р. Сейму розкинувся монастирський хутір з полем, сінокосами і озерами. На р. Ромні стояли млини вешняки. Між селами Хміловим і Сміловим монастирю належали сади, пасіки і ставки з двома млинами вешняками і лісом. Біля ставків по р. Уші була збудована рудня [4].

В маєтності київського Братського монастиря входила велика кількість сіл і присілків на Київщині і Чернігівщині. Його володіння охоплювали величезну територію, густо порізану

---

[1] Універсал гетьмана Мазепи 1701 р. на ім'я наказного ніжинського полковника саме тим і важливий, що в ньому дводенна панщина визнається як законне явище (див. «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 168—169).

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 448.

[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 387.

[4] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 223.

ріками і озерами. В багатьох місцях були збудовані греблі і млини. На Дніпрі й Десні йому належали перевози [1].

«Значковий» товариш Андрій Гамалія в 70—80-х роках XVII ст. володів маєтками в Стародубському полку під Новгородом-Сіверським і в Ніжинському полку під Конотопом [2]. Представник козацької старшини Стефан Гречаний в Гадяцькому і Лубенському полках мав села «со всеми принадлежащими угодии с полями і сеножатьми й с рыбними ловли» [3].

Володіння монастирів і козацької старшини перетворюються на великі феодальні господарства, де поряд з землеробством і скотарством, що становили основу господарства, були розвинуті різні промисли: млинарство, гуральництво з броварнями і солодовнями, а також гутницький промисел і видобування поташу. Так, військовий товариш Максим Іляшенко володів с. Коровницями в Роменському повіті Лубенського полку «с мельницами на рекі Ромне, да на ріке Сулі з дворами, и броварами, с солодовнями... и со всіми угодіи» [4]. М. Миклашевський мав не тільки села, млини, греблі, а також гути [5]. Полковий лубенський суддя в 90-х роках володів с. Пулинцями і 5 млинами під Лубнами.

Великі багатства нагромадив Андрій Кандиба [6], який деякий час був конотопським сотником. Разом з «значными товарищами войсковыми» Юрієм Харевичем і Григорієм Костенецьким він взяв в оренду продаж горілки, тютюну і дьогтю в м. Конотопі за 4 тис. золотих, з яких 2,5 тис. вони зобов'язалися виплачувати у військовий скарб, а 1,5 тис. — Конотопській ратуші [7]. Горілку Кандиба відвозив до Москви, Криму і Астрахані. Крім цього, він торгував биками, які цілими гуртами по 300 голів вивозилися як в Росію, так і в Сілезію та Пруссію.

Зразком великого феодального господарства, зв'язаного з ринком, було господарство козацького старшини Дмитрашки Райчі. На Полтавщині йому належало близько 10 тис. десятин землі [8]. В його маєтності входили села Семенівка, Березань, Надра, Паришків, Лучиші, Лук'янівка, Великий і Малий Крупіль, Вайтове, Полипичі, Ярешки, Лихнівка, Мала Березанка,

---

[1] М. Судиенко, Материалы для отечественной истории, т. I, стор. 50.

[2] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 235—236; «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 142—143.

[3] «Генеральное следствие о маетностях Гадячского полка», стор. 16.

[4] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», стор. 124.

[5] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 386—390.

[6] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии. т. II, стор. 189—190; «Памятная книга Черниговской губернии», Чернигов. 1862, стор. 311—346.

[7] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 187; «Записки Черниговского губернского статистического комитета», т. II, вып. 3—4, стор. 256.

[8] А. В. Стороженко, Очерки переяславской старины. Исследования, документы и заметки, стор. 153—155, 163—168.

Жуківки і хутір Бакумівка. Селяни, що жили в цих маєтностях, відбували панщину і платили натуральний та грошовий чинш. Райча був власником черід великої рогатої худоби, отар овець і табунів коней. В лісах, якими густо поросли береги річок Недри і Березники, що протікали в його володіннях, розташувались пасіки; мед і віск знаходили великий попит як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках і давали власнику великий прибуток. В руках Дмитрашки Райчі зосередилися значні грошові суми. Будинок його був наповнений дорогою зброєю, посудом, килимами та іншими предметами розкоші [1].

Як уже зазначалося, характерною особливістю феодалізму на більшій частині України в другій половині XVII ст. було те, що тут значний час переважала феодальна скарбова власність у вигляді вільних військових поселень, в яких, за переписом 1666 р., було 24604 двори, не рахуючи дворів козацьких. В це число ввійшло 11949 дворів, розташованих у містах, включаючи сотенні міста і містечка, більшість жителів яких теж займалася сільським господарством [2]. Але вже в кінці XVII — на початку XVIII ст. все різко змінилося [3]. За рахунок вільних військових поселень зросло монастирське і особливо старшинське землеволодіння. Земля в значній своїй частині стає власністю окремих феодалів. Живучи на землі феодала, селяни змушені були працювати на його користь. В. І. Ленін писав, що «поміщики наділяли селян цією землею для того, щоб експлуатувати їх, отже земля була ніби натуральною заробітною платою: вона давала селянинові необхідні продукти, щоб він міг виробляти додатковий продукт на поміщика; вона була фондом для виконання селянами повинностей на користь поміщика» [4]. Залежні селяни обробляли землю феодала, збирали і звозили врожай, косили сіно, рубали дрова і т. ін. Крім цього, селяни були зобов'язані на користь своїх «державців» відбувати різні натуральні повинності, тобто сплачувати ренту продуктами у вигляді худоби, овочів і виробів домашнього виробництва.

Незважаючи на те що збереглося мало матеріалів про форми феодальної ренти на Україні в другій половині XVII ст., все ж можна простежити їх еволюцію. За універсалом Івана Самойловича військовому товаришу Якову Дем'яновичу нада-

---

[1] А. В. Стороженко, Очерки переяславской старины. Исследования, документы и заметки, стор. 134, 153—155.

[2] В. А. Романовский, Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.), стор. 397.

[3] «Генеральні слідства про маєтності 1729—1731 рр.» визначають кількість дворів на Лівобережжі в 56 тис., серед них вільних військових було лише 20 тис., тобто близько 36%. А в 1764 р. «вільних» залишилося взагалі всього 1100 дворів (див. В. А. Мякотин, Очерки, вып. II, стор. 149, 246).

[4] В. І. Ленін, Твори, т. I, стор. 164—165; див. також т. 15, стор. 64.

валася слобідка Годунівка в Глухівській сотні «при его власном млині на ріці Ясмані, вишей Глухова, лежачую, которое слободки жители повинни ему отдавать послушенство, яко в гаченю греблі, так и в кошеню сіна и в чом окажет слушность»[1]. Військовий товариш Федір Кандиба, переселившись з Правобережжя, одержав в маєтність землі з різними угіддями і побудував слобідку Кандибівку. Біля неї оселилося чимало переселенців з Правобережної України, які побудували близько 20 хат. Незабаром ці переселенці потрапляють в залежність до Кандиби. Фактична залежність була оформлена юридично гетьманським універсалом 1679 р.: «Которіе то люде повинни ему, пану Кандибі, як до важеня дров, так и до кошеня и притяганя сіна быть послушнимы. Зачим абисте вы, старшина конотопская, знаючи о той волі нашой, тіх помененнних пана Кандибы поданних от нас людцов жадними посполитими тяжарами и становиском войсковим не обтяжали, и жебы войт семяновскій до своего их не потягал послушенства жадаем и приказуем»[2].

В універсалі ніжинському полковому писарю Пироцькому, який надавав йому в «зуполное» володіння с. Вересоч, було підкреслено, щоб «тягліе люде вшелякое послушенство и звичайную повинность по давнему своему обикновенію ему... отдавали, т. е. дров на его потребу привезли сіна на сіножатех до того села належных, щороку укссили, роковой осип отдавали и во всем ведлуг давнего звичаю...»[3]. В універсалі гадяцькому протопопу Григорію Бутовичу 1675 р. не тільки були підтверджені маєтності, але й суворо наказано селянам сіл Сари і Крутьки «без вшелякого отяганя... і спротивленя... виконувати належитое послушенство». Крім цього, спеціально підкреслювалося, щоб рибалки цих сіл давали протопопові десяту рибу з кожного улову[4]. В листі лубенського полковника Леонтія Свічки від 21 липня 1688 р. до роменського городового отамана і війта зазначалося, що «на том есть виразная воля самого ясновельможного добродія его милости мосце пана гетмана иж в селе Оксютинцях посполитіе люде уезду вашего Роменского, жебы на сей указ голдували пану Николаю Синдоровскому, яко тепер прислушнії будучи и его домувці, аби сіна косили, а еслі пашня пожата жебы и звожена была, и дров, если потребоватиме, з его ж ліса нарубавши, ку домувці привозили, жадаем и приказуем»[5]. Гетьманським універсалом 1694 р. полковому лубенському судді Андрію Яковліву надавалося право

---

[1] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», № 158, стор. 346; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 495.

[2] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», № 8, стор. 219; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 243.

[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 34, 95.

[4] «Генеральное следствие о маетностях Гадячского полка», стор 37.

[5] ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 55317.

від «посполитих тяглих того селца, послушаніе и повинност ему отбират», а з млина, що стояв на міській греблі, йому було дозволено «приходящими на него гетмана пожитками розміров кабанщиною і поколещиною владіть; и чтоб ему в том владініи, нихто из старшини и черни не иміл чинити препони» [1].

Розшарування села, яке затрималося в роки визвольної війни, з новою силою відбувалося в другій половині і особливо в кінці XVII ст. Основою для цього процесу був дальший суспільний поділ праці і розвиток товарно-грошових відносин. У цей час існували, хоч і в меншій кількості, ніж до визвольної війни, такі групи малозаможних селян, як загородники і комірники, яких ще називали бобилями. Багато було також «мандрівних гультяїв», або «люзних людей», які переходили з місця на місце, не маючи свого господарства і шукаючи заробітку. Частина з них оселялася в містах, займаючись дрібним ремеслом і торгівлею, частина працювала на промислах наймитами, здобуваючи кваліфікацію будників, гутників і винокурів. Чимало наймитів працювало в монастирських господарствах, зокрема в прилуцькому Густинському [2] і в київському Печерському жіночому [3] монастирях. Є відомості, що в 1654 р. в Максаківському монастирі працювало 30 «монастырских работников» [4]. Були наймити також у багатих козаків і селян. В судових матеріалах другої половини XVII ст. дуже часто зустрічаються справи, що стосуються відносин господарів і служебки [5], або наймички [6].

Частина сільської голоти, яка не мала свого господарства, залишалася на селі на становищі загородників, комірників і підсусідків, працюючи в господарстві козацької старшини, монастирів, багатих козаків і селян.

Досить значну групу сільського населення становили підсусідки. Ця назва мала збірний характер і об'єднувала різні категорії збіднілих селян. Більша частина підсусідків не мала самостійного господарства, а працювала в господарстві свого хазяїна, одержуючи за це певну долю врожаю. Таке становище підсусідків досить точно визначено в документах того часу. «Подсоседки казачии, — зазначалося там, — котории в чужих хатах живут своего грунта не имеют кормячись з зжону и другой работизны» [7]. Підсусідки були панськими, козацькими, мо-

[1] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», стор. 150.
[2] «Історія України в документах і матеріалах», т. III, № 122, стор. 147—148.
[3] «Акты Западной России», т. V, № 25, стор. 85.
[4] АЮ и ЗР, т. X, Приложения, № 5, стор. 822.
[5] А. М. Лазаревский, Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах, Приложения III і IX, стор. 55, 63.
[6] Там же, Приложение VII, стор. 58—59.
[7] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 88, примітка 185.

настирськими в залежності від того, в чиїх господарствах вони оселилися [1]. У деякої частини підсусідків були свої двори і хати, але, не маючи землі і робочої худоби, вони змушені були працювати в господарстві свого хазяїна. М. І. Ткаченко, аналізуючи дані Румянцівської ревізії, показав, як у зв'язку з дальшим зміцненням феодальних відносин підсусідками ставала і деяка частина козацтва [2]; але це вже справа пізнішого часу, тому вона виходить за межі даного дослідження.

В другій половині XVII ст. значно погіршилося і становище рядового козацтва. Козацька старшина силою захоплювала козацькі землі, а самих козаків перетворювала на своїх підданих. Це набрало загрозливого характеру. У зв'язку з цим гетьманський уряд робив спроби захистити козаків і обмежити захоплення їх земель [3].

Переписні книги 1666 р. свідчать також і про значне розшарування міського населення. В перепису населення деяких міст поділено на три категорії в залежності від податку, який вони сплачували з кожного диму — двору. Першу категорію, або статтю, становили найзаможніші міщани, які платили податок в розмірі 1 карбованця [4] (рубль), другу — середні, що платили по півкарбованця, і третю — незаможні, що платили по чверть карбованця.

В більшості міст міщани першої групи становили майже третину населення, а іноді й більше [5]. Сюди входив патриціат міста: великі землевласники, купці, крамарі, а також власники млинів, солодовень, броварень, медоварень, шинків, поташних буд, гут та ін. В руках цієї заможної верхівки зосереджувалося управління містом, найчастіше вона захоплювала посади війта, бурмистрів і райців. Друга група складалася з заможних ремісників, торговців, крамарів, прасолів. До третьої групи входили незаможні ремісники і люди, що «не орють і не мають промислов», а живуть з випадкових заробітків. Ця міська біднота, як і сільська, в переписних книгах називалася бобилями. Частина їх жила по чужих хатах і дуже бідувала. Деякі з них були людьми «захожими» і працювали по наймах. В окремих містах бобилів було дуже багато, зокрема в Переяславі вони

[1] А. М. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 69—70; В. Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв., стор. 207; В. Л. Модзалевский, Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорноуской, Куренской и Варвинской сотен, К., 1906, стор. 27—28.

[2] М. Ткаченко, Канівська сотня Переяславського полку за Румянцівською ревізією, «Записки Історично-філологічного відділу УАН», кн. VII—VIII, К., 1926.

[3] Копія універсалу І. Мазепи від 20 листопада 1691 р., ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, І, 59118; «Киевская старина», 1892, № 1, стор. 139—140.

[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5873, арк. 41.

[5] І. П. Крип'якевич., Богдан Хмельницький, стор. 305.

становили 45 процентів, в Батурині — 47, в Нових Млинах — понад 50 процентів [1] всього населення.

Зростання феодально-кріпосницького гніту викликало велике незадоволення народних мас. У другій половині XVII ст. посилилась антифеодальна боротьба селянства. Щоб якось пом'якшити класові суперечності, гетьманський уряд Лівобережної України в 1701 р. видав універсал про дводенну панщину. Приводом для цього була скарга селян с. Смоляжів, що належало веркіевському сотнику Самійлу Афанасійовичу. Селяни скаржилися, що сотник «великіе и неистерпиміе им в работизні діял прикрости, незносніе чинячи обыди, и в панщині непрестанніе вимисли, і просили нас, гетмана, в том себі полегкости і оборони». Сотник був притягнений до військового генерального суду «на очних ставках тоей жалоби слухати, где кеды показалося тое, що ім людям діялася тяжесть». У своєму рішенні суд зробив спробу обмежити розміри панщини двома днями на тиждень: «Тогды ему, сотныку не похвалилисьмо такого прикрого владінія, любо ж его, пана сотника, от державы того села не отдаляем, однак приказуем ему, абы не болшей, але толко два дні в тиждень роботу его панщизною отправовали, а іншіе дні на свои оборочалы потребы и в рок, по полосмачкы овса от рабочей товарини давали; надщо жадных датков и повинностей не мает... он, пан сотник, вимагати под неласкою нашею и под срокгим каранем» [2]. Але намагання гетьманського уряду врегулювати панщину успіху не мали, бо зростання феодально-кріпосницького гніту було закономірним явищем для феодального суспільства.

Тяжкий феодальний гніт доповнювався повним безправ'ям народних мас, особливо селянства, і знущанням над ними «державців» і місцевої влади. Прилуцькі селяни, зокрема, у своїй скарзі писали про зловживання прилуцького полковника Дмитра Горленка, який «здобячи свои домы и распространяючися оными, где было какое годное к пользе людской место все он своими хуторами позанимал» [3]. У вільних степах, які входили в полкову округу, Горленко збудував хутори, силою примушуючи селян продавати свої землі. Прилуцькі полчани скаржилися, що «не мордовали так паны лядские своих подданных, й не забивали до смерти киями, как полковник Дмитрий мучил мужиков и казаков» [4].

Становище народних мас Лівобережної України погіршилося ще в зв'язку з посиленням податкового гніту. На утримання

---

[1] І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 305.

[2] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 169; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, стор. 119. Копію грамоти про дводенну панщину див. ДПБ УРСР, відділ рукописів, Збірка О. М. Лазаревського, I, 55346.

[3] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 19.

[4] Там же.

органів державного управління, війська, суду тощо збиралися з селян і міщан численні податки і збори [1], в тому числі стація [2], яка стягувалася продовольством і частково грішми. Постійної одиниці оподаткування в той час не було, стація бралася в одних місцевостях з кількості волів і коней, в інших — з кількості землі. На користь гетьманської адміністрації йшов побір (подимне) [3], показанщина (податок на гуральництво) [4] і тютюнова десятина, яку сплачували посполиті, що сіяли тютюн. Значну частину прибутку становило мито від продажу горілки, дьогтю, від збору за помел зерна. Стягування цього мита, а також мита на товари, які ввозилися і вивозилися, віддавалося на відкуп в оренду [5], нерідко окремим особам, про що є досить часті згадки в джерелах. В окремих селах селяни платили грошовий чинш полковнику [6], покуховне і столове.

Крім податків, які стягувалися з селян і міщан на користь гетьманської адміністрації, вони ще й утримували органи міського самоуправління (магістрати і ратуші), сплачуючи помірне, вагове, торгове [7], а також податки на церкву (осінщина) і т. д. Весь податковий тягар лягав на селян і міщан. Пануючий клас — старшина, шляхта, духовенство — був звільнений від податків і повинностей.

Підсумовуючи наведений матеріал, треба підкреслити, що соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. характеризувався, з одного боку, неухильним зміцненням феодально-кріпосницької системи з натуральним

---

[1] Про податки і побори, що збирались з населення, досить докладно висвітлено в дослідженні В. О. Романовського «Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в.»; про це є згадки в джерелах (див. АЮ и ЗР, т. III, IV, VI, VII, X, XIV, XV; «Труды Черниговского комитета» та ін.).

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 61, стор. 109; т. VI, № 31, стор. 82; т. XV, № 6, стор. 304; В. А. Романовский, Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в., розд. II; М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1030; т. X, стор 15, 151.

[3] І. Крип'якевич, Український державний скарб за Богдана Хмельницького, ЗНТШ, т. 130, Львів, 1920, стор. 97.

[4] АЮ и ЗР, т. XIV, № 30, стор. 701—702; Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. VII, стор. 8.

[5] АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 94—95; т. VII, № 70, стор. 192—193, № 76, стор. 206, № 75, стор. 203, № 79, стор. 228; т. XV, № 3, стор. 158; «Труды Черниговского комитета», стор. 65, 120—121; «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 378; М. Судиенко, Материалы для отечественной истории, т. I, стор. 4—5; I. Michałowski, Księga pamiętnicza, Kraków, 1864, стор. 497—498, 509; І. Крип'якевич, Український державний скарб за Богдана Хмельницького, стор. 93; В. Барвинский, Заметки по истории финансового управления в гетманщине, «Сборник статей в честь В. П. Бузескула. Х., 1914, стор. 824—826; М. Грушевський, Історія України-Русі, т. X, К., 1937, стор. 87, 110, 114—115, 121.

[6] «Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка», стор. 24—25, 30—31.

[7] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 93, 94—95; «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 323.

способом виробництва, з відсталою технікою, а з другого — дальшим розвитком товарно-грошових відносин, зростанням міст, ремесла і промислів. На селі ці процеси виявилися в тому, що поряд з відробітковою і продуктовою рентою співіснувала грошова рента. Але її питома вага була незначною і переважаюче місце займала відробіткова рента. У зв'язку з попитом на сільськогосподарські продукти на внутрішньому і зовнішньому ринках феодальна експлуатація значно посилилася. Українські феодали — козацька старшина, монастирі і міська верхівка — розширяли свої маєтності за рахунок вільних військових сіл, а також шляхом скуповування і загарбання козацьких земель і селянських наділів.

В кінці XVII ст. регулярна панщина на Лівобережній Україні стала масовим явищем. Селяни вільних військових сіл відбували не тільки «загальнонародні» повинності, але й працювали на користь представників влади, починаючи від сотника і кінчаючи гетьманом. Селяни приватновласницьких маєтностей зобов'язані були на користь феодалів відбувати «послушенство» по два дні на тиждень, віддавати частину зібраного врожаю або платити грішми. Козацька старшина в цей час повела наступ на рядових козаків, захоплюючи козацькі землі, а також на міщан, обмежуючи їх торгівлю, заняття промислами і часто порушуючи права міського самоуправління.

Зростання феодально-кріпосницького гніту на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. викликало ряд народних повстань.

Розділ II

БОРОТЬБА НАРОДНИХ МАС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРОТИ ЗРАДНИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ШЛЯХЕТСЬКО-СТАРШИНСЬКОЇ ВЕРХІВКИ (1657—1658 роки)

1. Загострення класових суперечностей після визвольної війни 1648—1654 років. Боротьба старшинських груп за владу

Як зазначалося в попередньому розділі, визвольна війна 1648—1654 рр. не знищила і не могла знищити феодальний лад і ослаблення феодальної системи було явищем тимчасовим. Класові суперечності не могли бути ліквідовані і навіть спільна боротьба різних шарів населення проти іноземних загарбників не в силі була їх пом'якшити. В період визвольної війни водночас з боротьбою проти іноземних загарбників пригноблені маси вели боротьбу і проти українських панів. Боротьба була спрямована проти феодального гніту, в якій би формі він не проявлявся. Відомі факти, коли в часи визвольної війни українські селяни і рядові козаки нападали на маєтки православних монастирів і великих українських феодалів Четвертинських [1], Брджозовських та ін.

Так, влітку 1648 р. ліси, пасіки і сіножаті прилуцького Густинського монастиря були спустошені селянами [2]. Між монахами і селянами відбулася збройна сутичка. У зв'язку з цим Богдан Хмельницький в універсалі наказав прилуцькому сотнику і отаману зловити і покарати «своєволцов... которіи монастир розграбовали и чернцов окрутне мордовавши, били, а иных в смерть побили» [3]. Селяни сіл Великих і Малих Дмитровичів та Вишеньок, піддані київського монастиря Фрола і Лаври, захопили «разное панское», в тому числі «гумна і вымер млино-

[1] «Архив ЮЗР», ч. третья, т. IV, № 118, стор. 260—261.

[2] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 395.

[3] Архивные отрывки для истории Полтавской епархии, «Полтавские епархиальные ведомости», часть неофициальная, 1886, № 6, стор. 244.

вий»[1]. В 1649 р. селяни та козаки напали на Унєвський монастир на Волині. Вони захопили цінне майно: багато дорогоцінностей (перлів, золота, самоцвітів), грошей, а також судові справи і клейноди. Багато із захоплених коштовних речей належало безпосередньо монастирю[2].

Нападів з боку селян та козаків зазнавала і українська шляхта. Довідавшись про «знисченне і пустошення» майна шляхтича Себастіана Снетинського «от казаков своеволних, в реестре нашем не будучих», Богдан Хмельницький дав йому охоронний універсал і наказав полковникам, сотникам, осавулам і всьому «рицарству» козацькому охороняти маєтності Снетинського в м. Коростишеві і околицях від «вшеляких наездов і гвалтовних і доброволних попасов ночлегов, мимоходов, переходов». Гетьман наказував негайно повернути Снетинському майно, захоплене у нього козаками і селянами, загрожуючи покарати «на горло» всіх, хто чинитиме опір гетьманській волі[3]. В гетьманському універсалі на ім'я ніжинського полковника від 1 серпня 1650 р. наказувалося бужинському сотнику, що він «не повинен подданных панських укривати, а пильно доглядати»[4].

Після закінчення визвольної війни загострення класових суперечностей проявляється з новою силою. Видання значної кількості гетьманських універсалів монастирям на «послушенство» селян свідчить про те, що потреба в цих універсалах була дуже гострою і що монахи розглядали їх як певний засіб примусити селян працювати на свою користь. Відбувати «послушенство» лубенському Мгарському монастирю в 1656 р. відмовлялися селяни с. Ольшанок[5], а також сіл Луків і Хитців[6]. Відмовлялися виконувати «послушенство» київському Межигірському монастирю посполиті містечка Вишгорода та сіл Петрівців і Мощанів. Кілька років вони чинили опір своїм визискувачам. Щоб примусити селян підкорятися монастирю, гетьманському урядові довелося тричі видавати універсали, загрожуючи найсуворішою карою за відмовлення від виконання «послушенства»[7].

В 1656 р. заворушення охопили села Ксаверове на Поліссі, Плисецьке, Чорногородку, Сарновичі, Обиходи і Базар на Фастівщині. До визвольної війни ці села належали єзуїтам, а після війни згідно з розпорядженням гетьманського уряду мали

---

[1] «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 148.
[2] «Архив ЮЗР», ч. третья, т. IV, № 118, стор. 260—261.
[3] Охоронний універсал Б. Хмельницького Себастіану Снетинському від 29 грудня 1648 р., «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», вып. X, стор. 144—145.
[4] «Акты Западной России», т. V, № 26, стор. 85—86.
[5] Там же, № 40, стор. 43.
[6] Там же, № 47, стор. 97.
[7] Там же, № 47, стор. 97; № 50, стор. 100; № 60, стор. 107.

перейти в підданство київському Братському монастирю. Очевидно, знаючи про обурення селян і про їх відмову відбувати «послушенство», гетьман наказав київському полковнику всіх, «бунти вчиняючих... на горло карати... не чинячи иначей»[1].

Придушуючи «своєволю» та «бунти», гетьманський уряд спирався на місцеву владу, особливо на чернігівського та київського полковників. Неодноразово звертаючись до них з вимогою вживати найсуворіших заходів проти селян, які відмовлялися відбувати «послушенство», гетьман писав: «суворе на горле карати позволяем до нас не отсылаючи»[2]. Непокірних селян гетьманський уряд розглядав як військових злочинців, «зневажачів волі гетьманської»[3].

Козацька старшина, очолюючи адміністративний апарат, з кожним роком посилювала гноблення селянства і рядового козацтва. Все більш деспотичною ставала влада гетьмана. Уже навіть Богдан Хмельницький часто вирішував найважливіші справи, не скликаючи ради, і на свій розсуд призначав людей на урядові посади. Сама ж рада складалась із старшинської верхівки. Такою ж необмеженою була влада полковників і сотників на місцях. Козацька старшина, злившись з українською шляхтою, перетворювалася на великих землевласників і прагнула відновити «послушенство» селян, які жили в її маєтностях. Чим швидше зростало монастирське і старшинське землеволодіння, тим сильнішим був наступ феодалів на селян, тим гіршим ставало становище селянства.

Про зловживання козацької старшини змушені були писати навіть представники царського уряду, які у складі різних посольств приїздили на Україну. Царський посол до семиградського князя Ракоція стольник Іван Желябузький повідомляв про скаргу стародубського війта Корнія Малявки, в якій говорилося: «А целовали де ми крест государю, а владеет нами гетман, и ныне мы от их владенья в конец погибаем»[4]. Желябузький також писав про те, що у таборі Юрія Хмельницького до нього звернулась група козаків з проханням: «извести де наши все нужи государю, как мы от старшин своих терпим»[5].

Зловживаючи своєю владою, полковники часто зверх встановлених гетьманською адміністрацією поборів накладали податки на населення без погодження з генеральною старшиною і зокрема з гетьманом. Збираючи податки з населення, полкова старшина заявляла, що вона це робить з дозволу гетьмана, а насправді, як писав інший царський посол Василь Кікін,

[1] «Акты Западной России», т. V, № 45, стор. 96—97.
[2] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. II, изд. 2-е, отд. 3, № 4, стор. 574; № 8, стор. 580—581.
[3] «Акты Западной России», т. V, № 25, стор. 85.
[4] «Русская историческая библиотека», т. VIII, СПб., 1884, стор. 1240.
[5] Там же, стор. 1257.

«гетману де хотя что и дадут, и то не все, а корыстуютца тем полковники, и от того де у них чинятца смута и бунтовство»[1].

Разом з тим відновляти «послушенство» селян у тих формах, в яких воно існувало до визвольної війни, можна було лише поступово і дуже обережно. Традиції героїчної боротьби проти гнобителів свято зберігались в пам'яті народній. Селяни і козаки ще тримали зброю у руках і могли повернути її проти своїх панів. Українські феодали часто не наважувалися користуватися земельними наданнями, одержаними за часів визвольної війни, а царські грамоти на маєтки не тільки не оголошували, а інколи навіть закопували в землю.

Про напружене становище всередині країни яскраво свідчить заява голови посольства Богдана Хмельницького в Москві переяславського полковника Павла Тетері (червень — липень 1657 р.) про те, що вся старшина, в тому числі навіть родина Виговських, одержавши маєтності, в дійсності ними не володіє, «опасаючись от Войска Запорожского». Тетеря просив царя заборонити воєводам на Україні прилюдно оголошувати про надані членам посольства маєтки, «чтоб де ц. в. в войско ни про что про то, чем кто от е. ц. в. пожалован, об'являти не велел, потому что про то и гетман Богдан Хмелницкой не ведал; а толко де в войске про то сведают, что они писарь с товарыщи упросили себе у ц. в. такіе великіе маятності, и их де всех тотчас побьют, а учнут говорить: они де всем войском ц. в. служили и за него государя помирали, а маятності выпросили себе одни они писарь с товарыщи»[2]. Він передав також прохання Виговського і його родини: «И будет де ц. в. изволит пожаловать писаря и отца и брата его какими маятностми, ино б де велел отвести в литовских краех особое место, чтоб им ни с кем ссоры не было; а в войске де запорожском владеть им ничем нелзя»[3]. Тетеря розповів, що царську грамоту на володіння містечком Смілою, одержану ним під час свого першого приїзду до Москви, він примушений був закопати в землю, де вона і зіпсувалася. Він просив царя дати наказ переписати її на пергаменті, але зробити це так, щоб не знали на Україні козаки і селяни, «а в войске б де про то не являть же»[4].

Антифеодальні настрої селян і після визвольної війни проявлялися у відмовах відбувати «послушенство», у втечах на слободи і на Запорожжя, в масових переселеннях в межі Росії (зокрема, на Слобожанщину), у збройних виступах проти монастирів та світських феодалів.

---

[1] АЮ и ЗР, т. XI. Прибавления, № 2, стор. 745.
[2] Там же, стор. 765.
[3] Там же.
[4] Там же.

Козацька старшина, захопивши в період визвольної війни землі польських феодалів, з метою забезпечення себе робочою силою почала створювати слободи, закликаючи селян оселитися тут і обіцяючи їм звільнення від повинностей протягом 10—15 років. На слободи почало тікати населення, незадоволене наступом феодалів, їх прагненням відновити «послушенство» і звести нанівець соціальні наслідки визвольної війни. Переселення та втечі були однією з форм антифеодальної боротьби селянства на Україні і зокрема на Лівобережжі. Про втечі селян на слободи свідчить чолобитна С. Богданова і П. Тетері, яку вони подали царю в березні 1654 р. Звертаючись до царя з проханням дати їм жалувану грамоту на маєтності, вони в той же час просили «также, чтоб нам волно было на тех землях своих... людей селить, как которые будут приходити» [1].

Про заснування слобід свідчить багато фактів. Так, в серпні 1654 р. на землях Брацлавщини була заснована слобода тимоновським сотником Михайлом Махаринським. Перебуваючи в Москві в складі посольства від Богдана Хмельницького, він одержав від царя підтвердження на свої маєтки і дозвіл «крестьян волних призывать и селить» [2]. Були слободи і на Чернігівщині. Сотнику Станіславу Коханенку [3] було дозволено за гетьманським універсалом «слободу Гучин осажовати и своим власним коштом греблю не речце Белоусе, займати и млин будовати, наданній, а по вистановлению млина и осажению людей на той слободце, ему зо млына вечне всех частей трох и тоею слободою диспоновати и владети, также вечне» [4]. Чернігівський архієпіскоп 20 травня 1657 р. дозволив шляхтичу Федору Юр'євичу закласти на своїх землях слобідку і «дати оному волности на лет пятнадцать». В документі, що оформляв дозвіл, записано: «А слобода тая мается називати Юрьева слобода, в которой вольно каждому вселятися і вольности заживати» [5]. Шляхтичу Носачевичу і військовому товаришу Карпу Мокрієвичу на Чернігівщині належала слобода Ройська з полями, лісами, сіножатями, дібровами, гаями, ставами, а також підданими людьми, на цих грунтах оселеними [6]. Чимало слобід виникло на Ніжинщині і Стародубщині, зокрема Рубцям належали слободи Лобанівка [7] і Могилівці [8].

---

[1] АЮ и ЗР, т. X, № 8, стор. 487.
[2] Там же, № 16, стор. 765—766.
[3] Акты по истории землевладения в Малороссии, ЧИОНЛ, кн. IV, К., 1890, отд. III, № 23, стор. 106.
[4] Там же, № 29, стор. 111.
[5] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 225.
[6] Акты по истории землевладения в Малороссии, ЧИОНЛ, кн. IV, К., 1890, отд. III, № 26—27, стор. 108—109.
[7] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 394.
[8] А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, стор. 395.

Багато слобід було в маєтностях Борзнів[1]. Самойловичам належала слобідка Будівка[2]. Дозвіл на заселення слобід давали гетьмани, полковники і навіть наказні полковники. Так, у 1657 р. стародубський наказний полковник Роман Йосифович дав дозвіл на заселення слободи війтові Денису Івановичу[3]. Згодом слободи з'являються на Переяславщині по р. Трубежу, що належали військовому товаришу Л. Полуботку[4], і по р. Супою, що належали Семену Лизогубу[5].

Втечі і переселення відбувалися і в межі Росії, зокрема на Слобожанщину. Ще в 1654 р. Богдан Хмельницький через київського полковника Антона Ждановича повідомляв царя, що «козаки незаслуженные в войске запорожском, збунтував и почыня многие воровства, убегают в... ц. в. слободы»[6]. Багато переселенців з України осідало по р. Пслу та інших ріках. За відомостями гетьманського уряду, їх там було не менше 10 тис.[7]

В кінці 1654 — на початку 1655 рр. українські переселенці з Правобережної і Лівобережної України заснували слободи Терни, Ворожбу, Городне, м. Колонтаїв з селами, Хорошів, Печеніги і Мохначі. В кінці 1654 р. було засноване м. Зміїв, весною 1655 р. — м. Суми[8]. Пізніше з'являються містечка Лебедин, Боромля, Салтів, Богодухів і Балаклія[9]. Чимало переселенців прибуло на Слобідську Україну і в 1658 р. Бєлгородський воєвода Г. Ромодановський повідомляв російський уряд, що з українських міст прийшли 500 переселенців і почали селитися по р. Боромлі «близ черкасских городов в ближних местах»[10]. В 1658 р. гетьман скаржився царському послу Апухтіну, що «изо многих де войска е. ц. в. Запорожского Черкаских городов казаки и мещаны многіе люди бегают е. в. г. в украинные городы, а иные де селятца вновь на е. в. г. земле Великія Россіи, а оттуды де приходя в Черкаскіе городы, собрався те самоволцы всчиняют бунты и межоусобіе и христіянским душам кровопролитіе... а учиня всякое злое дело, бегают назад в те е. в. г. украинные

---

[1] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 62, 78, 252, 487.

[2] Там же, стор. 296—297.

[3] «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», вып. X, стор. 150.

[4] «Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка», стор. 260.

[5] Там же, стор. 262.

[6] ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, 15557—15561; АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 242.

[7] ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, 15557—15561; М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1208, 1213.

[8] В. Юркевич, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького (далі: Еміграція на схід), К., 1922, стор. 127.

[9] Там же. Докладніше про переселення на Слобідську Україну див. розд. V даної монографії.

[10] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 425.

городы и слободы»[1]. Очевидно, втікачів було дуже багато, бо гетьман додав, що внаслідок масового переселення українські міста і села «становятца пусты»[2].

Втечі селян, особливо масові, були виявом стихійного протесту народних мас проти гноблення феодалів, одним з крайніх заходів, до якого вдавалися селяни, щоб поліпшити своє становище. Втікачі часто втрачали свої сім'ї, своїх близьких, все нерухоме і частину рухомого майна. Чимало переселенців і особливо дітей гинуло в дорозі. До того ж треба взяти до уваги звичку і любов до рідної землі, до рідної оселі. Тому до переселень селяни вдавалися лише тоді, коли не вистачало терпіння, коли вичерпувалися такі форми боротьби, як протести, скарги, відмови від виконання повинностей. Як підкреслював Енгельс, «для того щоб розвинути свою революційну енергію,... нижча верства повинна почати з відмовлення від усього того, що ще може примирити її з існуючим суспільним ладом, зректися тих небагатьох насолод, які хвилинами ще роблять зносним її пригнічене існування і яких не може позбавити її навіть найсуворіший гніт»[3].

Серед українських втікачів і переселенців було чимало учасників заворушень і антифеодальних виступів. Так, ще в 1654 р. Богдан Хмельницький повідомляв путивльського воєводу М. Зюзіна, що на Україні є багато «свавільників і убивців»[4], які тікають в Росію («царську землю»). «В Гадячом и в Веприку и в иных городех некоторые мятежники, учиня смятеніе многое зло сделав, в землю е. ц. в. ходить начали». Гетьман просив, щоб цих «своевольцов» «имав вешали и стинали и в неволю имали, а имѣнія их на е. ц. в. отбирали»[5].

Один з таких втікачів Григорій Неблядин підняв на Дону і Слобожанщині антифеодальне повстання[6]. Гаслом повстанців був захист козацьких вільностей. Весною 1656 р. Григорій Неблядин, оголосивши себе полковником, очолив повстанців, головним чином втікачів — поселенців Слобожанщини і Донеччини. Коли повстанці перейшли на територію Лівобережної України, до них приєдналося багато незадоволеного люду. Для придушення повстання були кинуті гетьманські військові частини, які розгромили повстанців, а їх керівника захопили в полон. Переслідуючи повстанців, гетьманські війська перейшли на територію Слобожанщини, яка не підлягала гетьманській адміністрації. З приводу цього гетьман Богдан Хмельницький давав пояснення

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 242.
[2] Там же.
[3] Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954, стор. 48.
[4] Так пануючі кола називали повстанців.
[5] АЮ и ЗР, т. XIV, № 3, стор. 75—78.
[6] М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1228—1230.

царському уряду і просив його ліквідувати повстанців, які направилися вглиб Слобожанщини [1].

Звістки про повстання Григорія Неблядина незабаром поширилися далеко за межами України. Так, про нього повідомляв свій уряд австрійський резидент, який перебував тоді в польському таборі [3]. Про це ж писав шведському королю і коронний підканцлер Ієронім Радзейовський [3].

На Лівобережній Україні в той час класові суперечності між селянами і феодалами яскраво проявлялися в боротьбі за землю. В документах зустрічаються факти про захоплення селянами орних земель і сіножатей. Гетьман і полковники у своїх універсалах часто наказували місцевій владі захищати права «державців» на землі, рудні, борті: «що покошено, абы тое до них все привернено, так теж и пашню, жебы кривды не было» [4]. Селянам Ройської слободи, які засіяли землю козацького старшини Лукаша Носачевича, було наказано, щоб «з того десятину каждій давал, нечим не отмовляючися и спречним не будучи» [5]. В червні 1656 р. в Краснянській сотні Прилуцького полку околишні селяни нападали на маєтки орендаря Івана Багатого і вирубали дерева в його лісі [6].

---

[1] В листі до царя Богдан Хмельницький писав: «И то тебе в. г., ...извещаем, что великие бунты всчалися было от донских, а полковником у них был Гришка Неблядин, которой многих бражников и своевольников собрал было, хотя на нас рать поднять ис чего — сохрани боже — все неприятели наши б тешилися. И мы велели тех своевольников розгромить, а то для того, что указу от в. ц. в. не имел ничего, и он был неповинен войска собирати. Которых бранців-своевольников (повстанців. — *К. С.*) мы задержали до указу в. ц. в. — но сохрани боже, ежели б больши тех своевольников собралось, то бы огонь великий загорелся, — что они так говорили, что «ныне вы тешитесь, а мы на лето вас воевати будем» (ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 1736, арк. 589—691).

В інструкції гетьманському послу Скоробагатову наказувалося: «Бити чолом о том е. ц. в., чтоб о том не прогневался, что в своевольников тех донских козаков, которые вшедши тут на охотника, — а никто доброй не пошол, только своевольники, и много их собралося было, а старшина у них был Гришка Неблядин, который сказался, что будто е. ц. в. в том повеленье было и что е. ц. в. велел нас воевать. И мы не видя указу е. ц. в., только своевольников без ведома в. ц. в. собраных, для чего велели есмя тех своевольников сносить. А если б где те своевольники объявились и про нас недобро говорили, что б е. ц. в. не верил. Понеже мы будучи под е. ц. в. крепкою рукою прилежно остерегати вольности будем и остерегаем. Понеже они хотели такову своволю всчать, какая была в Чугуеве. А указу на то е. ц. в. не было ни через посланца ни через письмо. Надобно бы таких своевольников и там казнить и то под высокое разсуждение е. ц. в. подаем» (ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 1636, арк. 592, 596; надруковано в кн: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1230).

[2] «*Жерела по історії України-Руси*», т. XII, Львів, 1911, стор. 391.

[3] «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 122.

[4] «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», вып. X, стор. 150—151.

[5] Акты по истории землевладения в Малороссии, ЧИОНЛ, кн. IV, К., 1890, отд. III, № 16, стор. 98.

[6] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 236—237 (примітки).

Тривалою була боротьба за землю лубенських селян і козаків проти монахів Мгарського монастиря. Вона розпочалася ще в роки визвольної війни і часто доходила до збройних сутичок. Богдан Хмельницький в універсалі від 9 травня 1651 р. зазначав, що «некоторіе своеволники... великіе утиски і кривди монастиреве тамошнему и черцом, в нем мешкаючим, чинят и їх зневажают, так до монастира приежжаючи купами не для побожности християнской, але для лупезства... гвалтом напираются» [1]. Гетьманський уряд завжди підтримував мгарських монахів. Звертаючись до представників місцевої влади — полковників і сотників, він наказував суворо карати всіх, хто порушить його волю [2]. Пройшло чимало років, а боротьба за землю на Лубенщині не припинялася. Козаки і посполиті захоплювали землі монастиря, скошували сіно на луках і вирубували для своїх потреб дерева в його лісах; вони також захопили монастирський перевіз. Цю землю посполиті і козацька громада вважали вільною, оскільки колишні її власники — католицькі монахи (лубенські бернардини) були вигнані з своїх маєтностей під час визвольної війни. На захист інтересів церковних феодалів знову став гетьманський уряд [3]. Виговський, дізнавшись від монахів, що козаки і посполиті «чинять немалую кривду... в лесе, до монастира належачом, также и в луце Ксендзовской... и перевозе, на Лисой Горе найдуючомся», наказав вжити проти них найсуворіших заходів, не зупиняючись навіть перед застосуванням смертної кари [4]. Але сутички між монахами і селянами та козаками не припинялися. В липні того ж року Виговський знову надіслав листа лубенському полковнику, в категоричній формі вимагаючи припинити захоплення монастирських луків [5]. Очевидно, за допомогою збройної сили полковникові вдалося захистити монастирську власність, зокрема землі, від домагань селян та козаків.

У цей час відбувалися заворушення і в козацькому війську. Одне з них розпочалося восени 1655 р. серед військ, що діяли в Білорусії. Як свідчить літопис Самовидця, тут «забунтовалося козацтво на своих старшин чернь повставала была, хотячи старшину побити» [6]. Повстанці нападали на старшинські обози і купецькі вози з харчовими припасами і горілкою. Але старшина, утримавши більшу частину війська в покорі, розгромила по-

---

[1] Універсал Богдана Хмельницького від 9 травня 1651 р., «Киевская старина», 1906, № 3—4, стор. 66.

[2] Там же.

[3] «Акты Западной России», т. V, № 49, стор. 99.

[4] Універсал І. Виговського лубенському полковнику від 12 квітня 1658 р., «Киевская старина», 1906, № 3—4, стор. 67; див. також В. Модзалевский, К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и лубенскими казаками в 1649—1661 гг., стор. 61—65.

[5] «Киевская старина», 1906, № 3—4, стор. 67.

[6] «Летопись Самовидца», стор. 41.

встанців, а їх ватажків покарала на смерть. Ці частини як ненадійні були відкликані гетьманським урядом на Україну [1].

Заворушення в козацькому війську мали місце також і влітку 1657 р. В червні незадоволення охопило частини київського полковника Ждановича, які за наказом гетьмана допомагали семиградському князю Ракоцію у війні з шляхетською Польщею [2]. Війна була дуже непопулярною серед козаків. Складні дипломатичні заходи гетьманського уряду, незадоволеного Віленською угодою 1656 р., були незрозумілі народним масам. Жданович розповідав Желябузькому, що під час походу, коли козаки «про то сведали, что Ракоце королевства доступаем, и войском де всем за то меня хотели убить, и за то де войско от меня и пошли, отказали: нам де при Ракоце не бывать и короля нам ненадобно» [3].

З приводу цього відбулися заворушення серед козаків також на території України. Царський посол Желябузький розповідав, що козаки тих полків, які на чолі з наказним гетьманом Юрієм Хмельницьким мали захищати кордони України від турок і татар, відмовилися виступити в похід на допомогу військам київського полковника А. Ждановича і семиградського князя Ракоція, які вели воєнні дії проти Польщі. Вони прийшли до гетьманської ставки [4] і рішуче заявили, що без царського указу до Польщі не підуть, бо цей похід влаштовується на користь козацької старшини, «а наши головы гинут на вашу корысть, а не за государя» [5]. Осавули намагалися розігнати козаків і примусити їх йти в похід, але козаки знову відмовились, і Юрію Хмельницькому довелося дати наказ про повернення війська до Білої Церкви [6]. Ці заворушення були викликані побоюваннями козаків, що похід до Польщі відбувається всупереч волі царського уряду і може викликати ускладнення у взаєминах з Росією. Юрій Хмельницький примушений був зважити на настрої козацьких мас, тим більше, що до нього, очевидно,

---

[1] «Летопись Самовидца», стор. 41.

[2] «Русская историческая библиотека», т. VIII, стор. 1259—1266.

[3] «Русская историческая библиотека», т. VIII, стор. 1263; в донесенні шведського посла Ліліекрони королю Карлу X підкреслювалося, що Юрій Ракоцій зазнав поразки тому, що його залишили козаки, молдавани і волохи (див. «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 318—320, 322; М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1409).

[4] Очевидно, ставка наказного гетьмана була на Ташликах. Автор літопису Самовидця пише, що «гетман Хмелницкій ...будучи сам хорым, послал сина своего Юрія зо всеми войсками, где ся скупили на Ташлику, а напотом, збунтовавшися, назад уступили, неслухаючи полковников своих» («Летопись Самовидца», стор. 48).

[5] Отписка к царю дворянина И. Желябужского... о смятении, бывшем в казацком войске. «Русская историческая библиотека», т. VIII, стор. 1289.

[6] «Русская историческая библиотека», т. VIII, стор. 1286—1292; М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1469—1470; т. X, стор. 3—4.

дійшло вже повідомлення про розгром війська князя Ракоція польськими королівськими військами [1].

Заворушення охопили і Запорозьку Січ. Ігуменія Михайлівського жіночого монастиря [2] і київські міщани розповідали, що на Запорожжі зібралося багато козаків-«свавільників», які готуються до походу на Чигирин проти гетьмана і козацької старшини. Козаки обвинувачували старшину в тому, що вона багатіє за рахунок селян і козаків, які живуть в жахливій бідності. Щоб приборкати непокірних, гетьманський уряд послав на Запорожжя військо. Зокрема, у фортецю Кодак було надіслано військо з гарматами та харчовими припасами. На жаль, невідомо, хто тоді брав активну участь у подіях на Запорожжі [3].

Заворушення серед козацьких мас викликали тривогу у старшини, зокрема її верхівки, яка в цих умовах хотіла мати гетьманом людину, здатну проводити угодну їй внутрішню і зовнішню політику. Юрій Хмельницький виявив себе нездатним проводити таку політику, тому проти нього виникла змова старшин. За свідченням шведського посла Густава Лілієкрони, Богдан Хмельницький, вчасно довідавшись про це, звелів таємно убити чотирьох керівників опозиції [4]. Але всім було ясно, що після смерті Богдана Хмельницького питання про обрання гетьмана постане в гострій формі.

Звістки про заворушення на Україні доходили і до Москви. 10 серпня 1657 р., коли гетьманські посли на чолі з Павлом Тетерею прибули в Посольський приказ, їх сповістили, що одержано листа від путивльського воєводи М. Зюзіна і дяка М. Наумова з повідомленням про смерть гетьмана Богдана Хмельницького і про заворушення у війську, яке нібито сталося після його смерті. Вони також писали, що під час цього заворушення було забито ніжинського і миргородського полковників. Посли були дуже вражені цією звісткою, але, зберігаючи свою дипломатичну непроникливість, відповіли, що цих полковників не любили і за життя гетьмана [5]. Навіть полковники змушені були визнати, що на Україні неспокійно. В розмові з царським послом Василем Кікіним вони говорили: «И ныне де у нас в войску в обозе почали быть от некоторых злых людей недобрыя дела, бунты и забойство, и тех де злых людей, по войсковому приговору, многих карано смертью, а иным уши и носы резаны» [6]. Про заворушення, які сталися після смерті Богдана Хмельницького, згадував і Іван Виговський: «А после

---

[1] «Русская историческая библиотека», т. VIII, стор. 1243—1258; «Летопись Самовидца», стор. 48.

[2] Рідна тітка генерального писаря Івана Виговського.

[3] М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1267.

[4] «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 314.

[5] «На тех полковников еще и при гетмане у войска была нелюбовь» (АЮ и ЗР, т. XI, Прибавления, № 2, стор. 759).

[6] АЮ и ЗР, т. XI, Прибавления, № 3, стор. 799.

де гетмана Богдана Хмельницкого во многих Черкаских городах в людех мятежи и шатости и бунты были»[1]. Про це говорилося і в царській грамоті, надісланій в жовтні 1657 р. гетьману: «а у вас в войску Запорожском учала быть шатость и старшинам непослушание, и из обозу войско розошлось самоволно врознь». Щоб цим не скористалися зовнішні вороги для нападу на Україну, а також враховуючи прохання послів Богдана Хмельницького прислати військо для оборони країни, цар наказав послати на Україну белгородського воєводу князя Григорія Ромодановського з чималими військовими силами[2].

В народних рухах на Україні активну участь брали і російські селяни, які втікали сюди від своїх поміщиків. Особливо багато селян-втікачів було з Брянського, Карачаївського, Рильського, Трубчевського і Путивльського повітів[3]. У 1654 р. Богдану Хмельницькому була надіслана царська грамота, в якій пропонувалося наказати полковникам і сотникам повернути втікачів з Трубчевського повіту, які з'явилися на Україні[4]. Із скарги брянських поміщиків Небольсіних царю 1656 р. відомо, що після заворушення, яке сталося в їх селах Березовичах, Починку і Тарасовій, значна частина селян-кріпаків разом з жінками й дітьми, забравши все своє рухоме майно, повтікала на Україну[5].

Вони оселились в прикордонних повітах Стародубщини та Новгород-Сіверщини і звідти неодноразово вчиняли напади на маєтки своїх колишніх господарів. Одержавши дозвіл царського і гетьманського урядів на повернення своїх селян-кріпаків, Небольсіни в 1656 р. прибули за ними на Україну. Російські селяни-втікачі були зібрані в Стародубі, де наказний полковник Михайло Єремеєнко мав їх передати Небольсіним. В цю трагічну хвилину на захист російських селян виступило місцеве українське населення. Як скаржився один з Небольсіних, стародубські жителі під проводом міщанина Тимофія Веретякіна «взбунтовали, на полковника пришли шумом и меня, холопа твоего, хотели убить до смерти, держали за приставом два дни и две ночи, и людишак и крестьянишак у меня, холопа твоево, отбили и без твоей государевы грамоты не отдали»[6].

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 603, арк. 72—74; АЮ и ЗР, т. IV, № 38, стор. 49; про становище на Україні після смерті Б. Хмельницького див. донесення шведського посла Ліліекрони, «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 318—322.

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 69, стор. 190—191.

[3] АЮ и ЗР, т. IV, стор. 97.

[4] Мова йшла про втікачів з України, які колись проживали в Новгород-Сіверському, Стародубському і Почепському повітах, але з різних соціальних причин повтікали в межі Росії. Після возз'єднання України з Росією вони повернулись на Україну, на місця колишнього жительства, в зв'язку з чим, як скаржився трубчевський воєвода, податки «имать не с кого» (ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, 15557—15561, арк. 65—67).

[5] АЮ и ЗР, т. III, № 348, стор. 513—514.

[6] Там же, стор. 515.

Багато російських селян-втікачів з Карачаївського повіту було на Новгород-Сіверщині. Як відомо із скарги поміщика Львова, з с. Лісок в 1654 р. втік на Україну селянин Ларіон Мукасєв з дружиною і п'ятьма дітьми. В 1655 р. з того ж села повтікали жінки-кріпачки вдови Уляна і Текля, а також інші, забравши все своє рухоме майно [1]. В 1656 р. багато втікачів було з с. Глубочки, Карачаївського повіту. Під впливом масових антифеодальних виступів на Україні селяни-втікачі неодноразово вчиняли напади на маєтності поміщика Львова, підмовляючи нові групи людей тікати на Україну.

Рятуючись від тяжкого феодального гніту, на Україну тікали також робітні люди. В Новгороді-Сіверському, Почепі і Погарі були робітні люди з будних заводів Трубчевського повіту. Спроби власників буд Авер'яна Кирилова і Гаврила Фотієва розшукати робітних людей на Україні успіху не мали, бо, як скаржились вони, «а которыя, государь, людишка наши ездят за теми нашими беглыми будниками в те Черкаскія городы, и тем... людишком нашим приказныя люди Черкаских городов указу не чинят, только их высылают с побоями и с бесчестьем и будников не выдают, и от того... наши буды пустеют» [2].

Царський уряд, як і завжди, не був байдужим до скарг поміщиків. Від імені царя досить часто надсилалися грамоти до гетьмана, полковників і «начальних» людей з вимогою повернути втікачів їх колишнім господарям [3]. В одній з таких грамот до Богдана Хмельницького яскраво відбита боротьба селян-втікачів проти своїх експлуататорів: «И из тех городов, (тобто із Новгорода-Сіверського, Стародуба і Почепа. —*К. С.*) приходя к помещиком своим и к вотчинником, жон их и детей бьют и грабят и в избах заваливают колодьям, и людей их и крестьян с собою вывозят со всеми животы в Черкаскіе городы, и оттого де многіе разорились; и по которым де ц. в. грамотам гетман к тем полковником о тех беглых крестьянех и писал, и они по его гетманову писму сыску никакова не учинили. И ныне б вы о том заказ учинили крепкой: которые боярскіе люди или крестьяне учнут бегать в Черкаскіе городы. и тех бы принимать никому не велеть, чтоб в тех порубежных городех ссоры, а служилым людем разоренья не было, а о которых беглых и о чьих людех или о крестьянех учнут из городов воеводы писать, и тех бы отдавать назад» [4]. Проте претензіям російського уряду Богдан Хмельницький протиставив свої.

[1] АЮ и ЗР, т. III, № 348, стор. 515.

[2] Там же, стор. 516.

[3] Одна з таких грамот була надіслана від імені царя ніжинському полковнику Григорію Гуляницькому 30 вересня 1656 р. з вимогою повернути поміщикам братам Похвіснєвим групу селян-кріпаків, які повтікали на Україну з своїми родинами і майном (див. АЮ и ЗР, т. III, № 362, стор. 547).

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 96.

зазначаючи, що і з України чимало людей переселяються в межі Росії, закладаючи слободи по р. Пслу та в інших місцях[1]. Разом з тим він обіцяв дати полковникам розпорядження не приймати російських втікачів, а тих, які проживають на Україні, видати їх господарям за вимогою царського уряду. Але ці обіцянки гетьмана не виконувалися через опір місцевого українського населення, яке завжди ставало на захист своїх братів по класу, і питання про повернення російських селян-втікачів їх власникам ще довго порушувалося під час різних переговорів між царським і гетьманським урядами.

Класова боротьба на Правобережній і Лівобережній Україні особливо загострилася в часи гетьманування Івана Виговського (1657—1659 рр.). За походженням Виговський був шляхтичем і належав до тієї групи українських феодалів, для якої шляхетська Польща була ідеалом соціального ладу. Особисті прагнення Виговського були спрямовані на придбання багатства і політичного впливу серед польсько-шляхетського громадянства. Український літописець підкреслював, що Виговський «едного духа был» з польськими панами «ради суетія временнаго и благополучія сегосветного»[2].

На початку визвольної війни Виговський був на військовій службі у польсько-шляхетському війську. Після битви під Жовтими Водами він потрапив у полон до татар[3], звідки його викупив Богдан Хмельницький[4]. Підступний Виговський зумів увійти в довір'я до гетьмана[5] і зайняти посаду генерального писаря[6], а після смерті Богдана Хмельницького домігся проголошення себе гетьманом.

У квітні 1657 р. напередодні смерті Богдана Хмельницького відбулася старшинська рада, на якій гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького[7]. Богдан Хмельницький писав цареві, що, почуваючи себе хворим, він доручив гетьманство сину Юрію і просив царя не позбавляти останнього своєї ласки. На цю тему говорив в Москві і гетьманський посол Федір Коробка. Він повідомляв, що гетьман за порадою полковників від-

---

[1] АЮ и ЗР, т. III, № 369, стор. 582—583. Подібна грамота була надіслана і Івану Виговському через боярина Богдана Хитрово (див. АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 96).

[2] «Летопись Величка», т. I, стор. 303.

[3] J. Michałowski, назв. праця, № 150, стор. 452—453.

[4] «За цену невеликую, албо по старих людей повести, за едну виминял шкапу» («Летопись Величка», т. I, стор. 304).

[5] Невідомий шляхтич з польського війська, знаючи Виговського, характеризував його як людину нещиру і дворушника (див. J. Michałowski, назв. праця, стор. 451—453).

[6] «И одобравши потим в него Виговского твердую присягу на верную и щирую к себе пріязнь и зичливість, учинил его себе писарем войсковим енеральним» («Летопись Величка», т. I, стор. 304).

[7] АЮ и ЗР, т. IV, № 3. стор. 3; «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 295; М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, стор. 1367; т. X, стор. 1—7.

дав гетьманство сину Юрію, якому щойно минуло 14 років. Але вся влада мала перейти до Юрія лише після смерті батька, а поки що юридично і фактично гетьманська влада залишалася в руках Богдана Хмельницького [1].

Це прелімінарне (попереднє) обрання гетьмана мала ствердити військова рада. Так, в червні 1657 р. Федір Бутурлін писав: «у гетмана де, государь, рады войсковые о том не было, что он гетман, за старостью своею, гетманство свое сдает сыну своему Юрью; а толко де, государь пріезжали к нему гетману, по присылке его, полковники не все, и гетман де с ними поговорил: толко будет гетману смерть случитца, и они б, памятуя его войсковой промысл и раденье, по смерти его обрали гетманом быти сыну его Юрью» [2].

В колах козацької старшини, близької до Богдана Хмельницького, були певні сумніви щодо доцільності скликання козацької ради [3] для обрання гетьмана [4]. Вона боялася, що на офіціальній раді кандидатура Юрія Хмельницького може не пройти. Ці побоювання цілком виправдалися. Коли Богдан Хмельницький помер, старшина вирішила переглянути кандидатуру в гетьмани, вважаючи, що 16-річному малоздібному хлопцеві буде важко стояти біля керма державного управління.

Крім того, як зазначається в літопису, з старшини «не один того себе зычил уряду» [5], а більше всіх на гетьманську булаву претендував генеральний писар Війська Запорозького Іван Виговський, впливова в старшинських колах людина, яка протягом останніх років була в центрі всіх державних справ і мала підтримку серед української феодальної верхівки. Деякий час Виговський намагався маскувати своє прагнення стати гетьманом. У розмовах з урядовими особами Виговський підкреслював, що умираючи Богдан Хмельницький наказав йому бути опікуном Юрія, і він, пам'ятаючи цей наказ, не покине його напризволяще. Тут же недвозначно Виговський зазначав, що полковники, сотники і все військо умовляють його стати гетьманом «покаместь Юрьи Хмельницкой в возрасте і в совершенном уме будет» [6], але це питання, як говорив він, повинна вирішити рада.

В другій половині серпня до Чигирина, де помер Богдан Хмельницький, з'їхалася козацька старшина з усієї України, щоб віддати останню шану великому гетьману і вирішити питання про нового гетьмана. У своєму повідомленні київський воєвода Андрій Бутурлін писав царю: «...как де гетмана Богдана

[1] АЮ и ЗР, т. III, стор. 579.
[2] АЮ и ЗР, т. XI, Прибавления, № 1, стор. 682.
[3] Мова йшла про козацьку старшинську раду.
[4] АЮ и ЗР, т. XI, Прибавления, № 2, стор. 764.
[5] «Летопись Самовидца», стор. 48.
[6] АЮ и ЗР, т. IV, № 9, стор. 11.

Хмельницького погребли [1], и у них де полковников и у всех начальных людей была рада, кому у них над всем войском Запорожским быть гетманом, потому что сын его Юрас Хмельницкой в молодых летех и с такое дело ево не будет и Войска де Запорожского ему не управить» [2]. На похороні Богдана Хмельницького не було кількох полковників, в тому числі і полтавського полковника Мартина Пушкаря [3]. У зв'язку з цим більшість присутніх не давала своєї згоди на вибори гетьмана, і рада була відкладена на кілька днів. Нарешті було вирішено раду розпочати 24 серпня. У цей день довбиші ударили в литаври для скликання ради.

Виговський і віддані йому старшини призначили раду у дворі Хмельницького з тією метою, щоб вмістити там тільки своїх прихильників [4]. Коли старшина зібралася, ворота наглухо замкнули, і так при зачинених дверях розпочалася рада [5].

Прагнучи стати гетьманом, Виговський умовляв Юрія на раді відмовитися від гетьманства, посилаючись на свою молодість і недосвідченість [6]. З'явившись на раду, Юрій Хмельницький поклав на стіл знаки гетьманської влади — булаву і бунчук, вклонився раді і направився до своїх хоромів. Вся старшина пішла за ним. Виговський почав відмовлятись від писарського «уряду», поставивши на стіл чорнильницю як знак писарського звання, і вийшов з кола. Теж саме зробили обозний, поклавши пернач, і суддя, поклавши печатку [7].

На раді відчувалось замішання, воно ще посилилось, коли в зачинені ворота почав ломитись натовп селян і козаків, вимагаючи проголошення гетьманом Юрія Хмельницького [8]. Але Юрій Хмельницький продовжував відмовлятися.

Прихильники Виговського не розгубилися. Вони запропону-

---

[1] Богдана Хмельницького поховали 23 серпня 1657 р. в Суботові (див. Розповідь путивльського под'ячого Іллі Рокалова, АЮ и ЗР, т. IV, № 9, стор. 12; «Летопись Самовидца», стор. 48; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 6). В літопису Величка розповідається що після «успения пресвятой богородицы» зібрались полковники і старшина в Чигирин. Прибув сюди і блюститель митрополичого престолу Лазар Баранович, архієпископ чернігівський, який «взял з великою публекою и церемонеею з Чигирина тело Хмелницкого, и перенесши в его маетность Суботов, похоронил оное в церкви каменной, его же Хмельницкого коштом созданной; при яком похороне были и послове полскій, в интересах целой корони полской к нему Хмелницкому присланіи, а именно енерал Пнемевскій (Беньовський.— *К. С.*) з товариством» (т. I, стор. 289). Тут же наводиться надгробна промова, виголошена секретарем Хмельницького — Самійлом Зорькою.

[2] Відписка царю київського воєводи Андрія Бутурліна, АЮ и ЗР, т. IV, № 11, стор. 14.

[3] «Летопись Величка», т. I, стор. 306.

[4] «Летопись Самовидца», стор. 49.

[5] Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн. I, т. II, стор. 316.

[6] «Летопись Грабянки», стор. 155—156.

[7] Там же, стор. 155.

[8] «Летопись Самовидца», стор. 49.

вали такий варіант вирішення справи, який би міг всіх задовольнити. Рішення ради було сформульовано так: «...жебы тая слава была, же Хмелницкій гетманом, а справцы войска і порадцы тиє ж, що и при небожчику Хмелницком старом зоставали, то есть Виговскій писар, и Носач обозній, и Григорій Лесницкій судею, — и тые жебы уже справовали, яко оній Хмелницкій перед смертю в опеку того сина своего подал...»[1].

Юрій всіляко відмовлявся від гетьманства, але козацькі маси з великої поваги до його батька — Богдана Хмельницького — вимагали проголошення гетьманом сина. Нарешті упросили Юрія Хмельницького, щоб при ньому залишилися булава і бунчук на таких умовах: коли потрібно буде йти в похід, булаву і бунчук з рук і двору Юрія забиратиме Виговський, а коли він повернеться з походу, знову віддаватиме їх Юрію. На словах Виговський відмовлявся від гетьманства, а в дійсності шукав тільки засобу, як тим гетьманством оволодіти.

Зважаючи на пізній час, рада була перенесена на 26 серпня[2]. Продовжувалася вона на тому ж самому місці. Після тривалого обговорення і під тиском козацьких мас гетьманом був проголошений Юрій Хмельницький і йому були вручені військові клейноди. Але до повноліття Юрія всіма державними справами мали керувати генеральний обозний Тимофій Носач, генеральний суддя Григорій Лісницький і генеральний писар Іван Виговський[3]. Серед цих осіб найбільшу владу одержав Виговський, якому було доручено командування військом[4]. Виговському навіть було дозволено під час походів підписуватись під державними документами титулом: «Иван Виговский на тот час гетман войска Запорожского»[5]. Це означало, що юридично гетьманом був Юрій Хмельницький, а фактично — Іван Виговський. Самовидець оцінює ці події як «фортель лядскій», як «латинську переворотність», яка знайшла діру, щоб влізти в «тот уряд гетманства»[6].

Все це добре розумів київський воєвода Андрій Бутурлін, який писав царю, що «на раде приговорили все полковники

---

[1] «Летопись Самовидца», стор. 50.

[2] Відписка царю путивльських воєвод М. Зюзіна і С. Наумова, АЮ и ЗР, т. IV, № 9, стор. 11; цю дату наводить також і С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 6.

[3] «Летопись Самовидца», стор 50.

[4] Російський стольник Кікін, який під час обрання гетьмана був у Чигирині, характеризував цю раду як старшинську: «и августа ж в 25 день, — писав він, — гетманской сын Юрья Хмелницкой, и писарь Иван Выговской, и судьи войсковые, и полковники, и ясаулы, и сотники, и иные началные люди, собрався все, прислали к столнику к Василью Кикину на двор ясаула войскового Ивана Ковалевского, и велели ему ехать ц. в. с грамотою на двор к гетманскому сыну Юрью Хмелницкому» (АЮ и ЗР, т. XI, Прибавления, стор. 797). В літопису Самовидця теж підкреслюється вплив старшини під час виборів гетьмана на Чигиринській раді (див. «Летопись Самовидца», стор. 48—51).

[5] «Летопись Грабянки», стор. 157.

[6] «Летопись Самовидца», стор. 51.

и иные начальные люди и многих Черкаских городов козаки, что быть у них над всем Войском Запорожским на Юрасово место гетманом писарю Ивану Виговскому, чтоб ему, будучи гетманом, Войско Запорожское править также, как было при гетмане Богдане Хмельницком» [1].

Виговський урочисто взяв булаву і обіцяв, що вона буде «доброму на ласку, а злому на карность» [2]. Захопивши гетьманську владу, Виговський послав молодого Юрія Хмельницького вчитись, а сам, оволодівши цінностями з скарбниці Богдана Хмельницького [3], оточив себе найманим польським військом, яке стало його особистою гвардією.

Виговський передбачав, що деякі кола українського суспільства, зокрема Запорожжя, яке не мало своїх представників на раді, можуть не визнати Чигиринську раду. В листах до Виговського запорожці висловлювали своє незадоволення тим, що обрання його гетьманом сталося без «воле и совету нашого, всего войска Низового Запорожского», і нагадували, що навіть Богдан Хмельницький не в Чигирині, а на «кошу січовому» був обраний гетьманом. Проте в той час вони не заперечували проти кандидатури Виговського на гетьманство, але при умові «жадних новинок и затевов без воли и ради нашой войсковой, звлаща, если бы тое ишло с общое отчизни нашой добро или упадок, не вщинати» [4].

Опозиційно щодо Виговського була настроєна частина старшини, насамперед полтавський полковник Мартин Пушкар, який, за свідченням літопису Величка, в числі кількох полковників не був на Чигиринській раді і, «проведавши зачасу, что многіе благоволят избрати на гетманство Виговского, а меючи по нему особенную свою антипатію і недоброхотство, нетилько на тую елекцію з Полтави в Чигирин не поехал, але и листоподавцу отправил назад з бранними и досадителними Виговскому словами, чинячи его недостойним того гетманского уряду» [5].

Чигиринську раду як старшинську, де, крім старшини, була представлена лише невелика частина війська, характеризували самі учасники цієї ради. Київський полковник Павло Яненко, розповідаючи про раду київському воєводі, підкреслював, що у них, полковників і всіх «начальних людей», була рада для обрання гетьмана [6]. Про незначну участь «черні» на Чигиринській раді говорив і керівник гетьманського посольства до Москви Юрій Міневський [7]. Вирішальну роль старшини на Чи-

[1] Відписка царю київського воєводи Андрія Бутурліна, АЮ и ЗР, т. IV, № 11, стор. 14.

[2] Розповідь путивльського под'ячого Іллі Рокалова, АЮ и ЗР, т. IV, № 9, стор. 11.

[3] «Летопись Грабянки», стор. 157; «Летопись Величка», т. I, стор. 314.

[4] «Летопись Величка», т. I, стор. 309—310.

[5] Там же, стор. 306.

[6] АЮ и ЗР, т. IV, № 11, стор. 14.

[7] Там же, № 40, стор. 56—57.

гиринській раді підкреслювали літописи Самовидця [1], Грабянки [2] і Величка [3]. Цю раду як старшинську характеризував також і М. Костомаров [4]. Таку ж оцінку дав їй і радянський історик І. Б. Греков [5].

Враховуючи, що Чигиринська рада була неповною і «того ради многое в избраніи гетмана было несогласіе» [6], Іван Виговський вирішив скликати нову раду в м. Корсуні. Рада була призначена на 25 вересня. Сюди з'їхались представники вищого духовенства, старшини, сотники і від кожної сотні по двадцять рядових козаків [7]. Рада мала вирішити важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики. Як посол шведського короля на раду прибув Юрій Немирич, про якого говорили, що він Івана Виговського «наговаривает на всякое дурно» [8]. Юрій Немирич мав налагодити добросусідські відносини між Швецією і Україною і, насамперед, домовитись про взаємодопомогу під час війни. «А шведцкого де короля с посланцы у них укрепленось же: будет кто на них козаков наступит, и ему шведу им допомагать и с ними заодно стоять», — так визначив основне завдання місії Юрія Немирича царський посол стольник Апухтін [9]. Сюди прибув і посланець польського короля Казімір Беньовський, а також посли турецького султана, Валахії і Мултянії [10].

На Корсунську раду приїхав царський посол Артамон Матвєєв, який вручив Виговському царську грамоту. В цій грамоті його називали не гетьманом, а писарем. Артамон Матвєєв довів до відома Виговського указ царя про призначення російських воєвод з військами в такі міста, як Ніжин, Чернігів, Переяслав, Білу Церкву, Прилуки, для якнайефективнішої оборони «Черкаских городов» [11]. Він нагадав і про «Статті» Богдана Хмельницького, за якими чисельність козацького війська мала дорівнювати 60 тис., а грошові і хлібні податки мали надходити в царську казну. Але Матвєєв, очевидно, одержав інструкцію на цьому не наполягати, бо доводилось

[1] «Летопись Самовидца», стор. 50—51.
[2] «Летопись Грабянки», стор. 157—158.
[3] «Летопись Величка», т. I, стор. 306.
[4] Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн. I, т. II, стор. 316.
[5] И. Б. Греков, Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657—1659), стор. 315.
[6] «Летопись Величка», т. I, стор. 306.
[7] АЮ и ЗР, т. IV, № 40, стор. 57.
[8] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 229; т. IV, № 26, стор. 36. Юрій Немирич, як було вже сказано, приїхав на Корсунську раду із Швеції і залишився на Україні після цього назавжди. На думку В. Герасимчука, на Корсунській раді було підписано угоду з шведським урядом Карла X (В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат, ЗНТШ, кн. I, т. 87, Львів, 1909, стор. 33).
[9] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 229; т. IV, № 26, стор. 36.
[10] АЮ и ЗР, т. IV, № 26, стор. 36.
[11] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 233.

зважати на те, що шляхетська Польща, Швеція і султанська Туреччина стежили за діями царського уряду і кожний необережний крок міг бути використаний ними, щоб посварити його з гетьманським урядом. Хоча між Росією і Польщею в 1656 р. була укладена Віленська угода, шляхетська Польща вела дворушницьку політику. Так, ще в середині 1657 р. Іван Виговський в листі до київського воєводи Андрія Бутурліна писав: «А о Беневском, о после польском, и о том твоей милости извещаю, что он приехал к нам не для каких иных причин, токмо для хитрости, чтоб нас от е. ц. в. высокие и крепкие руки отлучить» [1]. У цьому ж листі Виговський сповіщав, що Беньовський з провокаційною метою повідомив турків, ніби між російським і українським урядами почалася незгода, і турецький султан дав наказ сілістрійському паші бути готовим разом з шляхетською Польщею, волохами і мултянами напасти на Україну. Виконуючи цей наказ, війська сілістрійського паші у вересні перейшли Дунай і зупинилися біля Тягина на Волощині, кримський хан підійшов до Чорного лісу, що знаходився в 40 км від Чигирина, а війська шляхетської Польщі зібралися під Кам'янцем-Подільським [2]. Не встиг Беньовський виїхати з України, як сюди прибув новий посол польського короля Воронич, який був «прислан де нарочно с прелестными словами для отзыванья их, козаков, чтоб они были, по прежнему под королевским владеньем» [3].

Про Корсунську раду розповідав міщанин Микола Юдін, який був посланий путивльськими воєводами. Переодягнувшись у козацьке вбрання, Юдін був присутнім на самій раді. Він повідомляв, що рада зібралася на початку жовтня [4] в полі. Виговський відмовлявся від булави і був непохитним, незважаючи на всі умовляння старшин, тому вибори гетьмана відклали до наступного дня. На другий день зібралася рада, але вже не в полі, а у дворі; це, очевидно, була вузька старшинська рада. На такій раді Виговський міг бути більш одвертим.

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 6, стор. 5.

[2] Розповідь путивльського под'ячого Іллі Рокалова, АЮ и ЗР, т. IV, № 9, стор. 11; Повідомлення київського воєводи Андрія Бутурліна від 3 грудня 1657 р., АЮ и ЗР, т. IV, № 46, стор. 75.

[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 46, стор. 76

[4] Щодо дати Корсунської ради існує явна плутанина. У відписці київських воєвод від 9 жовтня (АЮ и ЗР, т. IV, № 26, стор. 34—36) говориться про те, що рада відбулася 25 вересня, а в листі путивльських воєвод від 25 жовтня (Там же, № 35, стор. 43—44), до якого прикладався текст розповіді розвідника Юдіна, повідомляється, що Корсунська рада почалася 11 жовтня. Проте цю дату не можна вважати вірогідною, бо як же воєводи 9 жовтня могли писати, що рада уже відбулася. Очевидно, рада була призначена на 25 вересня, а відбулася кількома днями пізніше, тобто на початку жовтня 1657 р. Це підтверджують і свідчення Андрія Чернишова, який розповідав київським воєводам, що коли він 8 жовтня прибув у Корсунь, то тоді ще гетьмана Виговського там не було, а прибув він туди лише на третій день (тобто 11 жовтня) з полковниками, «начальними» людьми і козаками (Там же, № 26, стор. 35).

Тут він і виявив своє недоброзичливе ставлення до російського уряду.

Відмовляючись від гетьманства, Виговський посилався на свою незгоду з вимогами царя, спрямованими на обмеження давніх козацьких вільностей [1], і просив у старшин поради, як бути надалі. Генеральний суддя Богданович-Зарудний і полковники, взявши булаву, вручили її Виговському, умовляючи його бути гетьманом, і запевняли, що вони одностайно боротимуться проти всіх спроб обмежити їх вільності [2].

З боку Виговського це була певна розвідка настроїв козацької старшини. Більшість полковників, в тому числі переяславський — П. Тетеря, ніжинський — Г. Гуляницький, полтавський — М. Пушкар, прилуцький — П. Дорошенко, говорила, що вони не порушать присяги російському царю. Але правобережні полковники Зеленський, Богун і ще деякі були іншої думки, вважаючи, що царський уряд не додержуватиметься козацьких вільностей, а тому необхідно подбати про забезпечення своїх прав за допомогою інших держав; про все це вони говорили прямо і недвозначно [3]. Проте цю розмову обірвав сам Виговський, дорікаючи, що такі слова тільки внесуть смуту в козацькі ряди. Нарешті домовилися послати до царя посольство і просити його не порушувати давніх козацьких привілеїв.

На Корсунській раді виявилася різниця в політичній орієнтації козацької старшини Правобережної і Лівобережної України. Тісні економічні зв'язки і географічна близькість Лівобережжя з Росією зумовили те, що лівобережна козацька старшина в більшості своїй була проти відриву від Росії і відстоювала збереження автономії України в її складі. Ці погляди поділяли і такі представники вищого київського духовенства, як Гизель, Баранович і Галятовський. Політичним ідеалом козацької старшини Правобережжя було створення Руського князівства під протекторатом шляхетської Польщі. Основою цих прагнень були економічні і родинні зв'язки української шляхетсько-старшинської верхівки з польськими феодалами.

За рішенням Корсунської ради було послано до царя посольство в складі полкового корсунського осавула Юрія Міневського, його брата Василя, сотника Юхима Коробки та чотирьох козаків. Посли мали просити підтвердження Виговського на гетьманство і збереження козацьких прав і вільностей [4]. Під козацькими правами і вільностями шляхетсько-старшинська верхівка розуміла політичну і фінансову автономію. Вона не

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 26, стор. 35; т. VII, № 79, стор. 229, 331; т. XV, № 2, стор. 34.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 26, стор. 35; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 11.

[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 35, стор. 44.

[4] Там же, № 28, стор. 37—38; «Летопись Величка», т. I, стор. 317; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 12—13.

давала своєї згоди на введення царських воєвод і на збір податків в царську казну, розуміючи, що це зведе нанівець автономію української державності. Гетьманський уряд вважав невчасним складання реєстру, бо при наявності 300 тис. козаків вписати в реєстр лише 60 тис. означало викликати обурення решти [1], яка розглядала козацтво як завоювання визвольної війни, весь тягар якої вона винесла на своїх плечах.

27 жовтня 1657 р. у Києві в Братському монастирі була урочисто освячена постанова Корсунської ради [2]. До влади прийшов гетьман Виговський, який був виразником інтересів шляхетсько-старшинської верхівки. Постанова Корсунської ради на деякий час зміцнила уряд Виговського. Царський уряд змушений був змінити своє ставлення до Виговського, визнати законність обрання його гетьманом і рахуватись з ним як з певною реальною силою.

Намагання царського уряду обмежити автономію української державності викликало незадоволення не тільки у старшини, але й серед значної групи козацтва і міщанства [3]. Це примусило царський уряд відкласти виконання своїх вимог і на деякий час залишити все по-старому. Одержавши відомості, що на Україні припинились заворушення і немає безпосередньої загрози нападу зовнішніх ворогів, царський уряд зважив на бажання українських керівних кіл і вирішив не посилати на Україну війська на чолі з Трубецьким [4], бо утримання досить численного війська створило б певні труднощі для українського населення і могло б викликати його незадоволення.

2. Наростання незадоволення народних мас пропольською політикою шляхетсько-старшинської верхівки

Після визвольної війни зовнішньополітичне становище Росії і возз'єднаної з нею України було дуже складним. Шляхетська Польща не відмовилась від агресивних планів щодо України, прагнучи відірвати її від Росії. Шукаючи союзників, вона активізувала відносини з такими державами, як Австрія, Туреччина, Голландія, Кримське ханство, а також Данія і Бранденбург [5]. Відразу ж після Переяславської ради 1654 р. прав-

---

[1] «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 341—342.

[2] Відписка царю київського воєводи Андрія Бутурліна, АЮ и ЗР, т. IV; № 36, стор. 44—45.

[3] Миргородський міщанин Михайло Калінніков розповідав путивльським воєводам, що розмови про реформи адміністративного устрою, які поширюються на Україні, викликають тривогу і незадоволення: «и по сю де сторону Днепра черкасы и мещаня и вся чернь стали в сумненье и писали к полковником своим: как небожщик гетман Богдан Хмельницкой ц. в. с Войском Запорожским и со всею чернью присягли, так мы и ныне на том стоим; а ныне сверх того как ваша старших воля, мы с вашей воли не сымаем» (АЮ и ЗР, т. IV, № 29, стор. 39).

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 30, стор. 41.

[5] L. Kubala, Wojny duńskie i pokój aliwski, Lwów, 1922, стор. 6, 14—15, 163—180.

лячі кола шляхетської Польщі стали посилено готуватися до війни. Це привело до розриву дипломатичних відносин і початку війни між Польщею і Росією.

Зазнавши поразки у воєнних діях 1654—1655 рр., уряд шляхетської Польщі починає діяти підступними засобами, намагаючись схилити українське козацтво на чолі з Богданом Хмельницьким до розриву з Росією. З цією метою на Україну було послано королівського секретаря Казіміра Беньовського[1]. В березні 1657 р. він вперше[2] приїздить до Чигирина в гетьманську резиденцію з королівським листом, в якому польський уряд, незважаючи на мирну угоду з Росією, закликав українських козаків забути давню ворожнечу і повернутися в «лоно Речі Посполитої». Король обіцяв «простити» козакам всі провини і бути до них в усьому «милостивим»[3].

Особливі надії в цій справі уряд шляхетської Польщі покладав на допомогу свого давнього прихильника генерального писаря Івана Виговського. Те, що ці надії не були безпідставними, незабаром засвідчив і сам Іван Виговський. Ще за життя Богдана Хмельницького в листі до коронного канцлера від 18 квітня 1657 р. Виговський вихваляв свої заслуги перед Річчю Посполитою і підкреслював, що Беньовський може бути свідком того, як багато зробив він для «устраненій и совершенном прекращеніи плачевных домашних смут, напрягая все свои силы к тому, чтобы перемена в статьях, служивших предметом закоренелых и упорных распрей, могла быть соглашена с благом обеих сторон»[4].

Але Богдан Хмельницький в категоричній формі відкинув підступні пропозиції шляхетської Польщі і, як зазначав літописець, «несклонившися на лядскіе и Виговского намови и прелести хитріе, и не отменивши своей верности в. г. російському»[5].

Прибувши до Чигирина вдруге в червні 1657 р., Беньовський не застав Богдана Хмельницького в живих, і це зовсім розв'язало йому руки[6]. Почалися активні переговори з Вигов-

---

[1] Пізніше він став волинським каштеляном.

[2] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 2-е, отд. 3, стор. 344.

[3] Інструкція королівському секретарю Беньовському, послу до Б. Хмельницького, «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 152—155; изд. 2-е, стор. 242—245. Інструкція була дана Беньовському напередодні його другого від'їзду з Польщі на Україну.

[4] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 136—137.

[5] «Летопись Величка», т. I, стор. 294; див. також Д. Н. Бантыш-Каменский, История Малой России, СПб., 1903, стор. 215; J. Szujskij, Dzieje Polski, t. 3, Lwów, 1864, стор. 404.

[6] Стольник Василь Кікін, який перебував тоді в Чигирині, з великою тривогою писав царю про підступну діяльність Казіміра Беньовського, який «всему Московскому государству и вере православной... совершенной недоброхот и ныне пришол для того ж, чтоб лукавною своею прелестию наговорить в войске Запорожском гетмана и начальных людей, чтоб они,

ським і його поплічниками. Ці переговори відбувалися таємно, обидві сторони не давали ніяких письмових зобов'язань, а лише словесно урочисто обіцяли не нападати одна на одну і додержуватися перемир'я. Для здійснення їх підступних планів, як писав Виговський королю, «вичікувалася більш слушна нагода»[1]. На переговори з урядом Виговського Беньовський не шкодував часу. Прибувши на Україну влітку 1657 р., він лише в жовтні цього року повернувся до Польщі[2].

У цей час остаточно визначилася позиція шляхетсько-старшинської верхівки, яку очолював гетьман Іван Виговський. Ця група додержувалася інсзємної орієнтації, насамперед пропольської, і чекала тільки слушного часу, щоб оформити свою зраду. Вона була проти призначення на Україну царських воєвод, проти виконання «Статей» Богдана Хмельницького в питанні збору податей в царську казну і вирішувала тільки, кому вигідніше було піддатись. Вона навіть не нехтувала можливістю домовитись про це з кримським ханом: «а нас призывает крымской хан на том только: слыть нам подданными его, а податей ему никаких не давать»[3]. Але більшість шляхетсько-старшинської верхівки орієнтувалася на шляхетську Польщу.

До складу цієї групи входила численна родина Виговських: брат гетьмана Данило, що був одружений з дочкою Богдана Хмельницького Катериною, двоюрідні брати Костянтин і Федір, дядько гетьмана овруцький полковник Василь Виговський, племінник гетьмана Ілля Виговський та ін. Сюди входили також генеральний суддя Богданович-Зарудний, миргородський полковник Григорій Лісницький[4], Іван Груша, який після обрання Виговського гетьманом став генеральним писарем; генеральний обозний Тимофій Носач — людина без освіти; переяславський полковник Павло Тетеря, якого Костомаров характеризував як людину без усяких здібностей, але з освітою[5]. Активним учасником цієї групи був і ніжинський полковник Григорій Гуляницький. Шляхетсько-старшинську верхівку в її орієнтації на шляхетську Польщу підтримувала і частина вищого київського духовенства на чолі з митрополитом Косовим.

У колах шляхетсько-старшинської верхівки найбільш яскравою особою був Юрій Немирич, який належав до нащадків

оторвався от твоей государевой высокой руки, и были б по прежнему со всем войском Запорожским в подданстве у короля полского» (АЮ и ЗР, т. XI, стор. 796).

[1] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 2-е, отд. 3, стор. 255—256.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 40, стор. 53; I. Jerlicz, назв. праця, т. II, стор. 66.

[3] Відписка путивльських воєвод, АЮ и ЗР, т. IV, № 29, стор. 38—39.

[4] Він також виконував обов'язки другого судді.

[5] Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн. I, т. II, стор. 312.

стародавнього руського новгородського роду[1]. Цей рід ще десь у XV ст. переселився в межі Литви. Від литовських князів Немиричі одержали великі маєтки на Україні. Свою молодість Юрій Немирич провів за кордоном, головним чином в Бельгії і Голландії. Він був високоосвіченою людиною і навіть написав кілька трактатів з філософії та богослов'я. Рятуючись від краківської інквізиції, Ю. Немирич перейшов на службу до Богдана Хмельницького[2]. Його місцеперебування після укладення Зборовського трактату 1649 р. невідомо, а з 1655 р. він знову виступає в ролі державного діяча. Богдан Хмельницький неодноразово давав йому відповідальні доручення: він був послом у шведського короля, у семиградського князя Ракоція. Після смерті Богдана Хмельницького Юрій Немирич став активним членом пропольської групи шляхетсько-старшинської верхівки, очолюваної Виговським. Він був натхненником і творцем Гадяцької угоди 1658 р.

Іван Виговський, який очолював шляхетсько-старшинську верхівку, ще за життя Богдана Хмельницького, як зазначають старшинські літописи, схилявся до польської корони і «жичил з нею згоды». Ще активніше почав він діяти після смерті гетьмана, але ця діяльність була дуже уміло прихована. В хід пускалося найвитонченіше дворушництво. На Чигиринській і Корсунській радах у складі польського посольства був Беньовський, який «цале духом своим до отступленія от лиги Російской Виговского надхнувшіи, и яко словесними предложенями... так и листовними королевскими упевненями, в ласце королевской крепко его умоцнивши»[3]. Ці переговори відбувалися у великій таємниці, а прилюдно Виговський присягався «имени лядському пріятелем не быти». Але робив він це «тилко позверховне, угождаючи войску Козацкому... а в сердцу иное держачи»[4].

Представник української націоналістичної історіографії В. Антонович у нарисі «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах», не рахуючись з історичними фактами, намагався зобразити зрадника І. Виговського як людину, віддану громадським інтересам. Ще більш вихваляв Виговського ідеолог українського буржуазного націоналізму М. Грушевський. В «Ілюстрованій історії України» він називав Виговського українським патріотом, який разом з козацькою старшиною нібито щиро бажав «забезпечити свободу і незалежність України». Насправді ж Виговський та його однодумці намагалися відірвати Україну від Росії і відновити поль-

[1] Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн., I, т. II, стор. 313.

[2] Про появу Юрія Немирича на Україні див. АЮ и ЗР, т. IV, № 61, стор. 109; т. XV, № 2, стор. 55.

[3] «Летопись Величка», т. I, стор. 305; див. також «Летопись Грабянки», стор. 157—158.

[4] «Летопись Величка», т. I, стор. 303.

сько-шляхетське панування з його повним закріпаченням селян. За свідченням літописця, Виговський шукав лише нагоди, «жебы оторватися от ц. в., учинити згоду з королем полским» [1].

У своїх планах шляхетсько-старшинська верхівка на чолі з Виговським великі надії покладала на вище православне духовенство, особливо на ту його частину, яка мала великі маєтності на Правобережній Україні і була зв'язана економічними і політичними інтересами з польськими феодалами. За допомогою цієї частини духовенства старшинська група Виговського намагалася використати православну церкву як ідеологічну зброю для здійснення своїх підступних планів.

У такій обстановці розгорнулася боротьба навколо виборів митрополита — голови православної української церкви, однієї з вершин феодальної ієрархічної скали. В православні єпархії, що знаходилися в межах Польщі, були надіслані запрошення вищим духовним особам прибути до Києва для участі в обранні митрополита. У виборах київського митрополита «по давним правам», без погодження з московським патріархом, був глибоко заінтересований уряд польського короля Яна Казіміра III, який, з свого боку, теж сподівався використати православну церкву для впливу на козацьку старшину. Тому він звелів православним єпископам з Перемишля, Луцька, Львова та інших міст їхати до Києва для обрання митрополита і «прелестными словами» намовляти гетьмана і козаків визнати владу польського короля [2].

В боротьбі навколо обрання київського митрополита різко виявились дві політичні тенденції — козацької старшини російської і польської орієнтації. Як уже зазначалося, старшинська аристократія в значній своїй частині тяжіла до Польщі, а широкі кола середньої і дрібної старшини були прихильниками Росії. У справі обрання митрополита перемогла пропольська група козацької старшини. Митрополитом в грудні 1657 р. було обрано Діонісія Балабана — натхненника шляхетсько-старшинської політики.

Проте вибори митрополита були не такою подією, яка могла вирішити долю Переяславської ради 1654 р. В цьому питанні останнє і вирішальне слово належало народним масам, яке й було ними сказане в дальших подіях 1657—1658 рр.

Треба зазначити, що і в таборі духовенства в питанні ставлення до шляхетської Польщі не було єдності. Так зване біле духовенство, економічні і політичні інтереси якого всіляко обмежувались великими феодалами, було ворогом Польщі і активним прихильником Росії. Особливо велику роль у зміцненні позицій російського уряду на Україні і закріпленні рішень Пе-

[1] «Летопись Самовидца», стор. 51.
[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 7, стор. 7.

реяславської ради 1654 р. відіграв видатний представник білого духовенства ніжинський протопоп Мефодій Филимонович.

Розуміючи значення церкви як опори політичної влади пануючого класу, гетьман Виговський щедро роздавав землі монастирям. У 1657 р. він видав універсал київському Межигірському монастирю на володіння містечком Вишгородом і селами Петрівцями та Мощонами з угіддями і прибутками [1]. В цьому універсалі Виговський суворо наказував, щоб селяни «кривды найменьшое и перешкоды во всех пожитках тамошных помененой братіи межигорской чинить не важилися... вшелякое послушенство и повинность господину отцу Варнаве Лебедевичу, игумену вышмененого монастира отдавати мают» [2]. Виговський не зупинявся перед погрозами: «...а хто бы спречным был, альбо в пожитках и приходах тамошных перешкожал, таковый... сурово будет каран, иначей не чинячи» [3]. Протягом березня і квітня 1658 р. гетьманським урядом були видані універсали про охорону рибних промислів (Сулище, Білозір'є, Піщане, Глушець, Плетеницe, Белєво) лубенського Мгарського монастиря, «аби жаден с козаков и посполитых людей в оных озерах и запесочах ловленьем рыб отцем мгарским найменшою не был перешкодою», а хто порушить цей наказ, той буде найсуворіше покараний [4].

Незадоволення народних мас викликала політика шляхетсько-старшинської верхівки, спрямована на зміцнення феодальної системи, на відновлення феодальних повинностей у формах і розмірах, які існували на Україні до визвольної війни 1648—1654 рр.

В ці часи набагато зросло землеволодіння української шляхти і козацької старшини. Величезними маєтками володів і сам гетьман Іван Виговський. Ще в 1654 р. він одержав від царя грамоту на володіння Брацлавським воєводством. За іншою царською грамотою Виговський дістав право на «город Остр с селы [5], на местечко Козелец, на местечко Бобровицы, на местечко Триполье, на местечко Стайки... на село Лесовичи, на село Кошеватое со всякими доходы и со всеми угодьи, к тому ко всему належачими» [6]. Третя грамота дарувала йому м. Ромни «с селы и со всякими доходы и угодьи, к тому належачими» [7].

Були закріплені маєтки за його батьком Остапом Виговським. Великі маєтності дістали й інші представники численної родини Виговських. За царською жалуваною грамотою брат гетьмана Данило Виговський одержав в маєтність місто Прилу-

[1] «Акты Западной России», т. V, № 50, стор. 100.
[2] Там же.
[3] Там же.
[4] Там же, №53, стор. 103.
[5] Але підкреслено «опричь казаков».
[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 1, стор. 2.
[7] Там же.

ки, містечка Бориспіль, Баришівку, Воронкове, Басань, Білгородку, Рожеве «с селы и со всякими доходы и со всякими угодьи, к тому належачами» [1]. Другий брат гетьмана Костянтин Виговський одержав в маєтність містечка Козар і Кобищу [2]. Шурин Виговського шляхтич Іван Богклевський дістав жалувану грамоту, яка підтверджувала його колишні маєтності — містечко Глинське і с. Княжу Луку з усіма угіддями і прибутками [3]. Крім того, феодальна верхівка розширяла свої володіння загарбанням так званих пустищ, скуповуванням земель, а також насильницьким привласненням козацької і селянської землі.

Зростання великого феодального землеволодіння відбувалося в цей час і на Полтавщині. Цілком закономірним є те, що саме Полтавщині належала провідна роль у розгортанні антифеодальних рухів і боротьби проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки.

Ослаблення феодальної системи, зв'язане з визвольною війною 1648—1654 рр., не в усіх частинах України відбувалося однаково. В цьому відношенні була різниця між південною і північною частинами Лівобережної України.

Як уже зазначалось, північна частина Лівобережної України (Чернігово-Сіверщина, Стародубщина) тривалий час перебувала у складі Російської держави. Захопивши Чернігово-Сіверщину на початку XVII ст., шляхетська Польща вже не змогла насадити тут такі ж порядки, як в інших частинах України. На півночі Лівобережжя значна кількість земель належала місцевій українській шляхті, яка в більшості своїй брала участь у визвольній війні 1648—1654 р. під прапором Богдана Хмельницького і зберегла недоторканними свої маєтності. Тут феодальні відносини майже не змінилися.

Іншим було становище на півдні Лівобережної України, де до визвольної війни існувало велике феодальне землеволодіння польських магнатів. Тут визвольна війна привела до більш грунтовних соціальних наслідків, значно ослабивши феодальну систему. Маєтності Конєцпольських, Потоцьких і Вишневецьких (на Полтавщині) були ліквідовані, а самі власники повтікали до Польщі. Вигнаних польських феодалів замінила українська феодальна знать. Так, значна кількість колишніх маєтків польських магнатів перейшла в руки Юрія Немирича. В його володіння на Полтавщині входили місто Кременчук, містечка Нові Санджари, Переволочна, Кишеньки, Кобиляки, Біликів та ін. [4] Селяни, що жили на цій території, були оголошені його підданими. Поява нового панства викликала велике обурення українських народних мас.

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, № 1, стор. 2; т. X, № 14, стор. 671—672.
[2] АЮ и ЗР, т. XV, № 1, стор. 3.
[3] Там же, стор. 3—4.
[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 61, стор. 109; т. VII, № 76, стор. 209, 213; т. XV, № 2, стор. 32, 44.

Переговори шляхетсько-старшинської групи з Польщею, розпочаті в 1657 р., не припинялися. Зв'язуючою ланкою між Виговським і Беньовським був Феодосій Томкевич —львівський міщанин, якому Виговський довіряв найважливіші таємниці[1], не підозрюючи, що він одночасно був і агентом Беньовського[2]. Особливо важливі доручення передавалися не в письмовій, а в усній формі. В листі до польського короля в січні 1658 р. Виговський підкреслював свої заслуги перед Річчю Посполитою, зазначаючи, що ще за життя Богдана Хмельницького він проводив політику на користь короля і Польщі і всі поради, які він подавав Хмельницькому, були спрямовані на те, щоб обопільні незгоди могли закінчитися бажаним миром[3].

Зрадницька політика шляхетсько-старшинської верхівки викликала обурення не тільки серед народних мас, але й у переважної більшості козацької старшини — вірних прихильників політики Богдана Хмельницького. Полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий Запорозької Січі Яків Барабаш очолили народні повстання проти Виговського, які почалися в кінці 1657 р. на Запорожжі і охопили велику територію південного Лівобережжя.

В розгортанні класової боротьби на Україні велика роль належала Запорожжю, де в ті часи скупчилось багато незадоволених, які тікали сюди з різних місць України, рятуючись від феодально-кріпосницького гніту.

Запорожжя було незадоволено втратою тієї політичної ролі, яку воно відігравало з часу свого заснування. Запорозьке козацтво, якому належала визначна роль у визвольній війні 1648—1654 рр., пам'ятало, що Богдан Хмельницький був обраний гетьманом на Запорожжі і перші його перемоги над ворогом зв'язані з ним. Протиставляючи себе городовим козакам і домагаючись найактивнішої участі у вирішенні всіх політичних справ на Україні, запорожці не могли погодитись з тим, що Іван Виговський був проголошений гетьманом без їх участі і згоди і вимагали скликання нової ради для перегляду питання про вибори гетьмана[4].

На Запорожжі в той час ще збереглися деякі елементи демократизму. Це проявлялося у виборності старшини, в частому проведенні рад, на яких вирішувались найголовніші січові справи. Ці порядки запорожці прагнули поширити на всю Україну. Вони підкреслювали, що «вся чернь Запорожская и городовая с Запорожаны в одной мысли»[5].

---

[1] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 220—221.

[2] Там же, стор. 182.

[3] Там же. стор. 167; див. також лист Виговського до коронного канцлера С. Коришинського, стор. 136—137.

[4] «Летопись Величка», т. I, стор. 309—310.

[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 68, стор. 188.

Рядове запорозьке козацтво виступало як виразник інтересів народних мас і різко засуджувало городову старшину, яка зосередила у своїх руках всю владу. Гетьманський уряд почав обмежувати права і вільності Запорозького Війська, зачіпав його економічні інтереси, забороняючи в ріках ловити рибу, торгувати вином і віддавав ці промисли в оренду [1]. Заборонялось запорожцям ходити в морські походи (добичництво) [2], які були зв'язані з нападами на турок і татар. Рядові запорожці були непримиренними противниками гетьмана Виговського [3] і шляхетсько-старшинської верхівки, інтереси якої були тісно зв'язані з шляхетською Польщею. «А Выговского де они гетмана отнюдь не хотят, — говорили запорожці, — и не верят ему ни в чем, потому что он не природной запорожской казак, а взят из полского войска на бою в языцех; был де он у поляков ротмистром. И гетман де Богдан Хмельницкой горлом его подаровал и учинил у себя в писарех. И он де по своей природе войску никакого добра не хочет.

Да у него ж де жена шляхтянка великого дому, и та де потомуж войску Запорожскому добра не хочет, а все лутчее мыслит своей полской стороне» [4]. Запорожці хотіли, щоб гетьманом був син Богдана Хмельницького Юрій [5].

Донський козак Григорій Зять, який тривалий час перебував на Запорожжі, розповідав, що серед запорозьких козаків ходили чутки, ніби Виговський і Лісницький з кількома задніпрянськими полковниками зрадили царя і разом з поляками, шведами і татарами збираються йти походом на російські міста [6]. Гетьмана Виговського обвинувачували в тому, що він привласнює всі кошти від податків з населення, а на утримання війська нічого не дає. З обуренням говорили запорожці, що великі кошти витрачаються на посольські справи і що послів іноземних держав Виговський приймає без усякого погодження з російським урядом [7].

Запорожці обвинувачували Виговського в таємних зв'язках з ханом кримським [8], з королем шведським, з султаном турецьким, з Ракоцієм угорським, з господарями волоським і мултянським [9]. У листі до царя вони писали: «А все войско Запорожское в Малой Росіи, как под высокую и крепкую руку в. ц. м. поддалось с землями и с городами, так и ныне неотменно

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 68, стор. 187.
[2] Там же, стор. 185.
[3] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 223—224; изд. 2-е, стор. 280—281.
[4] АЮ и ЗР, т. VII, № 68, стор. 189—190; № 70, стор. 192.
[5] АЮ и ЗР, т. IV, № 44, стор. 69.
[6] Там же, № 49, стор. 81.
[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 68, стор. 187; № 70, стор. 192.
[8] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 220—221, 223, 195; изд. 2-е, стор. 270, 280—281.
[9] АЮ и ЗР, т. VII, № 66, стор. 184—185; № 70, стор. 192.

при той жаловалной грамоте неподвижно пребываем, а при тех изменниках не хочет пребывать» [1].

Скаржилися запорожці на «великие обиды и налоги безмерные» з боку гетьмана і городової старшини. Особливі нарікання викликали, зокрема, дії миргородського полковника Григорія Лісницького. Запорозькі посли в Москві просили в Переяславі або в Лубнах скликати раду для обрання гетьмана. Вони доводили, що Виговського не підтримає не тільки «чернь» запорозька, а й городова. Посли зверталися до царського уряду з проханням, щоб усіх старшин, які наступатимуть на права і вільності запорозькі, нещадно карати, відбираючи у них маєтності і позбавляючи їх посад.

Заворушення, що почалися на Запорожжі, незабаром поширилися й на інші райони України, насамперед на Полтавщину. Полтавський полк був тісно зв'язаний з Запорожжям в економічному і політичному відношеннях. На Полтавщині, де скупчилося чимало втікачів і було небагато старшинської аристократії, слабо відчувався вплив центральної влади [2]. Тому тут в більшій мірі, ніж в інших частинах України, збереглися елементи демократизму. Настрої запорожців знаходили співчуття серед населення Полтавського полку. Недаром в ті часи побутувало прислів'я, що «полтавці з січовиками живуть, як брат з сестрою». Незадоволення козаків Полтавського полку посилилось тим, що на їх території за наказом гетьмана розташувались ніби для варти козаки інших полків [3]. До того ж тут були розташовані величезні маєтності Юрія Немирича, надані йому гетьманським урядом [4], в яких він всіляко утискував населення [5]. Це викликало обурення селянства та незадоволення козаків і навіть козацької старшини Полтавського полку [6].

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 66, стор. 185; № 68, стор. 188.

[2] В. Модзалевский, Полтавская интрига 1714 года, «Киевская старина», 1905, № 11—12, стор. 173—185.

[3] В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат, ЗНТШ, кн. II, т. 88, Львів, 1909, стор. 42; про розташування інших полків на території Полтавщини в літопису Самовидця зазначається: «...Але Виговский... почавшися писати гетманом Запорожским, высылает полк Нежинский и Стародубовский на залогу» (стор. 52).

[4] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 213; т. IV, № 61, стор. 109.

[5] Див. лист Юрія Немирича до своїх підданих, АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 39—41.

[6] В розмові з царським послом под'ячим Фірсом Байбаковим полтавський полковник Мартин Пушкар з обуренням говорив: «Да он же де Выговской ныне после присяги, без государева указу, немчину лютору, еврею Немировичю, отдал государевых шесть городов ево полковникова полку: Кременчюк, Кишинка, Кобыляк, Беликов, Переволочная, Новой Санжаров, и в те городы розсылает тот лютор листы к сотником, чтоб готовили про него всяки запасы и подати, а сам де он живет у Выговского в Чигирине; и тех де городов сотники те листы привозят к полковнику и говорят, чтоб их он полковник не выдал, а они де все хотят служить верно, а орде, ляхам и шведам поддатца не хотят» (АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 32).

Незадоволення народних мас внутрішньою і зовнішньою політикою шляхетсько-старшинської верхівки поширилось не тільки на Запорожжя та Полтавщину, поступово воно охопило всю Лівобережну і Правобережну Україну. Народні маси не могли бути байдужими до наступу феодалів на соціальні здобутки, завойовані ними у визвольній війні 1648—1654 рр. Вони не могли погодитись з тим, щоб знову повернутися під владу шляхетської Польщі і надіти на свою шию ярмо соціального і національного гноблення. Український народ пролив багато крові для здійснення своєї вікової мрії — возз'єднання України з Росією, усвідомлюючи, що тільки разом з братнім російським народом він зможе зберегти свою незалежність від шляхетської Польщі, султанської Туреччини, Кримського ханства. Народні маси вірили і в те, що міцна централізована влада Росії захистить їх від сваволі козацької старшини. Про це є багато свідчень. Так, ніжинський протопоп Максим Филимонович писав царському дворецькому Ртищеву: «...изволь ваша милость ... советовать царю... чтоб однолично, не откладывая, обнял здешние краи и городы Черкаскіе на себя и своих воєвод поставил, понеже того подлинно все желают и во всем чернь вседушно ради, чтоб уже имели одного подлиннаго государя, чтобы было на кого надеетьца» [1]. Максим Филимонович зазначав, що проти призначення російських воєвод на Україну виступає лише невелика група старшини, бо «залюбивши властования не хотять его отступитца» [2].

В листі до путивльського воєводи Филимонович повідомляв, що народні маси, обурені зловживаннями козацької старшини, мріють про те, щоб «уж имель единого государя и до кого склонятися». Про бажання мати воєвод в українських містах говорили і запорозькі посли під час перебування в Москві [3]. Але народні маси в той же час не хотіли, щоб царський уряд порушував їх давні звичаї і щоб за різні кари їх висилали до Сибіру. Козацька старшина, прихильна до російського уряду, запевняла, що «царь его милость того не желает» [4].

Пропольська група козацької старшини використовувала всяку можливість, всяку нагоду, щоб посіяти в народі недовір'я до Росії. На цей раз такою нагодою мало стати прибуття на Україну російських військ під начальством Григорія Ромодановського і воєводи Трубецького. Прислати ці війська наполегливо домагалися ще посли покійного Богдана Хмельницького [5], які доводили, що на Україні дуже небезпечно і кожної хвилини можна чекати нападу польсько-шляхетських, а також

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 22, стор. 31.
[2] Там же.
[3] АЮ и ЗР, т. VII, № 68, стор. 188; № 70, стор. 193.
[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 22, стор. 31.
[5] АЮ и ЗР, т. XI, Прибавления, № 2 (Посольство Богдана Хмельницкого до царя).

татарських військ. Миргородський полковник Лісницький [1] у своєму полку розіслав листи, в яких повідомляв, що нібито у зв'язку з прибуттям російських військ на українське населення накладатимуть такі ж великі податки, які воно сплачувало до визвольної війни [2]. У листах говорилося, що цар хоче залишити на Україні лише 10 тис. козаків, і то тільки на Запорожжі, а всіх городових козаків і решту запорозьких перетворити на солдатів та драгунів [3].

Шляхетсько-старшинська верхівка намагалася до певного часу приховати від народних мас своє вороже ставлення до Росії і дії миргородського полковника, зокрема розповсюдження ним по різних полках листів, зобразити як його приватну справу. В Посольському приказі посли Івана Виговського, Міневський з товаришами, в розмові з думним дяком Алмазом Івановим доводили, що всі завсрушення на Запорожжі відбулися не без участі Лісницького, який сам претендував на гетьманство, а після того, як не здійснилися його заповітні мрії, «тот Грицко, злясь на гетмана на Ивана Выговского и на свою братью полковников, тот бунт и заводит» [4]. Проте очевидно, що вже в ті часи між Лісницьким і Виговським розходжень не було і вони виступали єдиним фронтом як керівна сила феодально-старшинської верхівки.

Щоб залякати народні маси, шляхетсько-старшинська верхівка поширювала чутки, ніби царський уряд поставив собі за мету знищити давні звичаї українського народу, примусити українських жінок і дітей носити не чоботи, а постоли і заборонити селянам одягатися в сукняний одяг [5]. Але народні маси не вірили цьому; селяни, міщани, козаки на всі ці вигадки відповідали так: «...как небожщик гетман Богдан Хмельницкий ц. в. с Войском Запорожским и со всею чернью присягли, так мы и ныне на том стоим» [6].

Інтересний матеріал про настрої народних мас України того часу містять статейні списки російських послів В. Кікіна і Д. Рагозіна, які зустрічались і розмовляли з старшинами, отаманами, козаками і міщанами. Незважаючи на певну тенденційність, вони в основному правильно передавали настрої народних мас та їх ставлення до Росії. Повертаючись до Москви, В. Кікін недалеко від Миргорода розмовляв з отаманом

---

[1] Г. Лісницький деякий час був суперником І. Виговського в боротьбі за гетьманську булаву, але коли останній домігся гетьманства, став його найщирішим прихильником (див. АЮ и ЗР, т. VII, № 68, стор. 189).

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 25, стор. 33—34, т. VII. № 68, стор. 187.

[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 25, стор. 33—34; № 33, стор. 41—42: т. VII, № 68, стор. 187, № 79, стор. 228, 231; т. XV, № 2, стор. 31, 45—46, 63, 90.

[4] Свідчення посланців Івана Виговського у Посольському приказі, АЮ и ЗР, т. IV, № 40, стор. 56.

[5] АЮ и ЗР, т. IV, стор. 42; т. XV, № 2, стор. 45—46.

[6] АЮ и ЗР, т. IV, № 29, стор. 39.

і козаками, які були обурені політикою гетьманського уряду, обвинувачували старшинську верхівку в зраді і підкреслювали, що всі вони (козаки) чекають царських воєвод, щоб разом з ними винищити «изменников-крестопреступников» [1]. У розмові з російським послом Рагозіним козаки і міщани висловлювали обурення антиросійською політикою Григорія Лісницького. Козак з Лубенщини Григорій Білоцерківець [2], лубенський наказний війт і бурмистер Петро Котляр говорили про необхідність прислати на Україну російських воєвод з військами [3].

На призначення російських воєвод з ратними людьми в українські міста давали свою згоду і запорозькі посли, сподіваючись, що воєводи захищатимуть міщан і селян від зловживань козацької старшини. Вони навіть говорили, що на утримання ратних людей можна зібрати з населення українських міст і сіл стацію [4]. Російські посли приходили до висновку, що на Україні широкі маси населення нетерпляче чекають царських воєвод, а цьому не співчуває лише козацька старшина, бо «ради одни пановать и жаль им того самовластія отстать, понеже уже разлакомилися в панованье и не хочется им того оставити» [5].

Класові суперечності на Україні все більше загострювались. Як уже зазначалося, незадоволення політикою шляхетсько-старшинської верхівки особливо гостро проявилося на Запорожжі, де козаки «метаются и бунтуют и не слушают начальных людей» і навіть послали до Москви послів із скаргою на гетьмана. Царський посол Д. Рагозін в листопаді 1657 р. повідомляв царя: «...а в Запорогах де многія голяки востали и худыя людишка полковников и сотников и есаулов не слушают и говорят де: мы де их побьем и животы их поберем» [6]. Відомо, що у запорозької голоти були і свої керівники — Яків Клишенок і Дмитро Січена-щока. Першого Виговський захопив в Кременчуці, а другого — в Чигирині [7]. Опозиційно щодо гетьманського уряду і шляхетсько-старшинської верхівки була настроєна і частина запорозької старшини на чолі з Яковом Барабашем.

Виговський вирішив голодом і збройною силою придушити повстання і зломити опозицію на Запорожжі. Поки уряд збирав військо, за наказом гетьмана на шляхах і переправах була поставлена військова варта, якій суворо заборонялося пропускати на Запорожжя торгових людей з харчовими припасами.

---

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 79, стор. 165; т. XV, № 2, стор. 46.
[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 44, стор. 63.
[3] Там же, стор. 62—72.
[4] АЮ и ЗР, т. VII, № 68, стор. 188—189.
[5] АЮ и ЗР, т. IV, № 23, стор. 32.
[6] Статейний список стряпчого Д. Рагозіна, АЮ и ЗР, т. IV, № 44, стор. 64.
[7] Там же, стор. 67.

«Да я ж де к ним, — загрожував Виговський, — не велю з запасом торгових людей пропущать, и им будет и есть нечего»[1]. Заборонялось провозити на Запорожжя також порох і свинець[2]. Виговський погоджувався ліквідувати цю варту лише тоді, коли запорожці видадуть Якова Барабаша[3]. За згодою старшини, зокрема миргородського полковника Г. Лісницького, ніжинського — Г. Гуляницького, лубенського — П. Шевця, чернігівського — О. Силича, прилуцького — П. Дорошенка, гетьманський уряд надіслав на Запорожжя наказ, вимагаючи видати йому «заколотників», а в разі невиконання — загрожував збройною силою[4] придушити повстання.

Запорожці з великим обуренням сприйняли дії гетьманського уряду і послали на нього скаргу до Москви. Блокада Запорожжя викликала обурення народних мас і на Полтавщині. Атмосфера в Полтавському полку була настільки напруженою, що і серед козаків інших полків, які тут стояли, почалися заворушення[5].

Козацькі посли на чолі з Михайлом Стринджею[6], які перебували в Москві в грудні 1657 р., обвинувачуючи Виговського у таємних зв'язках з кримським ханом, пред'явили його лист, перехоплений у гетьманських посланців, які їхали до Криму[7]. Але цей лист дуже мало свідчив проти гетьмана. В ньому Виговський повідомляв, що після смерті Богдана Хмельницького його обрали гетьманом «за доброволною и общею радою панов полковников и всея старшины»[8] і від імені всього війська виявляв бажання встановити з своїм сусідом найкращі відносини. Проте, навіть не маючи юридичних підстав для обвинувачення Виговського, запорожці відчували іноземну орієнтацію шляхетсько-старшинської верхівки і завчасно попереджали царський уряд про можливу зраду. Вони доводили, що ніколи не підтримуватимуть зрадливі дії гетьмана щодо Росії: «Вся чернь войско Запорожское, как присягли от несколки лет т. ц. в., так и ныне верно на вечные лета служат и служить хотят во всем... А иным князем и королем и воеводам и крымскому царю войско Запорожское не хочет присягать и никаких листов не смеют посылать без ведома вашей царской милости,

---

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 44, стор. 68, 70; № 49, стор. 80.

[2] Там же, № 44, стор. 68.

[3] Там же; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 12—13.

[4] «Летопись Величка», т. I, стор. 328.

[5] М. Грушевський, Історія України-Русі, т. X, стор. 128.

[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 10; Михайло Стринджа, він же Михайло Іванович (Іванов) (див. М. Грушевський, Історія України-Русі, т. X, стор. 107).

[7] АЮ и ЗР, т. IV, № 49, стор. 80—81; т. VII, № 63, стор. 180—181, № 68, стор. 189; «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 222—223; изд. 2-е, стор. 280—281.

[8] АЮ и ЗР, т. VII, № 63, стор. 180—181.

и послов своих до неверных царей на веки, против присяги, все войско Запорожское посылать не хочем»[1]. Посли говорили про бажання народу мати московських воєвод, які, як уявляли собі народні маси, охоронятимуть їх від утисків старшинської адміністрації.

Під час переговорів в Москві було порушене питання про строк і місце скликання ради. Гетьманські урядові кола пропонували зібрати раду в стародавньому Києві, а запорозькі посли — на Запорожжі або під Лубнами на урочищі Солоница, де для всіх буде зручно[2].

У цей період обстановка на Запорожжі була дуже напруженою. Класові суперечності надзвичайно загострилися. Запорозька старшина, володіючи великими маєтностями і пригнобліоючи козацьку голоту, яка економічно залежала від неї, була лише опозиційно настроєна і хотіла всі спірні питання розв'язати мирним шляхом: скликати раду і скинути з гетьманства Виговського. Це аж ніяк не могло задовольнити козацьку голоту, яка закликала йти походом на «дуків-сріблянників» — українських феодалів.

Навіть Яків Барабаш, очолюючи старшинську опозицію проти Виговського, старанно відокремлював себе і всю запорозьку старшину від козацької голоти. У листі до Виговського Барабаш всю провину за заворушення на Запорожжі перекладав на голоту, яка з'явилася сюди з різних місць України. «Те, которые поднимали бунт, — писав він, — пришли из миргородского повета. Часть их уже повязана, де у половины у них ни самопала, ни корма, ни одежишки не спрашивай, а мы свершные козаки — зимовчаки их не послушали; и в мысли у нас не было итти на города грабить»[3].

На короткий час Виговському вдалося втихомирити заворушення на Запорожжі і домогтись того, щоб замість Барабаша отаманом було обрано його прибічника Пашка[4].

У боротьбі проти повстанців шляхетсько-старшинська верхівка шукала підтримки у царського уряду. В листах до московських бояр Виговський просив негайної допомоги, підкреслюючи спільність їх класових інтересів. «Они, своевольцы (повстанці. — *К. С.*), — писав він, — не радеют о вере и о прислуге е. ц. в. ни жен, ни детей не имеют, ни пожитку и добычи никакой, только на чюжое добро дерзают, чтоб имели за что пить, зернью (в кости. — *К. С.*) играть и иные богу и людем мерзкия безчиния тварить; мы же за веру право-

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 66, стор. 185.
[2] Там же, № 68, стор. 188; № 70, стор. 192.
[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 41, стор. 60.
[4] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 2-е, отд. 3, стор. 278.

славную и за достоинство е. ц. в., при женах и детех при маятностях наших, всегда умирать готовы»[1].

Проте політика царського уряду була дуже обережною, він намагався використати співвідношення класових сил на Україні для зміцнення своїх позицій. Незважаючи на спільні класові інтереси з українською феодальною верхівкою, царський уряд враховував, що уряд Виговського не має популярності на Україні, при цьому він не забував і про численні попередження щодо його пропольської орієнтації. Перебування на Україні польських послів — спочатку Беньовського, потім Воронича[2] — примушувало царський уряд з певною увагою ставитись до цих попереджень. Тим більше, що царські посли одержали відомості про підступні плани польського посла Воронича, який приїхав з «прелесными писмами для отзыванья их, козаков, как бы из-под твоей в. г. высокіе руки отлучить и по прежнему под своим королевским владеньем учинить»[3].

Недовір'я в Москві до Виговського посилилось також внаслідок активної діяльності полтавського полковника Мартина Пушкаря. Мартин Пушкар належав до тієї групи козацької старшини, яка в ставленні до Росії залишилась вірною заповітам Богдана Хмельницького. Правильно зрозумівши політичну лінію шляхетсько-старшинської верхівки, її орієнтацію на шляхетську Польщу, Мартин Пушкар поставив собі за мету не допустити здійснення підступних планів Виговського[4]. Про це він попереджав царський уряд[5] вже з перших місяців гетьманування Виговського і домовився про спільні дії з запорозькими козаками та їх кошовим отаманом Яковом Барабашем.

Посольство запорожців до Москви на чолі з отаманом М. Стринджею закінчилося успішно[6]. Це видно з того, що царський уряд визнав за Запорожжям роль політичного центра і дав обіцянку скликати нову раду для виборів гетьмана з участю запорожців. Запорозьких послів було обдаровано царським «жалуванням», видано «проїзний лист» до полковників, сотників і до іншої місцевої влади з наказом пропускати послів без усяких затримок[7].

Ворожі наміри гетьмана примусили посольство М. Стринджі, що поверталося з Москви на Запорожжя, затриматися на деякий час у Путивлі, але ця вимушена затримка була використана проти уряду Виговського. Михайло Стринджа разом з іншими

---

[1] Лист І. Виговського боярину Б. Морозову, АЮ и ЗР, т. IV, № 39, стор. 51; такі ж листи були надіслані Милославському і Алмазу Іванову, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5835/24, арк. 109.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 46, стор. 75; № 44, стор. 64.

[3] Там же, № 46, стор. 75.

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 49, стор. 80.

[5] «Летопись Самовидца», стор. 52.

[6] «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 365.

[7] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5836/25, арк. 66.

послами за порадою М. Пушкаря розсилав по всій Україні відозви, в яких нібито передавався зміст царської грамоти [1]. Запорозькі посли писали, що цар не визнає Виговського гетьманом і у своїй грамоті ніби дав наказ скликати нову раду для виборів гетьмана за участю всієї «черні» Війська Запорозького [2] і в присутності царського посла. Основним завданням ради, як писали запорожці, було заспокоїти «усобицю», що поширилася на Україні [3].

Виговський хотів перехопити запорозьких послів, коли вони повертатимуться на Запорожжя. З цією метою була поставлена варта під містечками Переволочною, Кобиляками, Голтвою, Хоролом і с. Потоком [4]. Але навіть і варта не була надійним засобом проти запорозьких послів, бо їм співчували народні маси. Це видно, зокрема, з розповіді донського козака, який, проживаючи тривалий час на Запорожжі, був добре обізнаний з настроями запорожців і міської «черні». «А тем де войсковым посланцом, что прислал кошевой гетман, — говорив він, — проезд будет свободен, и хотя де тех посланцов гетман Иван Выговской и приказал поимать и к себе привесть, и как те люди, которые их ныне по гетманскому веленью стерегут, увидят у них, что они едут с указом в. г., и их де они к Ивану не повезут, а приложатца к ним же и учнут имать старшину, которые с гетманом с Иваном Выговским в одной думе» [5]. Довідавшись про небезпеку, що загрожувала запорозьким посланцям, Мартин Пушкар надіслав до Путивля своїх козаків, які і супроводжували запорожців аж до Миргорода [6].

---

[1] Про зв'язок М. Пушкаря з запорозькими послами див. АЮ и ЗР, т. IV, № 55, стор. 90; № 57, стор. 93.

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 215.

[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 63, стор. 112. В царській грамоті від 29 листопада 1657 р., яка була адресована кошовому Запорозької Січі Я. Барабашу, зазначалося: «И мы в. г., жалея по вас, подданых своих, православных християнех, чтоб меж вами был совет и любовь (а междоусобие успокоить) и обид бы и налог межды вами ни от кого никому не было, указали для тех дел послать в войско Запорожское нашего ц. в. ближнего окольничего Богдана Матвеевича Хитрово с товарищи; и отпущены они будут вскоре. И указали мы о тех делех учинити раду в Переяслове. И как те н. ц. в. окольничей Б. М. с товарищи в Переясловль приедут и из вас бы, войска Запорожского и старшины и черни к тому времяни съехатись на раду не мешкая, и на той раде при том н. ц. в. вышеимянованном окольничим Б. М. Хитрово с товарищи советом всего войска Запорожскаго все дела успокоити и в совершенье привести, чтоб впредь меж вами, н. ц. в. верными подданными, православным народом был совет и соединение, а розни б меж вами никакие не было; чтоб неприятели слыша ваш совет и соединение, были страшны» (ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5836/25, арк. 71—74; надруковано у кн.: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. X, стор. 119).

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 44, стор. 70; № 52, стор. 88.

[5] Там же, № 49, стор. 81. Посли вірили, що їх на Україні зустрінуть радісно і щиро (всім товариством), про це вони недвозначно говорили в Москві (див. АЮ и ЗР, т. VII, № 70 стор. 191—194).

[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 44; «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI, стор. 365.

У відозвах запорозьких послів підкреслювалось, що раду, яка незабаром має бути скликана, в разі потреби підтримає цар, прислявши гармату, військові припаси, клейноди. Серед народних мас панували царистські настрої. Прагнучи бути в складі Російської держави, вони одночасно вірили в те, що в боротьбі проти старшини їм допоможе цар із своїми воєводами. Немає навіть потреби доводити, що царський уряд у своїх діях на Україні аж ніяк не був заінтересований заходити так далеко. Царський уряд намагався використати класові суперечності, щоб зміцнити свої позиції на Україні і обмежити її політичну автономію. З цією метою робилися спроби провести реформу фінансової системи, обмежити владу гетьманського уряду, частково передавши його адміністративні, військові і фінансові функції призначеним російським воєводам. Знаючи про орієнтацію старшинської верхівки на шляхетську Польщу і враховуючи прагнення народних мас України бути навіки разом з російським народом, царський уряд прислухався певною мірою до вимоги народних мас про скликання ради для обрання гетьмана. Царський уряд вважав, що гетьман, обраний ширшим колом виборців, примушений буде зважати на настрої народних мас в питанні політичної орієнтації на Російську державу.

Наказом від 30 листопада 1657 р. царський уряд послав на Україну для участі в раді, яка мала зібратися на вимогу Запорожжя і за згодою послів гетьманського уряду Міневського і Почановського, Хитрово. На жаль, текст наказу повністю не знайдено. В деяких стовпцях Малоросійського приказу є лише окремі уривки, мало зв'язані один з одним, але в одному з цих уривків йшла мова про те, що Хитрово було наказано запевнити Виговського в тому, що основним завданням цієї місії є намагання зміцнити його гетьманську владу, щоб надалі військо запорозьке було завжди у нього в покорі і «свавільники ніякого б бунту заводити не посміли» [1]. Але в дійсності, як видно з іншого уривку, Хитрово мав завдання домогтись згоди гетьмана на призначення воєвод в Чернігів, Ніжин, Переяслав та інші міста України. Ставилось також питання про утримання цих воєвод з військами за рахунок місцевих коштів. Для цього пропонувалося збір таких поборів, як подимне і з оренд, надалі зосередити у військовій скарбниці; ці кошти мали витрачатися на утримання козацького війська, а також російських ратних людей, які перебуватимуть з воєводами в українських містах. Хитрово мав переконати всіх на Україні, що з прибуттям воєвод «домы ваши будут целы, а не разорены» [2].

Розмови і чутки про царську грамоту, поширюючись на Україні, викликали занепокоєння заможних верств і породжували надію на краще в голоти. Найактивніше реагувало Запо-

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 35, арк. 1—6.
[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 95.

рожжя. Запорозька голота скинула кошового Пашка з його «уряду» і знову обрала Якова Барабаша, який встановив тісні зв'язки з полтавським полковником М. Пушкарем. Яків Барабаш і Мартин Пушкар очолили опозицію середньої старшини проти політики старшинсько-шляхетської верхівки, спрямованої на відрив України від Росії.

3. Виступи народних мас проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки

Опозиція середньої старшини на чолі з Мартином Пушкарем і Яковом Барабашем щодо внутрішньої і зовнішньої політики шляхетсько-старшинської верхівки знаходила найактивнішу підтримку серед широких народних мас України. До Пушкаря на Полтавщину у великій кількості збиралися незадоволені. Це були, головним чином, селяни, які виступали проти посилення феодально-кріпосницького гніту. Серед незадоволених було багато бездомних і безземельних наймитів, які працювали в маєтностях козацької старшини, монастирів і феодальної знаті, а також чимало «гультяїв» (робітних людей) з гуралень і буд. Тільки в одному загоні сотника Зеленського налічувалося близько 1,5 тис. наймитів і робітних людей з різних промислів [1].

Біднота, експлуатована пануючим класом, мріяла помститися своїм гнобителям. В пам'яті народній зберігалися спогади про визвольну війну 1648—1654 рр., весь тягар якої народні маси винесли на своїх плечах, а результатами якої скористалася козацька старшина і насамперед шляхетсько-старшинська верхівка. Озброєні лише рогатинами, косами і киями [2] прибували повстанці на Полтавщину, щоб боротися проти соціальної несправедливості, за кращу долю. З них Пушкар організував піхотний полк. Голота, з якої він складався, називалася дейнеками [3]. Літописець Величко, виявляючи свою класову тенденційність, характеризував дейнеків як розбійників. «Которій то полк, — писав він, — мало в себе имел товариства з добрим христіянським сумленієм, и оружіем до войни приличним; но тилко з рогатинами, косами и кіями, и из середцами до убійства и разграбленія именій людских готовими» [4]. Убивцями і грабіжниками називали повстанців представники пануючого класу України [5].

Виступаючи проти Виговського, М. Пушкар і його сподвижники заручилися підтримкою Запорожжя. Загони запорожців зміцнили лави повстанців своєю організованістю і військовою

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 411; АЮ и ЗР, т. XV, № 4, стор. 175.

[2] «Летопись Величка», т. I, стор. 328.

[3] Дейнека по-турецьки — людина, озброєна кієм.

[4] «Летопись Величка», т. I, стор. 328.

[5] АЮ и ЗР, т. IV, № 39, стор. 51, № 66, стор. 119; т. XV, № 4, стор. 175.

дисципліною. За свідченням літописця, «запорожци всему Пушкаревому доношенію повєривши, и сами наперед того отчасти проведавши же, Виговскій до измени государю московскому, а до пріязни поляком склоняется, приклонилися ласкаве до Пушкарового желанія; и яко Виговского от любви своея отринули, так и войска своего, на помоч против Виговского Пушкареве, до шестисот доброго товариства з полковником их Яковом Барабашем, зараз в Полтаву прислали» [1]. Серед повстанців було чимало людей, які, рятуючись від феодально-кріпосницького гніту, повтікали з Росії [2]; вони брали активну участь у боротьбі українських народних мас проти внутрішньої і зовнішньої політики шляхетсько-старшинської верхівки.

Для придушення повстання Виговський направив Ніжинський і Чернігівський полки, але при наближенні до Полтави серед козаків цих полків почалося заворушення. Вони відмовилися підняти руки на своїх братів. Зрозумівши, що в боротьбі проти повстанців під проводом Пушкаря важко буде знайти підтримку серед рядового козацтва, Виговський вирішив використати наймані військові частини.

25 січня 1658 р. Виговський надіслав проти повстанців загін іноземного війська, що складався з волохів, сербів, яничар, і козацьке охоче військо [3] під начальством Івана Сербина і Богуна [4]. Загальна кількість війська дорівнювала, за одними відомостями, 1,5 тис. чоловік, за іншими, — лише самих сербів було стільки ж [5]. Спочатку загін вирушив за р. Ворсклу і намагався спалити Опішню, але його від міста відігнали [6]. Далі загін пішов на Полтаву, намагаючись несподівано напасти на місто і захопити Пушкаря [7], але збився з дороги. Розвідка до-

---

[1] «Летопись Величка», т. I, стор. 317.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 96.

[3] Козацьке наймане військо.

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 55, стор. 91; т. VII, № 78, стор. 223—224; т. XV, № 2, стор. 3—4, 64, 82, № 6, стор. 269; «Летопись Грабянки», стор. 165; С. Величко, Сказание о войне казацкой с поляками, К., 1926, стор. 178.

[5] І. Крип'якевич, Серби в українському війську 1650—1660 рр., ЗНТШ, т. 129, Львів, 1920, стор. 81—93.

[6] Лист М. Пушкаря від 19 лютого 1658 р., АЮ и ЗР, т. XV, стор. 3—7, 32—34; т. IV, № 55, стор. 91.

[7] Про підготовку першого нападу Виговського на Полтаву докладно розповів через півроку на допиті Іван Сербин, який, беручи участь в поході Данила Виговського на Київ (серпень 1657 р.), потрапив в полон до київського воєводи. Сербин розповів, що зимою 1657/58 р. татарський мурза Карач-бей з загоном у 600 чол. прибув до Чигирина, щоб укласти договір з гетьманським урядом. Угоду було укладено і скріплено присягою гетьманського уряду і шеретованням татар. Після цього гетьман наказав з'їхатись на раду всім полковникам. Але М. Пушкар на раду не поїхав, він разом з запорожцями вимагав скликання повної ради і обрання нового гетьмана. «И учел де он Пушкарь, — говорив далі Сербин, — збирать козаков и чинить бунт. И гетьман де, послышев его Пушкарев завод, что он бунт заводит, велел ему Ивану Сербину да Ивану Богуну с войсками своими итти и стать под Полтавою, для того чтоб болши того Пушкарь бунтов не заводил и казаков не збирал. И они де полковники, пришод, стали под Платавою и хотели зимовить. И Пушкарь

несла М. Пушкарю про наближення загону. 27 січня Мартин Пушкар і Яків Барабаш на урочищі Жуків Байрак несподівано напали на іноземців і дощенту їх розгромили. Триста чоловік було вбито, а решта повтікала [1].

На час виступу Пушкаря з Полтави антифеодальний рух на Україні розгортався все з більшою силою; дейнеки нападали на маєтки козацької старшини, монастирів, наводячи жах на пануючий клас.

Посилення антифеодального руху на Україні дуже тривожило старшинську верхівку і гетьмана Виговського. 25 січня гетьман писав путивльському воєводі, що в зв'язку з «свавільством» Мартина Пушкаря він не може поїхати до Москви і відкладав поїздку на той час, коли разом з Лісницьким приборкає заворушення [2].

17 січня 1658 р. до Лубен прибув царський посол Богдан Хитрово, який розіслав козацькій старшині запрошення на раду в м. Переяслав. Сам він прибув в Переяслав 25 січня. 30 січня тут зібрались родичі гетьмана, вище духовенство, в тому числі і новообраний митрополит Діонісій Балабан [3].

Царському представникові і всім, хто з'їхався на раду, досить довго довелося чекати гетьмана. Лише через тиждень, 7 лютого, він прибув з обозним, суддею, полковниками, сотниками, отаманами, осавулами і «черню» [4], тобто рядовими козаками. Так визначав склад Переяславської ради у своєму повідомленні Богдан Хитрово. Проте в дійсності рада, яка зібралася в Переяславі, була не тільки не «чорною», але навіть не широкою військовою, а лише старшинською. «Которая рада в Переясловлю была, — підкреслюється в літопису Самовидця, — тилко на оную полковники з сотниками и з іншою старшиною зъехалися, оприч черне...» [5]. Цю раду як старшинську характеризували у Москві і посли Мартина Пушкаря. «Та де рада, — говорили вони, — что была в Переясловле, была неполная, ...и на гетманство де его Ивана обрали не всем войском и булаву ему не давывали, а дал ему Ивану Выговскому булаву околничей и оружейничей Богдан Матвеевич сам, а не полковники и не чернь» [6].

Окольничий Богдан Хитрово запрошував Мартина Пушкаря прибути на раду і спеціально послав до нього свого посланця.

де, собрався с своевольники, на них напал и их побил, и з бою де пришли они к гетману Ивану Выговскому в Чигирин» (ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 625—638; надруковано в АЮ и ЗР, т. XV, № 6, стор. 263, 268—269, 278).

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 55, стор. 91; т. VII, № 78, стор. 223—224; т. XV, № 2, стор. 32, 64.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 53, стор. 88—89.

[3] Там же, № 53, стор. 88—89; № 58, стор. 100.

[4] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 16—18; т. VII, № 74, стор. 199.

[5] «Летопись Самовидца», стор. 52.

[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 50.

Прочекавши деякий час, він вдруге послав до нього якогось Марка Бурцева з проханням негайно прибути на раду, обіцяючи «которые буде неправды в войску запорожском от гетмана от Ивана Выговского и от старшины учинены, и ты б те их неправды объявил всей старшине и черни на раде перед нами Богданом Матфеевичем Хитрово с товарыщи, и междоусобія б и кровопролитія меж православными христіяны не всчинал»[1]. Гетьман Виговський і генеральна старшина послали в Полтаву до М. Пушкаря уманського полковника М. Ханенка, який передав йому запрошення прибути на раду[2]. Але Пушкар так і не прибув. В листі до путивльського воєводи Григорія Зюзіна[3] він пояснював, що уже зовсім зібрався їхати до Переяслава, але в Гадячі одержав з Полтави лист і словесне попередження від Юрія Хмельницького про зраду Виговського, який ніби домовився з шляхетською Польщею і татарами спільно виступити проти Росії і тієї старшини, яка залишилася вірною заповітам Богдана Хмельницького. Пушкар попереджав Хитрово, що Виговський «городы наши Украиные, взятьем и огнем хочет разорить всю Украину, а потом на рать е. ц. в.» Запевняючи царського посла про свою готовність дати відсіч зраднику Виговському, він повідомляв також, що на його заклик прибудуть 10 тис. запорожців і всі козаки та голота Полтавського полку[4]. Мартин Пушкар запрошував Хитрово прибути до Лубен або до Миргорода, а для повідомлення про зраду Виговського послав до Москви посольство на чолі з Петром Яковенком[5].

В Москві посли розповіли, що Іван Виговський та його прибічники укладають угоду з Карач-беєм, щоб спільно напасти на «городы украинные, которые присягли в. ц. в. вечно служить правдою»[6]. В листі до царя Пушкар скаржився, що він не зміг прибути до Переяслава на раду через зрадницькі дії Виговського, загони якого перетяли всі шляхи на Переяслав. За таких умов він навіть не зміг послати послів до Богдана Хитрово, бо їх перехоплював миргородський полковник і відсилав до Виговського[7].

Рада зібралася 7 лютого 1658 р. На початку ради Виговський відмовлявся від булави, вболіваючи, що через намови його ворогів цар ставиться до нього з недовір'ям і в самому козацькому війську є багато незадоволених ним[8]. Прихильники Виговського умовляли його залишитися гетьманом. Вони запев-

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 16.
[2] Там же, стор. 16, 49.
[3] Лист датовано 6 лютого, а Переяславська рада відбулася 7 лютого. Текст листа див. АЮ и ЗР, т. IV, № 57, стор. 93.
[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 57, стор. 93.
[5] Там же; т. XV, № 2, стор. 3—8.
[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 5, 15.
[7] Там же, стор. 32.
[8] Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн. 1, т. II, стор. 332.

няли московського посла в його вірності царському урядові [1]. Артистично провівши церемонію відмовлення від гетьманства, Виговський зробив вигляд, що він змушений виконати прохання старшини, і дав згоду залишитись гетьманом. Так освітлювався хід Переяславської ради в реляції Хитрово і розповіді Івана Сербина [2] в Розрядному приказі.

Але перш ніж підтвердити гетьманство Виговського, царський представник зажадав від нього і старшини згоди з деякими вимогами царського уряду, які, по суті, обмежували політичну автономію України. На Переяславській раді розглядалося питання про воєвод, які мали бути, крім Києва, ще в Чернігові, Ніжині, Переяславі [3], а також в Білій Церкві, Корсуні, Полтаві, Миргороді [4]. Намагаючись довести, що воєводське управління не приведе до втручання у внутрішні справи України, царський посол підкреслював, що воєводи з ратними людьми будуть виконувати лише військові функції (будувати і укріплювати фортеці), а гетьман з козацькою старшиною управлятимуть козацтвом і всяку розправу чинитимуть по «войсковому праву». Міста й надалі зберігатимуть самоуправління з виборними війтами і бурмистрами [5]. Ставилось також питання про збір частини податків (подимне і з оренд) у військову скарбницю для утримання козацького війська, царських ратних людей та на інші військові потреби [6].

Звичайно, козацька старшина була невдоволена цими вимогами царського уряду, але, знаючи, що за призначення воєвод були широкі верстви населення, примушена була погодитись на це. Царський уряд також поставив вимогу про скасування козацтва в Білорусії (в Старому Бихові і в Чаусах) [7], що випливало з класових інтересів царизму, бо розширення території з козацьким устроєм могло вилинути на виникнення його і в суміжних з Росією районах. Від імені царського уряду Хитрово зажадав, щоб гетьманський уряд надіслав Швеції ультиматум про примирення з Росією, а в разі відмови останньої він зобов'язався розірвати з нею добросусідські відносини. Хитрово також повідомив гетьмана про рішення царського уряду розпочати весною війну з Польщею, яка не виконувала Віленської угоди, і пропонував йому активно до неї готуватися. Всі ці вимоги були прийняті старшиною і Виговським. За деякими да-

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 17.

[2] Там же, № 2, стор. 17—18; № 6, стор. 269—270.

[3] Наказ послу до гетьмана Війська Запорозького Б. Хитрово, АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 94; т. XV, № 3, стор. 149—151, 159.

[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 575; АЮ и ЗР, т. IV, № 61, стор. 110; т. VII, № 70, стор. 191—194.

[5] Грамота царя М. Пушкарю, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 306; наказ послу до гетьмана Війська Запорозького Б. Хитрово, АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 94—95.

[6] АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 94—95.

[7] Там же, стор. 96.

ними, Хитрово дав обіцянку підтримати гетьманський уряд Виговського в Москві і допомогти йому в боротьбі з Пушкарем і дейнеками [1]. Гетьман дав згоду незабаром прибути до Москви [2]. Російські дипломати покладали великі надії на приїзд гетьмана до Москви, вважаючи, що тут вдасться вирішити ряд питань в напрямі, бажаному для царського уряду.

В соборній церкві Переяслава гетьман і старшина присягнули на вірність царю і боярин Хитрово вручив Виговському булаву, бунчук і царську грамоту на гетьманський «уряд» [3]. Виговський вважав, що влада його остаточно зміцнена. В листах до царя він підкреслював, що гетьманство йому вручено «доброволною и общею радою панов полковников и всея старшины и черни» [4].

Після закінчення ради 18 лютого Хитрово виїхав з Переяслава. Хоча Переяславська рада знову підтвердила гетьманство Виговського, Пушкар і його прихильники не визнавали її законною, доводячи, що на ній не було запорозького війська, городових козаків і всієї «черні» [5]. Запорожці і прихильники Пушкаря пропонували скликати нову раду в Лубнах [6].

Цю раду як старшинську характеризував і сучасник тих подій Роман Ракушка-Романовський, автор літопису Самовидця. Він вважав, що вирішальну роль на раді відігравала шляхетсько-старшинська верхівка, яку підтримав і царський посол. Щодо козацького війська, то воно в цілому і зокрема запорожці були проти обрання Виговського гетьманом, але останній «боярина словами лестивыми, яко и подарунками уконтентовавши, до того повернул, же оному гетманство подтвердил в Переяславлю» [7]. Представники запорозького козацтва М. Стринджа та інші, які перебували у М. Пушкаря, продовжували розсилати листи по всіх полках, закликаючи зібратися на раду в м. Лубни [8].

Щоб примирити ворогуючі сторони, Б. Хитрово зустрівся з Пушкарем і його прихильниками. Зустріч відбулася в Лубнах [9], де М. Пушкар знову присягався у вірності Росії і навіть, як доносив Хитрово царю, «своевольное войско роспустил» і обіцяв припинити заворушення [10]. Хитрово також мав розмову з М. Стринджею і вимагав, щоб останній не тільки припинив заворушення, але й вплинув на Мартина Пушкаря і Якова

---

[1] «Архив ЮЗР», ч. третья т. VI, стор. 366.
[2] АЮ и ЗР, т. XV, № 6, стор. 269—270.
[3] Там же, № 2, стор. 17—18.
[4] АЮ и ЗР, т. VII, № 63, стор. 181.
[5] Там же, стор. 49—50, 91—92; «Акты Западной России», т. V, № 52, стор. 101—102.
[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 17—18.
[7] «Летопись Самовидца», стор. 52—53.
[8] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 18 20.
[9] «Летопись Самовидца», стор. 53.
[10] АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 102; т. VII, № 74, стор. 199.

Барабаша. Проте боярин Хитрово не довіряв твердо жодній з ворогуючих сторін, вважаючи, що у такій складній ситуації необхідна обережність. Ведучи переговори з М. Пушкарем, він тримав для охорони Ірклиївський полк на чолі з полковником Матвієм Патцкевичем [1].

В народі точилися розмови про те, що коли б полковник Пушкар і все козацьке військо підтримало Виговського на Переяславській раді, то останній відмовився би присягати на вірність російському уряду. Але й тепер, коли Виговський силою обставин змушений був присягнути на вірність Росії і прийняти всі вимоги царя, вірити йому не можна, бо він хоче «итти сложась с ордою и с ляхами, и с войском, которые под ними, на государевых людей и на городы, и иные полковниковы городы, которые по государеву указу ведает он, Выговской разоряет» [2]. Мартин Пушкар у своїх листах до царя теж підкреслював, що Виговський з своїми прихильниками ще до Переяславської ради зрадив Росію, домовляючись з польським і шведським урядами спільно придушити на Україні заворушення, захопити Київ, вигнати царських воєвод з ратними людьми і визнати Україну залежною від шляхетської Польщі та Швеції [3].

Рішення Переяславської ради не могли задовольнити ні широкі народні маси, ні опозицію середньої старшини на чолі з Мартином Пушкарем і Яковом Барабашем, тому заворушення на Україні не припинялися, виливаючись в окремих місцях в антифеодальні виступи і повстання. Так, після Переяславської ради відбулися антифеодальні виступи в Чигиринському і Миргородському полках. Їх очолювали запорожці під проводом отамана Івана Донця. Загін запорожців на чолі з Іваном Донцем прибув на Полтавщину для участі в раді, скликання якої в Лубнах вимагали Запорожжя і старшинська група, очолювана Мартином Пушкарем. Коли запорожці зупинилися в м. Лохвиці, до них приєдналося кількасот «гультяїв». Пройняті антифеодальними настроями, «гультяї» вчинили напад на маєтки феодалів в Чигиринському полку [4]. Через деякий час за згодою з Мартином Пушкарем загін Івана Донця розташувався на постій в Чигиринському полку до весни, мотивуючи це тим, що весною буде скликана рада на урочищі Солониця [5].

В умовах швидкого розгортання заворушень Пушкар і Барабаш не могли стояти осторонь і намагались спрямувати

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 102.

[2] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 27.

[3] Там же, стор. 30—31; про це див. також лист миргородського полковника С. Довгаля путивльському воєводі Г. Зюзіну, АЮ и ЗР, т. IV, № 60, стор. 106—107.

[4] «Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных», т. I, М., 1844, стор. 12—13, 62.

[5] АЮ и ЗР, т. IV, № 61, стор. 107—111; т. VII, № 76, стор. 206, 211, 213—214, № 78, стор. 223—224.

народний гнів проти шляхетсько-старшинської верхівки та її ставленика Виговського. Ще на початку березня М. Пушкар, об'єднавши Полтавський полк, в складі якого було багато дейнеків, із запорожцями на чолі з Барабашем, вирушив на Миргородщину, де вже розгорталося повстання [1].

Миргородський полковник Г. Лісницький, дізнавшись про рух війська М. Пушкаря і Барабаша і не покладаючись на своїх полчан, з невеликою частиною війська втік до Лубен, залишивши наказним полковником Леська Козла. 9 березня миргородці скинули його з полковництва і обрали козака Степана Довгаля, який почав розсилати в усі міста Миргородщини відозви («бунтовные листы») [2].

Не давши бою під Лубнами, повстанські війська відійшли до Лохвиці. Гетьманське військо під начальством Г. Гуляницького, яке тут стояло, без бою відступило на Глинське і далі на Ніжинщину. З Миргородщини повстання поширилося на все Подніпров'я. Його очолювали Іван Донець, Михайло Стринджа, Степан Довгаль, Іван Безпалий та Іван Іскра, про якого Виговський писав, що він «большой у тех бунтов был поджогою» [3]. Керівники повстання мали найтісніший зв'язок з Мартином Пушкарем і Яковом Барабашем. Є відомості, що Мартин Пушкар послав на Запорожжя свого старшого сина, щоб підняти всю запорозьку голоту проти гетьмана [4].

Виговський скаржився в Москву, що після від'їзду Богдана Хитрово Мартин Пушкар і Яків Барабаш не припиняли «свавільства» і «снявся меж себя на здоровье наше и всей старшины, также на жены и на дети и пожитки почали наступать» [5]. Вони розсилали в усі міста України листи, в яких ніби за згодою царського уряду закликали всіх козаків, кінних і піших, боротися проти гетьмана та його прихильників, деяких з них убивати, а деяких відсилати до Москви і далі до Сибіру [6].

Населення дуже активно реагувало на ці заклики і, як повідомляв гетьман в Москву, «изо многих де городов к нему Мартину идут многие люди самоволцы» [7]. Щоб поширити повстання, його керівники, особливо І. Донець, знаючи царистські настрої народних мас, намагалися привабити їх царським іменем, доводячи, що незабаром їм на допомогу буде надіслано

---

[1] «Летопись Величка», т. I, стор. 328.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 58, стор. 102, № 60, стор. 106, № 63, стор. 112; т. VII, стор. 212—213; т. XV, № 2, стор. 41—42.

[3] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 219; подібну характеристику давав йому і Мефодій Филимонович (див. АЮ и ЗР, т. XV, стор. 451—456).

[4] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 214—216.

[5] Там же, № 72, стор. 196.

[6] АЮ и ЗР, т. VII, № 78, стор. 224, № 79, стор. 233, 236; т. IV, № 59, стор. 105, № 66, стор. 119; т. XV, № 2, стор. 62; «Летопись Величка», т. I, стор. 317—318.

[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 233—236.

царем військо в кількості 40 тис. ратних людей, а також гармати і прапор[1].

Пануючі верстви були дуже занепокоєні розгортанням народних заворушень[2]. Гетьман відклав свою поїздку до Москви, мотивуючи напруженим становищем в країні. Загострювалася також і міжнародна обстановка. Гетьманський уряд одержував повідомлення, що Польща і Швеція домовляються про укладення угоди, спрямованої проти Росії[3]. Надходили вісті, що турки і татари збираються напасти на Україну[4].

Тимчасом повстання охоплювало все більшу територію. Понад 20 тис. повстанців зосередилось в Миргороді, Полтаві, Лубнах, Лохвиці, Гадячі, Зінькові, Ромнах. Вони називали себе козаками і відмовлялися відбувати будь-які повинності. Не припинялись заворушення і на Запорожжі, куди весь час прибували незадоволені. Козацька голота замість Пашка обрала отаманом свого прихильника Шекурку[5] і стала готуватися до нового походу на Чигирин проти гетьмана Виговського і його поплічників. Таким чином, у боротьбі проти шляхетсько-старшинської верхівки запорозька голота об'єдналася з «чернью» городовою.

Повстання носило яскраво виражений антифеодальний характер. Повстанці нападали на маєтки українських феодалів[6], помщаючись за тяжке гноблення і знущання. Повстанці на чолі з Іваном Донцем напали на маєтки зятя Виговського шляхтича Івана Богклевського в с. Жабках на Лохвиччині. Найактивніше діяли жителі самих Жабок, а також Бербеницьких і Шмиглянських маєтностей. Під час цього нападу було убито Богклевського, його дружину і лукомського сотника Солонину. Нещадною експлуатацією своїх підданих Богклевський викликав таку ненависть селян, що вони протягом кількох днів навіть не дозволяли його ховати[7].

20 березня повстанці зібрали раду, на якій було вирішено питання про похід на Чигирин і про з'єднання з полтавчанами. 27 березня вони вирушили на Кременчук, де до них приєдналася частина козаків на чолі з кременчуцьким сотником[8].

Продовжувались напади повстанців на маєтки феодалів

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 214—223.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 59, стор. 103—105; т. VII, № 76, стор. 217.

[3] Лист Павла Тетері до Виговського з Варшави, АЮ и ЗР, т. IV, № 59, стор. 104.

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 60, стор. 106; т. VII, № 76, стор. 207.

[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 214—216.

[6] АЮ и ЗР, т. VII, стор. 206—207, 215, 218—219, 222—224; т. IV, стор. 107, 112; «Архив ЮЗР», ч. третья, т. VI; «Летопись Самовидца», стор. 53; В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат, ЗНТШ, кн. II, т. 83, Львів, 1909, стор. 42.

[7] АЮ и ЗР, т. IV, № 63, стор. 112; т. VII, № 76, стор. 215, 218—220, № 78, стор. 222; т. XV, № 2, стор. 62.

[8] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 218.

в околицях Гадяча, в тому числі навіть на маєтки Юрія Хмельницького [1]. Вони нападали також і на маєтності Виговського [2].

Розгортання повстання викликало велику тривогу в українських урядових колах. 25 березня гетьманський уряд скликав у Чигирині надзвичайну раду [3], яка дала гетьманові особливі повноваження [4]. На раді було вирішено послати до царя посольство, яке мало домовитись про допомогу в боротьбі з повстанцями, а також просити царя вплинути на Мартина Пушкаря від «своеволства отстать» [5].

Проти повстанців гетьманський уряд послав Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський полки, але заворушення охопило і ці полки. У перших числах квітня 1658 р. п'ять сотень Ніжинського полку збиралися перейти до Пушкаря, але, довідавшись про це, гетьманський уряд винищив майже всіх учасників змови і лише 50 козакам вдалося втекти до пушкарівців [6]. У боротьбі проти повстанців Виговський намагався використати також і дипломатичні засоби. Він посилав своїх представників до Пушкаря з пропозицією припинити боротьбу, але останній, як скаржився Виговський, їх убивав [7]. Виговський також вирядив до Москви посольство на чолі з Лісницьким [8], Бережецьким і Богуном. Лісницький від імені гетьмана просив царя суворо наказати Пушкареві припинити повстання і діяти спільно з гетьманом. Посланці висловлювали певність, що Мартин Пушкар, одержавши царську грамоту, відійде від повстанців і стане на бік гетьмана. Вони доводили, що хоча всі заворушення і зв'язані з іменем М. Пушкаря, але тепер їх розмах викличе побоювання самого Пушкаря — представника козацької старшини, полтавського полковника, який «и рад бы усмиритца, да не может от того отстать, что сбивают его Стрынджа да Донец. А сверх того умножились своеволцы, и чаять того, что и ему Пушкарю от них быть убиту» [9].

Посли Виговського просили царя відрядити на Україну спеціальних комісарів для складання козацького реєстру в кількості 60 тис. чоловік згідно з «Статтями» Богдана Хмельницького. Виходячи з своїх класових інтересів, козацька старшина сама домагалася звуження козацького реєстру: «...и предь бы гультяем в казаки писатца было не вольно. А ныне де от тех гултяев болшой и мятеж учинился, потому что всяк назы-

---

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 61, стор. 110; т. VII, № 76, стор. 209, 212—213.
[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 233.
[3] Там же, № 76, стор. 206.
[4] М. Грушевський вважав, що ці повноваження зводились до дозволу закликати на допомогу татар (див. Історія України-Русі, т. X, стор. 149).
[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 206.
[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 35.
[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 234.
[8] АЮ и ЗР, т. IV, № 61, стор. 107—111; т. VII, № 76, стор. 206—220.
[9] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 213.

ваетца казаком»[1]. Проте царський уряд вагався, боячись невдоволення тих козаків, які не увійдуть до реєстру. Бояри запитували послів: «Не будет ли в Войску какова бунту... за то: которые козаки останутся за реистром, и учнут говорить, что они служили (давно) в Войску против непріятелей ровно, а ныне отставлены? И оттого в том не будет ли какіе помешки»[2]. У відповідь гетьманські посли запевняли, що боятись заворушень не доводиться, бо реєстрове військо залишиться досить численним і в його складі будуть лише старі заслужені козаки, а всі «гультяї» відійдуть[3]. Посли наполягали, щоб після оформлення реєстру регулярно виплачувалося «жалування» реєстровим козакам згідно з «Статтями» 1654 р.[4] Нарешті, царський уряд погодився на складання реєстру, доручивши догляд за цією справою боярину В. Б. Шереметеву[5], який згодом став київським воєводою[6]. Шереметеву було наказано з прибуттям до Києва запросити туди на нараду гетьмана з полковниками і остаточно домовитись про складання реєстру. Передбачалося записати до реєстру 60 тис. козаків, які вже давно служили у війську, а тих, хто перейшов у стан козаків з міщан і селян, повернути на попереднє становище[7].

Послів сповістили про те, що згідно з рішенням Переяславської ради 1658 р. будуть надіслані воєводи[8] в міста Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів, Миргород[9]. Гетьманські урядові кола, почуваючи себе непевно у зв'язку з заворушеннями на Україні, змушені були погодитись на призначення воєвод у найбільші міста[10], очевидно, сподіваючись, що обставини зміняться і зобов'язань можна буде не виконати. Про це свідчить гетьманський наказ послам до Москви. В статті другій цього наказу посланцям пропонувалося довести до відома царського уряду, що турецький султан запрошує гетьмана прийняти підданство Туреччини, обіцяючи за це козацькій

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 206.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 61, стор. 108; т. VII, № 75, стор. 201, № 76, стор. 208.

[3] АЮ и ЗР, т. VII, № 75, стор. 201.

[4] Там же.

[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 75, стор. 200—201; т. IV, № 61, стор. 111; т. XV, № 4, стор. 170. 191—195.

[6] В. Б. Шереметев став київським воєводою з червня 1658 р. (див. ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 461, 482—484, 487; АЮ и ЗР, т. XV, № 4, стор. 191). Він прийняв воєводство від В. А. Бутурліна, який був київським воєводою з 29 квітня 1659 р. (див. «Дополнение к III тому дворцовых разрядов», стор. 36), а перед ним був Федір Волконський (див. АЮ и ЗР, т. XV, № 3, стор. 118).

[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 75, стор. 202.

[8] Посилаючи воєвод на Україну, царський уряд весь час обгрунтовував це рішеннями Переяславської ради (див. ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 575).

[9] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 209.

[10] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 209; т. IV, № 61, стор. 110; т. XV, № 3, стор. 151, 159, 160—161, 163—166, 169—170, № 4, стор. 181.

старшині всякі вигоди, і що подібні пропозиції гетьман одержав від короля польського [1] і хана кримського.

Посли застерігали, що коли цар не примусить М. Пушкаря припинити заворушення, то цим скористаються зовнішні вороги. Як доказ цього вони повідомили, що шляхетська Польща послала військо під командуванням Дмитра Вишневецького під м. Меджибіж, а турки і татари, «розвоевав Мутьянскую землю и волоского владетеля согнав, стоят близко Украйны Малые Росіи; а куда их походу чаять того еще не ведомо. А опасенье де от них надобно держать не малое» [2].

Враховуючи це, царський уряд надіслав до Мартина Пушкаря посольство на чолі з Іваном Алфімовим (Олфімовим) [3]. В листі, переданому через посла, царський уряд докоряв М. Пушкарю за те, що його прихильник Михайло Стринджа розсилав по полках «смутные листы, бунтуючи войска запорожского всяких чинов людей, чтоб они съезжались на раду в Лубны; а ты полковник, ведая то все, от того их самоволства не унимал, и то учинил еси негораздо». Цар наказав Пушкарю без усяких заперечень виконувати вимоги гетьмана, розпустити військо і «бунтов никаких чинить не велеть, чтоб тому междоусобію непріятели христіянскіе не порадовались и злости какіе не учинили» [4]. З таким же наказом до Пушкаря були надіслані царські грамоти, одна — 6 квітня 1658 р. [5], друга — невідомо коли. В останній підкреслювалося: «и тебе б полковнику одно-лично то все отставать и жити с гетманом с Иваном Выговским в совете и в любви и в послушаніи, а Барабаша и Стрынжу и Ивашка Донца ни в чем не слушать, потому они вмещают бунтуючи темже, будто имеет рада быть о гетманском обиранье вновь по траве» [6]. Царський уряд послав указ також і на Запорожжя, в якому суворо вимагав, щоб запорожці «от самовольства отстали и бунтовать престали и вновь рокошу никакова не заводили, а были у тебя, гетмана, в послушанье» [7].

Незважаючи на те що в кінці березня вся східна Полтавщина, Миргородщина і Запорожжя були охоплені повстанням проти кріпосницької політики шляхетсько-старшинської верхівки, Пушкар і Довгаль не відмовлялися від дипломатичної боротьби, застерігаючи царський уряд щодо зрадницьких дій Івана Виговського. 27 березня 1658 р. з Путивля виїхало посольство від Полтавського і Миргородського полків. Від Мартина Пушкаря в Москву було послано 27 осіб на чолі з Іваном

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 210.
[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 207, 211, 217; т. IV, № 61, стор. 111.
[3] Статейний список Івана Алфімова про його перебування в Миргороді і Полтаві, АЮ и ЗР, т. VII, № 78, стор. 221.
[4] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 18; т. IV, № 62, стор. 112.
[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 73, стор. 197—198.
[6] АЮ и ЗР, т. IV, № 62, стор. 112.
[7] Там же, стор. 113.

Іскрою, Михайлом Степаненком і Марком Пушкаренком, від Степана Довгаля — 35 чоловік на чолі з Петром Ольшановським[1]. У квітні 1658 р. посольство прибуло до Москви. Посли знову обвинувачували Виговського у зраді і зазначали, що коли б проти нього не виступив Пушкар, він «московских людей давно бы сек»[2]. Посли говорили про неправомочність Переяславської ради 1658 р., бо вона відбулася без участі «черні» і тому була неповною. Той факт, що вибори гетьмана відбулися в місті, а вручення булави і військових клейнодів в церкві, розглядався як порушення звичаїв, бо з давніх часів гетьманів, полковників та іншу старшину Війська Запорозького обирали завжди в полі[3].

Посли скаржилися на «свавільство» старшинської верхівки і гетьмана Виговського, який щедро роздавав маєтності на Україні своїм поплічникам. Таких великих пожалувань, говорили вони, не дозволяв собі робити навіть Богдан Хмельницький. Вони обвинувачували уряд Виговського в порушенні давніх козацьких вільностей, в посиленні влади старшини.

Велике обурення в народі, доводили посли, викликали заходи Виговського і старшинської верхівки по збільшенню найманого війська з німців, сербів, ляхів і волохів. Ці найманці чинили козакам і посполитим численні кривди. Часто каральні загони найманців за наказом гетьмана знищували міста і села, «людей христианських стинали». Обвинувачуючи старшинську верхівку в зраді, посли підкреслювали, що Виговський і його старшинська група витрачають багато грошей на утримання найманого іноземного війська, замість того щоб давати їх на козацьке військо. Коли так продовжуватиметься і далі, то старшинська верхівка розорить країну, «ни во что Украину до остатку Малую Россию истеряют» і віддасть її в підданство іноземним державам[4]. Щоб уникнути цього, посли вважали за невідкладне завдання скликати повну раду за участю запорожців і обрати нового гетьмана.

Ця характеристика становища на Україні і діяльності уряду Виговського збігається з відомостями, які надходили у ворожий українському народові табір. Так, Беньовський у своїх донесеннях королю підкреслював, що уряд Виговського в обстановці недовір'я російського уряду і ворожого ставлення запорозьких і городових козаків почав шукати угоди з кримським ханом і його сюзереном турецьким султаном, щоб заполучити від них кілька тисяч татарського війська, яке стоятиме під Чорним лісом як особистий гарнізон гетьмана. Беньовський вважав, що Виговський, заручившись підтрим-

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 20—21.
[2] Там же, стор. 25.
[3] Там же, стор. 20—21, 89, 93.
[4] Там же, стор. 42, 46, 83, 91.

кою татарського війська, замінить небажаних йому полковників і покарає своїх ворогів. Взагалі, як сповіщав свій уряд Беньовський, Виговський замислив «тиранськи втихомирити і приборкати козаків». Зважаючи на всі ці обставини, Беньовський рекомендував королю «ковати залізо, поки гаряче» і всіма засобами домагатись відриву України від Росії [1].

У квітні 1658 р. уряд Івана Виговського своїми діями підтвердив обвинувачення запорожців і М. Пушкаря, закликавши собі на допомогу найлютіших ворогів українського народу — кримських татар [2]. Переговори між Виговським і кримським ханом закінчились успішно. Хан прислав гетьману допомогу. В середині квітня велике татарське військо на чолі з Карач-беєм вторглося на Україну [3]. Хорольський сотник 22 квітня повідомляв миргородського полковника Степана Довгаля, що «перевозятца де... орда на трех перевозах Днепр реку многіе люди». Козак Остап Зеленський, який приїхав у Миргород, теж розповідав, що татари у великій кількості переправляються через Дніпро під м. Кременчуком і с. Максимівкою [4]. Виговський та його прихильники влаштували татарам урочисту зустріч на березі р. Ірклія[5].

Іван Виговський, переслідуючи вузькокласові інтереси, зрадив український народ, уклавши з татарами союз і віддавши їм на поток і пограбування міста і села України. У листі до свого батька Виговський повідомляв, що йому вдалося заручитися найактивнішою підтримкою кримських татар: «Карач-бей 40000 доброй орды утре преправить, которы от меня не пойдет хотя целый год. Нуродын салтан с 50000 стоит против Полтавы»[6]. М. Пушкар же, який з усіх кінців Полтавщини одержував вісті про переправу татар на лівий берег Дніпра[7], визначав кількість татарського війська 40 тис. чоловік[8].

Є всі підстави вважати, що Виговський в цей час заручився підтримкою і шляхетської Польщі, яка збирала свої сили для походу на Україну[9]. Про зв'язки Івана Виговського з татарами і шляхетською Польщею повідомляли київського

---

[1] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 223—225.

[2] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 5; А. Барсуков, Род Шереметьевых, кн. V, СПб., 1888, стор. 6.

[3] Про це див. АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 98—104, 110—112; «Летопись Величка», т. I, стор. 318.

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 64, стор. 114; «Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных», т. I, стор. 63.

[5] «Летопись Самовидца», стор. 53. Свідчення літопису Самовидця особливо цінні, бо Роман Ракушка-Романовський був учасником цієї зустрічі.

[6] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 234; т. XV, № 3, стор. 133—137.

[7] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 71—79.

[8] Там же, стор. 69.

[9] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 262—263.

воєводу Андрія Бутурліна київський полковник Павло Яненко-Хмельницький, міщани і «всяких чинов» київські та інших міст люди[1]. Війська шляхетської Польщі зосереджувалися біля Горині, готуючись до походу на Україну[2]. Важливі відомості 19 травня подавав із Терчиці паволоцький полковник Михайло Суличич. Він попереджав, що за згодою з Виговським польсько-шляхетські війська в кількості 20 тис. чоловік збираються під Збаражем і Дубнами[3]. У листі до київського воєводи Андрія Бутурліна М. Суличич, прямо говорячи про зраду гетьмана Виговського, радив воєводі допомогти Пушкареві в боротьбі проти нього, тому що «подлинно ляхи приходять на нас с ордою»[4].

Про зраду Виговського стало відомо і широким масам українського населення. В народі ширилися чутки про те, що Виговський з ордою і ляхами збирається напасти на «Пушкаренков полк, и как то учинит, и шведам итти на Київ, а как Київ возмут, и им итти на государевы городы» і, навпаки, що Пушкар служить цареві вірно, «никакіе шатости нет и впредь не будет; а как де полковника гетман изведет, быть худу болшому»[5]. Жителі різних міст і містечок в розмові з под'ячим Байбаковим, який в лютому—березні 1658 р. перебував на Україні, висловлювали свою ненависть до представника феодальної верхівки Івана Виговського. Так, жителі Путивля Спиридон Дмитров і козак Петро Яковенко говорили, що «гетман человек неправдивой, что он ни говорит и присягает, тому нечему верить, а запорожскіе черкасы и чернь вся приклонилась к Пушкаренку»[6].

Про ненависть українських народних мас до Виговського знали і в Польщі. Про це, зокрема, доносили королю маршалок коронний Юрій Любомирський[7] і Беньовський[8].

Вдаючись до крайніх заходів у боротьбі з народними заворушеннями, Виговський продовжував блокаду Запорожжя. Він заборонив привозити туди будь-які харчові припаси. На кордонах Запорожжя були поставлені полки Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький і Ірклиївський, які мали наказ кожного, хто пробиратиметься на Запорожжя, хапати і карати на смерть[9].

У березні 1658 р. населення всієї Полтавщини було охо-

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 258—259; АЮ и ЗР, т. IV, № 65, стор. 116—118; т. XV, № 3 стор. 133.
[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 65, стор. 117—118; т. XV, № 3, стор. 139.
[3] АЮ и ЗР, т. XV, № 3, стор. 139.
[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 65, стор. 118; т. XV, № 3, стор. 133—138.
[5] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 27—28.
[6] Там же, стор. 23.
[7] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 258.
[8] Там же, стор. 221—226.
[9] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 84, 90—96.

плене панікою. Люди не спали ночами, боячись нападу гетьманського війська. Поширювались чутки про те, що Ніжинський і Прилуцький полки зруйнували с. Будківку і вирушили до м. Глинського. Зростала загроза, що гетьманські полки перейдуть за р. Хорол і почнуть руйнувати «полковников край и Миргород сечь и жечь»[1]. Загін Виговського з'явився під Гадячем, щоб захопити і «покарати на горло» полковника Пушкаря, але останній дощенту розгромив цей загін. Провідник, який їхав з царським послом Байбаковим, розповідав, що Виговський вихвалявся, «как Пушкаря полковника под себя подклоню, а иных де побью, и после де того буду с московским государем войну иметь»[2]. Мартин Пушкар по всій Полтавщині поширював відозви, в яких закликав бути напоготові, шоб дати відсіч військам Виговського і його спільникам татарам[3].

До царського уряду одне за одним прибували посольства від Пушкаря і Виговського і доводили свою точку зору. Протягом квітня в Москві перебувало два посольства від Пушкаря і два від Виговського. Обвинувачення посла від М. Пушкаря[4]— Івана Іскри спростовували гетьманські посольства Григорія Лісницького і Прокофія Бережецького. Щоб розібратися у цій складній ситуації, царський уряд у свою чергу в кінці квітня послав на Україну нове посольство на чолі з стольником Іваном Апухтіним. 1 травня Апухтін прибув до Чигирина[5].

Знаючи про зв'язки Виговського з шляхетською Польщею, царський уряд, щоб не допустити відриву України від Росії, був готовий піти на певні поступки українській козацькій старшині. Це виявилося в тому, що їй було запропоновано обрати своїх представників на посольський з'їзд, що мав незабаром відбутися, при цьому підкреслювалось, що вони братимуть таку ж участь, як і представники Росії. У царській грамоті зазначалося, що ніби за проханням козацької старшини в Ніжин, Чернігів, Миргород, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву[6] незабаром мають прибути воєводи, які відатимуть лише військовими справами: «...ведати им городовые крепости, и осады, и осадных людей, и оберегать от непріятельских приходов»[7].

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 24, 26—27.

[2] Там же, стор. 25—28.

[3] Там же, стор. 29.

[4] «Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных», т. I, стор. 63—64.

[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 225, 233.

[6] Воєводами були призначені: ніжинським — С. Б. Бутіков, чернігівським — А. Я. Дашков, білоцерківським — Г. П. Сафонов, корсунським — А. Ф. Болтін, миргородським — М. О. Полєнов, полтавським — О. П. Чиріков (див. ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 256, 263, 265, 269, 290, 302—304, 315, 325, 416—418; ч. II, арк. 561, 583, 585; АЮ и ЗР, т. XV, № 3, стор. 149—151, 159, 166).

[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 228, 233.

У зв'язку із збільшенням числа воєвод особливі завдання були покладені на київського воєводу, який мав стати ніби намісником царя на Україні і відігравати керівну роль у всій воєводській адміністрації. Гетьман і полковники були зобов'язані повідомляти його про всі важливі справи. Передбачалося, що він матиме цілий штат «вестовщиков» (розвідників). Усім воєводам на Україні було наказано надалі не вирішувати ніяких важливих справ без відома київського воєводи, тому що цар «всякие свои государевы дела положил на нем»[1].

Найважливіше місце в переговорах Виговського з Апухтіним відводилося подіям, зв'язаним з повстанням на чолі з Мартином Пушкарем і Яковом Барабашем[2]. Виговський скаржився, що царський уряд не вживає заходів для придушення повстання і своєю нерішучістю дає привід Мартину Пушкарю поширювати чутки, що ніби царський уряд співчуває його діям[3] і збирається прислати йому на допомогу 40 тис. війська. Виговський відверто заявив, що, оскільки йому ні на кого сподіватись, він заручився допомогою кримського хана, який прислав йому військо чисельністю в 40 тис. чоловік. Він загрожував: «Мне де болши того на себя ждать и тем самоволцом терпети не мочно, а иду де сам на них войною, ту своеволю скоротить»[4]. Апухтін не радив Виговському без дозволу царя посилати військо проти Пушкаря і рішуче відкидав його твердження, ніби цар послав повстанцям військо, гармати і прапори[5].

Але Виговський посилено готувався до походу. У перших числах травня татари мали виступити в похід на Запорожжя і Полтавщину[6]. Гетьманський уряд готував їм для переправи через Дніпро пороми і збирав для них стацію з населення Правобережної і Лівобережної України. За планами гетьманського уряду удару проти полтавських і ніжинських повстанців передбачалося завдати по трьох напрямках: з Ніжина мав виступити Ніжинський полк, з Кременчука — татари, з Бужина та Максимівки — гетьманські війська з артилерією на чолі з Виговським[7].

Готуючись до походу проти повстанців, Виговський доручив Феодосію Томкевичу і Павлу Тетері завершити переговори

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 580, 490—492. До речі, послати воєвод у вищезазначені українські міста в той час так і не вдалось у зв'язку з розгортанням повстань. Прибувши до Путивля, вони довго чекали дозволу поїхати за своїми призначеннями, але згодом одержали наказ повернутися назад до Москви (див. ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 425—428).

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 233.

[3] Там же, стор. 234, 237.

[4] Наказ стольнику Івану Апухтіну та його статейний список, АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 234—235.

[5] Там же, стор. 233—234, 236.

[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 71—72.

[7] М. Грушевський, Історія України-Русі, т. X, стор. 151.

з шляхетською Польщею про надання військової допомоги і підписання умов, на яких Україна мала увійти до складу шляхетської Польщі[1].

4 травня Іван Виговський вирушив з Чигирина проти пушкарівців. За його наказом протягом всього цього походу (а він тривав понад місяць) Апухтін знаходився в Чигирині на становищі заарештованого, не маючи права покидати місто[2]. На допомогу Пушкарю, як доносила Виговському його розвідка, із Запорожжя вирушили загони козаків на чолі з Барабашем, які, перейшовши Потік і Омельник, наближалися до Кременчука, щоб в районі Максимівки з'єднатися з повстанськими частинами М. Пушкаря[3]. Аналізуючи ці події, літописець підкреслював: «которим посилком Запорожским он Пушкар змоцнившися, к тому найбарзей полк свой Полтавскій меючи, люд военній добрій и достатній, тим болше возвеличился, и свои, на згубу себе и Полтави, против Виговского поднесл роги»[4].

Мартин Пушкар, добре розуміючи всю складність боротьби проти шляхетсько-старшинської верхівки, яка заручилася допомогою шляхетської Польщі і кримських татар, ще в кінці квітня звернувся до царя і воєвод найближчих російських міст з проханням подати негайну допомогу. З цією метою він послав до Москви посольство у складі козаків Дем'яна Гуджола, Павла Волошина, Лаврина Сахненка і Михайла Бута, який, перебуваючи в недалекому минулому в полоні у Карач-бея, був безпосереднім свідком переговорів Виговського з татарським мурзою про допомогу в боротьбі проти повстанців. У листі до белгородського воєводи Хілкова Пушкар повідомляв про переправу татар на сокирнянському та максимівському перевозах і просив подати допомогу, щоб захистити вірні царю українські міста і села[5]. Через деякий час з цією ж метою було послано до Москви нове посольство на чолі з Кирилом Пушкаренком і Данилом Якименком. Посольство повідомило, що татари з Виговським переправилися на лівий берег Дніпра під Чигирин-Дібровою і Бужином[6].

Швидке просування гетьманських військ примусило повстанців розпочати контрнаступ. 9 травня повстанці вийшли з Полтави і через кілька днів розташувалися табором по р. Голтві під Красним Лугом. Тут була піхота, кінні частини

---

[1] Д. Коренець, Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в 1657—58 рр., ЗНТШ, кн. VI, т. 38, Львів, 1900, стор. 16.

[2] «А велел быть в Чигирине за стерожою, и с двора ходить не велел» (АЮ и ЗР, т. VII, стор. 237).

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 256; АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 237; т. XV, № 2, стор. 100; «Летопись Величка», т. I, стор. 317—318.

[4] «Летопись Величка», т. I, стор. 317—318.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 399, арк. 22.

[6] М. Грушевський, Історія України-Русі, т. X, стор. 211—212.

запорожців, артилерія і обоз[1]. Разом з Пушкарем і Барабашем тут же перебували такі активні учасники повстання, як Яків Черніговець, Михайло Стринджа та ін.[2] У таборі повстанців було чимало колишніх жителів цих місць, які, рятуючись від наступу феодалів, повтікали на Слобідську Україну і в Росію, а тепер повернулися на свою батьківщину, щоб взяти активну участь у боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту і зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки. Про наявність таких людей у військах М. Пушкаря неодноразово вказував Виговський, підкреслюючи, що «ныне де с Мартыном Пушкарем с теми самоволцы из тех его в. г. городов и слобод были многіе люди»[3]. Пізніше Виговський доріка царському уряду, що під час боїв під Полтавою на боці Пушкаря боролися навіть російські ратні люди, у яких його (Виговського) наймані німецькі війська відбили барабан[4].

У цей час розгорнулося повстання і на Чернігівщині, зокрема в Кролевці, Карпові, Глухові[5]. Григорій Лісницький, побоюючись поширення повстання на інші міста і села Чернігівщини, звернувся до гетьмана з проханням прислати допомогу, але Виговський відповів, що не зможе допомогти, бо військо козацьке ненадійне, а всі свої сподівання він покладає на татарську орду[6].

Гетьманське військо розташувалося табором по р. Пслу під Маджелією у 5 верстах від м. Голтви і у 20 верстах від Красного Луга[7]. Звідсіля гетьман розсилав універсали по всій Україні, закликаючи боротися проти «свавільників»[8]. Сюди прибув царський посол Петро Скуратов[9], якому було доручено докладно ознайомитись з обстановкою, що склалася на Україні, і стежити за діями Виговського[10]. За наказом царя Скуратов радив Виговському послати грамоти Пушкареві і Барабашу, закликаючи їх припинити боротьбу[11]. У відповідь на це Виговський скаржився, що царський уряд довго перешкоджав йому придушити народні заворушення і спересердя говорив, що ніякими грамотами Пушкаря спинити не можна, а треба його захопити і покарати на смерть. Він загрожував «вогнем і мечем» приборкати повстанців і розправитись з Пушкарем[12].

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 78, стор. 223.
[2] Там же, стор. 225.
[3] Там же, № 79, стор. 242.
[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 69, стор. 128.
[5] Там же, стор. 120.
[6] АЮ и ЗР, т. XV, № 4, стор. 173.
[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 78, стор. 223.
[8] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 407, арк. 84; стовп. 399, арк. 87.
[9] АЮ и ЗР, т. IV, стор. 124.
[10] Там же, № 68, стор. 123.
[11] Там же, № 69, стор. 124—125.
[12] Там же.

Висловлюючи своє незадоволення, Виговський примусив Скуратова залишитись у м. Голтві[1], а сам 17 травня вирушив з військом на Полтаву. У складі його війська були полки Переяславський, Черкаський, Канівський, Уманський, Ірклiївський і значна кількість татар[2] на чолі з Карач-беєм. Союз з татарами, який був дуже непопулярним в народі, ослабив позиції шляхетсько-старшинської верхівки всередині країни. Цим і пояснюється, що не всі полковники пішли разом з гетьманом проти повстанців. За деякими даними, білоцерківський полковник повернувся з обозом назад, корсунський полковник Онікієнко залишився в Корсуні[3], а Ніжинський і Прилуцький полки стояли біля Лубен. Павслоцький полковник Михайло Суличич застерігав полковників, щоб вони, захопившись боротьбою з пушкарівцями, не зрадили пам'яті Богдана Хмельницького і не відкрили західні кордони шляхетській Польщі і татарській орді[4]. Київський воєвода повідомляв у Москву про велике обурення козаків і деяких полковників, викликане союзом Виговського з татарами[5].

Щоб примусити полковників і сотників взяти участь у поході, Виговський загрожував смертною карою кожному, хто відмовиться виконувати його накази[6]. Ще на початку походу багато рядових козаків, співчуваючи повстанцям, повтікало додому. Сам Виговський змушений був визнати, що «которые со мною полковники, и с ними де пошли немногіе люди, а иные де итти не хотят; только б де я не пошол, все б де пристали к Пушкареву совету»[7].

18 травня відбувся перший бій між гетьманськими і повстанськими військами в районі Полуозера[8] у 10 км від Полтави. Спочатку перемогу одержали повстанці, розгромивши передовий татарський загін, проте вони втратили два прапори і литаври[9]. Повстанці сподівалися на допомогу миргородських козаків на чолі з С. Довгалем, але миргородцям не вдалося пробитись через застави гетьманських військ. 18 травня Довгаль повідомляв у Москву, що його загін, вийшовши з Миргорода, з боями зміг добратися тільки до Зінькова, де на нього «орда

---

[1] АЮ и ЗР, т. IV, стор. 123, 127.

[2] За одними відомостями, їх було 6 тис., за іншими, — 30 або 40 тис. чоловік (див. АЮ и ЗР, т. IV, № 69, стор. 126; т. XV, № 6, стор. 266; «Летопись Величка», т. I, стор. 329).

[3] Після придушення повстання Виговський покарав Онікієнка на смерть, як вважали козаки, саме за те, що він відмовився йти разом з гетьманом на Полтаву (див. ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 602, арк. 151).

[4] АЮ и ЗР, т. XV, № 3, стор. 139.

[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 259.

[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 621—622.

[7] АЮ и ЗР, т. IV, № 69, стор. 127.

[8] Там же, стор. 122, 127.

[9] Там же, стор. 122, 124—127.

наступала»[1] і примусила повернутися назад[2]. Становище полтавських повстанців стало особливо тяжким; з усіх боків вони були оточені ворогом, який хотів «цей край ни во что испустошить» і примусити їх розірвати з Росією[3]. Просуваючись до Полтави, гетьманські війська руйнували і знищували навколишні села. Ще 13 травня спільники Виговського кримські татари вчинили напад на містечко Броварки і зруйнували його дощенту. Частина жителів була убита, а решта забрана в полон. Руйнівних нападів татар зазнали містечка Фридрівка, Решетилівка і місто Біликів на Полтавщині[4]. 26 травня рильський воєвода повідомляв у Київ, що Виговський з татарами «приступают к Плататве жестокими приступы, и многіе де черкаскіе городы и села и деревни ваюют и жгут»[5].

Наприкінці травня Виговський обложив Полтаву, залишивши татар в урочищі Соколиний Байрак. Він розташував свій обоз на видному місці на горі між селами Жуками і Рибцями[6]. Можливо, це було зроблено для того, щоб привабити запорозьку голоту і виманити її з Полтавської фортеці у поле, де перевага була б на боці гетьманських військ. Врахувавши обстановку, Пушкар прийняв рішення витримувати облогу, відбиваючи атаки ворога і вимотуючи його сили[7]. Але дейнеки, обурені такою тактикою, вимагали відкритого бою[8].

1 червня на світанку все повстанське військо на чолі з Пушкарем, Барабашем і Довгалем вийшло з Полтави. Літописець Величко образно змальовує бій під Полтавою: «егда слонце з оцеяну златовидніе свои на свет почало простирати лучи, тогда абіе Пушкар нечаяно вдарил крепко на обоз Виговского, и неготовое до бою войско заставши, попудил и вигнал оное все преч з обозу»[9]. Зібравшись з силами, гетьманське військо відтіснило дейнеків і почало наступати на Полтаву. В цей момент проти ворога була кинута запорозька кіннота на чолі з Барабашем, і знову перемогу дістали повстанці. Вони захопили обоз з гарматами, гетьманським скарбом і старшинськими пожитками. У цьому бою були розгромлені наймані німецькі частини[10].

Проте вранці обстановка змінилась. На полі бою з'явились свіжі частини гетьманських козацьких військ і велика сила

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 105.
[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 78, стор. 221.
[3] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 106.
[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 399, арк. 37, 40.
[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 32, ч. II, арк. 554—555; АЮ и ЗР, т. XV, № 5, стор. 226.
[6] «Летопись Величка», т. I, стор. 331.
[7] Під час однієї вилазки дейнеки Пушкаря напали на шанці Виговського і захопили кілька гармат (див. «Летопись Самовидца», стор. 54; «Летопись Грабянки», стор. 165).
[8] «Летопись Величка», т. I, стор. 333.
[9] Там же, стор. 331; «Летопись Грабянки», стор. 165.
[10] «Летопись Величка», т. I, стор. 332.

татар. У кривавому бою повстанці були розбиті[1]. За одними відомостями, загинуло не менше 8 тис.[2], за іншими, — близько 15 тис. повстанців[3]. Серед тих, що загинули, був і Мартин Пушкар[4]. Один з козаків гетьманського війська відрубав Пушкареві голову і, настромивши на списа, приніс її в дар Виговському. Деякій частині повстанців на чолі з Яковом Барабашем[5] вдалося врятуватися. Вони з'явилися в різних місцевостях Слобожанщини і зокрема в Колонтаєві[6].

Захопивши Полтаву, Виговський зруйнував і спалив її дощенту[7]. Почалася жорстока розправа над населенням інших міст Полтавщини. В Зінькові повстанці на чолі з Силкою, якого літописець називає наказним гетьманом і характеризує як «мужа храбра и в брани зело искусна», укріпилися в місті[8]. Виговський оточив місто і цілих чотири тижні намагався ним оволодіти. Тільки підступністю вдалося зламати опір повстанців. Виговський пообіцяв повстанцям, якщо вони здадуть місто, залишити всіх живими і відпустити додому. Проте, коли повстанці здалися, він наказав схопити Силку і закувати в кайдани[9]. Виговський спустошив всю Полтавщину і Миргородщину, дозволивши татарам брати ясир[10]. Полтавським полковником він призначив свого ставленика Філона Гаркушу.

У ряді місцевостей Полтавщини і Лубенщини повстання придушували каральні загони під керівництвом Г. Лісницького і Г. Гуляницького. Криваві події відбулися в Лубнах[11], де народ боровся до останнього. Після захоплення Гуляницьким

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, стор. 41, 71; т. VII, стор. 240—242; «Летопись Величка», т. I, стор. 194.

[2] «Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных», т. I, стор. 15; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 24.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 412; АЮ и ЗР, т. XV, № 4, стор. 176.

[4] «Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных», т. I, стор. 15; АЮ и ЗР, т. XV, № 4, стор. 176.

[5] АЮ и ЗР, т. XV, № 6, стор. 272; «Летопись Величка», т. I, стор. 332; «Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных», т. I, стор. 15.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 399, арк. 79. Повернувшись до Чигирина 15 червня, Виговський розповів Апухтіну про перемогу над Пушкарем і про втечу Барабаша: «А инные де самоволцы с запорожским кошовым атаманом Барабашом ушли многие люди; а ведомо де мне учинилось, что те самоволцы побежали в. г. в украинные городы; и что б де в. г. меня пожаловал, велел тех самоволцев, которые объявятца, прислать к войску Запорожскому, чтоб те самоволцы впредь в войске Запорожском бунтов и междоусобія и также христіанским душам забойства не всчинали» (АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 241; № 72, стор. 196).

[7] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 421; ч. II, арк. 568; «Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных», т. I, стор. 15; АЮ и ЗР, т. XV, № 3, стор. 168.

[8] «Летопись Грабянки», стор. 166.

[9] Там же.

[10] «Летопись Величка», т. I, стор. 333.

[11] АЮ и ЗР, т. IV, № 69, стор. 126; «Летопись Самовидца», стор. 54.

Лубен багато учасників оборони, в паніці тікаючи, потонуло в р. Сулі. Тривалий час оборонявся Гадяч[1]. Спочатку повстанці, що знаходились в обложеному місті, відігнали гетьманські війська на чолі з Г. Гуляницьким[2]. Тільки підкинувши свіжі сили, вдалося зламати опір гадяцьких повстанців[3].

Як свідчив літописець, містечка Гадяч, Веприк, Рашівку, Лютеньку, Сорочинці, Ковалівку, Баранівку, Обухів, Багачку, Устивицю, Яреськи, Шишаки, Бурки, Хомутець, Миргород, Безпальчинці і «инних многое число градов і весей Виговский даде татаром на разграбителное плененіе»[4]. За наказом Івана Виговського татари на Полтавщині «стада конскіе и животину отогнали, и хлеб весь пожгли и многих людей пограбили и в полон побрали». Ті, хто залишився живим після татарського нашестя, були голими, босими і вмирали голодною смертю. У жовтні 1658 р. Виговський разом з татарською ордою зруйнував Жовниве, Пирятин, Прилуки, Красне, Карабутів і «многіе села и деревни». Татари, захопивши велику кількість полонених, повели їх у Крим[5]. Внаслідок нашестя Виговського з татарами, як повідомлялося в чолобитній до царя від населення містечка Груні і м. Зінькова, з 20 міст Полтавського полку цілими залишилися лише шість, а решта лежить у руїнах[6]. Татари грабували, палили, руйнували міста і села України, аж поки, нарешті, саме козацьке військо, підвладне Виговському, не обурилось і силою зброї не примусило їх припинити грабежі[7].

Серед широких кіл українського населення — селянства, козацтва, духовенства — зростало незадоволення старшинською верхівкою на чолі з Виговським. Велике обурення народних

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 412; ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 399, арк. 102; АЮ и ЗР, т. IV, № 69, стор. 127; т. VII, № 80, стор. 247.

[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 412.

[3] «Летопись Грабянки», стор. 166.

[4] Там же; АЮ и ЗР, т. VII, № 94, стор. 284—292, № 78, стор. 222. Про зруйнування Полтави і Полтавщини повідомляв з Бєлгорода в Москву Чиріков: «Полтава спалена, а Полтавский уезд повоеван и выжжен, а М. Пушкарь срублен» (ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 568).

[5] АЮ и ЗР, т. IV, № 95, стор. 193.

[6] АЮ и ЗР, т. VII, № 94, стор. 286; М. Петровський, Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця), стор. 389.

[7] Царські воєводи Долгорукий і Бессонов повідомляли свій уряд, що, коли Виговський стояв між Веприком і Зіньковим, за р. Пслом «и под Каменым де, государь, приходили в табар к гетману черкаскіе полковники и сотники и говорили с большим шумом. против ково он войною шол и татар призвал? а им де, черкасом, непріятеля никово нет; татаровя де только побивают их братью и в загонех грабят і в полон емлют и отсылают к себе в Крым. И гетман де, призвав к себе крымских мурз и татар, говорил: призвал де он их для того, чтоб им своевольцов ускромить, а не для того, что их, черкас, побивать и в полон имать». За свідченням тих же воєвод, багато козаків після цього розійшлося по домівках (АЮ и ЗР, т. IV, стор. 176).

мас викликав союз Виговського з татарами, від яких «всем разоренье»[1]. Народні маси побоювалися, що союз з татарами укладений надовго і вони будуть частими «гостями» на Україні. До того ж стало відомо і про активні переговори Виговського з шляхетською Польщею. У цей час Беньовський повідомляв короля про одержання ним від Виговського листа, в якому останній поклявся назавжди відректися від Росії і разом з польськими і татарськими військами розпочати проти неї війну. Беньовський радив королю використати цей слушний момент для загарбання України. Щоб запобігти міжнародним ускладненням, Беньовський пропонував переговори з цього питання вести у великій таємниці аж до того часу, поки все не буде остаточно вирішено. З одвертим цинізмом і підступністю Беньовський радив заспокоїти російський уряд різними «компліментами» і в той час подбати про закінчення війни з шведами[2].

За таких умов, незважаючи на поразку під Полтавою, народні маси продовжували боротьбу проти зрадника Виговського і шляхетсько-старшинської групи. Рештки повстанських військ збиралися в загони і продовжували боротьбу в інших полках України. Так, сотник Полтавського полку Михайло Зеленський і його сподвижник Дзюк (Дзенек) зібрали близько півтори тисячі дейнеків, які працювали, головним чином, на винокурнях та будах, і напали на Глухів[3]. Дейнеки доводили, що ніби згідно з царським указом вони мають винищити глухівського сотника, війта та інших «начальних» людей і захопити їх майно. Але заможні козаки і міщани за допомогою Лісницького, який в цей час повернувся з Москви і перебував у місті[4], розпочали з ними бій.

В кровопролитному бою загинуло 170 повстанців. Зеленського було захоплено в полон і покарано на смерть. Частина повстанців повтікала в інші полки, решта в межі Росії. Серед останніх був і Дзюк, але він недовго залишався на волі. Вважаючи Дзюка «вором великим и воровству всякому заводчиком большим»[5], російський уряд наказав його заарештувати. Відомо, що Дзюка схопили в Путивлі[6]. Інший активний учасник повстання Іван Донець утік на Слобожанщину в м. Суми[7],

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, № 3, стор. 146.

[2] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 277—280, 269—275, 283, 286.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 411; ч. II, арк. 554—555; АЮ и ЗР, т. VII, № 80, стор. 247; т. XV, № 4, стор. 175, № 5, стор. 226.

[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 554—555; АЮ и ЗР, т. XV, № 5, стор. 226.

[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 80, стор. 247.

[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. I, арк. 411; ч. II, арк. 554—555; АЮ и ЗР, т. VII, № 80, стор. 247; т. XV, № 2, стор. 113, № 4, стор. 175, № 5, стор. 226.

[7] АЮ и ЗР, т. XV, № 2, стор. 116—117.

а писар Пушкаря Степан Лях — до Охтирки[1]. На Слобожанщині також перебували Степан Довгаль, Лукаш Клименко (Климов) та інші. Яків Барабаш знаходився у стані Ромодановського, звідки писав відозви до населення, закликаючи до боротьби проти Виговського. У цих відозвах він називав себе гетьманом[2]. Виговський намагався захопити названих керівників повстання. Він вимагав також, щоб царський уряд видав йому сподвижника Пушкаря — Іскру, який перебував у Москві як посланець від табору незадоволених політикою Виговського.

Продовжувалося повстання і на Роменщині. Близько 2 тис. повстанців зібралося у с. Подолках (на відстані 30 км від Ромен). Для роменських повстанців на чолі з Лукашем Клименком характерні царистські настрої, віра в «доброго», «справедливого» царя. У відозвах, що у великій кількості поширювалися серед населення, підкреслювалося, що повстанці виступають проти гетьманського уряду від імені царя і незабаром підуть на Ромни знищувати старшинську адміністрацію[3].

Проте після поразки під Полтавою повстання неухильно йшло на спад. Шляхетсько-старшинська верхівка за допомогою іноземних військ розгромила повстання народних мас і зломила опозицію середньої і нижчої козацької старшини.

Про Мартина Пушкаря, з іменем якого зв'язана героїчна боротьба народних мас у 1657—1658 рр., український народ склав пісню і проніс її в пам'яті через віки. У цій пісні, запис якої на сьогодні став бібліографічною рідкістю[4], відтворено один з важливих епізодів боротьби повстанців з гетьманськими військами під Голтвою, коли повстанці під проводом М. Пушкаря одержали значну перемогу.

Ой вів, вів ляхів
Супротив Пушкаря
. . . . . .
. . . . . .
Ой будете знати, як мене поважати,
Як Вкраїну до себе єднати;
Ще будете знати,
Як по лісах уганяти.
То Виговський гетьман
До Полтави дорогу верстав,
Поверставши дороженьку,
По Голтві станом став,
А ставши собі станом,
Пушкаря обликав:

[1] М. Грушевський, Історія України-Русі, т. X, стор. 257.
[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 74, стор. 137; № 79, стор. 149.
[3] АЮ и ЗР, т. VII, № 79, стор. 149.
[4] Вперше ця пісня під назвою «Bitwa nad Gołtwą, roku 1657—1658» була надрукована Л. Вшендобильським в польському альманасі «Bukiet Literacki», Warszawa, 1851, стор. 226—229, вдруге — В. Шуратом в ЗНТШ, т. 129, Львів, 1920, стор. 99—100.

«Мартине, Мартине,
Сучий ти сине,
Іди ізо мною мед-горілку пити,
Козаків лічити.
Которії голіннії,
Тії до мене перейдуть;
Которії ледащії,
Тії ізо мною бить ся зачнуть».
От надійшов Пушкар Мартин,
По сей бік став;
З гармат та з рушниць по гетьмані
Стріляти почав.
«Ой Мартине, Мартине, сучий ти сине,
Що ти задумав-загадав,
Що Виговського гетьмана
Рушати зачав?
Що в тебе, сучий сине,
Латвою латва;
А в мене й ляхи й козаки
І татарськая орда.
Ану, пане Стефане,
Як ти себе маєш?
Ти коні маєш, гармати маєш.
Чом Пушкаря не оступаєш?»
— Я ж би єго враз оступив,
Та єму Білий цар помагає;
А в мене що й коней і гармат,
Що й вірной душі немає. —
«Ану, пане Трофиме,
Як ти себе маєш?
Ти ж військо хоробре і вірну душу маєш,
Чом Пушкаря не оступаєш?»
— Я ж би єго враз оступив,
Та єму Білий цар помагає;
А в мене що війська, що й коней,
Що й вірной душі не має. —
От-то Пушкар по березі, по Голтві
На коню виступає,
До гетьмана Виговського
Такі слова промовляє:
«Ой пане гетьмане,
Що ж ти думаєш-гадаєш,
Що мене своїм войськом
Та не оступаєш?»
То Виговський мед-вино п'є,
Волосся скубе;
Що він недоброє чує,
Недолю собі жде.
Тоді-то стали пушкарівці
На ляхів настугати,
Стали ляхів середом-передом
Бити-побивати.
То Виговський гетьман на коня сідав,
У Чигирин-Дуброву втікав,
Самого Стефана Омельченка [1]
На Голтві зоставляв.

---

[1] Стефан Сулима за Гадяцьким договором був нобілітований і одержав прізвище Омельченко.

То Виговський на коня сідав,
У Січ Тешлицьку втікав,
Самого одного Трофима Сороку[1]
На Голтві зоставляв.

Розгромивши народні повстання, шляхетсько-старшинська верхівка на чолі з Виговським почала активно діяти проти Росії. Вона активізувала переговори з шляхетською Польщею, які в основному здійснювалися через львівського міщанина Феодосія Томкевича і волинського каштеляна Беньовського[2]. В другій половині червня Виговський послав до Беньовського в Межирич П. Тетерю[3], завзятого прихильника шляхетської Польщі[4], якому були надані надзвичайні повноваження. Під час зустрічі Беньовський і Тетеря підписали попередню угоду, в якій уряд Виговського зобов'язувався розірвати з Росією та разом з Польщею і татарами розпочати проти неї війну[5]. Щоб повідомити про перемогу над повстанцями і про готовність гетьманського уряду підписати угоду з Польщею, на польський сейм було надіслано посольство на чолі з обозним Носачем[6].

Готуючись до розриву з Росією, Виговський дуже холодно зустрів царського посла Якова Портомоїна, який прибув 9 серпня. Він скаржився послу, що київський воєвода Василь Шереметєв і князь Ромодановський дуже зарозуміло поводять себе на Україні[7], ставлячи «не во что» гетьмана, а Шереметєв навіть «вадит на его здоровье и хочет его здоровье стратить»[8]. Виговський просив царський уряд відкликати з України війська Ромодановського, бо зараз в них немає ніякої потреби[9]. Геть-

---

[1] Трохим Сорока, він же Гуляницький, брат ніжинського полковника Григорія Гуляницького, суддя того ж полку, а згодом гетьман.

[2] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 262—263, 269, 283; Беньовський налагодив добрі відносини із переважною більшістю представників шляхетсько-старшинської верхівки, в тому числі з Тетерею і обозним Війська Запорозького Т. Носачем (див. лист Носача Беньовському, «Памятники, изданные киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 245).

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 622; про зв'язки Беньовського з Тетерею див. «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, отд. 3, изд. 2-е, стор. 253—257, 289.

[4] Беньовський в листі до короля, характеризуючи Тетерю, писав, що «він безмежно відданий вашій королівській милості» («Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 270).

[5] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 270—272; изд. 2-е, стор. 305. В листі до Яна Казіміра III (початок серпня 1658 р.) Виговський присягався у своїй відданості королю, в готовності віддати Україну шляхетській Польщі. «Як вірний підданий вашої королівської милості, — писав він, — буду прагнути і намагатися всю Русь принести до ніг в. к. в... а зараз я готовий сісти на коня і йти в похід проти неприятелів в. к. м. і в першу чергу проти Москви» (L. Kubala, назв. праця, стор. 105—106).

[6] L. Kubala, назв. праця, стор 105—106.

[7] АЮ и ЗР, т. IV, № 74, стор. 137—139; № 95, стор. 189—192.

[8] Там же, № 79, стор. 149.

[9] АЮ и ЗР, т. VII, № 72, стор. 197.

ман скаржився, що Ромодановський[1] відмовився видати Барабаша, Лукаша Клименка, Довгаля та інших, які перебувають в його стані[2]. Виявляючи свої ворожі дії проти Росії, Виговський багатьох російських «начальних» людей посадив під варту. Він загрожував послати на Київ загони козацьких військ на чолі з братом Данилом Виговським, щоб вигнати звідти воєводу Шереметева з російським гарнізоном. Ці погрози незабаром стали перетворюватися в дійсність. Виговський наказав миргородському полковнику Олексію Козлу із зброєю в руках зустріти російського воєводу з гарнізоном, а в разі потреби обіцяв прислати йому на допомогу загони гетьманських військ[3].

Ще в кінці липня 1658 р. Шереметєв послав до Виговського своїх представників на чолі з полковником російських військ Рафаїлом Корсаком з пропозицією відпустити від себе татар і прибути в Київ з полковниками для спільного вирішення різних невідкладних справ. Виговський, мотивуючи занятістю, відмовився від цієї пропозиції і просив на деякий час відкласти переговори.

Тимчасом стало відомо, що гетьманський уряд не тільки не відпустив татар, але й чекає прибуття ще й польського війська. Ці іноземні війська разом із козацькими частинами Виговський збирався послати на Київ, щоб «осадить и голодом выморить» російський гарнізон на чолі з воєводою[4].

Київський наказний полковник Василь Дворецький одержав наказ воєводи вивезти з міста жінок та дітей. На початку травня більшість заможних жителів Києва покинула місто і жила в стругах і байдарах.

11 серпня 1658 р. гетьман Виговський з великим військом вирушив з Чигирина на Задніпров'я (Лівобережжя), щоб остаточно розправитися з «своєволцами»[5]. До складу головного війська, яке очолював сам гетьман, входило 20 тис. татар на чолі з Карач-беєм[6]. Військо, яке вирушило на Київ, очолив Данило Виговський; воно складалося з полків Київського, Паволоцького, Білоцерківського, Брацлавського і Подільського, в його складі були і татарські загони[7].

---

[1] Про це ж він скаржився і Василю Кікіну (див. АЮ и ЗР, т. IV, № 79, стор. 148).

[2] Стан Ромодановського знаходився в Прилуцькому полку (див. Н. И. Костомаров, Гетманство Выговского, Собр. соч., кн. I, т. II, стор. 350—351).

[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 71, стор. 132.

[4] АЮ и ЗР, т. XV, № 6, стор. 252.

[5] АЮ и ЗР, т. IV, № 79, стор. 159; № 95, стор. 192.

[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 607—609, 613, 620.

[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 86, стор. 253. Шереметєв називав і прізвища полковників: київський полковник Павло Яненко, паволоцький — М. Суличич, брацлавський — Іван Сербин, подільський (в тексті Подністровський) — Остап Гоголь (див. АЮ и ЗР, т. IV, № 79, стор. 159).

15—16 серпня на підступах до Києва з'явилися гетьманські війська. Їх передові загони зупинилися в м. Василькові[1]. 23 серпня війська Данила Виговського обложили Київ[2]. Гетьманський уряд сподівався, що київський воєвода, побачивши таке велике військо, відразу ж здасться. Тому гетьман радив братові запропонувати Шереметеву добровільну капітуляцію[3]. За свідченням полковника російських військ Рафаїла Корсака, під Києвом було 40 тис. козацьких і 20 тис. татарських військ[4]. Проте ці відомості явно перебільшені. Про значно меншу кількість військ говорить у своїй відписці царю київський воєвода Шереметєв[5].

Незважаючи на те що до Данила Виговського приєднався київський полковник Яненко-Хмельницький, гетьманські війська зазнали поразки[6]. Воєвода Шереметєв послав проти загонів Виговського військо на чолі з князем Юрієм Барятинським. Як розповідав полковник Корсак, «государевы ратные люди черкас из шанцов выбили, и до табору их секли, и в таборе де все черкасы не устояли, побежали, и государевы де люди многих побили, а иные де в Днепре потонули, и табор розбили, и гетманский бунчюк да 47 знамен и 9 пушек взяли, и скарбы все поимали; а досталные де черкасы и татаровя розбежались»[7]. Багато козаків з гетьманського війська потонуло в Дніпрі і Почайні. Ледве врятувався керівник походу Данило Виговський, який утік на човні по Дніпру[8].

Зрадницькі дії Виговського викликали невдоволення в козацьких частинах; це було основною причиною повної поразки гетьманських військ під Києвом. Про настрої захоплених у полон козаків Виговського київський воєвода В. Шереметєв у донесенні царю писав: «а которые, государь, взяты на боех черкасы 152 человека, и они нам холопем твоим сказывали, что они под Киев пришли по болшой неволе: старшины де их высылали бив, а иных и рубили, и того им не сказали, что они высылали их на бой; и они де ходили на бой и на приступ, боясь старшины своей». Висловлюючи своє глибоке обурення старшиною, козаки обіцяли об'єднатися з «чернью», боротися проти старшини і, захопивши її в полон, привести в Київ як зрадників. Взявши з козаків присягу в тому, що вони не виконуватимуть накази зрадника Виговського і його поплічників,

---

[1] АЮ и ЗР, т. XV, № 6, стор. 253.

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 86, стор. 253; т. XV, № 6, стор. 272—273, 274.

[3] В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат, ЗНТШ, кн. III, т. 89, Львів, 1909, стор. 75.

[4] АЮ и ЗР, т. VII, № 84, стор. 251.

[5] Він говорить про 1500 татар, 20 тис. козаків і левенців (див. АЮ и ЗР, т. VII, № 86, стор. 255).

[6] «Летопись Самовидца», стор. 55.

[7] АЮ и ЗР, т. VII, № 84, стор. 251, 255, Про облогу Києва див. А. Барсуков, Род Шереметьевых, кн. V, стор. 130—144.

[8] АЮ и ЗР, т. XV, № 6, стор. 257—258; т. IV, № 79, стор. 160.

їх відпустили. Дії боярина Шереметєва по обороні Києва і по відношенню до полонених знайшли повне схвалення в московських урядових колах, що відбито в царській грамоті [1].

Під час походу на Лівобережжя Івану Виговському вдалося захопити найближчого соратника М. Пушкаря — Якова Барабаша. Повертаючись у Белгород, Ромодановський вирішив направити Якова Барабаша у Київ до воєводи Шереметєва ніби для того, щоб віддати його до військового суду. Для охорони Барабаша супроводжував загін драгунів і донських козаків під начальством Якова Левшина. 24 серпня у містечку Гоголеві [2], що було маєтністю батька Івана Виговського, на них за наказом гетьмана напав козацький загін на чолі з гетьманським родичем Яном Виговським (очевидно, двоюрідним братом гетьмана) і, як говорилося в царській грамоті, «брат твой Ян Виговской с воровскими многими людми дворянина Якова Левшина и наших ратных людей, которые посланы в провожатых с Барабашем, били и, перевязав всех, послал к тебе, гетману»[3]. Яків Барабаш був захоплений у полон. «Окованого и в железах», його 2 вересня привезли до Переяслава. Військовий осавул Феськс Вовк розповідав царському послу Василю Кікіну, що «гетман де Иван Выговской и судьи и полковники и вся старшина кошевого атамана Якова Барабаша роспрашивали и пытали накрепко, по чьему велению он, Барабаш, называл себя и писался [гетманом] и нет ли ему о том повел[енья от великого] государя нашего, е. ц. в. [и гра]мот присыланных? И Барабаш де говорил, что ему о том повеленья в. г. нет и грамот не присылано, гетманом назывался собою, хотел своего счастья отведать»[4]. 11 вересня гетьман повернувся в Чигирин, разом з ним привезли закутого в кайдани Барабаша і посадили до в'язниці[5].

У вересні 1658 р. Іван Виговський підписав з польським урядом Гадяцьку угоду, за якою Україна знову повинна була повернутися під польсько-шляхетське іго з його соціальним, національним і релігійним гнітом. За цим договором[6] польські пани дістали право повернутися у свої колишні маєтки

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 86, стор. 255, № 88, стор. 258; т. IV, № 79, стор. 160.

[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 76, стор. 141; т. VII, № 86, стор. 256.

[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 80, стор. 166.

[4] Там же, № 79, стор. 155.

[5] Там же, № 95, стор. 192.

[6] Договорные статьи поляков с запорожскими казаками, АЮ и ЗР, т. VII, № 85, стор. 252; Гадяцкий договор войска Запорожского с послами речи посполитой Польской о правах соединяющейся с Польшею Южной Руси под именем Великого княжества Русского, АЮ и ЗР, т. IV, № 77, стор. 141; «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 315—328, 339—346; изд. 2-е, стор. 332—340, 364—367. Як підкреслено в літопису Величка, Виговський «откинулся до поляков, наведши на Украину Малоросійскую великое злоключеніе, многій мятеж, кровопролитіе и крайное разореніе» («Летопись Величка», т. I, стор. 304).

на Україні. Це була змова купки зрадників, очолюваних гетьманом, з шляхетською Польщею, спрямована проти українського і російського народів. Як винагороду за зраду інтересів народу Виговський дістав від польського уряду посаду київського воєводи, Барське і Любомльське староства.

Виговський і його група, боячись гніву народних мас, до певного часу держали Гадяцький договір у таємниці [1] і намагалися зобразити події під Києвом як результат непорозуміння. В розмові з царським послом Кікіним Виговський доводив, що його брат Данило Виговський йшов на Київ, щоб вирішити з воєводою Шереметєвим деякі державні справи. В донесенні царю Кікін докладно переказує ці виправдання гетьмана, який скаржився, що царський уряд забув про всі його заслуги, коли він разом з Богданом Хмельницьким на користь царського уряду «работал и служил верно й Малую Россию в подданство под е. ц. в. высокую руку привел. А к боярину де и воеводе Василью Борисовичу Шереметьеву послал, было, он брата своего Данила Выговского, не на войну, для разговору о государских делех, а с ним послал несколько полков для того, чтоб боярин и воевода В. Б. Шереметьев какова ему зла не учинил...» Виговський скаржився, що Шереметєв, не зрозумівши добрих намірів Данила, напав на його табір і «казаков, которые были при Даниле, побил и многую шкоду и кровопролитие учинил»[2]. Намагалися виправдати гетьмана і його поплічники — учасники походу на Київ овруцький полковник Василь Виговський і брацлавський полковник Іван Сербин, які були взяті в полон російськими військами[3]. Проте зіграти свою роль до кінця не зміг сам Виговський. В розмові з Кікіним він все більше і більше розпалювався. Втративши рівновагу, він видав свої таємні наміри, загрожуючи новим походом на Київ і на Слобідську Україну[4].

Українські буржуазні націоналісти піднімали на щит зрадника Виговського і вихваляли укладений ним ганебний Гадяцький договір. Вони марно намагались довести, що цей договір нібито був благом для українського народу. Історичні факти

---

[1] Те, що Гадяцька угода викличе в країні незадоволення, передбачали навіть у Польщі. Маршалок коронний і польний гетьман Юрій Любомирський ще в травні 1658 р. писав Беньовському, що, за його передбаченням, переговори з гетьманським урядом про відрив України від Росії можуть викликати обурення серед українського народу і війну з Росією. У зв'язку з цим він рекомендував мати напоготові велике військо. «Я буду вважати чудом, — писав він, — коли без таких крайніх засобів приєднається до нас український народ» («Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 258—259; изд. 2-е, стор. 299).

[2] Статейний список дяка Василя Кікіна, АЮ и ЗР, т. IV, № 79, стор. 144—162.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 39, ч. II, арк. 621—624; АЮ и ЗР, т. XV, № 6, стор. 266—278.

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 79, стор. 161—162.

вщент розбивають ці твердження ворогів народу — українських буржуазних націоналістів: український народ відповів на укладення Гадяцького договору вибухом обурення, що переріс у повстання. Ці повстання очолили Іван Іскра[1], Іван Донець[2], кошовий Запорозької Січі Іван Сірко[3] і новообраний наказний гетьман Іван Безпалий. На допомогу повстанцям проти зрадницьких дій шляхетсько-старшинської верхівки російський уряд послав військо під командуванням воєвод О. Трубецького[4], В. Шереметєва і Г. Ромодановського, які діяли спільно з козацькими частинами Івана Безпалого[5].

Відчуваючи хиткість свого становища і знаючи слабкість шляхетської Польщі, Виговський і його група вчинили новий зрадницький акт щодо українського народу. Вони почали переговори з султанською Туреччиною про прийняття України в її підданство[6]. Проте ці зрадницькі переговори їм не вдалось довести до кінця. Проти Виговського і його групи з новою силою спалахнув народний рух, в якому активну участь взяла і лівобережна козацька старшина. Проти нього виступили полки Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Лубенський. Активно виступили проти політики Івана Виговського і такі впливові представники козацької старшини, як Тиміш Цицюра, Василь Золотаренко[7], Анікій Силич[8]. Літом 1659 р. були знищені гетьманські залоги (гарнізони) в Переяславі, Ніжині, Чернігові. Повстале населення Білорусії завдало великої шкоди гетьманським військам, що складалися з волохів, сербів і німців, а їх керівник — найактивніший помічник і ідейний сподвижник Івана Виговського — Юрій Немирич був убитий білоруськими селянами під м. Биховим[9]. Проти політики Виговського виступили і правобережні полки, ставлячи питання

---

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 92, стор. 185; № 95, стор. 188.

[2] Там же, № 99, стор. 197.

[3] Запорозький кошовий отаман Іван Сірко активно діяв проти уряду Виговського в тилу. Спочатку він організував напад запорожців на спільників Виговського кримських і ногайських татар, а потім став загрожувати нападом на гетьманську столицю Чигирин (див. «Летопись Самовидца», стор. 60; «Летопись Грабянки», стор. 171; «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 2-е, стор. 363; изд. 1-е, стор. 337).

[4] АЮ и ЗР, т. IV, № 115, стор. 219, 223—224, 225—227.

[5] Наприкінці 1658 р. рада обрала гетьманом Івана Безпалого (див. АЮ и ЗР, т. XV, стор. 349; т. IV, № 115, стор. 221; «Летопись Величка», т. I, стор. 188). Але оскільки рада була обмеженого складу, Іван Безпалий став лише наказним гетьманом (див. ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5849, арк. 10).

[6] ЦДАДА, Турецькі справи, 1650 р., стовп. без номера, арк. 2; «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 1-е, отд. 3, стор. 226; АЮ и ЗР, т. VII, № 76, стор. 210; Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. II, М., 1946, стор. 108.

[7] АЮ и ЗР, т. IV, № 115, стор. 248—249; т. VII, № 100, стор. 311—312.

[8] АЮ и ЗР, т. IV, № 115, стор. 251.

[9] АЮ и ЗР, т. VII, № 100, стор. 312.

про обрання гетьманом всієї України Юрія Хмельницького. Активну роль тут відіграв паволоцький полковник Іван Богун[1]. Вигнаний повсталим народом, Виговський втік у Польщу[2].

Ганебна діяльність Виговського і його групи свідчить про те, що частина феодальної верхівки на Україні, прагнучи зміцнити своє класове панування, не зупинялася перед зрадою інтересів українського народу, укладаючи з іноземними державами договори, які прирікали український народ на загибель і перетворювали Україну в колонію цих держав.

Український народ одностайно виступив проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки, очолюваної Виговським. Своєю самовідданою боротьбою, що переросла в повстання, він дав рішучу відсіч підлим спробам зрадників відірвати Україну від Росії. В ті часи тяжких випробувань український народ зберіг і зміцнив союз з братнім російським народом.

Значення героїчної боротьби українських народних мас в період 1657—1658 рр. важко переоцінити. Своєю боротьбою народні маси зірвали зрадницькі намагання шляхетсько-старшинської верхівки відірвати Україну від Росії і нав'язати українському народові іго шляхетської Польщі або султанської Туреччини. Своєю наполегливою боротьбою народні маси на певний час зберегли на Україні соціальні наслідки визвольної війни і не дали змоги шляхетсько-старшинській верхівці реставрувати феодально-кріпосницькі відносини в тих формах і розмірах, які існували до визвольної війни 1648—1654 рр.

Лише завдяки боротьбі народних мас царський уряд не наважувався запровадити в життя плани ліквідації політичної автономії української державності і змушений був надалі здійснювати їх поступово і більш обережно, протягом кількох десятків років.

У боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту і зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки міцніли зв'язки і гартувалася дружба між братніми українським і російським народами. Все частіше починають вони спільно виступати проти своїх класових ворогів, проти феодально-кріпосницького ладу, який оберігали і зміцнювали царизм і гетьманський уряд як диктатуру російських і українських феодалів.

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 100, стор. 313.

[2] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. III, изд. 2-е, отд. 3, стор. 370—378.

Розділ III

НАРОДНІ РУХИ І БОРОТЬБА СТАРШИНСЬКИХ ГРУП НА УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ XVII ст. (1660—1663 роки)

1. Війна з шляхетською Польщею в 1660 році. Боротьба між старшинськими групами на Лівобережній Україні

Після того як скинули Виговського, гетьманом знову був проголошений Юрій Хмельницький (1659—1663 рр.). Його обрали на козацькій раді в Переяславі в присутності царського воєводи Трубецького [1].

В «Переяславських статтях» 1659 р., ухвалених російським урядом і козацькою старшиною, дано рішучу відсіч спробам зв'язаної з Виговським старшинської верхівки відірвати Україну від Росії. Гарнізони російських військ і воєводи, що їх очолювали, мали бути розміщені тепер не тільки в Києві, де вони перебували з 1654 р., а й у Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані [2]. Козацьким полкам категорично заборонялось виступати у воєнний похід без царського указу.

Разом з тим у «Переяславських статтях» помітно виявилась тенденція царського уряду обмежити права місцевих феодалів і посилити позиції російського царизму. Царські воєводи дістали право контролювати старшинську адміністрацію. У «Статтях» підкреслювалось, що без царського указу старшина не може переобирати гетьмана, а гетьман позбавлявся права призначати і звільняти генеральну старшину і полковників, які повинні були обиратися на раді[3].

Тимчасом шляхетська Польща посилено готувалася до

---

[1] АЮ и ЗР, т. IV, № 115, стор. 262.

[2] Там же, стор. 265—266; «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 110.

[3] АЮ и ЗР, т. IV, № 115, стор. 266; «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 110.

війни проти Росії. Фактично порушивши Віленське перемир'я, вона чекала тільки слушної нагоди, щоб кинути всі сили на боротьбу проти Російської держави. З цією метою Польща припинила війну із Швецією, уклавши Олівський мир (квітень 1660 р.), і підписала угоду з кримським ханом про військову допомогу. Восени того ж року польські війська знову вторглися на Україну.

У своїх агресивних діях панська Польща мала підтримку серед частини української шляхетсько-старшинської верхівки на чолі з Г. Лісницьким, Г. Гуляницьким і митрополитом Діонісієм Балабаном. Ця пропольськи настроєна група козацької старшини і вищого духовенства принишкла на деякий час, чекаючи лише слушної нагоди, щоб знову розпочати свою чорну справу запроданства інтересів трудящих мас України. Такою слушною нагодою і стали події 1660 р., зв'язані з поразкою російського війська під Чудновом і козацьких полків під Слободищами [1]. Певна вина за ці невдачі лягала на царський уряд, який байдуже поставився до попереджень про критичне становище російсько-українських військ під Чудновом і Слободищами і не подав їм необхідної військової допомоги[2]. Скориставшись складним становищем, пропольська група козацької старшини примусила Юрія Хмельницького підписати 17 жовтня 1660 р. Слободищенський трактат, яким передбачався відрив України від Росії і підкорення її шляхетській Польщі [3]. Юрій Хмельницький — цей недостойний син великого батька — виявився нікчемною особою, маріонеткою в руках пропольської групи української феодальної знаті.

Слободищенська угода не тільки відновлювала Гадяцьку угоду, а й ще більше погіршувала становище України. Так, насамперед, статтями Гадяцької угоди про утворення з трьох воєводств Руського князівства [4] на основі звуженої автономії не увійшла в Слободищенський трактат, що, по суті, зводило Україну до становища звичайної провінції Речі Посполитої. Підписавши угоду, пропольська група козацької старшини[5] на

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5871/60, арк. 84а; АЮ и ЗР, т. V, № 20, стор. 37, № 21, стор. 38—42; «Летопись Самовидца», стор. 62; «Летопись Величка», т. II, стор. 14—15; «Летопись Грабянки», стор. 173.

[2] АЮ и ЗР, т. V, № 20, стор. 37.

[3] «Акты Московского государства», т. III, № 203, стор. 185, № 212, стор. 191—192, № 217, стор. 198—199; Дневник Гордона, «Чтения в Обществе истории и древностей российских», кн. III, М., 1892, стор. 35; «Летопись Грабянки», стор. 173.

[4] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 127.

[5] Активно підтримав Слободищенську угоду і переяславський полковник Тимофій Цицюра, який ще незадовго перед цим виступав як завзятий супротивник шляхетської Польщі і уряду Виговського. Але політика царського уряду, зокрема «Переяславські статті» 1659 р., викликали його незадоволення; крім того, він був особисто ображений тим, що царський уряд ніби недооці-

чолі з Юрієм Хмельницьким зобов'язалася не мати ніяких відносин з іншими державами, і особливо з Росією, не приймати і не посилати посольств без відома короля, а також бути готовими йти на війну проти всякого ворога Речі Посполитої. Уряд Юрія Хмельницького також зобов'язався не зупинятись навіть перед застосуванням зброї проти кожного, хто порушить Слободищенську угоду [1].

Першим завданням, яке поставила шляхетська Польща перед урядом Юрія Хмельницького, було поширення Слободищенської угоди на всю Україну [2]. Про ці наміри Польщі застерігав київських воєвод генеральний військовий писар Семен Голухівський, який у ставленні до Росії залишився вірним заповітам Богдана Хмельницького. У листі від 24 жовтня 1660 р. він повідомляв, що на Правобережній Україні зібралося 30 тис. кінного і пішого польського війська і близько 40 тис. кримської і ногайської орди [3]. Попереджаючи про можливість нападу цих військ на міста і села Лівобережної України, Голухівський рекомендував воєводам бути насторожі.

Слободищенська угода, як раніше і Гадяцька, викликала велике обурення серед українських народних мас, бо обидві вони обгрунтовували загарбання України шляхетською Польщею. Боротьба народних мас проти зрадницької політики української феодальної верхівки була одночасно і боротьбою проти агресивних зазіхань шляхетської Польщі щодо України.

Польським панам і шляхетсько-старшинській верхівці на чолі з Юрієм Хмельницьким з великими зусиллями вдалося підкорити собі тільки Правобережну Україну (без Києва), але і там не припинялись повстання. Спроби польських панів і пропольської групи Юрія Хмельницького захопити Київ, а також поширити свою владу на Лівобережну Україну зазнали повної невдачі.

Угода з шляхетською Польщею викликала обурення не тільки серед широких мас українського населення, а й серед значної частини козацької старшини. Козацька старшина Лівобережної України на чолі з наказним гетьманом [4] Якимом Сомком

нював його заслуги в боротьбі проти Виговського. Все це призвело до того, що, будучи наказним гетьманом козацьких частин, які входили до складу армії Шереметєва, Тиміш Цицюра виконав наказ гетьмана Юрія Хмельницького і відступив з козацькими частинами з-під Чуднова, чим поставив у тяжке становище армію Шереметєва (див. ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 446, арк. 122, 126, 141, 149).

[1] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 128.

[2] «Акты Московского государства», т. III, № 217, стор. 200.

[3] АЮ и ЗР, т. V, № 21, § IV, стор. 41.

[4] Наказним гетьманом Якима Сомка призначив Юрій Хмельницький, вирушаючи в похід разом з В. Шереметєвим восени 1660 р. (див. «Акты Московского государства», т. III, № 203, стор. 186; АЮ и ЗР, т. VII, № 114, стор. 133, № 121, стор. 356). Після зради Тимофія Цицюри Сомко одночасно став і переяславським полковником.

і ніжинським полковником Василем Золотаренком почала організовувати боротьбу проти шляхетської Польщі та її васала Юрія Хмельницького[1], яким значну допомогу подавав і кримський хан. Дії Якима Сомка і Василя Золотаренка підтримували і запорожці на чолі з Іваном Сірком, який вирядив своїх посланців до Юрія Хмельницького із закликом не поривати з Росією[2].

Весь народ Лівобережної України піднявся на захист своєї батьківщини від нової іноземної навали. Ця боротьба вимагала великих жертв і героїчних зусиль, бо ворожі напади завдавали містам і селам страшенних руйнувань. Зимою 1661 р. польсько-шляхетські і татарські війська напали на Прилуцький полк і так його спустошили, «что уже мало чего целого осталось»[3]. Ворожі війська під командуванням полковника Петра Дорошенка підходили аж до Гадяча[4]. На містечка Колонтаїв, Котельву, Охтирку, Камінне нападали козаки на чолі з полтавським полковником Ф. Жученком, завдаючи їм великих спустошень[5].

Становище народних мас Лівобережжя в зв'язку з частими ворожими нападами стало нестерпно тяжким. Жителі м. Зінькова в листі до Сомка, палко виявляючи своє бажання не поривати з Росією, в той же час гірко скаржились на своє становище. Вони писали: «...а что в нынешнее время зимнее не могли ся есмя с тем открыть, хотя сердце наше жаждало к тебе, возбраняли нам наступаючіе поганскіе, также войск казацких и ляцких силы; ибо нам бедным, своеваным и в конец разоренным, не мочно малой горсти всякому противитца, ни откуды не имеючи никакие помочи, а потом в невинности своей погибать прежде времяни»[6].

У своїх агресивних діях щодо України шляхетська Польща знайшла підтримку з боку кримського хана, який застерігав польський уряд від укладення мирної угоди з Росією та обіцяв всіляко допомогти «дістати ворога шаблею» і назавжди закріпити Україну за Польщею[7].

Весною 1661 р. польсько-шляхетські війська на чолі з Чарнецьким, в складі яких були і татари, вдерлися на Чернігівщину

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 3—4, 6—8; ф. Малоросійський приказ, стовп. 5871/60, арк. 4—5; АЮ и ЗР, т. V, № 22, стор. 42, № 40, стор. 82; т. VII, № 121, стор. 356; «Акты Московского государства», т. III, № 203, стор. 186, № 232, стор. 223, № 273, стор. 276; «Летопись Грабянки», стор. 176; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, изд. 3-е, стор. 94; С. Е., Гетманство Брюховецкого, «Киевская старина», 1885, № 8, стор. 548.

[2] АЮ и ЗР, т. V, № 28, стор. 49.

[3] АЮ и ЗР, т. V, № 23, стор. 44; т. VII, № 109, стор. 323.

[4] «Акты Московского государства», т. III, № 254, стор. 258.

[5] Там же, № 254, стор. 259—260; № 286, стор. 288.

[6] АЮ и ЗР, т. V, № 35, стор. 67.

[7] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 4, стор. 89.

і Ніжинщину[1]. Разом з ними були чотири козацькі полки на чолі з наказним гетьманом Правобережжя Г. Гуляницьким. Намагаючись схилити населення Чернігівщини і Ніжинщини на розрив з Росією, Гуляницький розсилав зазивні листи[2], але народні маси продовжували чинити опір загарбникам, мужньо захищаючи свої міста і села. Особливий героїзм виявили захисники міст Козельця і Ніжина. Значну допомогу Золотаренкові в боротьбі з ворогами подавали запорожці на чолі з кошовим гетьманом Іваном Брюховецьким[3]. Ворожого нападу зазнала і Переяславщина. Містечка Березань, Бориспіль, Басань, Воронкове, Баришівка, Бобровиця були захоплені ворогом[4].

Але лівобережне козацьке військо на чолі з Сомком розгромило і розігнало ворогів. Одержавши нове поповнення козаків і ратних російських людей, які прийшли з табору з-під Чуднова, воно перейшло на правий берег Дніпра і завдало нищівного удару своїм ворогам під Трехтемировом і Стайками[5]. Примушений був тікати з Лівобережжя також і Чарнецький з своїми загонами.

Київські воєводи Юрій Барятинський та Іван Чаадаєв одержали з Москви наказ надіслати війська на допомогу В. Золотаренку і Я. Сомку, щоб визволити м. Остер і звільнити шлях від Києва до Переяслава і Ніжина[6]. Незабаром до Ніжина прибув з ратними людьми помічник Григорія Ромодановського воєвода Іван Лихарьов, з Белгорода — стольник Петро Скуратов, з Москви був надісланий з кінними і пішими людьми воєвода Семен Зміев[7]. Спільними зусиллями російських і козацьких військ вдалося відігнати війська шляхетської Польщі за Дніпро.

Так невдало закінчилася перша після Слободищенської угоди спроба шляхетської Польщі загарбати Лівобережну Україну. «...И знову, — пише Самовидець, — застало все Заднеприе в подданстве его царскому величеству», тобто в складі Росії. Уже в квітні 1661 р. посланці Якима Сомка в Москві повідомляли, що «ляхов на сей стороне Днепра нигде нет, и дороги к Киеву и к Нежину и к иным местом чисто и проезд волной; а которые ляхи небольшие люди были в Триполе в Оржищеве и у Белой Церкви, и те пошли из Черкаских городов в корунные места; а которые поостались болные, и тех около Белой Церкви черкасы тайно всех побили. А Чернецкого войско из Черкаских городов пошло ж к Брестю, а осталось его войска

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 23, стор. 43—44, № 25, стор 45—46, № 26, стор. 46—47; т. VII, № 109, стор. 323; «Летопись Самовидца», стор. 64.

[2] АЮ и ЗР, т. V, № 26, стор. 46—47; т. VII, № 107, стор. 321 (в заголовку № 107 події лютого 1661 р. помилково віднесені до лютого 1660 р.).

[3] АЮ и ЗР, т. VII, № 108, стор. 322.

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 28, стор. 51.

[5] Там же, стор. 50—51.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 440, арк. 165—166; стовп. 446, арк. 244; АЮ и ЗР, т. V, № 24, стор. 44—45.

[7] АЮ и ЗР, т. V, № 24, стор. 45.

около Гомля толко 3 хорунги. А татар на той стороне Днепра нигде нет, все пошли в Крым»[1]. У цей час присягнули на вірність Росії Лубенський, Прилуцький і Миргородський полки. Прислав листа з повинною також і полтавський полковник Жученко[2]. За клопотанням Якима Сомка полки, що розірвали з шляхетською Польщею, одержали царські охоронні грамоти[3].

Сомко та його прибічники, борючись проти шляхетської Польщі та української правобережної феодальної верхівки, не забували про свої особисті інтереси. Сомко, наприклад, претендував на гетьманство, вважаючи, що його заслуги в боротьбі проти зовнішніх ворогів дають йому право розраховувати на цілковиту підтримку з боку царського уряду.

В кінці квітня 1661 р. в с. Бикові під Ніжином відбулася рада, на якій були представлені Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, частково Полтавський і Чернігівський полки[4], а також слобідські полки (Охтирський, Острогозький, Сумський). Останні, хоч і не підлягали гетьманському управлінню, проте, перебуваючи у війську Г. Ромодановського, дістали дозвіл взяти участь у виборах гетьмана. Самого Г. Ромодановського на раді у Бикові не було. Він перебував у цей час в Ніжині, а на раду послав свою довірену особу — воєводу Семена Даниловича Змієва[5]. Г. Ромодановський, очевидно, не заперечував проти скликання ради, і тому козацькі посли, розповідаючи в Москві про раду, говорили, що «на той раде были околничей князь Г. Г. Ромодановский, с товарыщи и государевы ратные люди, все полки которые с ним».

На Биковській раді голоси розділилися. Більшість виступала за Сомка, але ніжинці висунули своїм кандидатом Василя Золотаренка[6], якого в той час підтримувала і така впливова на Україні особа, як ніжинський протопоп Максим Филимонович. Відбиваючи інтереси заможного міщанства Лівобережжя, Максим Филимонович і Василь Золотаренко багато зробили для зміцнення позицій російського царизму на Україні. Не дійшовши згоди, учасники ради ухвалили таке рішення: «о геть-

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 28, стор. 48—49.

[2] Там же, № 28, стор. 50; № 34, стор. 64.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 440, арк. 30—31, 231—232; АЮ и ЗР, т. V, № 28, стор. 50, 53.

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 31, § II, стор. 56, 58. Про Чернігівський полк не згадується в листі Сомка, немає відомостей про це і у працях Соловйова, але оскільки в посольстві до царя був представник від Чернігівського полку, то можна думати, що цей полк мав своїх представників і на раді. До того ж, царський уряд у своїй грамоті, звертаючись до всіх полковників, які були на Биковській раді, називає в їх числі також і чернігівського полковника Анікія Силича (див. АЮ и ЗР, т. V, № 51, § VI, стор. 61).

[5] АЮ и ЗР, т. V, № 31, стор. 58, 61; Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор 141.

[6] АЮ и ЗР, т. V, № 31, стор. 56.

манском обираньи положить на волю ц. в., кого он в. г. пожалует в гетманы» [1]. З цією метою було відправлено до Москви посольство, до складу якого входили представники тих полків, які брали участь у Биковській раді. Послам було доручено передати царю рішення ради і просити прислати на раду для обрання гетьмана царського представника [2]. Сомко вважав, що присланий з Москви боярин перевагу перед іншими віддасть йому [3], зважаючи на виявлені ним прихильність до російського уряду і твердість в боротьбі з ворогами. Сомко нетерпляче чекав відповіді царського уряду і затримку її сприймав як особисту образу. В листі до воєводи Семена Змієва він зазначав, що це вносить занепокоєння в козацькі маси, і загрожував, «видячи такую неласку и неправду», від всього відступитися і залишити все напризволяще [4].

Проте царський уряд не поспішав офіціально призначати раду, вважаючи, що треба раніш вивчити обстановку, що склалася на Україні, а потім уже підтримувати ту чи іншу кандидатуру в гетьмани. В той час головними претендентами на гетьманство були наказний гетьман Яким Сомко і ніжинський полковник Василь Золотаренко, але жодному з них царський уряд не наважувався віддати перевагу, бо це могло б привести до гострої міжусобної боротьби. Про реальність виникнення такої боротьби говорив ніжинський протопоп Семен Адамович у розмові з Федором Протасьєвим: «Естли де будет наказной гетман Еким Самко на Хмельницкого место гетманом, и полковник де Василий Золотаренко не будет ему послушен и будет де над ним какой умысл чинить; а естли де полковник будет гетманом, и Самко де однолично станет какой умысл над ним чинить и с племянником своим над Васютою заодно, и на обе стороны будет в. г. неспора; а чтоб де в. г. не велел гетманство сказывать ни Самку, ни Золотаренку, покаместа утишится вся Украина, авося де обратитца под его в. г. высокую руку и Юрас Хмельницкой и с заднепровскими черкассы» [5].

Обережне ставлення царського уряду до виборів гетьмана було викликане і тим, що обидва претенденти на гетьманство належали до заможних кіл козацької старшини і були зв'язані родинними узами з Юрієм Хмельницьким [6], а досвід минулого,

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 31, стор. 56.

[2] Там же, § III, стор. 58; § VII, стор. 60—61.

[3] На Биковській раді був представник царського уряду Семен Змієв, але він прибув для того, щоб подати допомогу в боротьбі з зовнішніми ворогами, щождо виборів гетьмана, то ні він, ні боярин Ромодановський ніяких повноважень не мали.

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 42, стор. 88.

[5] Там же, № 40, § V, стор. 89.

[6] Сестра Я. Сомка Ганна була першою дружиною Б. Хмельницького і матір'ю Ю. Хмельницького, а сестра В. Золотаренка була останньою дружиною Б. Хмельницького.

зокрема зрада Івана Виговського, підказували, що на Україні залишились недобитки пропольсько-шляхетської групи.

Недовір'я царського уряду до Сомка і Золотаренка посилювалося також через доноси, які часто посилалися на них в Москву [1]. На початку листопада 1660 р. Г. Ромодановський писав царю, що йому стало відомо від переяславського воєводи Волконського, ніби Яким Сомко з своїми козаками 22 жовтня 1660 р. хотів напасти на російських ратних людей[2]. Трохи згодом Ромодановський знову повідомляв, що «шатость в нем (Сомкові. — *К. С.*) учинилась большая и ссылка с заднепрскими черкасы безпрестанная»[3]. 21 вересня 1661 р. воєвода Куракін доносив царю, що йому стало відомо, ніби Сомко писав до Юрія Хмельницького, «чтоб татаровя шли на сей бок Днепра»[4]. Ці доноси так дратували Якима Сомка, що він загрожував відмовитися від гетьманства, розлучитися із своєю родиною і піти на Дон[5].

Проте обвинувачення Якима Сомка у зраді тоді не мали під собою ніяких підстав. Старшинські літописи, автори яких були щирими прихильниками союзу з Росією, дають найкращу характеристику Сомкові. Вони називали його «розумним і статечним» [6] і писали, що він був «воин храбрій и смелій, уроди, возраста и красоты зело дивной, всего же паче ц. в. слуга найвернейший» [7], війську був «добрим приводцею» і боровся з ворогами «не щадячи здоровя» [8].

Аналіз діяльності Сомка після смерті Богдана Хмельницького переконує в тому, що він був виразником інтересів тієї групи козацької старшини, яка відстоювала возз'єднання України з Росією і виступала проти орієнтації на шляхетську Польщу. Борючись проти пропольської феодальної верхівки на чолі з Г. Лісницьким і Г. Гуляницьким, козацька старшина, очолювана Сомком, в той же час не могла погодитися з політикою царського уряду на Україні, що вже з перших днів возз'єднання була спрямована на обмеження її політичної автономії. Сомко і його група виступали не тільки за збереження політичної автономії України, але й за її розширення в рамках Російської держави.

У своїх листах до царя Сомко часто висловлював обурення

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 113—114, стор. 330—335.

[2] «Акты Московского государства», т. III, № 212, стор. 191.

[3] ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, 15401—15424, Копії документів Белгородського стола, стовп. 440, арк. 176.

[4] ДПБ УРСР, відділ рукописів, II, 15401—15424, Копії документів Белгородського стола, стовп. 466, арк. 242—243.

[5] Г. Карпов, Мефодий Филимонович — епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661—1668 года) (далі: Мефодий Филимонович), «Православное обозрение», 1875, № 2, стор. 212.

[6] «Летопись Величка», т. II, стор. 18.

[7] «Летопись Грабянки», стор. 182.

[8] «Летопись Самовидца», стор. 68.

діями воєвод, які втручалися у внутрішнє життя козацтва, порушували його самоврядування, забирали прибутки, якими здавна користувалася козацька старшина. Київський і белгородський воєводи, використовуючи своє особливе становище у воєводському управлінні на Україні, посилали воєвод у такі міста, де їх перебування не було передбачене «Переяславськими статтями» 1659 р. (зокрема, в м. Гадяч) [1]. Проти таких дій Сомко різко заперечував. В листі до князя Г. Ромодановського Сомко вимагав «из Гадича и из других городов воєвод вывесть». Ромодановський не звернув ніякої уваги на вимоги наказного гетьмана, а через місяць в Москві стало відомо, що із Гадяча, Зінькова, Груні та інших міст були вигнані воєводи і ратні люди [2] на тій підставі, що їх перебування там не було передбачено «Переяславськими статтями».

Відрив Правобережної України порушував нормальний хід економічного життя обох частин країни. Народні маси Правобережної України не хотіли повертатися під ярмо польських панів і не припиняли боротьби за возз'єднання з Лівобережною Україною у складі Росії. Значна частина козацької старшини, духовенства, заможного міщанства Правобережної України не могла примиритися з владою шляхетської Польщі не лише з патріотичних почуттів; їх прагнення до Лівобережної України і Росії обумовлювалися також економічними зв'язками, що складалися протягом століть. Представники заможних верств Лівобережної України теж не могли примиритися з тим, що значна частина їх маєтків залишилася по той бік Дніпра, в межах іншої держави.

Складне співвідношення сил на політичній арені вимагало гнучкої політики з боку угруповань, між якими точилася боротьба. В цих умовах група Сомка не відмовлялася і від таких політичних комбінацій, як повернення Юрія Хмельницького на Лівобережжя. Становище ще більш ускладнилося в зв'язку з появою третього претендента на гетьманство — Івана Брюховецького. Є відомості, що свою діяльність він розпочав на службі у Богдана Хмельницького як управляючий маєтностями гетьмана [3]. На цій же посаді він перебував і після смерті Богдана Хмельницького. Юрій Хмельницький, який після зради Івана Виговського і його поплічників в 1659 р. виступив як кандидат у гетьмани, намагаючись заручитися підтримкою Запорожжя, послав туди свою довірену людину — Івана Брюховецького. Брюховецький успішно виконав покладені на нього завдання, але до гетьмана назад не повернувся, залишившись

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 115, стор. 335.

[2] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 169, примітка 332.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 90; АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 359.

на Запорожжі, де за допомогою різних демагогічних прийомів здобув велику популярність.

Старшинські літописи з повною одностайністю дають негативну характеристику Івану Брюховецькому, називаючи його «служкой Хмельниченковим», «завистливым Брюховецким»[1], «недугом злоби и гнева обузданнім», «губителем»[2], який багатьох людей підкупав «подарунками і обетницями»[3]. Аналіз діяльності І. Брюховецького показує, що йому не можна відмовити в розумі, дотепності, а особливо в умінні використовувати складну політичну ситуацію в особистих інтересах і в інтересах нової старшинської групи, яка зросла і оформилася в часи визвольної війни і після неї. Щодо народних мас Брюховецький вів складну демагогічну гру, обіцяючи їм полегшити становище шляхом зменшення поборів. Обдурені демагогічними обіцянками Брюховецького, народні маси у вирішальні хвилини підтримали його. Цим і пояснюються значні перемоги, які він одержав в боротьбі з своїми суперниками.

В Москві Брюховецький став відомим після поразки російських військ під Чудновом і зради старшинської групи Юрія Хмельницького. Вже тоді в російських урядових колах про Брюховецького склалось найліпше враження, бо царському уряду були приємні і співзвучні його докази про те, що Юрія Хмельницького і його прибічників народ не підтримає і всі їх спроби захопити Лівобережну Україну не матимуть успіху. Згодом на Запорожжі Брюховецького обрали кошовим гетьманом. У листі від 6 жовтня 1661 р. Григорій Ромодановський повідомляв у Москву: «По написанню сего листа пришла нам утешная весть, что ...Ивана Брюховецкого гетманом на Запорожье обрали»[4]. І. Брюховецький з цього часу і до обрання його гетьманом підписував свої листи таким титулом: «Милостію божією гетман кошевой верного войска его п. ц. в. низового славного Запорожья со всем товариством будучим на коши»[5]. Ще з початку своєї діяльності він не зовсім доброзичливо ставився до Якима Сомка, а через деякий час почав обвинувачувати його в зраді[6]. 25 серпня 1661 р. Брюховецький писав воєводі Ромодановському: «видячи ми великую шкоду целости всего православия иж неизбежною думою своею, Сомко до конца хотел народ наш малороссийский вытратити, зносячись заодно з безбожным изменником з Хмельницким»[7].

---

[1] «Летопись Грабянки», стор. 182.
[2] «Летопись Величка», т. II, стор. 38.
[3] «Летопись Самовидца», стор. 73.
[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 538, арк. 65.
[5] АЮ и ЗР, т. V, № 43, стор. 97.
[6] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 156.
[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 475, арк. 38.

Проте урядові кола в Москві не втрачали надії повернути Юрія Хмельницького на свій бік і таким шляхом возз'єднати Правобережну Україну з Лівобережною. Царському уряду були відомі прагнення народних мас Правобережної України возз'єднатись з Росією. В розмові з царським послом дворянином Протасьєвим Сомко підкреслював: «...которые де при нем (при Юрії Хмельницькому. — *К. С.*) черкасы и те де хотят ему в. г. вину свою принесть и хотят де добить челом ему в. г., только де их немногія началныя люди держат»[1]. Це констатували і представники козацької старшини Лівобережної України в розмові з царським послом Ладиженським[2].

Велику допомогу царському урядові подав у цей час ніжинський протопоп Максим Филимонович. Він був енергійною, розумною людиною і багато зробив, щоб закріпити возз'єднання України з Росією. Весною 1661 р. Максим Филимонович був викликаний до Москви, де Крутицький митрополит Питирим, блюститель патріаршого престолу, за дозволом царя і за згодою всього священного собору, висвятив його на єпископа Мстиславського і Оршанського під іменем Мефодія, а згодом він був призначений блюстителем Київської митрополії[3]. В такому високому сані він став особливо надійною опорою царського уряду на Україні.

Щоб привернути Юрія Хмельницького на бік Росії, Мефодій просив царя дати для нього «обнадеживательные» грамоты. Для одержання цих грамот він послав у Москву намісника Софійського собору Гаврила Олешковича, який в минулому був учителем Юрія Хмельницького. Олешкович також мав повідомити царський уряд, що Мефодій Филимонович приступив до виконання своїх обов'язків блюстителя Київської митрополії[4].

Від свого імені Мефодій послав до Юрія Хмельницького і його прибічників звернення, закликаючи їх порвати з польським королем і визнати владу російського царя. За дорученням царського уряду налагоджував зв'язки з правобережним гетьманом Юрієм Хмельницьким також і архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гизель[5]. У відповідь Юрій Хмельницький надіслав листа, в якому підкреслював, що Слободищенський трактат його примусили підписати полковники і тяжкі обставини, що тоді склалися. В цьому ж листі він просив, щоб в «неволном принуждении на него вины не имети, а он гетман...

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 40, § V, стор. 85; про незадоволення народних мас Правобережжя режимом шляхетської Польщі див. «Акты Московского государства», т. III, № 340, стор. 319.

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 351.

[3] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 161.

[4] Г. Карпов Мефодий Филимонович, «Православное обозрение», 1875, № 2, стор. 210.

[5] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 165.

о своем возвращеніи как мочно промышляти учнет и по прежнему у нашего ц. в. подданстве быти желает»[1].

У відповідь на цей лист царський уряд через дворянина Протасьєва доручив Сомкові вести переговори з Юрієм Хмельницьким, якому обіцяли прощення і маєтності, в тому числі м. Гадяч, яке було підтверджене за його батьком Богданом Хмельницьким[2]. У листі, переданому через Протасьєва, дії Юрія Хмельницького під Слободищами оцінювалися тепер з інших позицій: підкреслювалося, що оточений великими ворожими військами «гетман и все войско против ляхов ставились без сомненія крепко, и приневолен гетман и вся чернь от заднепрских полковников, которые полковники по ляцкому хотению давно ищут погибели всего войска Запорожского, к договору с ляхами в подданство королевское; и гетман Юрьи Хмельницкой и не хотя приступил и по неволе учинился полскому королю в подданстве»[3].

Царське доручення не могло бути приємним для Я. Сомка, бо успішне виконання цього доручення розлучало його з мріями про гетьманство. Тому на тогочасні повідомлення Сомка про наміри Юрія Хмельницького не завжди можна покладатись. Так, в листі до царя від 8 серпня 1661 р. він дає негативну оцінку намірам групи Юрія Хмельницького. Посилаючись на свідчення колишнього генерального писаря Семена Голуховського, Сомко доводив, що Хмельницький, «не памятуя страха божія и своей присяги, уже единодушно с теми приводцами до злого стал, и моего посланца, не дав мне отписи, на пагубу в тяжкое в вязенье велел отдать»[4]. Він повідомляв, що Ю. Хмельницький, одержавши допомогу від татар, збирається йти в похід на Лівобережну Україну[5]. Про зосередження війська кримського хана писав також у цей час і ніжинський полковник Василь Золотаренко. Він повідомляв, що татарські війська стоять біля Кам'янки і збираються переправлятися на лівий берег Дніпра[6]. Разом з татарами сюди прибули і польські війська під командуванням Чарнецького. Сомко і Золотаренко з великою тривогою писали царю про наближення ворожих військ і просили прислати на допомогу ратних російських людей.

Проте через кілька днів Сомко вже зовсім в іншому тоні

---

[1] Лист був переданий Михайлом Суличенком, про нього згадується в листі царя Олексія Михайловича до Сомка від 26 червня 1661 р. (див. АЮ и ЗР, т. V, № 40, стор. 77) і в наказі Федору Протасьєву (див. АЮ и ЗР, т. V, § IV, стор. 78).

[2] АЮ и ЗР, т. V, № 40, стор. 77.

[3] Там же, № 40, § III, стор. 76; № 22, стор. 42.

[4] Там же, § VI, стор. 91.

[5] Про це повідомляв і блюститель Київської митрополії Мефодій Филимонович (див. Г. Карпов, Мефодий Филимонович, «Православное обозрение», 1875, № 2, стор. 211).

[6] АЮ и ЗР, т. V, № 40, § VII, стор. 92.

пише про Юрія Хмельницького, доводячи, що останній виявляє бажання перейти у підданство російського царя. Сомко пропонував цілий план дій на випадок, якщо Юрій розірве з Польщею і перейде на лівий берег Дніпра. За таких обставин, на думку Сомка, потрібно негайно послати війська в найбільші міста Правобережжя: Чигирин, Корсунь, Умань, Білу Церкву, Брацлав, а також розповсюдити відозви від імені Юрія Хмельницького для заспокоєння населення. Сомко вважав, що ці дії будуть цілком підтримані народними масами Правобережної України, які «желают быть под его государевою высокою рукою, а с ляхами и с татарами вместе быть не хотят» [1].

Проте переговори Я. Сомка з Ю. Хмельницьким про возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною успіху не мали. Однією з причин цього було те, що на Правобережжі пропольська група козацької старшини являла собою ще велику силу, з якою блокувалася і яку підтримувала верхівка духовенства на чолі з митрополитом Діонісієм Балабаном.

Зважаючи на невдачу переговорів з Юрієм Хмельницьким, Сомко вважав за необхідне знайти засоби для пом'якшення відносин з шляхетською Польщею і якнайшвидше укласти з нею мирну угоду. З цією метою Сомко пропонував переселити все населення Правобережжя на Лівобережну Україну і поступитись агресивному сусіду — шляхетській Польщі — порожньою територією. Щоб уникнути загрози несподіваних ворожих нападів, Сомко також рекомендував побудувати вздовж лівого берега укріплення і залишити в своїх руках ряд прикордонних правобережних міст, в тому числі і Канів [2].

Тимчасом в листопаді 1661 р. Юрій Хмельницький з козацькими і татарськими військами переправився на лівий берег Дніпра. Яку мету переслідував він під час цього походу на Лівобережжя, важко сказати. Чи він прагнув виконати свої обіцянки, дані Сомкові і російському уряду, чи ставив завданням поширити владу шляхетської Польщі на Лівобережну Україну, невідомо. Але ясно, що однією з причин цього походу було намагання Юрія Хмельницького вивести з Правобережної України татарські війська, утиски і грабунки яких викликали гостре незадоволення народних мас.

Не дочекавшись реальної допомоги від уряду шляхетської Польщі, Ю. Хмельницький з своїми найближчими порадниками Лісницьким, Гуляницьким і Носачем восени 1661 р. уклали угоду з кримським ханом, за якою останній мав послати з козаками на лівий берег Дніпра свою орду. В той же час хан зобов'язався заборонити своїм військам вчиняти набіги і спустошення на території тих полків, які братимуть участь у поході, і не чинити насильства над тими людьми на Лівобережжі, які

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 41, стор. 93.
[2] Там же, стор. 92.

визнають владу Юрія Хмельницького. Хан був зобов'язаний також наказати своїй орді повертатися в Крим лівим берегом Дніпра, а не правим [1]. Це свідчить про те, що уряд Юрія Хмельницького намагався хоч на деякий час звільнити Правобережну Україну від татарських загонів, відчуваючи, що невдоволення має стає небезпечним як для гетьмана, так і для шляхетської Польщі.

Переправившись через Дніпро, правобережні козацькі війська разом з татарами в листопаді 1661 р. обложили Переяслав. У листі до царя Сомко скаржився, що ворожі війська «и к Переяславлю приступают по все дни и с Переяславля де в. г. ратные люди и казаки выходят с ними и бьютца беспрастани» [2]. Звідси Ю. Хмельницький розсилав відозви по містечках Переяславщини із закликом приєднатися до нього. «Наговаривать и прельщать» населення Лівобережної України він доручив уманському полковнику Івану Лизогубу. Але ці відозви не були популярні в народі, а Лизогуба в містечку Піщаній затримала місцева влада [3].

В цей же час відбулися зустрічі між Сомком і Юрієм Хмельницьким. Воєвода Іван Пєсков доносив в Москву, що в жовтні і листопаді 1661 р. наказний гетьман Яким Сомко часто виїжджав з міста для зустрічі з своїм племінником Юрієм Хмельницьким. Ці зустрічі відбувалися за міськими укріпленнями на млиновій греблі.

Яким Сомко пояснював, що метою зустрічей було схилити Юрія Хмельницького на бік Росії, щоб він «был великого государя под високою державою». Проте після другої і третьої зустрічі Сомко примушений був визнати, що йому не вдалося досягти бажаних результатів. Всі його намагання відірвати Юрія від польського короля були марними. У відповідь на пропозиції Сомка розірвати з Польщею і визнати владу російського царя Юрій говорив, що він сам, без порадників Тимофія Носача, Григорія Гуляницького і Григорія Лісницького, не зможе вирішити це питання. У свою чергу, Юрій Хмельницький почав умовляти Сомка розірвати з Росією і визнати владу польського короля [4]. Намагаючись довести, що протекторат короля польського має значні переваги перед протекторатом царя російського, він говорив, що влада лівобережного гетьмана обмежується царськими воєводами. Юрій підкреслював, що Сомко, одержавши колись від нього титул наказного гетьмана, так і досі залишився ним, що він ні в чому не має своєї волі і навіть «собою промыслить не умеет, и ему де Юраску помочи

[1] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 152.

[2] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 25; АЮ и ЗР, т. VII, № 114, стор. 333.

[3] АЮ и ЗР, т. VII, № 114, стор. 333.

[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 12—17.

подать не может, а он де Юраско ему чинить может все, что годно. Да и в листах своих Юраско писал к нему также, и чтоб в. г. ратных людей он Сомко из Переяславля в украинные государевы городы вывел, а снаряд и ружье оставил при них; в Переяславль де с приналежностями очизна королевская и належит де отчиннику прежнему владеть» [1].

Однією з причин невдачі переговорів Сомка з Юрієм Хмельницьким було втручання кримського хана. Останній, щоб перешкодити возз'єднанню Правобережжя з Лівобережною Україною в складі Росії і полегшити здійснення своїх агресивних намірів щодо України, радив Юрію Хмельницькому, щоб він «ни при ком не был, а жил особо государем вольным», обіцяючи йому свою підтримку [2].

Зустрічі з Юрієм Хмельницьким і його прихильниками та їх пропозиції розірвати з Росією зовсім порушили душевну рівновагу Сомка. Як повідомляв воєвода Іван Пєсков, Сомко, втративши спокій, в «осадное время пил, и промислу от него никакого не было, и на вылазки на бои не выезжал. А которые казаки его полку в. г. с ратными людьми выдут на вылазку, и его ясаулы, по приказу его, вгоняли в город, а иное выехав и сам загонял. По местечкам и по переправам, где загонных людей татар казаки не возмут, и от нас их берег и всякую ведомость таил» [3]. За свідченням Пєскова, Сомко підозріло поводився з заарештованим Лизогубом. Спочатку він таємно від воєвод тримав Лизогуба під міцною вартою, а коли останній з-під варти втік і знову потрапив до козаків, хотів його таємно відпустити. У своєму донесенні Пєсков запевняв царський уряд, що коли б не прийшло поповнення російських військ, Сомко зрадив би і здав Переяслав військам Юрія Хмельницького [4].

Проте до цих відомостей треба поставитись критично, бо через деякий час під натиском військ наказного гетьмана Якима Сомка і російських воєвод загони Юрія Хмельницького і його спільників татар змушені були зняти облогу Переяслава і відступити на північ в напрямку до Ніжина.

Вороже військо, особливо татарське, завдаючи великих руйнувань містам і селам Лівобережної України [5], викликало

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 114, стор. 333.

[2] Там же.

[3] Там же.

[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 29; АЮ и ЗР, т. VII, № 114, стор. 333.

[5] Про це з великим сумом повідомляв Сомко в одному з листів до Москви: «Хтоб так был заслепленный. — писав він, — чтоб видя так явную правоверных християн згубление не выпустил с их зения скорого слез потоку, хто б так был твердый каменного совоздыханием не нарекал на значное запустение в очах всех людей милого краю нашего, отчины в. ц. в.». Дивлячись на витоптані поля, на незібраний хліб, Сомко вболівав: «Увы, нам трудящимся всуе на труды наши нетрудящиися внидоша» (ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 29).

ненависть місцевого населення. Зустрівши одностайний опір народних мас, війська Юрія Хмельницького зазнали поразки. За свідченням Сомка, за кілька місяців свого перебування на Лівобережній Україні Юрій Хмельницький із своїми спільниками не змогли захопити жодного укріпленого пункту. Оточені російськими військами під командуванням Григорія Ромодановського і козацькими полками, вони примушені були відступити на правий берег Дніпра, зазнаючи, за виразом Сомка, «великої тісноти» [1]. Частина козацької старшини, що підтримувала Юрія Хмельницького, була розгромлена Григорієм Ромодановським. В Ірклієві було захоплено в полон Тимофія Цицюру, в Кропивні — Мартина Курощупа [2] і обох їх відправлено до Москви.

Таким чином, і друга після Слободищенської угоди спроба пропольської групи правобережної феодальної верхівки відірвати Лівобережну Україну від Росії дістала рішучу відсіч народних мас.

2. Політика царського уряду на Україні. Козелецька рада 1662 року

В результаті ворожих нападів значною мірою ускладнилася обстановка на Лівобережній Україні; загострилася боротьба між пригнобленими масами і пануючим класом, між окремими старшинськими групами за владу. Селяни і козаки, обтяжені поборами на козацьку старшину, виявляли їй і політичне недовір'я, вважаючи, що вона веде зрадницьку політику, підтримуючи зв'язки з шляхетською Польщею і Кримом. Про загострення класових суперечностей на Україні доносили в Москву царські воєводи. «А у многих казаков лучилось слышать, — писав один з них, — что великая беда чинитца от старших и им разоренье: их же де брат мужик учинитца старшим, и наесца хлеба и великого государя жалованье, и свободы поищет, похочет быть великим паном, и с ляхами и с ханом крымским будет ссылатца, и изменит» [3]. Воєводам було відоме бажання народних мас обмежити владу старшин воєводським управлінням [4]. Пригнобленим масам здавалося, що воєводи більш справедливо, ніж козацька старшина, управлятимуть країною. Крім того, народні маси на власному досвіді переконувалися, що тільки за допомогою Російської держави Україна зможе забезпечити свою незалежність від зазіхань Польщі, Туреччини і Криму. Широкі козацькі маси були свідками частих звернень гетьманів і пол-

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 20
[2] АЮ и ЗР, т. V, № 47, стор. 102; Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 153.
[3] АЮ и ЗР, т. VII, № 114, стор. 334.
[4] Там же.

ковників [1] до російського уряду з проханням прислати війська для боротьби з ворогами.

В той же час політика царизму, його втручання у внутрішнє життя України викликали невдоволення народних мас. Справжнім лихом для всього населення України, як і Росії, були мідні гроші, що у великій кількості надходили з Москви. Мідні гроші були випущені царським урядом в 1656 р. для поліпшення фінансового становища Російської держави. За задумом царських фінансистів, вони за своєю номінальною вартістю прирівнювались до срібних. Проте незабезпеченість мідних грошей золотом зумовила їх знецінення. За кожний срібний карбованець стали давати по 10—12 мідних карбованців, що призвело до великої дорожнечі на продукти і до погіршення становища трудящих мас. Загострення класової боротьби в Росії вилилося у повстання 1662 р., відоме під назвою «Мідного бунту». Тільки після активного протесту народних мас царський уряд змушений був припинити випуск мідних грошей. Посол М. Головін, перебуваючи на Україні, доносив царському урядові: «А медных денег в черкасских городех... емлют мало. И чтоб в. г. велел делать в Киеве шаги и чехи и осмаки и шелеги против польских денег и тем де в. г. казне будет прибыльня, и черкасы — де будут ради» [2].

Неймовірно тяжким на Україні було становище російських ратних людей. За свою службу вони одержували платню мідними грошима, за які нічого не могли купити ні для себе, ні для своїх коней. Російські ратні люди були приречені на голодування. За даними Костомарова, в Києві було 3206 ратних людей і серед них 458 хворих. З 737 рейтарів 250 не мали коней, 92 драгуни теж не мали жодного коня. На утримання гарнізону київський воєвода Чаадаєв мав 1600 крб. срібних, 6502 крб. єфімків і 76 837 крб. мідних грошей [3]. Але в Києві так само, як в Ніжині, Переяславі та в інших містах України, за мідні гроші не можна було нічого купити [4]. Ніжинський воєвода Семен Шаховський повідомляв царя, що за мідні гроші він нічого не може купити, тому що за 10 карбованців мідних грошей не дають і полтини срібних, а то й зовсім не хотять брати мідних грошей. «В Нежине, — писав Шаховський, — без серебряных денег быть не уметь ни которыми мерами и твои великого государя ратные люди без серебряных денег помирают

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 6, стор. 11, № 15, стор. 32, № 18, стор. 35—36, № 28, стор. 50, 51, 53, № 40, стор. 80, 81, 87; «Акты Московского государства», т. III, № 158, стор. 142, № 203, стор. 184, 231, 223.

[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5871/60, арк. 359.

[3] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 153.

[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 27—28; стовп. 5871/60, арк. 52—54; ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 466, арк. 176.

голодною смертью»[1]. У зв'язку з цим багато ратних людей ставало на шлях дезертирства. Протягом короткого часу з Києва втікло 436 чоловік[2].

Царський уряд безперестанно одержував повідомлення, що на Україні не хотять брати мідних грошей «и живности ни откуль в городы не привозят... и ратные люди как видим з голоду помирают зелно и междуусобие безпрестанное в тех городех, где в. п. в. ратные люди живут деется»[3]. Щоб не вмерти голодною смертю, ратні люди змушені були брати продукти у населення силою, що викликало велике незадоволення серед народних мас. Доходило до сутичок, які іноді кінчалися вбивствами[4]. На безчинства ратних людей безперестанно скаржились козаки, селяни і міщани. Навіть такий завзятий прихильник царського уряду, як Мефодій Филимонович, змушений був скаржитись на насильства ратних людей. У листі до переяславського воєводи князя Волконського він писав, що «казаки вельми скорбят» на ратних людей, і нагадував, що через такі насильства в минулі роки були битви з ляхами[5].

Спільна боротьба народних мас Росії і України проти фінансової політики царизму примусила його піти на певні поступки, що виявилося, зокрема, в скасуванні мідних грошей.

Становище на Україні ускладнювалося тим, що над Лівобережжям знову нависла небезпека ворожого нападу. Пропольська група козацької старшини перемогла на Правобережжі. Переговори з урядом Юрія Хмельницького про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії залишилися безрезультатними. Агресивно настроєні шляхетська Польща і Кримське ханство штовхали уряд Юрія Хмельницького на нову агресію проти Росії і Лівобережної України.

Ставка російського уряду на Юрія Хмельницького як гетьмана обох частин України була бита. Знову постало питання про вибори лише лівобережного гетьмана. 6 лютого 1662 р. наказний гетьман Сомко приїхав до Києва, щоб порадитись з впливовим у політичних справах блюстителем Київської митрополії Мефодієм Филимоновичем про становище на Україні. Після цієї наради 21 лютого Сомко відправив із Переяслава царю листа,

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 117, стор. 339.

[2] Там же, № 112, стор. 328.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 8—9, 35—36 (за новою нумерацією № 48); ще в 1660 р. Юрій Хмельницький радив, щоб «изволил в. г. здесь завесть на здешних людей извычай — медные шелехи и чехи и шаги, то буде его в. г. казне прибыльне и ратным людям лутше, потому, что многие люди не знающие за медными деньгами ничево на продажу не везут» (стовп. 5871/60, арк. 356).

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 8, стор. 14, № 11, стор. 17—19; див. лист Гизеля до царя, АЮ и ЗР, т. V, № 36, стор. 69—70.

[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 113, стор. 331.

в якому просив прислати довірену особу — боярина, який би санкціонував раду для виборів гетьмана.

Після від'їзду Сомка Мефодій Филимонович запросив до себе на нараду кількох полковників, в тому числі ніжинського — Василя Золотаренка і чернігівського — Анікія Силича. На цю нараду був запрошений також і Сомко, але він замість себе прислав бориспільського сотника Григорія Гаркушу і воронківського — Данила Кирилова. На нараді був присутній київський воєвода Олексій Мещеринов. Від імені наради була послана в Москву делегація на чолі з протопопом Семеном Адамовичем і Григорієм Гаркушею [1], яка мала просити царя дозволити скликати раду для обрання гетьмана.

Щодо складу майбутньої ради погляди у Якима Сомка і Мефодія Филимоновича були діаметрально протилежними. У той час як Мефодій вважав необхідним забезпечити участь на раді не тільки городових козаків, але й запорожців на чолі з Іваном Брюховецьким, Яким Сомко був рішучим противником цього. Уповноважені від київської наради 27 березня прибули в Москву і вручили царю листа, в якому старшина просила царя прислати довірену людину для обрання «совершенного» гетьмана, а також надіслати на Запорожжя указ кошовому гетьману Івану Брюховецькому і запорозьким низовим козакам, щоб «для гетманского обиранья на раду ехали... и от всего войска прислали к нам посланцов своих с полною мочью; а без запорожских низовых казаков обиранья гетьмана быть не может» [2].

В другій половині квітня цар наказав боярам Волконському і Куракіну, а також окольничому Г. Ромодановському їхати на Україну, щоб бути присутніми на раді [3]. 3 травня 1662 р. на Запорожжя до Івана Брюховецького і козаків було послано стольника В. П. Кікіна з подарунками для війська і з наказом царя прибути на раду для обрання гетьмана.

Сомкові аж ніяк не могла бути приємною присутність Брюховецького із запорожцями на раді. Він дуже добре знав про дружні відносини між Мефодієм Филимоновичем і Брюховецьким, про доброзичливе ставлення до кошового гетьмана царського уряду. Знав і про те, що народні маси вважали Івана Брюховецького виразником їх інтересів. Все це робило Брюховецького небезпечним конкурентом для Сомка. Він розумів, що запорозька голота, яку Брюховецький приведе з собою на раду, аж ніяк не віддасть свої голоси йому — представнику «значних», а це означало крах його надій стати гетьманом.

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 62; ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 19; В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 171—173.

[2] «Акты исторические», т. IV, № 167, стор. 323.

[3] Там же, стор. 322—323.

Про ставлення запорозького козацтва до «значних» і особливо до Якима Сомка яскраво свідчить лист, надісланий йому від імені всього товариства кошовим Запорозької Січі Іваном Сірком. В цьому листі запорожці докоряли Сомкові за зв'язки з Юрієм Хмельницьким і Іваном Виговським. Вони обвинувачували Сомка в тому, що він «без одномысленной думы войсковой» привласнив собі гетьманство, що, перебуваючи на Дону, він шинкував горілкою. Запорожці загрожували, що прийде день, коли все військо з'єднається, «станет дума черных людей войсковых» і за пролиття невинної крові, в якій старшина «по шию бродить», буде страшна розплата [1]. «...Измена и лукавство твои, — писали вони, — явни всему войску есть; знаем добре твою лесть лукавую, что еще хотели с своим сестренцом облудне любо и богу и его п. ц. в., добродееви нашему милостивому, зычливых и верных служеб свыкли делать, одно бог правдив не терпит вашей лютой неправды. Объявил на измену однодухновенно с тем псом войсковым Выговским, с которым вы соплеменились и их наученіем дышете, бегаючи с чертовским шляхетством лядцким» [2].

У Сомка визрів план скликати раду раніш, ніж приїде Брюховецький із своїми прибічниками. Очевидно, з цією метою 5 квітня 1662 р. він запросив полковників на раду в м. Козелець (на Чернігівщині), щоб поговорити «о нужных великого государя делах» и порадитися «как бы лучше против неприятелей стоять». Він запропонував полковникам прибути на раду з невеликою кількістю козаків (не більше 10 з кожним) [3]. Сомко не запросив на раду жодного з воєвод, в тому числі і переяславського воєводу Волконського, але останній, довідавшись про від'їзд Сомка на раду, послав стрілецького голову Никифора Батюшкова, який мав доносити йому про всі події в Козельці [4]. Батюшков прибув в Козелець 13 квітня 1662 р. Тут уже були чернігівський полковник Анікій Силич, ніжинський — Василь Золотаренко, миргородський — Павло Царенко, прилуцький — Лазар Горленко, лубенський — Андрій Пирський і зіньківський — Василь Шабон. На раду був запрошений також і єпископ Мефодій. Але він погодився поїхати лише після запевнення Сомка, що рада призначається не для гетьманського обрання, а для вирішення військових справ [5]. Однак прибувши в Козелець, Мефодій зрозумів план Сомка і почав умовляти його відкласти вибори до приїзду з Москви

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 115, стор. 337.
[2] Там же.
[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 142, 143; А. Востоков, Козелецкая рада 1662 г., «Киевская старина», 1887, № 2, стор. 273.
[4] А. Востоков, Козелецкая рада 1662 г., «Киевская старина», 1887, № 2, стор. 273.
[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 8; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 104.

уповноваженого для цього боярина. Коли Сомко не погодився з цією вимогою, Мефодій заявив полковникам, що не дає своєї згоди на вибори.

14 квітня 1662 р. Сомко скликав раду в одному з козелецьких дворів. В. Ейнгорн вважає, що рада ця була таємною [1], бо на ній були присутні лише полковники з своїми найближчими помічниками, і навіть Батюшков, посланий Волконським, не міг потрапити на неї і подавав відомості зі слів писаря Сомка — Самійла. На раді порушувались питання про організацію оборони країни і про обрання «совершенного» гетьмана, але у зв'язку з запереченням єпископа Мефодія вибори гетьмана не відбулися. 16 квітня Сомко знову скликав раду в одному з козелецьких дворів. За свідченням Батюшкова, в місто було введено не менше тисячі козаків [2] і скрізь поставлені варти. Біля будинку, де відбувалася рада, стояло близько 100 вартових, а коло воріт були поставлені гармати [3].

У таких умовах Якима Сомка було проголошено гетьманом. Всі ці факти свідчать про те, що Сомко був обраний на вузькій старшинській раді без участі народних мас, які могли перешкодити обранню гетьмана з числа «значних». Одностайність полковників, не виключаючи і Золотаренка, примусила Мефодія оформити вибори присягою і цим як би санкціонувати їх до «государева указа». Проти виборів гетьмана без представника царського уряду виступив лише один прилуцький полковник Лазар Горленко. Він переконував й інших полковників не обирати «совершенного» гетьмана до прибуття боярина. За цей опір Сомко силою своєї влади позбавив Горленка полковництва, а на чолі Прилуцького полку поставив спочатку Терещенка [4], а згодом Дмитра Чернявського.

Для зміцнення гетьманської влади Сомко всупереч «Переяславським статтям» вимагав від полковників письмового зобов'язання в їх вірності і слухняності, а коли хтось з полковників порушить це зобов'язання і виступатиме проти гетьмана, то останній матиме право, порадившись з іншими полковниками, суворо покарати ослушника. Полковники дали свою згоду. Але чернігівський полковник Анікій Силич зробив гетьману таке зауваження: «а если мы в тебе гетман увидим шатость или неправду, то надо бы и нам согласовавшись между собою казнить тебя смертью, не отписывая о том в Москву».

---

[1] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 178.

[2] Мефодій Филимонович у своєму донесенні царю говорив навіть про кілька тисяч війська (див. Г. Карпов, Мефодий Филимонович, «Православное обозрение», 1875, № 2, стор. 216).

[3] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 180. Ейнгорн неправильно визначає дату ради 15 квітня, акт обрання свідчить про 16 квітня (див ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 71—75).

[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 127; А. Дабижа, Горленки, «Киевская старина», 1887, № 2, стор. 252.

Сомко погодився, але це зобов'язання не було внесено в присяжний запис [1].

Не сподіваючись, що рішення Козелецької ради будуть схвалені царським урядом, Сомко не наважувався одверто говорити про мету її скликання. Очевидно, він плекав надію, що коли поступово зміцниться його влада, царський уряд змушений буде рахуватись з ним і врешті визнає його «совершенним» гетьманом. А тимчасом Сомкові доводилося лавірувати і виправдуватись перед царем. У листі до царя Сомко пояснював, що Козелецьку раду він скликав у зв'язку з загрозою ворожого нападу для обговорення становища і підготовки до боротьби з ворогом. З цією метою, пояснював він, були запрошені не лише полковники, але й значна кількість козацтва, а також єпископ Мефодій Филимонович. Сомко намагався довести, що самі учасники ради прийшли до висновку, що «без совершенного старшего никакой порядок доброй не может быть, про то надеясь на неизреченную милость в. ц. п. в., что им того поступка в гнев почитати не изволиш, учинив раду на обрание гетмана совершенного, единомысленно все меня просили на тот уряд» [2]. Сомко виправдовувався, що він всіма силами відмовлявся від гетьманства, але внаслідок одностайної наполегливості всіх полковників змушений був дати свою згоду. Намагаючись довести, що він був обраний гетьманом на «чернечій раді», тобто народом, Сомко підкреслював, що на раду були запрошені широкі козацькі кола. Але насправді це була вузька старшинська рада, в якій брала участь лише невелика частина козацтва.

Дії Сомка засуджував Мефодій Филимонович. У донесенні царю він писав, що «Яким Сомко обманул всех нас, меня и полковников, таким обычаем: писал к полковникам, чтобы съехались в Козелець не с большими людьми ...только чтоб поговорить о нужных в. г. делах и порадиться, как бы лучше против неприятелей стоять». А коли полковники з'їхалися на раду, він примусив їх обрати його гетьманом, загрожуючи тим, які відмовлялися брати участь у виборах, зокрема прилуцькому, ніжинському і чернігівському полковникам. Лише боячись за долю полковників, як говорив єпископ Мефодій, він змушений був санкціонувати таке «розбойническое» обрання Сомка гетьманом [3].

Це донесення поклало початок гострої неприязні Сомка до Мефодія. Згадуючи Козелецьку раду, Сомко скаржився стольнику Ладиженському: «А замутил де тое их Казелскую раду

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 40—42, 99—100.

[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 42; про це ж див. ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 167—168; Г. Карпов, Мефодий Филимонович, «Православное обозрение», 1875, № 2, стор. 215—219; «Летопись Грабянки», стор. 175.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 34—35; В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 181, 183.

баламутством своим Мефодій епископ Мстиславский и Аршанской; писал к в. г., к е. ц. в., бутто он, Еким Самко в Козелской раде заставливал неволею рук прикладывать, заперши в городе пехотою, чтоб обрали его Екима в совершенные гетманы; а он де Еким пехотою их в городе не запирывал и рук прикладывать неволею не заставливал, обрали его в гетманы волними гласы»[1].

Проте Сомка підтримала значна частина козацької старшини. Від її імені 13 травня царю було надіслано листа, в якому з обуренням відкидались всі обвинувачення на адресу Сомка. Представники старшини просили не вірити наклепам про зраду гетьмана, «не усумневаючись на лживые злых людей басни, которыми гетмана и нас в. ц. в. оглашают и от верной услуги оторгнути и кровавую працю под ноги в кал затоптати хотят силно»[2]. У цьому листі козацька старшина просила охоронної грамоти, яка б надавала їй право разом з гетьманом карати винних і зобов'язувала б присланого від царя боярина таких людей не боронити, а разом з усім військом «приговаривать по заслугам». Козацька старшина просила царя прислати боярина, який би санкціонував постанови Козелецької ради. Слідом за цим листом Сомко надіслав до Москви акт обрання, який підписали полковники ніжинський, чернігівський, ірклiївський, лубенський, прилуцький, зіньківський, а також Мефодій Филимонович[3].

Після закінчення ради полковники роз'їхалися по своїх полках, щоб, взявши з собою військові припаси, незабаром зібратися в Яготині. Туди ж мав прибути і новообраний гетьман. Прибувши в Ніжин, В. Золотаренко почав доводити всім, що Козелецька рада була незаконною, бо Сомко силою захопив гетьманську владу, що він не визнає Сомка гетьманом і відмовляється виконувати його накази[4]. Дізнавшись про це, Сомко в листі, надісланому до Москви разом з актом обрання, гірко скаржився на свого суперника Василя Золотаренка, обвинувачуючи його в тому, що ніби в тяжку хвилину боротьби з ворогом той не подав йому потрібної допомоги. Сомко нагадував також про колишні провини Золотаренка перед царським урядом: «Смел был Васюта на твои рати под Борзну ходити, а ныне боится на неприятеля из дому верную службу показати... как

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 356.

[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 27—35. Під цим листом підписалися полковники миргородський, лубенський, зіньківський, ірклiївський і призначені Сомком полковники переяславський і прилуцький. Не підписалися лише полковники ніжинський і кременчуцький.

[3] Акт обрання Сомка на Козелецькій раді див. ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 71—75; ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 40—42.

[4] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 183; «Летопись Грабянки», стор. 175.

ся годит рыцарскому человеку»[1]. В цьому листі Сомко просив покарати єпископа Мефодія за безпідставні обвинувачення[2], а з непокірними старшинами, як писав гетьман, він розправиться сам за військовим звичаєм[3].

Вибори гетьмана на Козелецькій раді, що відбулися у вузькому старшинському колі без участі козацьких народних мас і особливо Запорожжя, не могли бути популярними в народі. Запорожці обвинувачували старшину в узурпаторстві гетьманської влади[4], в тому, що вона «наперед невода начала ловить рыбу».

Соціальною опорою влади Сомка була козацька старшина («значні») і вище православне духовенство. Як і попередні гетьмани, Яким Сомко всіляко захищав інтереси духовенства, особливо київських церковних кіл. З свого боку, підтримуючи Сомка, духовенство київських монастирів, крім політичних інтересів, переслідувало й суто економічні інтереси. Київські монастирі, що мали багато маєтностей як на Лівобережжі, так і на Правобережжі, були заінтересовані у возз'єднанні обох частин України. Вважаючи Сомка здатним провести в життя цю політику, вони й підтримували його. Київському духовенству імпонувала лінія Сомка і його групи на збереження політичної автономії України, бо політична автономія була тісно пов'язана з автономією церковною. Духовенство сподівалося на допомогу уряду Сомка в боротьбі проти ставленика царського уряду блюстителя Київської митрополії Мефодія Филимоновича. Про доброзичливі відносини між київським духовенством і наказним гетьманом свідчить той факт, що писар Києво-Печерської лаври Мелефій Вуяхевич зайняв високу посаду генерального військового писаря[5], яка давала йому змогу керувати зовнішньою політикою і впливати на всі урядові справи. Про симпатії київського духовенства до Сомка і його групи свідчить і той факт, що київський протопоп Бабський, якому Сомко доручив повідомити царський уряд про Козелецьку раду, в Москві всіляко вихваляв його дії[6]. Майже одночасно

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 46.

[2] Так, Мефодій писав про Сомка князю В. Б. Волконському: «К тебе государю моему довожу о лукавстве и неправде гетмана Якима Сомка, чтоб ево во всем опасным были и ни в чем ему не верили и пока и ныне тебя г. м. молю, бога ради, живите в Переяславли опасно ...бо тепер что далей то и горшая злоба его, лукавство и неправда к в. г. показалась» (ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 10).

[3] Г. Карпов, Мефодий Филимснович, «Православное обозрение», 1875, № 2.

[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 54.

[5] «Летопись Величка», т. II, стор. 27; А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, стор. 228; АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 362; АЮ и ЗР, т. V, стор. 73.

[6] Розповідь В. Бабського в Посольському приказі в Москві, ЦДАДА ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 76—90; початок цього оповідання див. Г. Карпов, Мефодий Филимонович, «Православное обозрение», 1875, № 2, стор. 214.

в Москві були одержані повідомлення про Козелецьку раду від Мефодія і воєводи Волконського [1]. Тоді ж були одержані листи від Брюховецького і Сірка, в яких вони обвинувачували Сомка в зраді [2].

Добре орієнтуючись в обстановці, що склалася в той час на Україні, царський уряд вирішив не визнавати законності гетьманського обрання на Козелецькій раді. Тим більше, що привід для цього подав сам Яким Сомко, скликавши Козелецьку раду без представників царського уряду.

Незабаром з Москви до Якима Сомка була надіслана царська грамота [3]. Беручи до уваги пояснення Сомка про причини скликання Козелецької ради, царський уряд вказував на суперечливість поведінки наказного гетьмана і його прихильників. В грамоті нагадувалося, що незадовго до Козелецької ради в Москву прибуло посольство на чолі з ніжинським протопопом Семеном Адамовичем і бориспільським сотником Гаркушею, яке від імені полковників і духовенства просило прислати ратних людей для оборони України від зовнішніх ворогів, а також санкціонувати скликання ради для обрання гетьмана в присутності царського представника. Говорячи про необхідність участі в раді широких козацьких мас і особливо запорожців на чолі з кошовим гетьманом Іваном Брюховецьким, посольство просило надіслати на Запорожжя спеціальний указ, щоб останній «для гетманского обиранья на ту полную раду был и от себя и от всего войска при нем будучого прислал, кого пригож, что б гетманское обиранье впредь было постоянно и прочно» [4]. Про це посольство не могло не бути відомо Сомкові і його групі, але він, «не дожидаясь, против челобитья своего, от нас в. г. милостивого указу и высланного боярина нашего и воеводы на полную раду для гетманского обиранья пріезду, также и из Запорогов полковника нашего Ивана Брюховецкаго, или от него посланцов присылки, и, мимо вашего стародавняго войска запорожскаго обычая, смел дерзнуть учинился гетманом в малом городке и не на полной раде без совету всего войска запорожскаго, при немногих полковниках самоизволом, забыв нашу в. г. милость и жалованье» [5]. В грамоті повідомлялося, що на Україну незабаром має прибути боярин, з яким «тебе б наказному [6] гетману... учинить раду, где пристойно», і недвозначно підкреслювалося, що рада має бути зібрана «в поле, а не

---

[1] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 185—186.

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 115, стор. 336—337.

[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 19; один з варіантів цієї грамоти зберігається в фонді Малоросійського приказа, стовп. 5859/48, арк. 124—126.

[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 33.

[5] Там же, арк. 236, А. Востоков, Козелецкая рада 1662 г., «Киевская старина», 1887, № 2, стор. 283.

[6] Називаючи Сомка наказним гетьманом, царський уряд хотів підкреслити, що він не визнає Козелецької ради.

в городе, по вашим стародавным войска запорожского обычаям»[1]. Тільки тоді, говорилося в грамоті, коли гетьман буде обраний на повній раді, йому будуть прислані булава і бунчук. Щоб пом'якшити нанесений удар, в кінці грамоти Сомка милостиво похваляли за передані через Мефодія «прелестные письма» Юрія Хмельницького[2].

Царський уряд надіслав грамоту і Мефодію Филимоновичу[3]. В ній висловлювалося бажання, щоб єпископ неодмінно взяв участь у раді, благословив новообраного гетьмана і привів його до присяги, «чтоб вашим единодушным согласием и верою того, кого оберут, гетманскою службою в наших в. г. городех, и во всем войске было благополучно и стройно»[4]. Бути присутнім на виборах і вручити новообраному гетьману царську грамоту, булаву й прапор доручалося Григорію Ромодановському[5]. Російське військо під його командуванням мало допомогти Україні в боротьбі проти ворожих нападів. Ромодановському було наказано, прибувши в Полтаву, надіслати листи єпископу Мефодію, наказному гетьману Якиму Сомку і всім полковникам Лівобережжя, закликаючи їх, а також козаків, «чернь» і міщан збиратися на повну раду і обрати «совершенного гетмана всеми волными гласы, всем войском, против стародавного войскового обычая и по Переяславским новопоставленным статьям». Раду рекомендувалось скликати в Прилуках або в іншому місті[6].

Привертає увагу той факт, що царський уряд, який був диктатурою поміщиків-кріпосників, нібито «зворушливо» турбувався про інтереси народних мас, про забезпечення їх представництва на раді[7]. Проте ці «турботи» були демагогічними. Добре орієнтуючись у співвідношенні класових сил на Україні, царський уряд намагався використати незадоволення пригноблених мас козацькою старшиною для зміцнення своїх позицій на Україні. Знаючи, що народні маси активно боролися за возз'єднання з Росією, а частина феодальної верхівки орієнтувалася на шляхетську Польщу, царський уряд домагався створення такої влади на Україні, яка б виконувала волю мас в питанні зміцнення зв'язків між Україною і Росією. Цього

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 21.

[2] Там же, арк. 26; ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 10, 12—17.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 118—133.

[4] Там же, арк. 122; АЮ и ЗР, т. V, № 51, стор. 106.

[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 118—122, 133—134, 140.

[6] АЮ и ЗР, т. V, № 51, стор. 106.

[7] В грамоті до ніжинського полковника Золотаренка цар підкреслював, що для обрання «совершенного» гетьмана потрібно скликати повну раду, де були б представники від різних груп населення і особливо від Запорожжя. На такій повній раді мала бути вручена булава і прапор новообраному гетьману, «ково полными голосами всем войском оберут» (ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 18).

можна було досягти шляхом залучення на раду для обрання гетьмана широких мас козаків, міщан і «черні», участь яких у виборах була до певної міри гарантією російської орієнтації нового уряду.

В кінці травня 1662 р. російське військо на чолі з Ромодановським, яке складалося з 2331 рейтара, 2252 солдатів, 520 стрільців та 3202 козаків [1], вирушило з Бєлгорода на Україну [2]. 12 червня воно зупинилося в 10 верстах від м. Зінькова. Ромодановський розіслав грамоти наказному гетьману Якиму Сомку, ніжинському полковнику Василю Золотаренку, єпископу Мефодію та іншим полковникам Лівобережжя, запрошуючи їх прибути в Зіньків на раду для виборів гетьмана. Незабаром сюди прибули лише єпископ Мефодій, Василь Золотаренко та київський полковник Василь Дворецький. Наказний гетьман Яким Сомко і більшість полковників у Зіньків не приїхали, мотивуючи тим, що почався новий наступ на Україну військ Юрія Хмельницького з татарами. Ще в травні козацька старшина у своєму листі повідомляла царя, що Юрій Хмельницький «не так с королем, как с ханом силу собирает, и ныне часть орды готовое имеет и всего вновь ожидает с ханом», і просила прислати в Переяслав, який на той час був прикордонним містом, порох, гармати і військо для відсічі ворога, наступ якого передбачався з-за Дніпра [3].

Уряд Сомка був незадоволений Ромодановським, який в Зіньківському полку вимагав 300 підвід і 50 провідників, що було великим тягарем для людей, змучених війною. Сомко просив царя наказати Ромодановському не втручатися у внутрішні справи України. Відкидаючи наклепи Золотаренка і єпископа Мефодія, які безпідставно обвинувачували його у зраді, Сомко висловлював побажання не допустити на раду для виборів гетьмана єпископа Мефодія, а замість Ромодановського прислати іншого боярина [4], який би вручив йому булаву, литаври і «грамоты на вольности». Сомко все ще сподівався, що Козелецька рада буде ствердженa царським урядом. На скарги Сомка царський уряд відповів запевненням, що доносам на нього не вірить [5], хвалив за вірну службу, але на його бажання відкликати Ромодановського і засудити діяльність єпископа Мефодія ніяк не реагував і по-старому називав його наказним гетьманом.

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 475, арк. 500—501; ф. Сибірський приказ, стовп. 612, арк. 18.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 475, арк. 500—501.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 38—40.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 475, арк. 500—501; ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 3; АЮ и ЗР, т. V, № 55, стор. 112.

[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 125; ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 3; АЮ и ЗР, т. V, № 55, стор. 114—115.

На початку червня наказний гетьман надіслав до Москви посольство на чолі з кременчуцьким сотником Михайлом Лазаренком і козелецьким отаманом Іваном Скоком [1], яке мало домогтися, щоб царський уряд замість Ромодановського прислав на Україну іншого боярина, а також засудив дії єпископа Мефодія, Золотаренка та інших супротивників Сомка [2]. Сомко пропонував відкласти раду, «бо не до ради тепер, коли неприятель на шиях наших сидить» [3]. Він всіляко домагався скликання ради не в Зінькові, а в іншому, для нього більш зручному, місті [4]. Палаючи ненавистю до єпископа Мефодія, Сомко навіть обвинувачував його в несумлінному виконанні обов'язків блюстителя Київської митрополії і пропонував призначити на цю посаду Інокентія Гизеля. У своїй відповіді царський уряд, не звертаючи уваги на вимоги Сомка, повторював наказ їхати до Ромодановського в м. Зіньків, де має зібратися рада для виборів гетьмана [5].

В кожній своїй грамоті царський уряд закликав Сомка і керівників всіх ворогуючих старшинських груп жити в «союзе и любви», обіцяючи їм за вірну службу «держати в... государском милостивом жалованьи и призренъи, по вашим стародавним правам и волностям» [6].

Але й після цього Сомко та його прихильники не поїхали в Зіньків, мотивуючи тим, що вони вже обрали «совершенним» гетьманом Сомка і бажають, щоб ці вибори були стверджені царем. Як повідомляли полковники в Москву, однією з причин, чому вони не змогли приїхати до Зінькова, була загроза ворожого нападу, яка в цей час нависла над Україною.

В червні Юрій Хмельницький з 15-тисячним військом [7], в складі якого було багато поляків і татар, з'явився під Переяславом. Сомко скаржився, що ворог «в городі нас замкнув» більше як на чотири тижні. В місті не стало хліба та інших продуктів, а також кормів для худоби. Через нестачу кормів багато худоби, особливо волів і коней, загинуло. Сомко обвинувачував Г. Ромодановського і В. Золотаренка в тому, що вони довго не подавали йому допомоги. «Весь сей пограничний край, — писав Сомко, — через то самое нескорое прибытие войск до так знатного згубления привели» [8].

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 7.
[2] Там же, див. список з інформації наказного гетьмана сотнику Михайлу Лазаренку (Лазареву), арк. 14—17.
[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 3.
[4] Там же.
[5] АЮ и ЗР, т. V, № 56, стор. 119.
[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 125.
[7] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 8; АЮ и ЗР, т. V, № 58, стор. 121, 125—126. За іншими відомостями, у нього було 20 тис. козаків, 1 тис. татар і 18 корогв польського війська (див. ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 24—25, 56; АЮ и ЗР, т. V, № 58, стор. 123).
[8] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 60.

В боях з передовими загонами ворожих військ Сомко виявив витривалість, хоробрість й відвагу. Незважаючи на скрутне становище, об'єднаним силам переяславських козаків і солдатів російського гарнізону все ж вдалося 8 липня домогтися певних успіхів і захопити дві гармати і значну кількість полонених [1].

Становище обложених значно поліпшилося, коли за наказом царя під Переяслав прибули війська під командуванням воєводи Ромодановського і ніжинського полковника В. Золотаренка [2]. З їх наближенням війська Юрія Хмельницького відступили до Канева і розташувалися за три милі від міста. Тут вони й були оточені лівобережними козацькими військами і 17 липня [3], зазнавши поразки у великому бою, відступили на правий берег Дніпра [4]. Повідомляючи про цей бій, В. Золотаренко писав, що багато ворогів «в Днепре потопили и многих в языцех поимали и табор ево с пушками и знамены и с литавры и с барабаны взяли» [5].

Об'єднані сили лівобережних козацьких і російських військ під керівництвом Сомка і Ромодановського завдали відчутного удару ворогам і на правому березі Дніпра під Ржищевом. Як свідчив літописець, під час бою піхота Юрія Хмельницького була загнана в Дніпро в такій кількості, що за «людом мало и води знати було». За відомостями літописця, в боях під Ржищевом загинуло не менше 20 тисяч ворогів. «От смроду трупов, — писав він, — ку Днепру трудно было приступити, а инній труп аж на Запорожже позаносила» [6].

Боротьба проти нападників носила загальнонародний характер. Лівобережним полкам і російським частинам активно допомагали селяни і міське населення. Навіть Юрій Хмельницький змушений був визнати, що найбільше лиха його військо зазнавало від лівобережних повстанців [7]. Героїчними зусиллями народних мас Лівобережної України була відбита і третя спроба шляхетської Польщі та її спільників відірвати Україну від Росії.

Після блискучої перемоги над ворогом Сомко вважав, що наступив слушний момент для обрання гетьмана, бо все військо було у зборі, і звернувся з цією пропозицією до Ромода-

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 61—62.
[2] Там же, арк. 67.
[3] Там же.
[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 28, 38; АЮ и ЗР, т. V, № 58, стор. 125, 126; «Дополнения к III тому дворцовых разрядов», стор. 346; «Летопись Самовидца», стор. 68; Дневник Гордона, «Чтения в Обществе истории и древностей российских», кн. III, М., 1892, стор. 34.
[5] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 73.
[6] «Летопись Самовидца», стор. 67.
[7] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 3, стор. 183.

новського [1]. Але Ромодановський, порадившись з Золотаренком і єпископом Мефодієм, відмовився дати згоду на скликання ради, посилаючись на відсутність Брюховецького з запорожцями, бо в такому разі рада знову була б неповною. Це викликало велику образу у Сомка, який вважав, що своєю відданістю і хоробрістю він заслужив бути «совершенним» гетьманом. В інформації до царя, переданій Фомою Тризничем [2], Сомко скаржився, що Ромодановський відмовився зібрати генеральну раду для обрання гетьмана, незважаючи на те, що цього бажали полковники переяславський, чернігівський, ірклiївський, лубенський, миргородський, прилуцький і зіньківський. Відсутність запорожців, на думку Сомка, не могла бути причиною для відкладання ради: «...у нас всегда, — писав Сомко царю, — по своих стародавних правах гетманов обирано в городех без запорожцев, для того что войско ...запорожское одно, из Запорожья пришед должны в свои полки разойтица» [3]. Причиною неприязні до нього Ромодановського Сомко вважав наклепи Василя Золотаренка і єпископа Мефодія [4], які «от совету с нами сполного отвели». Сомко скаржився, що під час воєнних дій він як «несовершенний» гетьман почував себе неповноправним «докучати» війську. Він доводив, що безвладдя приводило до непорядків у війську і було причиною загибелі багатьох людей [5]. Проте, гірко скаржачись на образи з боку своїх суперників, Сомко навіть і в такі неприємні для нього хвилини не забував про свої особисті інтереси і просив царя повернути велику грошову позику, яка була взята у нього для військових потреб [6].

В цей час війська Ромодановського зібралися в Лубнах [7]. Сюди прибув і Мефодій Филимонович. Маючи намір зібрати раду для виборів гетьмана, вони запросили сюди Івана Брюховецького з запорожцями. Але останні змогли прибути до Лубен лише у вересні 1662 р. [8] На раду був запрошений і Сомко з полковниками. Проте він на раду не поїхав, посилаючись на небезпеку ворожого нападу і неможливість у зв'язку з цим залишити прикордонні міста без захисту [9]. В листі до царя від 29 ве-

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 58, стор. 126.

[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 44—58; див. також лист Сомка до царя від 26 серпня 1662 р., арк. 25—34, 35—43.

[3] Там же, арк. 26.

[4] Але, крім В. Золотаренка, І. Брюховецького і єпископа Мефодія, Сомка обвинувачували в зраді також і царські воєводи, зокрема київський — Чаадаєв і переяславський — Волконський (див. АЮ и ЗР, т. VII, № 116, стор. 338, № 118, стор. 340).

[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 47.

[6] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, № 82, Стовпці різних столів, арк. 6.

[7] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 32; В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 192—193; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 107.

[8] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 198.

[9] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 72—73.

ресня 1662 р. Сомко повідомляв, що на початку вересня татарські загони доходили до м. Переяслава, а тепер стоять біля Дніпра, чекаючи приходу польського війська, яке на чолі з Чарнецьким [1] у кількості 15 тис. чоловік йде їм на допомогу. По Україні розносились чутки, що війська Юрія Хмельницького збираються вчинити новий напад на Лівобережну Україну і що, крім польських і татарських військ, які вже стоять на Правобережній Україні, мають прибути татарські мурзи Карач-бей і Ширим-бей з великим військом [2]. Сомко повідомляв, що для захисту м. Переяслава він наказав будувати земляні укріплення. Те ж саме зробили і полковники у своїх полкових містах. Раду для виборів гетьмана Сомко рекомендував відкласти до більш слушного часу. Він скаржився, що в тяжку годину ворожого нападу Брюховецький не подав йому належної допомоги, пояснюючи це військовою нездатністю останнього, «потому что он не есть роду козацкого».

Незважаючи на протидію Сомка, Ромодановський і Брюховецький за згодою єпископа Мефодія домовилися про скликання ради під Полтавою [3]. Але «гетман наказной Яким Сомко не только отказал не быть на раде, но и ко всем полковникам универсалы свои разослал, запрещая им на раду ехати. А полковник нежинский и черниговский отговорились дальностью и тревогами. А оные полковники боялись Сомка и глядачи на полковника нежинского, не поехали» [4]. Таким чином, вибори гетьмана знову відкладалися на невизначений строк. У зв'язку з цим Ромодановський вирішив повернутися в Белгород, а запорожці на чолі з Брюховецьким вирушили у Гадяч, де вони мали чекати скликання ради [5]. Туди ж мав прибути із своїм штатом і блюститель Київської митрополії Мефодій Филимонович.

3. Загострення класових суперечностей на Лівобережній Україні

Відстрочення ради і ускладнення з виборами гетьмана пояснювалося не тільки зовнішньою небезпекою, а й напруженою обстановкою, яка склалася у цей час всередині країни. Посилення гніту українських феодалів і козацької старшини викликало обурення широких народних мас. Вони чинили опір намаганням пануючих класів нав'язати їм «послушенство». Становище народних мас і гостра соціальна боротьба того часу яскраво

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 72—79; стовп. 5861/60, арк. 60—63.
[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 72—79; стовп. 5861/60, арк. 60—63.
[3] «Акты исторические», т. IV, № 167, стор. 325.
[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 120.
[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5862/61, арк. 119—120.

відбиті в народних піснях і думах, зокрема в думі про Хвеська Ганжу Андибера [1].

На бідному козаку летязі
Три сіромазі,
Опанчина рогожавая,
Поясина хмельовая;
На козаку бідному летязі сап'янці
Видні п'яти і пальці,
Де ступить — босі ноги слід пише.
А ще на козаку бідному летязі шапка-бирка
Зверху дірка,
Шовком шита,
Буйним вітром підбита,
А околиці давно немає.

В образі козака-летяги показана голота, якої так багато було в той час на Україні. Козак-летяга після довгих мандрувань прибув у Килію [2], де в шинку зустрівся з дуками-сріблянниками, образи яких уособлювали тодішню козацьку старшину.

Первий дука-сребраника Гаврило Довгополенко
Переяславський,
А другий — Войтенко Ніжинський
Третій — Золотаренко Чернігівський.
Іще ж бідного козака летяги не вітають
Ні медом шклянкою,
Ні горілки чаркою.

Своїм зневажливим ставленням дуки обурюють козака-летягу Хвеська Ганжу Андибера. Він разом з своїми друзями — козацькою голотою — починає проти них боротьбу і перемагає.

Тогді ж то козаки, діти, друзі, молодці
Добре дбали,
Сих дуків-сребраників за лоб брали,
Ізза стола, наче волів, виводжали,
Перед окнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли;
«Ей дуки, — кажуть, — ви дуки!
За вами всі луги і луки,
Нігде нашому брату козаку летязі стати
Й коня попасти» [3].

Рятуючись від феодального гніту, пригноблені маси тікали на Запорожжя. Втікачі приносили з собою дух обурення і протесту проти гетьманів, козацької старшини і заможного городового козацтва. Настрої пригноблених мас у той час відбиті у висловлюваннях і листах запорожців. Вони говорили, що у Війську Запорозькому ніколи не бувало, щоб гетьман, полковники, сотники і всі старшини в містах і селах володіли селянами і міщанами без всяких на те прав і привілеїв. Навіть у давні часи

[1] «Українські думи та історичні пісні», К., 1944, стор. 82.
[2] Місто біля гирла Дунаю.
[3] «Українські думи та історичні пісні», стор. 82, 85—86.

(до визвольної війни) маєтності одержували лише по королівських привілеях. Хто ж привілеїв не мав, той, хоча він був гетьманом, полковником або іншим урядовцем, міг лише зайняти вільні ділянки землі, лугу або лісу, обгородити або обкопати їх і володіти як своєю займанщиною. Проте жодному з старшин не дозволялось на цих землях селити селян. А нині, скаржились запорожці, гетьман, полковники та інша старшина всі городові «грунти» і млини «пустовные» самовільно позаймали і «чорних» людей так замучили різними поборами, що навіть в Царгороді під бусурманами селянам живеться легше, ніж на Україні [1].

В листах до городової «черні» запорожці закликали не вірити зрадникам-старшинам, не слухати їх зазивних листів, не губити себе для проклятого шляхетства лядського, підкреслюючи, що «чернякам того шляхетства не надобно». «А как де будет полная чорная рада и пункты все закрепят, — писали запорожці, — и те доходы все у гетмана и у полковников и у началних людей отоймут, а станут те доходы сбирать в государеву казну и государевым ратным людем на жалованье, — потому де наказной гетман и началные люди полной, чорной рады и не хотят» [2]. Народні маси усвідомлювали, що обрання гетьманом Сомка було б перемогою «значних», які прагнули ще більше посилити наступ на селян і рядових козаків. Саме такий план Сомко і намічав провести в життя. В розмові з царським посланцем Ладиженським він говорив: «Казаки порознь по своим леистрам (реєстрам. — *К. С.*) переписаны, а мужики себе переписаны будут; леистравые казаки станут государю служить, а с мужиков станут собирать государеву казну и хлебные запасы» [3]. Соціальна природа лівобережної козацької старшини в ці часи проявляється досить яскраво. Соціально-економічна політика Сомка — представника групи «значних», спрямована на зміцнення старшинсько-шляхетського землеволодіння, нічим, по суті, не відрізнялася від політики попередніх гетьманів.

Ненависть запорозької голоти до «значних» яскраво відбита в листах Брюховецького, який, щоб здобути собі популярність і довір'я, говорив мовою мас і від імені мас, обвинувачуючи «значних» в тому, що вони хочуть підкорити собі запорозьке військо, заздрячи навіть на його «лугову саламату». Брюховецький підкреслював, що «значні» своїми діями викликали проти себе загальне незадоволення. Рядові запорозькі козаки з обуренням говорили: до якого часу будемо терпіти, щоб гетьманів обирали із «значних» нам на погибель? Запорожці висловлювали побоювання, щоб «значні» не стали на шлях зради, віддавшись під протекторат шляхетської Польщі [4].

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 350.
[2] Там же.
[3] Там же, стор. 360.
[4] АЮ и ЗР, т. V, № 46, стор. 100.

Кошовий Запорозької Січі Іван Брюховецький, людина хитра і нещира, щоб стати гетьманом, використовував ці настрої народних мас у власних інтересах. У той же час, намагаючись заручитися підтримкою царського уряду, він не скупився на щедрі обіцянки. В одному з листів до блюстителя Київської митрополії Мефодія Филимоновича, прикидаючись вірним сином України, він ніби щиро вболівав за її нещасливу долю. «Уже наступає, — писав Брюховецький, — явна погибель нашій бідній, безталанній вітчизні, принижене становище якої викликає гіркі сльози. А в цей час ми, її сини, не хочемо її боронити, а лише за гетьманством гонимося. Старшина городова готує нового наступника Виговському і Юрію Хмельницькому в їх ставленні до шляхетської Польщі... І хто б міг сподіватися такої зради від Юрія Хмельницького, але вона є явна всьому світові» [1]. Дорікаючи Филимоновичу за його доброзичливе ставлення до Сомка, він прикладав листа, який викривав Якима Сомка ніби як зрадника Росії.

Гостро нападали запорожці та Брюховецький і на другого претендента на гетьманство — Василя Золотаренка, обвинувачуючи його в тому, що він тільки скарби збирає, які в землі згниють або будуть одвезені до шляхетської Польщі в «заплату» за одержання шляхетства [2]. Нехай він, говорили запорожці, раніше за пшеницю розрахується, що з братом накрали в Корсуні. Запорожці обвинувачували Золотаренка і його старшинську групу в тому, що вони дбають лише про свої шкурницькі інтереси, захопивши різні оренди (зокрема, на тютюн), а про військо, яке бореться за вільності, зовсім не турбуються [3]. Знаючи, яке обурення серед мас викликає зростання старшинського багатства, запорожці і Брюховецький запропонували, щоб прибутки з маєтностей і млинів полковників надходили до військового скарбу [4].

Розуміючи, що пропозиції про звуження автономії України будуть схвалені царським урядом, а їх автор заслужить довір'я, Брюховецький в ряді листів до різних урядових осіб Росії підкреслював, що на чолі управління на Україні повинен стояти не гетьман, а призначений царем князь малоросійський, виявляючи бажання бачити на цій посаді Федора Михайловича Ртіщева. Він також висловлював побажання, щоб царські воєводи були введені в ті міста, де їх ще не було, в тому числі в Новгород-Сіверський і Остер [5].

Висуваючи ці пропозиції, Брюховецький розумів, що царський уряд не наважиться так раптово ввести нові порядки

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 46, стор. 101.
[2] Золотаренко був нобілітований в 1659 р. (див. АЮ и ЗР, т. IV, № 114, стор. 215).
[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5859/48, арк. 53—54.
[4] АЮ и ЗР, т. V, № 46, стор. 101.
[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 350.

і поставити на чолі української адміністрації російських людей, але він міг бути певним, що в «шуканні» гетьманства він одержить цілковиту підтримку з боку Москви.

Агітація Брюховецького проти козацької старшини сприяла зростанню його авторитету серед пригноблених мас, які вбачали в ньому оборонця своїх інтересів. Народним масам була співзвучна гостра критика козацької старшини, з якою виступав Брюховецький в своїх листах і відозвах. В одному з листів він писав: «Кгды ж уже як кабаны позажывилы и не знают, що з скарбами діяти, для которых то они чинят, же бы чернь из упоминалася у них того в раді, що через всі літа доходы арендованные, млиновые и всякие пожитки брали... на войско, а жалованье их ц. в. по старому их завше доходило, и иншой больш причины не мают, только тая привата их уводит, же за гетманством уганяются, а не для жадной учиненья землі своей цілости» [1].

Запорожжя користувалося великим авторитетом серед народних мас, голос запорожців на чорній раді став би вирішальним, тому козацька старшина не хотіла такої ради. В умовах гострої класової боротьби козацька старшина вважала для себе небезпечним взагалі збирати чорну раду [2], тим більше в Полтаві, як пропонували запорожці, де нещодавно виступали проти феодально-кріпосницького гніту дейнеки і незадовго перед описуваними подіями відбулося заворушення, під час якого було убито осавула Романа Буйвола [3] і закопано живими в яму кількох заможних козаків [4]. Враховуючи все це, козацька старшина просила царський уряд відкласти раду і скликати її в іншому місці. Щоб позбавитись небезпечного конкурента, Сомко намагався захопити Брюховецького і посилав для цього спеціальний загін козацького війська [5].

Проте царський уряд, вважаючи небезпечним відкладати раду на невизначений час, у категоричній формі запропонував Ромодановському зібрати раду до того часу, поки не замерзне Дніпро. Ромодановському було наказано не відкладати ради навіть в тому разі, коли Сомко особисто не зможе бути на ній. Вважалося за можливе порадити Сомкові, якщо він сам не зможе прибути на раду, прислати замість себе довірених людей [6]. Щоб прискорити скликання ради, царський уряд 6 листопада 1662 р. надіслав Григорію Ромодановському тексти грамот [7] до полков-

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 538, арк. 316.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 475, арк. 12—14; ф. Сибірський приказ, стовп. 627, арк. 261—262.

[3] АЮ и ЗР, т. V, стор. 112.

[4] Там же, стор. 118.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 475, стор. 12—14.

[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 105—111.

[7] Там же.

ників із запрошенням їхати на раду. Ромодановському було наказано якнайшвидше їх розіслати за призначенням[1]. Але рада в той час так і не була скликана, в зв'язку з чим Ромодановський повернувся до Белгорода, а Брюховецький з військом запорозьким розташувався табором в Гадячі[2]. Сюди ж прибув і єпископ Мефодій.

Становище Брюховецького в той час було досить міцним. Своїми демагогічними обіцянками про знищення старшинського землеволодіння і скасування податей він завоював симпатію мас, які вбачали в його особі ідеал «доброго» гетьмана. Народні маси були в полоні царистських ілюзій і не розуміли, що подібно до того як не може бути «народного» царя, не може бути й «народного» гетьмана, бо як перший, так і другий завжди захищатимуть інтереси пануючого класу. Брюховецький у своїх універсалах і зверненнях застерігав народні маси не вірити обіцянкам пропольської верхівки про поширення прав і вільностей козацьких[3] і пильно доглядати, щоб вона не пішла по шляху Виговського[4] і «не выгубила до остатку чернь»[5].

Брюховецький, володіючи значним багатством (йому в різних місцях України належали млини і угіддя), щодо народних мас виступав як лицемір і дворушник. Своє справжнє лице він розкрив в одному з листів до Григорія Ромодановського, протиставляючи себе народним масам. «Только моя беда, — писав він, — же некому верити, власне естем, яко агнец посреде волков»[6]. Брюховецький турбувався не про інтереси мас, а про свої особисті, намагаючись використати рух народних мас для досягнення гетьманства. Його підтримувала і така впливова на Україні особа, як Мефодій Филимонович, а також царський воєвода Григорій Ромодановський. Мефодій Филимонович зимою 1662/1663 р. навіть і місцем свого перебування обрав Гадяч, де стояв Брюховецький з запорожцями, показавши цим свою прихильність до кошового гетьмана Запорозької Січі.

Зміцнення авторитету Брюховецького, за яким деякий час йшли народні маси, загрожувало не тільки особистим, а й класовим інтересам козацької старшини; цим і пояснюється, що колишні вороги Сомко і Золотаренко припинили міжусобну боротьбу. Вони були суперниками в боротьбі за гетьманську булаву, але в питаннях класової політики у них розходжень не було. Обидва належали до «значних» і прагнули до шляхетства,

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5861/50, арк. 105—111.
[2] Там же, арк 108, 118—119.
[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 538, арк. 324—327.
[4] АЮ и ЗР, т. V, № 46, стор. 100—101.
[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 538, арк. 316.
[6] Там же.

тобто до юридичного закріплення шляхетського звання за вузькою групою заможної козацької старшини, щоб посідати таке ж місце в суспільстві, як і польська шляхта. Сомкові, Золотаренкові і всій групі «значних» було не по дорозі з запорозькою голотою, яка підтримувала Брюховецького і чекала тільки слушного часу, щоб виступити проти «дуків-сріблянників». «Значні» досить ясно відчували наближення народного повстання і заздалегідь згуртовували свої сили.

Василь Золотаренко, примирившись з Сомком, зобов'язався надалі в усьому йому допомагати. Побачення між новими приятелями відбулося в Ічні [1], після чого вони часто скликали наради в Ічні або в Ніжині. На одній з цих нарад (в Ніжині) частина полковників, а саме: ніжинський, чернігівський, прилуцький, переяславський, іркліївський, київський, знову підтвердила Якима Сомка до указу царя «совершенним» гетьманом. Вони написали в Москву листа, в якому, підкреслюючи свою класову єдність з царським урядом, принижено просили не дати їх на поталу «домашним досадителям» і дозволити «розгромити такую злость» [2]. Визнавши Сомка гетьманом, Василь Золотаренко перевіз свої цінності із Путивля, де вони зберігалися, в Ніжин [3].

Те, що не всі полковники брали участь у нараді, давало царському уряду привід вважати її незаконною. Зрозумівши, що зібрати повну раду восени 1662 р. не вдасться, царський уряд вирішив відкласти її на деякий час. На це рішення вплинули і ті політичні зміни, що сталися в цей період на Правобережній Україні. Не маючи підтримки у народних мас Правобережжя, Юрій Хмельницький змушений був відмовитись від гетьманства [4]. Він постригся в ченці під іменем Гедеона. На Лівобережній Україні ходили чутки, що Юрій Хмельницький зрікся гетьманства, щоб передати владу Якиму Сомкові, який ніби дав обіцянку визнати зверхність польського короля. В розмові з царським послом Ладиженським полтавський полковник Дем'ян Гуджол говорив, що Юрій Хмельницький відмовився від гетьманства, плекаючи підступну мету передати його своєму дядькові Якиму Сомку, який збирається «со всеми городами поотдатца королю» [5]. Шляхетська Польща продовжувала свою агресивну політику щодо України. Намагаючись відірвати Правобережжя, вона домоглася проголошення там окремого гетьманства. Гетьманом Правобережної України став ставленик

[1] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 169.
[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 356, 374.
[3] Там же, стор. 345.
[4] Там же, стор. 343, 344, 366.
[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 350.

і слухняний агент польських панів — Павло Тетеря, який перебував у близьких родинних стосунках з Якимом Сомком [1]. У зв'язку з цим в народі говорили: «Всі вони одно плем'я і нікому з них вірити не можна» [2].

Щоб розвідати настрої керівних груп і оголосити рішення про відкладання ради для виборів гетьмана до весни («по траве»), на Україну був посланий стольник Федір Ладиженський, який перебував тут протягом грудня 1662 — січня 1663 р. [3] У місію Ладиженського входило також повідомити наказного гетьмана і полковників про переговори, які почалися між Польщею і Росією. За пропозицією польського уряду з Росії в Польщу виїхали повноважні посли думний дворянин Ордин-Нащокін і дяк Григорій Богданов. Ладиженський мав запевнити українські урядові кола, що повноважним послам дано твердого наказу від царя на з'їзді у польського короля «говорить и становить... что быти войску Запорожскому у в. г. в подданстве по-прежнему со всеми городами, безо всякие уступки» [4]. Але жодного слова не говорилося про те, щоб на з'їзд повноважних послів послати представника від України. В цьому відношенні царський уряд грубо порушував елементарні основи автономії України.

Через Ладиженського царський уряд передав наказ єпископу Мефодію їхати до Києва, а Брюховецькому повернутися на Запорожжя, щоб разом з воєводою Григорієм Черкаським і калмиками взяти участь у поході проти татар. Брюховецький на цю вимогу спочатку не дав прямої відповіді, а, зустрівшись через кілька днів з Ладиженським, став доводити йому, наскільки трудно виконати це доручення. Присягаючись цареві у вірності, він говорив: «...а выгреб де он с казаки в судах... и у казаков лошадей нет, и живучи многое время пропились, все наги, зимою итить нелзя, тотчас ему от своих казаков быть убиту. Да и Самко де в. г. не верен, в тот де час его на дороге побьет также, что и Выговский Барабаша да Силку; а толко де что над ним кошевим гетманом Іваном Брюховецким учинитца, то де, верно в. г. говорю, в тот час вся Украйна смутитца, да и Запороги отложатца... а толко де в. г. весною полной рады всем посполством всею чернью учинить не велит и всеми волными гласы гетмана не оберут и пунтов не укрепят, то де достатошно в. г. извещаю, что Самко потдаст их королю, для того де Юраско Хмелницкой на лети и гетманство сдал Павлу Тетере, а Павел де Тетеря Самку зять родной, сестра де его Екимова Самкова... была за ним Павлом Тетерею и дети де у нее... есть, а нынче дети его и животы в Полще;... а Еким де Самко безпрестанно с Юраском Хмелницким ссылался, а того, де он в. г. не объя-

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 350.
[2] Там же.
[3] Там же, стор. 342—376.
[4] Там же, стор. 355.

вил... а кой де час Еким Самко гетманство обоймет, в тот час и от в. г. отложитца к ляхом»[1]. Брюховецький обвинувачував Сомка і Золотаренка в тому, що вони, зібравши 2 тис. четвертей хлібних припасів в Переяславському і Ніжинському полках, не відправили їх на Запорожжя і не віддали царським ратним людям, а продали на свою користь. Вони тому не хотять повної ради, говорив Брюховецький, «что сами всем владеют и обогатели не в меру и обогатев, все городы хотят подать королю, а сами за то хотят себе добитца шляхетства»[2].

Через кілька днів в Гадячі відбулася військова рада, на якій була оголошена царська грамота. Велике незадоволення серед козацької голоти викликав наказ царя про негайне повернення на Запорозьку Січ. Запорожці скаржилися на раді, що без коней і теплої одежі їм лютою зимою до Запорожжя не дійти. Було вирішено надіслати до царя чолобитну про дозвіл залишитись в Гадячі до повної ради, а весною повернутися на Запорожжя по Дніпру на стругах. Військовий суддя Юрій Григоренко, полковники Данило Єрмоленко, Тихон Гавриленко, Данило Пісоцький, Іван Яковлів, Дем'ян Гуджол і Павло Царенко дуже просили Ладиженського поклопотати про зміну царського наказу, побоюючись, щоб справа не закінчилася кровопроллиттям, бо «...люди у нас наги и босы, зимой пешим никоторыми мерами пойтить нелзя»[3].

Виїхати з Гадяча до Києва відмовився і єпископ Мефодій, мотивуючи тим, що Сомко хоче позбавити його життя[4]. Він просив царя дозволити йому до повної ради перебувати в Гадячі, бо це місто входило до його єпархії. Але небажання Мефодія Филимоновича повернутися до Києва було викликано іншими причинами[5]. Вони полягали в тому, що його ворогам вдалося умовити константинопольського патріарха накласти на Мефодія прокляття за те, що він став блюстителем Київської митрополії без санкції патріарха як глави православної церкви на Україні. Мефодій, знаючи про вороже ставлення до нього вищого київського духовенства, вважав для себе неможливим повернутися до виконання церковних обов'язків блюстителя митрополії до того часу, поки з нього не буде знято прокляття. Про заступництво перед патріархом Мефодій просив самого царя через стольника Ладиженського.

Рішення царського уряду скликати повну раду свідчило про те, що він не довіряв Сомкові і на виборах в гетьмани підтримуватиме іншу кандидатуру. Для всіх було ясно, що таким

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 348—349.
[2] Там же, стор. 349.
[3] Там же, стор. 351.
[4] Там же, стор. 352.
[5] Таку ж думку висловлює Г. Карпов (див. Г. Карпов, Мефодий Филимонович, «Киевская старина», 1875, № 2, стор. 620).

кандидатом був насамперед І. Брюховецький. Сомко скаржився Ладиженському, що, незважаючи на його вірну службу, цар не затвердив постанови попередніх рад про обрання його «совершенним» гетьманом [1]. Ладиженський запевняв Сомка в царській милості і підкреслював, що цар, зважаючи на всі його заслуги і «радение», давно був згодний підтвердити його «совершенним» гетьманом, «да за несогласием полковников и волностей ваших нарушать не произволил» [2]. Але ці запевнення не задовольняли Сомка. Він також висловлював велике незадоволення єпископом Мефодієм і загрожував не з'явитись на раду, якщо там буде Мефодій.

Тимчасом відносини між козацькою старшиною і запорозькою голотою ще більше загострилися. «Значні», очолювані Сомком, були обурені Брюховецьким, якого висувало і підтримувало Запорожжя. Сомка обурювало і те, що Брюховецький називав себе кошовим гетьманом, хоча цей титул був санкціонований царським урядом. Він вимагав, щоб надалі Брюховецького називали не гетьманом, а кошовим отаманом. Сомко давав Брюховецькому негативну характеристику і доводив, що йому ні в чому не можна вірити, бо він «напівлях і не козацького роду» [3].

Козацька старшина була невдоволена політикою царизму на Україні і зокрема його фінансовими заходами (випуском мідних грошей). В розмовах з російськими урядовими особами Сомко, виражаючи інтереси козацької старшини, звертав увагу на ті ускладнення, які були викликані поширенням на Україні мідних грошей. Він скаржився, що запровадження мідних грошей негативно вплинуло на торгівлю і призвело до крадіжок з боку ратних людей, бо вони нічого не могли купити на ці гроші. Сомко попереджав, якщо не буде вжито негайних заходів, то багато людей на Україні повтікають світ за очі і взагалі може статися велике лихо-«большое дурно». Про це він просив повідомити царя. Для ратних людей Сомко радив побудувати окремі двори, щоб надалі вони не стояли в козацьких і міщанських дворах і не викликали проти себе загального обурення [4]. Але царський уряд не звернув ніякої уваги на ці попередження, що вплинуло на позицію старшинської групи, очолюваної Я. Сомком.

---

[1] Сомко говорив: «А он де Еким государю нигде не изменивал, служит в. г... верно и измены его нигде не бывало, и служа в. г. татар и ляхов и изменников черкас на многих боех во многих мистех побивал и нужи и осады великіе терпел; а нынеча де у них около Переяславля, да и во многих городех все развоевано, ни одной деревни нигде не осталось, и футыри их и пасеки все развоеваны ж и позжены, и ржи к зиме в Переяславле и в Переяславском уезде и во многих черкасских городех нигде не сеяно ни одного зерна, а государской де милости к нему, Екиму, нет...» (АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 356).

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 357.

[3] Там же, стор. 359.

[4] Там же, стор. 368.

Незадоволення політикою царського уряду, особливо його намаганням через своїх воєвод втручатися у внутрішні справи України (наприклад, сутички з переяславським воєводою Волконським), захитало вірність старшинської групи Сомка російському уряду. На це вплинули також її зв'язки з пропольською групою козацької старшини Правобережної України на чолі з Павлом Тетерею, яка закликала керівні кола Лівобережної України розірвати з Росією і прийняти підданство шляхетської Польщі.

Не зовсім ясна позиція Сомка щодо шляхетської Польщі, але його поведінка свідчить про гостре особисте незадоволення урядовими колами Росії. Можливо, що вже в цей час у нього визріває план про прийняття підданства Польщі. Цим, мабуть, і пояснюється його безцеремонне поводження з царським послом Ладиженським, особливо наприкінці перебування останнього в Переяславі. 29 січня Федір Ладиженський звернувся до Сомка з проханням виконати давню обіцянку — показати листи, одержані з Правобережної України через довіреного Жилку і канівського сотника Носенка, а також зазивні листи Павла Тетері з закликом розірвати з Росією, які були надіслані полковникам через ігумена Мгарського монастиря Віктора Загоровського [1]. Але у відповідь на своє прохання він почув від Сомка: «Я де теперя запил по волности своей; а прелесных де листов от Павла Тетери еще и много будет, а те де все листы прошлю к в. г. к Москве, то де моя и служба, что сам их пришлю к ц. в. все прелесные листы сколко их ни будет» [2].

Не домовившись з Сомком, Ладиженський 1 лютого 1663 р. виїхав з Переяслава. Повертаючись до Москви через Ніжин і Чернігів, він багато розмовляв з полковою старшиною цих міст, яка в один голос говорила про необхідність скликання чорної ради.

Переконавшись, що зібрати повну раду наприкінці 1662 р. не вдасться, царський уряд вирішив відкласти її скликання до весни 1663 р.

4. Чорна рада 1663 року

Події так званої Чорної ради [3] привертали увагу багатьох дослідників. Про неї писали представники російської і україн-

---

[1] Посередником в переговорах між Сомком і Тетерею був Віктор Загоровський (див. АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 336; «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 3, № 22). Агентом польського уряду був також ігумен Макошинський — Віктор Бубліцевич (див. Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. IV, стор. 144).

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 367.

[3] У даній праці вживаються два терміни: 1) «Чорна рада» як назва історичної події, 2) «чорна рада» як назва ради, в якій брала участь «чернь», тобто широкі народні маси.

ської буржуазної історіографії О. Востоков[1], С. Соловйов[2], М. Костомаров[3], В. Ейнгорн[4], а також буржуазно-націоналістичні історики, зокрема М. Грушевський і П. Куліш[5]. Представники буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії зображували події Чорної ради тільки як боротьбу між претендентами на гетьманство, затушковуючи класові корені цієї боротьби.

В радянській історичній літературі з цього питання немає спеціальних досліджень. Коротко про Чорну раду подається в праці М. Марченка[6], де автор правильно підкреслив, що «вона була найяскравішим проявом класової боротьби на Лівобережжі». Певне місце Чорній раді відводиться у кандидатській дисертації А. Гриценка «Антифеодальна боротьба селянських мас Лівобережної України», але автор висвітлює Чорну раду лише побіжно і не дає повної картини подій початку 60-х років XVII ст., тісно зв'язаних з нею.

* *
*

У той час як на Україні різні старшинські групи сперечались про час і місце скликання повної ради, за наказом царя[7] від 6 лютого 1663 р. із Москви на Україну[8] мав їхати князь Данило Степанович Великого-Гагін, якому було наказано, зв'язавшись («обославшись») з Мефодієм, Якимом Сомком, Іваном Брюховецьким та всім Військом Запорозьким, скликати в Ніжині чорну раду для обрання гетьмана і для вирішення інших справ. У березні була надіслана царська грамота до всіх полковників з повідомленням про те, що рада має зібратися в Ніжині[9]. Ніжин було обрано не випадково: протягом останніх двох років для проведення ради призначалося багато міст (Зіньків, Лубни, Прилуки та ін.), але полковники відмовлялися їхати туди, мотивуючи далекою відстанню. У Ніжині ж незадовго перед цим скликалася рада, тому аргументи козацької старшини проти скликання ради саме в цьому місці відпадали.

---

[1] А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888, № 5.
[2] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, СПб., 1894.
[3] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII.
[4] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в.
[5] П. Куліш, Чорна рада, М., 1857.
[6] М. Марченко, Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654—1664 рр.), К., 1941.
[7] «Дополнения к III тому дворцовых разрядов», стор. 367, 369.
[8] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 144; АЮ и ЗР, т. V, стор. 173, 174. Заміна Г. Ромодановського Великого-Гагіним свідчить про те, що царський уряд був незадоволений зволіканням Г. Ромодановського із скликанням ради; крім цього, постійні скарги Сомка на Ромодановського теж примушували прислати цілком нейтральну людину.
[9] А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888, № 5, стор. 126.

Царський уряд, боячись опозиційних настроїв козацької старшини, був заінтересований у скликанні повної чорної ради, де були б представлені, крім старшини, широкі козацькі маси і міщанство [1]. Прибувши на Україну, Великого-Гагін повинен був рекомендувати («говорить») наказному гетьману Якиму Сомку, кошовому Івану Брюховецькому, а також обозному, судді, військовим осавулам, полковникам, всій старшині і всьому війську запорозькому, міщанам і «черні», щоб вони «учинили черневую енеральную раду и на той раде обрали совершенного гетмана всеми волными гласы кто им... будет люб, по их стародавным войсковым правам и по Переяславским статьям» [2].

Для проведення ради разом з Великого-Гагіним 10 березня 1663 р. із Москви виїхало ціле посольство в складі стольника Кирила Осиповича Хлопова, дяка Івана Фоміна і 12 дворян. Посольство супроводжувало військо в кількості 8 тис. чоловік під начальством полковника рейтарського строю Івана Шепелева, полковника солдатського строю Юрія Інгліса, підполковника Бориса Вороніна, голів московських стрільців Володимира Скрябіна і Матвія Шишкіна, а також полковника драгунського полку Страсбурга [3]. Для різних військових припасів («под стрелецкие и под пушечные запасы»), які мав брати з собою Великого-Гагін в Ніжин, потрібно було 500 підвід [4].

Заздалегідь була заготовлена грамота, яку від імені царя мав зачитати Великого-Гагін після виборів. У цій грамоті залишалося місце для імені новообраного гетьмана. Додавалася також інструкція про порядок приведення до присяги «совершенного» гетьмана [5].

Боячись опору козацької старшини, царський уряд в усіх тогочасних грамотах до воєвод підкреслював необхідність аргументувати скликання повної ради для обрання гетьмана насамперед тим, що Військо Запорозьке «без пастиря загине», у зв'язку з чим рекомендувалося обрати «совершенного» гетьмана, який би військом «смело ведал и рядил по войсковым правам и звычаям» [6].

Царський уряд, намагаючись надати посольству особливої урочистості, не шкодував витрат на його влаштування [7]. Посоль-

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 110; ч. II, арк. 276; ч. III, арк. 498—499, 500—510, 525.

[2] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 110; ч. II, арк. 276; ч. III, арк. 498—499, 500—510, 525; АЮ и ЗР, т. V, № 70, стор. 173.

[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 288—289, 302, 316—319; А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888, № 5, стор. 125.

[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 289, 292—294, 314.

[5] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 506—508, 526—528.

[6] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 532.

[7] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 14—15; АЮ и ЗР, т. V, № 73, стор. 175.

ство повезло з собою священні книги, хрести, кадило, дороге вбрання священиків і дяків для урочистої служби під час ради, а також чорне шатро [1], яке вже на Україні було прикрашене позолотою і дорогою червоною матерією [2]. Великого-Гагін віз 4 тис. крб. сріблом, які заборгував царський уряд Якиму Сомкові [3].

У своїх діях посольство мало керуватися наказом царського уряду. Оскільки на Україні вороги Росії поширювали чутки, що ніби російський уряд вирішив поступитися шляхетській Польщі українськими містами, в наказі підкреслювалося, що необхідно за всяку ціну заспокоїти українське населення і вимагати від гетьманського уряду суворого покарання поширювачів таких наклепницьких чуток. Згідно з наказом новообраний гетьман мав одержати жалувану грамоту і булаву тільки після приїзду до Москви, щоб «видеть царские очи» і принести присягу. Великого-Гагіну давалась інструкція, прибувши у Ніжин, розвідати обстановку і настрої населення на Україні, щоб мати певну думку, який кандидат в гетьмани буде найбільш бажаним, і вже після цього послати грамоти до єпископа Мефодія, Якима Сомка, кошового гетьмана Івана Брюховецького і до всіх полковників, закликаючи з'їжджатися на раду для виборів гетьмана всім військом і «чернью волными голосами», за стародавнім військовим правом і за «Переяславськими статтями». Якщо виявиться тверде рішення не скликати раду, а визнати законною Козелецьку раду, де було обрано гетьманом Сомка, то рекомендувалося піти і на це [4]. Коли рада збереться, Великого-Гагін мав пояснити, чому так довго царський уряд не давав санкції на її скликання, посилаючись на часті ворожі напади на Лівобережну Україну.

Не можна відмовити царському уряду в певному умінні розбиратися у складній обстановці на Україні. З огляду на неминучу боротьбу, насамперед між «значними» і козацькою голотою, в наказі підкреслювалося: «Если на раде войском будут говорить, что у них на совершенное гетманство обран Яким Сомко и он им люб, а иные будут говорить, что его Якима обрали не всем войском, а обрали немногие люди и гетманом у себя иметь его не хотят, и будут говорить, что он служит в. г. неверно, и им чинит обиды и налоги нестерпные, и будут бить челом, чтобы позволить им обрать гетманом всем войском, кто им будет люб, а Якима гетманом обирать не похотят, потому, что он выбран одними старшими советниками без совета всего войска запорожского и черни, и откажут впрямь, то Гагин должен дать им на то волю». Великого-Гагіну також давалося право

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 321.
[2] АЮ и ЗР, т. V, № 73, стор. 178.
[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 14—15.
[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 518—524.

санкціонувати переобрання деяких полковників, якщо цього забажають козаки, і новообраних полковників привести до присяги.

До ради готувалися різні групи українського населення [1]. Група Брюховецького, сподіваючись на підтримку народних мас, розіслала по всій Україні запорожців з закликом збиратися на чорну раду, де можна буде порахуватися із «значними» за всі утиски і знущання, які вони чинили простим людям [2]. У зв'язку з цим один із сотників радив Великого-Гагіну не скликати чорної ради, бо, як тільки «чернь» збереться, почнуться заворушення і збройні виступи проти пануючих верств. Але ніякі попередження не могли похитнути рішення царського уряду про скликання чорної ради. Великого-Гагін відповів сотнику, що «червневая» рада збирається за указом царя, а щоб не допустити заворушень, козаків і всю «чернь» під час ради поставлять за містом, «в обозах, а не в городе» [3].

Прихильники Брюховецького пригадували «значним», як послані їх керівником Сомком загони війська під начальством Романа Буйвола та Якима Бута стояли в Полтавському полку у Переволочній і не пропускали хлібних припасів на Запорожжя, а тих, хто провозив хліб, за наказом гетьмана карали на горло [4].

Щоб мати тверду опору під час проведення ради, Брюховецький послав своїх довірених людей Гвинтівку і Волевача «у волость» вербувати два полки з різного вільного люду [5]. Серед міського населення Ніжина за Брюховецького агітував єпископ Мефодій, але ніжинські козаки і міщани висунули своїх кандидатів у гетьмани — козака Полтавського полку Костянтина Суличича і козака Ніжинського полку Григорія Кобилецького [6].

На противагу цьому Сомко, щоб одержати перемогу на виборах, підняв весь свій полк і наказав іншим полковникам бути напоготові і мати на озброєнні гармати. «Надобно, — писав Сомко Золотаренкові 5 травня 1663 р., — по себе не спать, для чего повели твоя милость тотчас полку своему быть готову, как

---

[1] Житель м. Стародуба Т. Протопопов у Малоросійському приказі свідчив, що серед сотників і козаків ходять розмови, що на «совершенное» гетьманство одна частина старшини хоче Сомка, а друга — Брюховецького. «А чернь говорит, — розповідав Протопопов, — что Сомка и Брюховецкого им на совершенное гетманство не надобно, а оберут на раде опричь их кого излюбят всею чернью» (ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 273—274).

[2] «Летопись Грабянки», стор. 179; Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 176.

[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 273—274.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 475, арк. 553—554; АЮ и ЗР, т. VII, № 121, стор. 350.

[5] А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888, № 5, стор. 133.

[6] Там же.

для неприятелей, так и для всякого дела, се есть для встречи Великого-Гагина. Снаряд прикажи твоя милость готов иметь с тем же войском. А я своему полку также велел готову быть и всем полкам иным также».

У цей час Брюховецький розгорнув активну діяльність, щоб очорнити Сомка перед царським урядом. Він писав листа за листом до Москви, в яких обвинувачував Сомка і його прихильників у зв'язках з правобережним гетьманом Тетерею і татарами [1]. Ще 28 лютого 1663 р. Брюховецький писав воєводі Бутурліну, що за закликом Сомка велика кількість татар збирається перейти на лівий берег Дніпра [2]. Він звертав увагу на те, що на Лівобережжі у великій кількості поширюються зазивні листи Тетері, адресовані до полковників і сотників, в яких він закликав визнати владу короля польського і загрожував приходом татар [3], а також листи із зверненням до всіх жителів задніпровських (лівобережних) з тією ж пропозицією [4].

Брюховецький вказував на родинні зв'язки між Сомком і Тетерею [5], які «меж себя лукавством пересылаючись людей обманывают и губят, а тебе в. г. неправду приносят, татар призывают для того как прежнего Хмельницкого племяника своего на все злое так бы и Тетерю привести до всего злого дела хочет» [6]. Тоді ж Брюховецький надіслав до Москви три зазивні листи Тетері до Сомка, з яких можна було зробити висновок, що останній вже присягнувся польському королю в тому, щоб Україну «от ц. в. к ляхам отвратить» [7]. Проте немає твердого переконання в їх аутентичності, вони могли бути і фальшивкою, сфабрикованою Брюховецьким, щоб завдати відчутного удару своєму суперникові — Сомку.

У травні 1663 р. Брюховецький з київським полковником Дворецьким та обозним Цесарським прислали до Великого-Гагіна в Путивль лазутчика Парфенія Протика, якого вони нібито спіймали в Гадячі. Протик свідчив, що він був посередником між Тетерею та Сомком і регулярно передавав листи від одного

---

[1] Брюховецький писав, що Тетеря обіцяв прислати Сомкові на допомогу кримських і білгородських татар, які ніби вже збираються під Кременчуком (див. ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 279—281; АЮ и ЗР, т. V, № 62, стор. 134).

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 538, арк. 214.

[3] Див. лист Тетері сотнику голтвянському, ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 337; ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 499, арк. 228—229.

[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 339.

[5] Тетеря був одружений з сестрою Сомка, а після її смерті він одружився з вдовою Данила Виговського, дочкою Богдана Хмельницького і племінницею Я. Сомка (див. ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 262).

[6] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 263.

[7] Там же, арк. 261.

до другого. Тут же фігурували два листи з кримською печаткою, писані польською мовою, нібито від кримського хана Махмет-Гірея полковникам полтавському і лубенському із закликом розірвати з Росією [1]. Київський полковник Дворецький намагався довести, що Сомко обіцяв приєднатися до Тетері, який разом з ляхами і татарами мав наступати на Лівобережну Україну [2]. Листи, матеріали допиту, а також і сам лазутчик були надіслані до Москви в Малоросійський приказ до боярина П. М. Салтикова і дяка І. Михайлова [3].

Ця обстановка, несприятлива особисто для Сомка, дуже його дратувала. Він навіть загрожував, якщо його не оберуть на раді гетьманом, перебити царських ратних людей [4].

Ці доноси примушували царський уряд ставитись до Сомка з підозрою і все більше цінити Брюховецького як людину, що твердо стояла на позиції прихильності до Росії і обіцяла «всима силами... и крепко е. ц. в. держатся» [5]. Кандидатура Брюховецького в гетьмани тим більше влаштовувала російський уряд, що його підтримували народні маси, які на всіх етапах історії виступали як вірні оборонці союзу Росії і України. Виходячи з цього цар Олексій Михайлович у листі до Григорія Ромодановського писав, що треба «беречь накрепко, чтоб Брюховецкого не потерять, а он подлинно верен, потому что очи наши видел и обещался, а Сомка бы отнюдь с товарищи при нем не хзалить и тем ему не досажать» [6]. Великого-Гагін, їдучи на Україну, уже був настроєний за Брюховецького проти Сомка.

Одержавши з Москви повідомлення про раду, Брюховецький 8 червня 1663 р. повідомляв царя, що стоїть із запорожцями у Нових Млинах, під Ніжином, і має на меті об'єднатися з військом і «чернью». У цьому листі він нападав не тільки на Сомка, а й на другого претендента в гетьмани — Василя Золотаренка. «А Васюта Золотаренко, — писав він, — докладывался околничего... князя Великого-Гагина, чтоб ему поволил с ними дратца, понеже не любит правды, что ему чернь хотят в очи говорить и объявлять его измену, что он с Самком единомышленно усоветовали было отложитися от в. ц. п. в. для чего и городы веспе покрепили и колоколы на пушки перелили, толко их совет господь разорил счастьем в. ц. п. в.: и если бы не те смутители где по сей стороне Днепра чернь обманывали, и та сторона Днепра давно бы уже под высокую руку н. ц. п. в. привратилась» [7].

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 266—267.
[2] Там же, арк. 328—329.
[3] Там же.
[4] Там же.
[5] АЮ и ЗР, т. V, № 46, стор. 101.
[6] «Записки Отделения русской и славянской археологии императорского Русского археологического общества», т. II, СПб., 1861, стор. 771.
[7] АЮ и ЗР, т. V, № 67, стор. 168.

Незадовго до Чорної ради Брюховецький знову надіслав кілька листів Великого-Гагіну і царю, в яких обвинувачував Сомка у зраді. Він писав, що Сомко не виявляє своїх ворожих намірів в даний час лише тому, що в Переяславі, Ніжині та в інших містах стоять російські війська [1], але в будь-яку слушну годину його зрада виявиться у всій її ганебній формі.

Незважаючи на симпатії до Брюховецького, царський уряд не нехтував можливістю відірвати Правобережну Україну від шляхетської Польщі за допомогою Юрія Хмельницького. В Москві добре знали про настрої народних мас Правобережжя, про їх прагнення возз'єднатися з Лівобережною Україною в складі Росії. Враховуючи це, царський уряд у грамоті, надісланій Великого-Гагіну перед Ніжинською радою, підкреслював, що коли «которые черкассы из-за Днепра учнут выезжать в Нежин и бить челом... под нашу в. г. высокую руку по-прежнему и вам бы их нашею... милостию обнадеживать...» [2]. Повідомляючи про те, що Юрій Хмельницький «хочет черное платье скинуть и бить челом... чтоб велеть его принять под нашу высокую руку по-прежнему», в грамоті рекомендувалось, якщо він приїде до Ніжина, прийняти його з честю і негайно повідомити в Москву з «нарочными гонцами».

«Значні», розуміючи, що на чорній раді кандидатура Сомка може не пройти, почали шукати засобів, щоб зірвати раду. О. Востоков вважав майже доведеним, що у Сомка була домовленість з Тетерею і татарами про допомогу. Йшлося про те, щоб кілька тисяч татар зірвали раду, так небажану для козацької старшини, очолюваної Сомком. Але ще більшу надію покладали «значні» на свої добре озброєні війська, які протистояли козацькій «черні», що групувалася навколо кошового гетьмана Брюховецького.

Великого-Гагін прибув на Україну в другій половині травня 1663 р. Його скрізь зустрічали дуже урочисто, з хлібом і сіллю, з хресним ходом, з церковним дзвоном [3]. За двадцять верст від Ніжина його зустріла делегація від різних полків у складі 400 чоловік. За сім верст від Ніжина виїхав назустріч сам Золотаренко з 200 козаками. Урочисто вступив Великого-Гагін у Ніжин і став розсилати запрошення на раду [4]. Такі запрошення були надіслані наказному гетьману Якиму Сомку, кошовому Івану Брюховецькому, блюстителю Київської митрополії єпископу Мефодію, полковникам, козакам и «всей черни всех городов» [5]. Брюховецькому значно раніше була надіслана царська

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 264—265.
[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 212.
[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 275.
[4] А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888. № 5, стор. 188.
[5] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 125; А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888, № 5, стор. 133

грамота з повідомленням про раду, тому він ще в квітні писав Великого-Гагіну про те, що готується із своїм військом прибути на раду в Ніжин. У той же час він просив прислати загін російського війська, а також «жалування» порохом і свинцем [1] для охорони від внутрішніх ворогів — «Сомка с советники» [2]. Без такого загону, говорив Брюховецький, він з військом запорозьким «за город вийти не хочет». Він доводив, що по цей бік Дніпра, в Кременчуку і в потоку, вже стоять правобережні козаки з татарами, які з'явилися сюди, щоб перешкодити скликанню чорної ради [3]. Прохання Брюховецького було повністю задоволене царським урядом [4]. Ромодановський, виконуючи волю царя, послав загін війська, який мав охороняти Брюховецького і єпископа Мефодія [5].

За свідченням літопису Самовидця, в Ніжин, де мала відбутися рада, вирушило не тільки козацтво, а й «усе поспольство купами, а не полками» [6]. Не хотів з'являтися на раду наказний гетьман, посилаючись на те, що час для ради неслушний, бо є чутки про наближення ворогів і що загроза ворожого нападу нависла насамперед над Переяславом [7]. Але з часом він мусив дати згоду з'явитись на раду в Ніжин з Переяславським полком. Сюди ж прибули Лубенський, Чернігівський, Київський і Прилуцький полки. Всі вони стали за містом, біля Київських воріт [8]. Через деякий час сюди з міста перейшов і Василь Золотаренко з Ніжинським полком. Козацька старшина і козаки були озброєні і мали з собою навіть гармати [9].

Брюховецький з своїми прихильниками став біля Московських воріт [10], на протилежній стороні міста, що мала назву Романовський Кут [11]. Тут же розташувався і Великого-Гагін, розкинувши царське шатро. Навколо стояли російські війська «для унимания своеволе» [12].

16 червня Великого-Гагін наказав Сомкові з козаками перейти до Московських воріт, спішитися і залишити зброю. Як пояснював Великого-Гагін, це робилося для того, щоб «между ними ссоры и убийства не учинилось» [13]. Спочатку Сомко чинив

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 422.
[2] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 264.
[3] Там же, арк. 265.
[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 478—485.
[5] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 327.
[6] «Летопись Самовидца», стор. 73.
[7] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 276.
[8] Там же, арк. 283.
[9] Дневник Гордона, «Чтения в Обществе истории и древностей российских», кн. III, М., 1892, стор. 35.
[10] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II. арк. 283.
[11] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 177.
[12] «Летопись Самовидца», стор. 74.
[13] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк 125.

опір і загрожував: «будет де за Киевскими вороты раде быть и он де на раде будет, а толко будет за Московскими и он де на раду не будет»[1]. Нарешті, він погодився перейти до Московських воріт. Але сам наказний гетьман, козацька старшина і значна частина козаків їхали на конях, озброєні з ніг до голови, ніби зібрались на війну. Потім прибуло нове поповнення козаків, які за наказом Сомка були озброєні шаблями, рушницями, а також мали гармати. Навіть зовнішній вигляд війська наказного гетьмана, особливо його начальницького складу, різко виділявся серед загальної маси учасників ради. «Їх кармазинові вишиті золотом жупани, — пише Костомаров, — багаті убори на конях становили повну протилежність з сермяжними свитами і лахміттям піших, знедолених, замордованих прихильників Брюховецького»[2]. Аналізуючи поведінку «значних» напередодні ради, Великого-Гагін прийшов до висновку, що «по многим причинам Яким Сомко и полковники Аникей Силин, Афанасий Щуровский с писарем М. Вуяхевичем тебе, государь, не верны»[3].

17 *червня в полі за містом (за Московськими воротами)*[4] почалася Чорна рада. Сюди прибували все нові поповнення козацької голоти. Як тільки війська наказного гетьмана порівнялися з військами Брюховецького, рядові козаки почали переходити в табір Брюховецького[5]. З великими труднощами вдалося установити відносний спокій. Відкрилася рада оголошенням царської грамоти, яка санкціонувала вибори гетьмана. Але не встиг Великого-Гагін дочитати царську грамоту, як уже почалися заворушення. Рада різко поділилася на дві частини: одна — вигукувала гетьманом Івана Брюховецького «и по своему козацкому обычаю вверх шапки метали»[6], друга — Сомка. «*И на том государевом гетмановом обираньи*, — писав Великого-Гагін царю, — полку Якима Сомка конные и люди с евого Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены... в раду скочили, а пехота евоже Сомкова с ружьем прибежала и в раде людей замешали... и обе стороны меж себя бой учини-

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 283.

[2] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 178.

[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 283.

[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 121; АЮ и ЗР, т. V, № 70, стор. 173—174; «Летопись Самовидца», стор. 74—75; «Летопись Грабянки», стор. 179—180; Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 295—301; Г. Карпов, Мефодий Филимонович, «Православное обозрение», 1875, № 2, стор. 641—647; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 140—141; А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888, № 5, стор. 135—136; Дневник Гордона, «Чтения в Обществе истории и древностей российских», кн. III, М., 1892, стор. 36—37.

[5] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 179.

[6] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 125.

ли и многих людей и козаков переранили, а иных и до смерти побили [1] и раду разорвали і разошлись по своим обозам». Подібний опис подій подається і в літопису Самовидця: «...зараз крик стался з обох сторон о гетманство: одни кричат: «Брюховецкого гетманом», а другие кричат: «Сомка гетманом» и на столець обоих сажали, а далей межи собой учали битися» [2].

В результаті сутички обидві сторони мали убитих і поранених. Був убитий і зять Сомка, який тримав гетьманський бунчук. Бунчук поламано на шматки, булаву у Сомка вирвано. На допомогу Брюховецькому виступив загін царського війська на чолі з полковником Страсбургом, який закидав ручними гранатами Сомкову охорону. Сомко з старшиною змушений був тікати у свій обоз; переможцем вийшов Брюховецький, який з булавою і бунчуком увійшов у царське шатро.

Прибувши у свій стан, Сомко послав до Великого-Гагіна посольство з протестом проти незаконних виборів Брюховецького. Сомко заявив, що не визнає Брюховецького гетьманом і якщо рада не буде продовжена, він з старшиною і військом відходить до Переяслава і буде скаржитися царю, що Брюховецький силою («гвалтом») дістав гетьманство [3].

18 червня Великого-Гагін, порадившись з своїми помічниками, а також з єпископом Мефодієм, вирішив продовжити раду, щоб надати їй більше законності. Він був певний, що рада закінчиться, як і напередодні, перемогою І. Брюховецького. Великого-Гагін послав до Сомка і Брюховецького майора Шепелєва з рейтарами, який передав наказ їхати на раду, але ні в якому разі не брати зброї [4].

Проте у цей час рада була вже зайвою, бо у військах Сомка почалося повстання. Вірними йому залишилися тільки «значні» козаки і козацька старшина; рядові ж козаки швидко знайшли спільну мову з військами Брюховецького. Вони цілими сотнями, забравши свої прапори, переходили до Брюховецького. Кількість військ, що співчували йому, досягала 40 тис. чоловік [5]. Самі «значні» змушені були визнати, що їх залишили «их полков сотники и атаманы и есаули и козаки и чернь». Далі козацька голота кинулася на обоз старшини, щоб поживитися різними припасами. Знову почалися збройні сутички між старшиною і «чернью» [6].

Побоюючись за своє життя, Сомко, Золотаренко та інша генеральна старшина вирішили шукати порятунку в таборі князя Великого-Гагіна, який наказав взяти їх під варту, «чтобы их

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. І, арк. 125, стор. 126—127.
[2] «Летопись Самовидца», стор. 74.
[3] Там же, стор. 74—75.
[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. І, арк. 127.
[5] Там же, арк. 129.
[6] А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888, № 5, стор. 136; «Летопись Самовидца», стор. 16.

черни побить не дать»[1], і направив у ніжинський замок до воєводи Дмитрієва. Тут у них забрали зброю, коней, зняли дорогу одежу і посадили під варту. З відписки Великого-Гагіна відомо, що серед старшини, посланої до замка, крім Сомка і Золотаренка, були переяславський полковник Опанас Щурівський, чернігівський — Анікій Силич, київський — Семен Третяк, ірклиївський — Іван Панкієвич, лохвицький — Степан Шамрицький, прилуцький — Дмитро Чернявський, а також військові писарі — Фома Тризнич і Вуяхевич, їх поплічники — Іван Горобей, Семен і Прокіп Калуженські та ін.[2] Необхідність посадити їх під варту, як пояснювали царські воєводи, була викликана побоюванням, щоб вони «за Днепр не ушли», а звідти «на твои черкаские города войной не пришли»[3].

Рада закінчилася у відсутності Сомка, Золотаренка і всієї групи «значних». В присутності 40 тис.[4] чоловік знову було зачитано царську грамоту, після чого «тихо и безмятежно всеми волными гласы[5] и всем войском запорожским, и чернью обрали совершенного гетмана Ивана Брюховецкого»[6]. Брюховецький з бунчуком обійшов козацькі ряди, козаки схиляли перед ним прапори і кидали шапки догори в знак пошани до нового гетьмана.

У соборній церкві в Ніжині Брюховецький був приведений до присяги. Йому вручили грамоту, що стверджувала його гетьманом, а також жалувану грамоту, за якою він дістав на гетьманський ранг Гадяцьке староство. Тут же було сказано, що булаву і прапор він одержить у Москві[7]. Новий гетьман змінив полковників і всю козацьку старшину, призначивши своїх прихильників[8].

Обурення мас козацькою старшиною було спрямоване Брюховецьким проти Сомка і його групи. Про вияв народної ненависті до «значних» в дні Чорної ради яскраво оповідається в літопису Самовидця: «При котором настановливаню полковников много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дня тривало. Хочай якого значного козака забили или человека, то все в жарт повернено. А старшина, козаки значние, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупаны кармазиновие на сермяги миняли. И так тое забойство третего дня почало

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 112, 128.
[2] Там же, арк. 113, 117—118, 128—129; ч. II, арк. 285—286; ч. III, арк. 541.
[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 285.
[4] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 129.
[5] Там же.
[6] Там же, арк. 121; АЮ и ЗР, т. V, № 70, стор. 173.
[7] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 130; АЮ и ЗР, т. V, стор. 173—174.
[8] Н. И. Костомаров, Гетманство Юрия Хмельницкого, Собр. соч., кн. V, т. XII, стор. 182.

ускромлятися, и заказ стал, жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду меет. Тих зась полковников, которіе у замку нежинском зоставали у вязеню, усе пожаковали, і в домах мало що зостало»[1]. Те, що діялося у Ніжині, можна передати словами народної думи, в якій розповідається про боротьбу між голотою і «значними».

Ой, идуть наші запорожці
Аж риплять сап'янці...
Да лежать, лежать пани в кармазинах
По два, по три в ямці.
Ой, як крикнуть полковники
На сотників грізно:
Ой, не тратьте, вражі сини,
Козацького війська.
Ой, ради б ми не тратити —
Не можна спинити:
Наважились вражі сини
И ноги не пустити[2].

Виступи народних мас не обмежувалися лише Ніжином. Вони охопили й інші міста, насамперед Переяслав. Під час Чорної ради, коли розгорілася боротьба між «значними» і «чернью», частина козацької старшини, зокрема осавули М. Пригара, зять Сомка Данило та військовий суддя Семен Гладкий, рятуючись, втекли до Переяслава[3]. Довідавшись про події в Ніжині, переяславський воєвода Волконський наказав їх посадити під варту. Була взята під варту і жінка Сомка з дітьми. Волконський наказав конфіскувати майно, хлібні і порохові припаси, які належали Сомкові. Воєвода повідомляв царя, що у «переяславских жителях, и у мещан учала быть шатость большая и учали боятца грабежу и пожегу от новоприхожих людей и от волницы от денеков». Козацька старшина і міщани із своїм майном змушені були шукати захисту у воєводи в верхньому місті[4]. Прибувши через кілька тижнів до Переяслава, Брюховецький хотів зразу ж почати розправу над «значними» козаками, прихильниками Сомка, але Волконський, не маючи санкції царського уряду, не дозволив цього[5].

Незабаром з Москви зажадали статейного списку про обрання «совершенного» гетьмана, а також «Статей», які були ухвалені гетьманом Брюховецьким і старшиною. Ці матеріали надіслав Великого-Гагін[6]. Царський уряд, дуже задоволений результатами Чорної ради, зокрема обранням Івана Брюховецького,

---

[1] «Летопись Самовидца», стор. 77.
[2] Див. П. Кулиш, Черная рада, стор. 196.
[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5862/61, арк. 185—188.
[4] Там же, арк. 187—188.
[5] Там же.
[6] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 7—8.

зразу ж зважив на прохання Мефодія прислати булаву і прапор, не чекаючи приїзду гетьмана до Москви [1]. 12 липня 1663 р. в Москві було доручено князю Гагаріну привезти військові знаки і вручити їх Брюховецькому [2]. 2 серпня в присутності війська і єпископа Мефодія булава і прапор були урочисто вручені Брюховецькому [3].

Колишній наказний гетьман Яким Сомко із своїми прихильниками перебував у цей час під вартою в ніжинському замку. З листування царського уряду з ніжинським воєводою Дмитрієвим [4] відомо, що за списком Великого-Гагін прислав «из обозу от шатра» 16 чоловік, включаючи наказного гетьмана Якима Сомка та 7 полковників з писарями і «начальними» людьми, а у Дмитрієва в наявності було лише 11 [5]. Очевидно, частина заарештованих втекла.

Цар наказав Я. Сомка і його поплічників тримати «с великим береженьем і крепостю до нашего в. г. указу и никуда их повольно пускать не велел чтоб отнюдь из них ни которыми мерами не ушел, а кормить их и поить велел по расмотренью чем бы им мочно сытым быть и припускать к ним тайно с ними говорить никому не велел» [6]. Майно Золотаренка та іншої ніжинської козацької старшини, яка перебувала під вартою, Дмитрієву було наказано «переписать и запечатать своею печатью» і «береч накрепко, чтоб и с тех их животов ничто не пропало и утаено не было и корыстен бы нихто теми их животами не был же» [7]. Гроші, які віз Великого-Гагін Якиму Сомку в сумі близько 4 тис. крб., за дозволом царського уряду були роздані ратним людям на «жалованье» [8].

Рядові козаки, дуже невдоволені «значними» і Сомком, вимагали притягнення їх до військового суду. Цього, звичайно, бажав і новий гетьман, тому він, не гаючись, зв'язався з Москвою і просив царя дозволити віддати Сомка і полковників до суду, «чтоб нам войску верному... от них безопасным быть» [9]. Незабаром був одержаний дозвіл царя: «А судити указали мы в. г. ему, гетману, и всему войску их Якима с товарищи в их винах по их войсковым правам; а вины их ему гетману и все-

---

[1] Лист єпископа Мефодія до царя про обрання Брюховецького гетьманом, ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 411—414.

[2] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, арк. 104—109; «Дополнения к III тому дворцовых разрядов», стор. 386.

[3] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 479.

[4] ЦДАДА ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 251—252; ф. Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 214—217.

[5] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 351—352.

[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5862/61, арк. 216.

[7] Там же, арк. 217.

[8] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 14—15; ч. III, арк. 420.

[9] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 484.

му войску ведомы» [1]. Сомко обвинувачувався в зв'язках з Тетерею, а також в зберіганні у нього «королевских листов и иных воровских писем» [2]. У грамоті від 6 серпня цар наказав відібрати у Сомка військову печатку і передати її Брюховецькому [3]. Стольнику Хлопову рекомендувалось таємно переговорити з Брюховецьким і довідатись, яка кара чекає Сомка, і якщо не смертна, то прислати його до Москви, подібно Тимофію Цицюрі, бо коли «учнут их держать у себя в войску, и от них бы в том какие смуты и дурна не учинилось» [4]. Разом з цим з Москви було надіслано наказ воєводі Дмитрієву направити всіх заарештованих з Ніжина до стольника Хлопова, який мав передати їх на військовий суд гетьманові. Дмитрієв був попереджений, щоб про цей наказ не довідався Яким Сомко [5].

Старшинська група Брюховецького святкувала свою перемогу. В листі до царя Брюховецький писав, що після «генеральные чернецкие рады мятежную нелюбовь меж низовых и тутошних городовых войск выкоренив все високо и единомысленно» и це «единомыслие» «велми тому боку страшно» [6].

Через деякий час у м. Борзні відбувся суд над Якимом Сомком і його поплічниками. Матеріалом для обвинувачення був текст Гадяцької угоди, що зберігав у себе Сомко, захопивши його у Виговського, а також листи Тетері [7], в яких він закликав Сомка і старшину розірвати з Росією і приєднатись до шляхетської Польщі. На суді фігурував знайдений у Сомка лист Тетері до короля від 13 лютого 1663 р., в якому він писав: «Пан Самченко (Сомко. — *К. С.*) склоняется отчасти к добру, и как я понял из письма, прельстится еще более, если ваша королевская милость, пан милостивый, уверите его и всех заднепровцев (о чем покорно прошу) явным ручательством и другою, особою привилегією в том, что не будете мстить ни ему, и никому из заднепровского войска, и что наравне с нами даруете им свободу и милость» [8]. Були наведені також свідчення лазутчика Павла Тетері — Протика, які він давав напередодні Чорної ради. Протик, зокрема, розповів, що 12 квітня Яким Сомко надіслав листа Тетері, в якому нібито він написав, щоб «Тетеря войско свое собрал не замотчав, а к крымскому хану и к ляхам отписал, чтоб к нему Тетере пришли не замотчав; а как де

[1] Царська грамота стольнику Кирилу Хлопову, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 241; ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 539, арк. 337, 539.

[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5862/51, арк. 207—208.

[3] Там же, арк. 209.

[4] Там же, арк. 242.

[5] Там же, арк. 209.

[6] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. III, арк. 483.

[7] Царська грамота ніжинському воєводі Дмитрієву від 6 серпня 1663 р., ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5862/61, арк. 207—211.

[8] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 3, стор. 256—257.

Тетеря войско свое соберет и из Крыму орди и ляхи приедут и он бы Тетеря с тем своим войском и с татары и ляхи шел на его сторону Днепра, а он де Сомко с войском своим на помощь к ним будет, сшедчись воевать им в. г. черкаские и украинные городы» [1].

Сомка обвинувачували в тому, що він всіляко перешкоджав скликанню повної ради, що ніби за його проханням напередодні Чорної ради Тетеря прислав правобережні козацькі частини і татарські війська, які стояли напоготові біля Кременчука і в Потоку [2]. Сомкові пригадали, що коли в червні 1663 р. йому було вручено наказ царя з'явитись в Ніжин на раду, він недвозначно відповів, що на раду їхати готовий, але разом з ним поїдуть і 16 тис. татар і якщо оберуть гетьманом кошового Івана Брюховецького, тоді «царским ратным людем и с черкасских городов здорово не съехать» [3].

Незважаючи на тенденційність цих обвинувачень, частка істини тут безумовно була. Виходячи з особистих інтересів і з інтересів верхівки козацької старшини, Сомко, обурений зволіканням царського уряду щодо затвердження його «совершенним» гетьманом, при підтримці групи «значних» став на шлях зближення з шляхетською Польщею і розриву з Росією.

Суд засудив Сомка і його найближчих прихильників до страти. 18 вересня 1663 р. київський полковник Василь Дворецький повідомляв чернігівського єпископа Лазаря Барановича: «ознаймую превелебности вашей, что по просьбе и челобитной войска Запорожского до е. ц. в. и соответственно присланного из столицы указу через послов войска Запорожского, Сомка з советниками своими за свое явное измеництво и отступництво смертною караны зостали. В месте Борзне постинано 18 сентября: Іокима Сомка наказного гетмана, Евстафія Васюту полковника неженского, Іоникея Силича полковника черниговского, Стефана Шамрицкого полковника лубенского, Афанасія Щуровского полковника переяславского, Павла Кильдея асаула неженского, Кирила Ширая секретаря Сомкова. А меньше преступнейших их советников на столицу везено: Семена Третьяка — полковника наказного киевского, Матіяша Панкієвича полковника ірклієвского, Самуїла Савицкого, Михайла Вуяховича, Фому Тризнича — всех трех писарей Сомковых; Ивана Воробья сотника переяславского, Семена і Прокопа Кузенов, двух братьев с Переяславля, осавулов сомковых и отца (Виктора) Загоровского, игумена Мгарского, яко всему злу начальника, отца и учителя Сомкова, которого учителя листы перед всем

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. II, арк. 266, 267; А. Востоков, Нежинская рада 1663 г., «Киевская старина», 1888, № 5.
[2] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 627, ч. I, арк. 265, 280—281.
[3] Там же, арк. 276.

войском читаны были [1]. За сим то вашей пастырской милости известивши, зичливый приятель и наинисший слуга Василий Дворецкий — полковник киевский» [2]. Цей лист цінний тим, що його автор був очевидцем подій, про які писав. Василь Дворецький разом з обозним Іваном Цесарським і прилуцьким полковником Данилом Песецьким були присутні на страті Сомка і його прибічників [3]. Вони ж відвозили до Полтави осіб, засуджених до заслання. Московські посли у своїх статейних списках описували це так: «везут посланцы на Москву колодников, малороссийских городов жителей начальных людей Якима Сомка с товарищи советников, десять человек, да лубенского Мгарского монастыря игумена Виктора; пущие же изменники Яким Сомко с товарищи казнены смертию».

Прихід до влади нової старшинської верхівки на чолі з Брюховецьким нічого не змінив у становищі українських народних мас. Козацька старшина продовжувала захоплювати землі, посилювати експлуатацію селян, рядових козаків і міської бідноти. Це привело до нового загострення класових суперечностей і примусило групу Брюховецького й надалі шукати підтримки у царського уряду, який, користуючись цим, посилював наступ на Україну. Проти гніту козацької старшини і царизму на Україні знову вибухають народні повстання, найбільші з яких відбулися у 1666, 1668 і 1670 рр.

---

[1] Ці листи, надіслані Павлом Тетерею, закликали Сомка піддатися польському королю.

[2] «Черниговские губернские ведомости», 1858, № 25, стор. 14; Г. Карпов, Мефодий Филимонович, «Православное обозрение», 1875, № 4, стор. 125.

[3] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 115.

Розділ IV

ЗАГОСТРЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ 60-х РОКІВ XVII ст. ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1666 РОКУ

1. Становище на Лівобережній Україні після Чорної ради 1663 року. Народні повстання 1663—1665 років на Правобережжі

Народним масам Лівобережної України дуже швидко довелось переконатися в тому, що Брюховецький і його старшинська група продовжують політику своїх попередників, роздаючи землі монастирям і козацькій старшині і посилюючи експлуатацію селян, рядових козаків і міської бідноти.

Вже через два тижні після Чорної ради, 3 липня 1663 р., Брюховецький видав універсал Максаківському монастирю на підтвердження його маєтностей. В універсалі було наказано, щоб «помененних сел обивателе, абы предреченному монастиреве Максаковскому належное послушенство отдавали»[1]. В універсалі лубенському Мгарському монастирю Брюховецький писав: «З особливое нашое противко монастырей и церквей божих побожности желаем того, абы монастир общежителный мгарской жадной шкоды от войск наших не поносил»[2]. 5 серпня 1663 р. він видав універсал чернігівському монастирю св. Параскеви на володіння селами Рудками, Березівкою, Мохнатином, Янівкою і Кошівкою «в едном обрубе зо всеми приналежностмы» і млином на р. Білоусі[3]. Трохи пізніше, 12 березня 1664 р., в універсалі лубенському Мгарському монастирю він попереджав лубенських козаків, що за будь-яку «обиду и перешкоду обытели святой» він їх «як свято-

[1] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 600; В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 221.

[2] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 221, примітка 542.

[3] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 460—461.

крадцов каранням войсковим карати»[1] буде. В липні 1664 р. Брюховецький підтвердив права цього монастиря на володіння селами Тишки, Луки і Хитці, підкресливши в універсалі, щоб селяни за давнім звичаєм «вшелякое послушенство отдавали»[2]. Не була обійдена і українська шляхта. Великі маєтності одержали Олифер Радченко і Карпо Мокрієвич[3]. Восени 1665 р. лубенський полковник Гамалія писав: «По расмотренію гетмана Запорожского Ивана Брюховецкого и всего Запорожского войска, дано мне, холопу твоему, в Лохвицах твоего государева изменника Мануила Грека двор со всем строением с лесами и с хуторами и с сеножатми»[4].

Аналіз діяльності старшинської групи, яка підтримувала І. Брюховецького, переконливо свідчить про повну безпідставність тверджень історика Слабченка, який намагався довести, що за часів гетьманування Брюховецького на Україні відбулися радикальні зміни в галузі соціально-економічних відносин, спрямовані на ліквідацію великого феодального землеволодіння.

Ставши гетьманом, І. Брюховецький постійно дбав про збільшення свого особистого скарбу і, за свідченням сучасників, був «зело корыстен»[5]. Домагаючись для себе і своїх поплічників різних привілеїв, він посилався на те, що так було за колишніх гетьманів і зокрема за Виговського[6].

З самого початку гетьманування Брюховецького загострилися суперечності між козацькою старшиною, очолюваною ним, і заможним міщанством. Козацька старшина намагалася захопити угіддя, що належали містам (рибні лови, вигони), і ліквідувати самоуправління міст (магдебурзьке право), яке було підтверджене царським урядом. Гетьман Брюховецький вимагав скасування привілеїв, закріплених за містами ще литовськими князями і польськими королями. Він розсилав по містах своїх уповноважених для перепису міщан з метою обкладання їх різними поборами[7]. У листі до царя Брюховецький повідомляв, що він наказав «всех купцов и мещан богатых, везде в городех живущих, на росписи писати и на них подати положити»[8].

Наступ на міщанство поклав початок ворожнечі між старшинською групою І. Брюховецького і М. Филимоновичем, виразником інтересів білого духовенства і заможного міщанства.

---

[1] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», стор. 81.

[2] Там же, стор. 83.

[3] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», стор. 328, 329, 345, 392—393.

[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, стор. 22.

[5] Там же, № 41, стор. 103—104.

[6] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 246.

[7] Там же, стор. 278; М. Н. Петровський, З історії класової боротьби на Україні в XVII ст., стор. 31.

[8] АЮ и ЗР, т. V, № 108, стор. 242—243; № 127, стор. 282.

Мефодій Филимонович взяв міщан під свій захист і переконував їх не відмовлятися від своїх привілеїв[1].

Не минуло і двох місяців після Ніжинської ради, а Брюховецький у розмові з переяславським воєводою Хлоповим уже поставив питання про заміну Мефодія Филимоновича митрополитом з Росії. «Добро б учинил в. г., — говорив Брюховецький, — чтоб прислал в Киев из своих богомольцев кого нибудь в митрополиты для того, что в здешних краях духовной чин научены многіе латынской грамоте и в них, латынниках, есть прозябь великая, столько церкви христианской не пріобщаются, сколько к римскому костелу, а Мефодию епископу митрополитом быть нельзя; если он сделается митрополитом, то будет в Малороссіи шатость»[2].

З свого боку, група заможного міщанства на чолі з Мефодієм домагалася обмеження влади гетьмана і неодноразово зверталась з цього приводу до царського уряду. В 1665 р., перебуваючи в Москві, М. Филимонович просив царя послати з ним на Україну дяка і загін війська, «чтобы ему, епископу, было надежно приехать и говорить с гетманом»[3]. Мова йшла про заходи царського уряду, спрямовані на посилення позицій царизму на Україні.

Справа дійшла до того, що київський воєвода Львов збирався не пустити у Київ гетьмана Брюховецького, який повертався з військом з Правобережжя. Про це Львов писав царю: «И будет, государь, гетман с войском похочет стоять в Киеве, и мы, холопы твои, за многолюдством и за казацким непостоянством и за ссорами от них с твоими государевыми людми, без твоего государева указу, его гетмана с войском в город Киев к себе и к мещаном пустить не смеем. И о том нам холопем своим свой государев указ вели учинить»[4]. В цьому воєвода Львов продовжував дії попереднього воєводи (Чаадаєва), який закрив ворота Києва і не пустив туди Прилуцький полк, що за наказом Брюховецького мав захищати місто[5] від ворога, який з'явився тоді на його околицях[6].

Козацька старшина на чолі з Брюховецьким була незадоволена тим, що Филимонович вимагав від неї виконання зобов'язань щодо російського уряду, а саме: сплати в царську

---

[1] ЦДАДА, ф. Сибірський приказ, стовп. 6815, про приїзд Мефодія до Москви; В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 278.

[2] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 247.

[3] Там же, стор. 296.

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 134, стор. 293.

[5] Прилуцький полковник скаржився гетьману: «Иван Иванович Чаадаев, с войтом Киевским умысля, до места нам не толко с полком, но и единого из товарищства, как изменников е. ц. в., пускать не велели, хотим на лугу стоять, как непотребники какие, на холоде и на голоде и без конского корму» (АЮ и ЗР, т. V, № 111, стор. 251).

[6] АЮ и ЗР, т. V, № 113, стор. 252.

казну податків, які збиралися з населення. Збір податків у царську казну був передбачений ще в попередніх «Статтях», зокрема в «Березневих» 1654 р.[1] і «Переяславських» 1659 р.[2] Проте в перші роки після возз'єднання України з Росією, коли йшла війна з шляхетською Польщею, цей пункт «Статей» не виконувався. В часи гетьманування Виговського російський уряд знову поставив питання про збір податків з населення в царську казну, але у зв'язку з заворушеннями, які почалися на Україні, воно в той час не було вирішено.

Домагаючись гетьманства, Брюховецький давав урочисту обіцянку виконати зобов'язання по збору податків у царську казну, а ставши гетьманом, він у згоді з групою вищої козацької старшини не хотів виконувати цих зобов'язань і всіляко намагався прибрати до своїх рук збір податків, який за «Березневими» і «Переяславськими» статтями мав зосереджуватись у виборних від міст війтів, бурмистрів і лавників[3]. У Батурині під час переговорів з царським дяком «тайных дел» Д. Башмаковим козацька старшина з обуренням заявляла: «Пристойное ль де то дело, что в войску Запорожском у сбору и у раздачи быти старшиною войтом, бурмистром, райцом...»[4].

Брюховецький з старшиною не без вагань і опору погодились на втручання царського уряду у внутрішні справи України. Це яскраво виявилось під час перебування тут царських послів дяка «тайных дел» Дементія Башмакова і дяка Євстрата Фролова, яким було доручено підписати статті, спрямовані на зміцнення позиції царського уряду на Україні. Про хід переговорів у Батурині між царськими послами і козацькою старшиною дяк Д. Башмаков розповідав: «Иван Брюховецкой з старшиною и со всем войском Запорожским ему в. г. обещались служить верно и в подданстве быть на веки неотступно, толко де им тех всех статей ныне принять и содержать невозможно. А пущи всех отговаривали и стояли упорно из прежних статей гетмана Богдана Хмелницкого вторую статью о сборе в. г. в казну с Малоросійских жителей денежных доходов, да шестую статью о роздаче жалованья войска Запорожскаго началным людем и казаком...» [5] І тільки зовнішня загроза — наступ шляхетської Польщі — примусила козацьку старшину дати згоду на збір податків з української людності в царську казну і підписати «Батуринські статті»[6], залишивши

[1] АЮ и ЗР, т. X, № 8, стор. 479.
[2] АЮ и ЗР, т. IV, № 115, стор. 263; § 2, стор. 264.
[3] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 106.
[4] Книги Разрядные, по официальным оных спискам, т. II, СПб., 1855, стор. 984.
[5] Там же.
[6] М. Н. Петровський, Нариси історії України XVII — початку XVIII століть, стор. 153; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 128.

за собою право бити чолом царю про перегляд ряду статей, які трудно було виконати найближчим часом.

У листопаді 1663 р. польсько-шляхетське військо під командуванням короля Яна Казіміра III та правобережного гетьмана Тетері напало на Лівобережну Україну. Переправившись на лівий берег Дніпра біля Ржищева[1] та Стайок[2], польське військо поділилося на три колони: першою командував сам король, другою — Чарнецький і третьою — гетьман Тетеря. Вторгшись на Лівобережжя, польські війська обходили великі міста, де разом з козацькими полками стояли російські гарнізони[3]. Вони обминули Київ, Переяслав, Ніжин, розраховуючи на те, що ці міста, опинившись в тилу польсько-шляхетського війська, незабаром здадуться самі.

Частина війська шляхетської Польщі вирушила на Остер, захопивши по дорозі містечка Бориспіль і Баришівку. Решта польських військ і гетьмана Тетері, подолавши героїчний опір населення, просувалася на північ Лівобережжя, захоплюючи міста і містечка. Особливо мужньо захищалось населення містечка Салтикової-Дівиці. Озлоблене цим опором, польсько-шляхетське військо дощенту зруйнувало містечко, багато жителів його було перебито, а решта захоплена в полон і продана в рабство татарам[4]. Ворогові вдалося захопити містечка Сосницю, Нові Млини, Борзну, Короп, Кролевець[5].

Великі бої відбулися в січні 1664 р. під Глуховом і в лютому того ж року під Новгородом-Сіверським[6]. Тут російські війська на чолі з воєводою Григорієм Ромодановським і козацькі полки під командуванням гетьмана Івана Брюховецького завдали нищівного удару військовим силам панської Польщі[7]. Російським і козацьким військам активно допомагало місцеве українське населення, яке нападало на польські загони і завдавало їм великих втрат.

Напередодні цих боїв запорозькі козаки на чолі з Сірком, російське військо під командуванням Косагова та загін донських козаків вирушили на Перекоп. Вони мали на меті перешкодити кримському хану подати допомогу шляхетській

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 539, арк. 85—86, 94—95, 105—106, 123; Книги Разрядные, по официальным оных спискам, т. II, стор. 958; АЮ и ЗР, т. V, № 84, стор. 190—191.

[2] «Летопись Самовидца», стор. 79.

[3] «Летопись Грабянки», стор. 185.

[4] «Летопись Самовидца», стор. 81; Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. II, М., 1822, стор. 23—24.

[5] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. II, стор. 24.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 527, арк. 60—61, 80—83, 372—376; В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 260—261; Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. VI, т. XV, СПб., 1905, стор. 19—21.

[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 539, арк. 2—3, 4—5.

Польщі в її боротьбі проти російського і українського народів. Загонам Сірка і Косагова вдалося здобути Перекоп, погромити татарські улуси і визволити з полону багато росіян і українців[1].

Одержавши відомості про вибухи визвольної антифеодальної боротьби на Правобережній Україні, Ян Казімір III з-під Новгорода-Сіверського послав на Правобережжя частину війська на чолі з С. Чарнецьким, яке просувалося у напрямі Чернігова і Любеча. Друга частина війська, очолена королем, почала відступати через Стародуб у Білорусію[2]. Великих втрат завдавало польському війську місцеве населення, нападаючи на обози ворога і руйнуючи шляхи відступу.

Під час цієї війни на Лівобережній Україні трагічно закінчилося життя найближчого соратника Богдана Хмельницького — Івана Богуна. Лишаючись в рядах правобережного козацтва, Іван Богун, як вірний син свого народу, неухильно продовжував боротися за визволення Правобережної України. В час війни він подавав допомогу російському командуванню. Про це стало відомо польському уряду, який засудив Богуна до страти[3]. В універсалі до населення Правобережної України Брюховецький писав, що «Богун помер від ляхів в тяжких муках»[4].

Похід Яна Казіміра III закінчився цілковитою поразкою польсько-шляхетського війська, що привело до ослаблення панування польської шляхти на Правобережжі і разом з тим сприяло піднесенню боротьби народних мас проти панської Польщі та її ставленика гетьмана П. Тетері. Боротьба народних мас Правобережної України знаходила підтримку серед козацтва Запорожжя. Тетеря часто звертався до короля з проханням прислати йому на допомогу польське військо, мотивуючи тим, що на військо запорозьке надія слаба, бо в ньому більше тих, що бажають «не спокою, а безпрестанних заворушень»[5].

Становище народних мас на Правобережній Україні дедалі ставало все нестерпнішим. Польські загарбники, спираючись на верхівку української феодальної знаті, відновили в старих формах і розмірах соціальний, національний і релігійний гніт, який існував до визвольної війни 1648—1654 рр. Це викликало хвилю народних повстань. Найбільшим з них було повстання 1663 р. в Паволоцькому полку на чолі з полковником Попо-

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 63, § VI, стор. 138; § VII, стор. 139; § IX. стор. 140; § XII, стор. 148—149; § XIII, стор. 149—150.

[2] «Летопись Самовидца». стор 83.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5869/58, арк. 76в; Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. VI, т. XV, стор. 22.

[4] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, № 93, стор. 423.

[5] Там же, № 63, стор. 287.

вичем [1]. Наляканий цим повстанням, гетьман Тетеря писав королю: «Тут мене застало перетворення домашніх овець в хижих вовків, яке дало привід шаленому зраднику попу підняти знамя бунту і загубити так багато людських душ» [2]. Він називав повстання в Паволочі «найжахливішим бунтом, який є справою надзвичайної важливості» [3]. Повстанці підтримували зв'язок з російським воєводою у Києві і гетьманом Лівобережної України; вони хотіли за допомогою Росії повалити владу польської шляхти на Правобережжі і знову возз'єднатися з Росією. Це дуже добре розуміли представники української правобережної феодальної знаті. Гетьман Тетеря в листах до польських урядових осіб часто підкреслював, що «чернь» рада визнати підданство Москви, щоб звільнитися від панів, які тримають її під своєю владою і користуються її працею [4].

За дорученням Тетері повстання придушував Петро Дорошенко, який був тоді генеральним осавулом; він же захопив і самого Поповича [5]. В листі до короля Тетеря характеризував Дорошенка як особу, віддану королю, яка багато зробила для «придушення заворушень»[6], тобто повстань українських народних мас проти гніту шляхетської Польщі. І це робив Дорошенко, якого українські буржуазні націоналісти прославляли як борця за Україну та її народ.

Друге велике повстання почалося на Подністров'ї. Незабаром воно охопило всю Правобережну Україну і тривало протягом 1664—1665 рр. Центром його були містечка Лисянка і Ставище. Число повстанців на чолі з Сулимкою і Вареницею досягало 30 тис.[7] Поширенню повстання значною мірою сприяла підтримка з боку запорожців на чолі з Іваном Сірком[8], а також допомога російських військ. Ще в січні 1664 р. Іван Сірко із запорожцями з'явився на Правобережній Україні.

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 539, арк. 98; «Летопись Грабянки», стор. 183; «Летопись Самовидца», стор. 78.

[2] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 3, № 71, стор. 326.

[3] Там же, стор. 327, 328.

[4] Там же, № 97, стор. 442.

[5] Там же, № 71, стор. 329—330.

[6] Там же.

[7] В. В. Волк-Карачевский, Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века, К., 1899, стор. 120; про Сулимку див також АЮ и ЗР, т. V, № 63, § XVI, стор. 153—154; «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 3, № 91, стор. 409—411; про Вареницю див. АЮ и ЗР, т. V, № 63, § XXIII, стор. 162.

[8] Запорожці разом з російськими військами і калмиками нападали на польські війська і загони гетьмана Тетері, завдаючи їм великих втрат (див. «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, № 69, стор. 315, № 70, стор. 321, № 72, стор. 335, № 73, стор. 346; АЮ и ЗР, т. V, № 63, § XIV, стор. 150—151).

Заклики Івана Сірка до боротьби з гнобителями знайшли палкий відгук серед населення Правобережжя. Воно розправлялося з польськими панами і присягало на вірність Росії, обіцяючи, «доколе души их в телесех будут, непріятелем креста господня не поддаватися в руки и не служити им»[1].

Незабаром Брацлавський і Уманський полки, включаючи місто Могилів на Дністрі та містечко Рашків, перейшли у підданство Росії[2]. Тетеря в листах до короля скаржився, що вся Україна, за винятком окремих сіл і міст, визнала владу московського уряду[3].

Ненависть до польської шляхти була такою сильною і загальною, що польські пани почали обвинувачувати у зраді польського короля та в зв'язках з московським урядом навіть деяких представників української феодальної верхівки Правобережної України, тобто саме ту суспільну групу, на яку польський уряд і гетьман Тетеря спиралися. Справа дійшла до того, що обвинуваченого у зраді Івана Виговського покарали на смерть[4], а єпископа Тукальського, Юрія Хмельницького і Григорія Гуляницького ув'язнили в Марієнбурзьку фортецю[5].

У березні 1664 р. Брюховецький видав універсал, в якому повідомлялось, що він разом з козаками і царським військом йде визволяти Правобережжя, щоб об'єднати Україну в одне ціле[6]. У відповідь на це повстання проти польської шляхти спалахнуло ще з більшою силою. Населення Правобережної України в допомозі Росії вбачало єдину можливість визволитися від «лядської неволі». Тетеря в листі до коронного гетьмана Пражмовського писав: «Ніколи ще Україна не палала таким страшним бунтом... Запорожжя і Задніпровська вольниця і Сірко і силами і серцями, об'єднавшись з Брюховецьким, підняли війну проти величності його королівської милости»[7]. Міста Меджибіж, Брацлав і Могилів присягнули на вірність Росії і винищили шляхту[8]. Сам Тетеря змушений був визнати ненависть українського народу до польської шляхти і у листі до короля писав, що «вся Україна готова умерти за ім'я царя московського»[9]. Повстанці воліли для

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 63, § XIV, стор. 151.

[2] Там же; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 96.

[3] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, № 94, стор. 427.

[4] Там же, № 93, стор. 423; Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. VI, т. XV, стор. 29.

[5] «Летопись Грабянки», стор. 187.

[6] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 3, № 93, стор. 422.

[7] Там же, № 115, стор. 430.

[8] АЮ и ЗР, т. V, № 87, стор. 201.

[9] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 3, № 100, стор. 455.

себе за краще гинути разом з своїми сім'ями, терпіти голод, всяку нужду і нестатки, але не визнавати владу шляхетської Польщі [1].

Весною 1664 р. активну роль у боротьбі проти польсько-шляхетських військ під начальством С. Чарнецького відіграли запорожці на чолі з Іваном Сірком. Ставши під Чигирином [2], вони закликали собі на допомогу із Запорожжя російський загін Косагова і запорозьких козаків під проводом наказного кошового Сашка Туровця. В містечку Крилові частини Косагова, Сірка і Туровця [3] з'єдналися і діяли разом з повстанцями. Ці війська завдали відчутних ударів Чарнецькому під Бужином, Черкасами і в Капустиній долині[4].

Для придушення повстання уряд шляхетської Польщі кинув добірні військові сили на чолі з Стефаном Чарнецьким і Стефаном Маховським, які почали жорстоку розправу над повсталим селянством Правобережної України. Увійшовши в Суботів, Чарнецький, за свідченням літописця, спалив місто і, наказавши викопати труну Богдана Хмельницького, «розметал прах на поругание псам»[5]. З нелюдською жорстокістю розправився Чарнецький з населенням містечка Ставища[6] за те, що ставищани під час повстання зруйнували його маєток. Він наказав буджацькій орді спалити всі хутори і села в околицях Ставища. Така ж участь спіткала і Боярку, в якій жовніри не помилували навіть малих дітей[7].

Спільники польської шляхти татари, руйнуючи на своєму шляху українські міста і села, багато людей забирали в полон. Російські воєводи повідомляли в Москву, що Чарнецький з Тетерею «многие Заднепрские городы, места и местечки, которые были под королевскою державою, отдали за заплаты татарам в плен с женами и с детми, и те городы, которые ляхи выдали, татаров до конца разорили и пожгли». Дуже зруйновано було м. Корсунь, його посади і околиці спалені, 2 тис. жителів віддані татарам в полон як винагорода за допомогу польським військам[8]. За повідомленням російських воєвод, чисельність татарського війська, яке допомагало полякам, становила понад 20 тис. чоловік[9].

---

[1] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, № 100, стор. 454.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 535, арк. 159, 160—161; АЮ и ЗР, т. V, № 63, § XIV, стор. 150.

[3] АЮ и ЗР, т. V, § XVI, стор. 154—155.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 537, арк. 159; АЮ и ЗР, т. V, № 63, § XVII, стор. 156, № 87, стор. 200, 202.

[5] «Летопись Грабянки», стор. 186; про облогу Ставища див. АЮ и ЗР, т. V, № 63, § XXIV, стор. 163, § XXVI, стор. 164.

[6] «Летопись Величка», т. II, стор. 86; «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, отд. 3, № 102, стор. 458—459.

[7] АЮ и ЗР, т. V, № 110, § II, стор. 249.

[8] Там же, № 87, § III, стор. 200; § V, стор. 203.

[9] Там же, § VI, стор. 205.

Такою звірячою розправою польські пани хотіли залякати і зробити покірним населення Правобережної України. Але це викликало ще більшу ненависть українського народу до польської шляхти і посилило його рішучість до кінця боротися проти своїх гнобителів. Коли виснажувались сили повстанців, вони цілими селами, кидаючи майно і хати, шукали порятунку на Лівобережній Україні, приймаючи підданство Росії. Не довго довелося лютувати Чарнецькому. На початку 1665 р. він помер[1].

Козацькі частини під проводом Івана Брюховецького і російські війська на чолі з воєводами П. Скуратовим і Василем Кікіним перейшли на Правобережну Україну і, спираючись на підтримку місцевого населення, діяли дуже успішно, примусивши Тетерю залишити Чигирин[2] і тікати в Брацлав. Визволивши Черкаси, російсько-українські війська укріпилися в Каневі[3]. В боях під Чигирином і Брацлавом активну участь брали і запорожці під проводом Івана Сірка[4].

На початку 1665 р. повстання проти польських панів охопило всю Правобережну Україну. В Умані енергійну боротьбу проти польсько-шляхетських військ вів Іван Сербин. Він захопив багато укріплених пунктів в околицях Умані, у тому числі Вобані, Кисляк, Косенівку, Бородянку, Удимер, Христинівку, і відбив кілька ворожих нападів на місто[5]. Під Уманню Іван Сербин і загинув, «від кулі неприятельської ляцької голову положив»[6]. На Поліссі і в околицях Києва овруцький полковник Децик при підтримці чернігівського і наказного київського полковників одержав значні перемоги і визволяв місто за містом, серед них Мотовилівку, Димер, Бишів, Фастів, Чорнобиль[7]. У листі до Москви Іван Брюховецький повідомляв про здобуті цим полковником трофеї. Крім значної кількості полонених, було захоплено прапори і литаври, присланні на Полісся Чарнецьким і каштеляном Краковським[8].

На Правобережній Україні в цей час діяло багато загонів повстанців, очолюваних Дрозденком, Гоголем, Кияшком, Авдієнком[9]. Загін брацлавського полковника Дрозденка діяв в районі Кам'янки Дністрової. Відомо про його напади на

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 121, стор. 266; «Летопись Самовидца», стор. 86; путивльський воєвода І. Волинський повідомляв, що Чарнецький помер весною 1665 р. під Остром (див. АЮ и ЗР, т. V, № 124, стор. 278, № 113, стор. 253, № 118, стор. 260).

[2] «Летопись Величка», т. II, стор. 86—88.

[3] «Летопись Самовидца», стор. 86; АЮ и ЗР, т. IV, № 108, стор. 237.

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 63, § XVI, стор. 154.

[5] Т а м ж е, № 101, стор. 228; № 108, стор. 238, 244; № 110, стор. 248; № 113, стор. 253.

[6] Лист Брюховецького від 17 квітня 1665 р., АЮ и ЗР, т. V, стор. 270.

[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 623; АЮ и ЗР, т. V, № 122, § VII, стор. 276.

[8] АЮ и ЗР, т. V, № 108, стор. 240.

[9] Т а м ж е, № 120, стор. 264.

маєтності Домни[1]. Причиною цих нападів, крім мотивів соціальних, була помста за зв'язок Домни з польськими урядовими колами, до яких вона зверталася з проханням прислати війська для охорони своїх маєтків. Як повідомляв Іван Сербин гетьману Брюховецькому, Дрозденко, довідавшись про ці зв'язки, «поспешил к Рашкову и там мещаном никакой обиды не чиня, Домну бить велел и животы у ней взять»[2].

Весною 1665 р. Дрозденко завдав нищівного удару Тетері під Брацлавом[3]. Є відомості, що військо Дрозденка на цей час налічувало близько 40 тис. чоловік[4], значну частину яких становили волохи і серби[5]. У цей же час війська Брюховецького захопили Корсунь, взявши в полон наказного гетьмана Правобережної України Тимофія Носача, генерального суддю Криховецького і колишнього корсунського полковника Якова Улеска[6]. Блискуча перемога над ворожим військом під командуванням Яблоновського[7] була одержана під Гребінкою і Білою Церквою.

Результатом повстання було ослаблення на деякий час влади шляхетської Польщі на Правобережній Україні. Злякавшись розмаху повстання, гетьман Тетеря в 1665 р. втік у Польщу, захопивши урядові цінності (клейноди, архів) Війська Запорозького[8].

Хоча повстання охопило всю Правобережну Україну, між повстанцями не було єдності, не було сили, яка б стихійні і розрізнені виступи в окремих районах об'єднала в загальне повстання. Селянство, роз'єднаність якого «надзвичайно утруднювала можливість загального порозуміння»[9], неспроможне було надати виступам потрібної для перемоги організованості. До того ж у вирішальну хвилину не були підкинуті війська з Лівобережної України і Росії[10], а влітку 1665 р. Брюховецький з військом відступив з Правобережної України на Лівобережну. Боротьба народних мас Правобережної України ускладнилася також міжусобицями претендентів на гетьман-

[1] Дочка колишнього молдавського господаря Лупула і вдова Тимоша Хмельницького (сина Богдана Хмельницького).

[2] АЮ и ЗР, т. V, № 120, § II, стор. 264. В листі, крім Дрозденка, згадуються й інші керівники повстання, а саме: Гоголь, Авдієнко, Красиля, Банкрута, Височан.

[3] В листі до короля Тетеря скаржився, що у Брацлаві він втратив багато свого майна (див. «Памятники, изданные Киевскою комиссиею», т. IV, № 94, стор. 428; АЮ и ЗР, т. VI, № 108, стор. 239—240).

[4] І. Крип'якевич, Серби в українському війську 1650—1660 рр., ЗНТШ, т. 129, Львів, 1920, стор. 89.

[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, стор. 26.

[6] АЮ и ЗР, т. V, № 122, стор. 267, 272.

[7] Там же, стор. 269; Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. II, стор. 6, 35.

[8] «Летопись Самовидца», стор. 85; АЮ и ЗР, т. VI, № 62, стор. 185. Тут є згадка про те, що Тетеря в 1667 р. у Варшаві став єзуїтом.

[9] Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 29.

[10] АЮ и ЗР, т. V, № 108, стор. 240—242; № 115, стор. 256.

ство. Спочатку гетьманом проголосили медведівського сотника Степана Опару, а в серпні 1665 р. при підтримці частини козацької старшини і духовенства гетьманом Правобережної України став Петро Дорошенко[1], який додержувався турецько-татарської орієнтації[2].

Дорошенко насамперед розпочав боротьбу з брацлавським полковником Дрозденком, який залишився вірним союзу з Росією[3] і тому був для нього небезпечним суперником[4]. Спільно з Дрозденком боровся за возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії і овруцький полковник Децик[5]. Овруцький полк як військову одиницю було утворено в часи визвольної війни. Є дані, що він ніколи не мав функцій адміністративно-територіальних[6]. Після визвольної війни цей полк перестав існувати. У період 1664—1665 рр., тобто під час народних повстань на Правобережній Україні проти гніту шляхетської Польщі, він відновився і складався з «гулящего люду» з різко виявленими антифеодальними настроями.

Протягом серпня—жовтня 1665 р. повстанці під проводом Децика продовжували боротьбу проти польсько-шляхетських військ[7]. Він координував свої дії з Дрозденком, з гетьманським урядом Лівобережжя і російськими воєводами[8]. Значні перемоги одержали повстанці над польсько-шляхетськими військами під Білою Церквою[9]. Загін Дрозденка розгромив Дорошенка і татар під Бубновим біля Умані і на Брацлавщині[10]. Дрозденко мав на меті з'єднатися з Дециком під Білою Церквою.

Проте перемоги Дрозденка і Децика не були закріплені, бо київський воєвода Львов вчасно не подав їм потрібної допомоги[11]. Переяславський полковник Данило Єрмоленко, охоплений тривогою за долю Дрозденка, писав до гетьмана в Москву: «Смилуйся, е. ц. в. докучай, чтоб избавлял и своих ратных людей на помочь к нам присылывал, чтоб мы полковника

---

[1] «Летопись Самовидца», стор. 86; АЮ и ЗР, т. V, № 141, стор. 308; т. VI, № 2, § VIII. стор. 35; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI стор. 147.

[2] АЮ и ЗР, т. V, № 141, стор. 308.

[3] Там же, № 140, стор. 307.

[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 2 стор. 30, 36, № 5, стор. 44, № 7, стор. 47, 49, № 9, стор. 51, № 12, стор. 53, № 16, стор. 61; Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, СПб., К.—Х., 1903, стор. 260.

[5] АЮ и ЗР, т. VI, стор. 25—26, 27—28; т. V, № 138, стор. 305.

[6] М. Н. Петровський, З історії класової боротьби на Україні в XVII ст., стор. 35—36.

[7] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, стор. 25.

[8] АЮ и ЗР, т. V, № 138, стор. 305—306; т. VI, № 7, стор. 46, № 15, стор. 60.

[9] АЮ и ЗР, т. V, № 138, стор.315; т. VI, № 2, стор. 25.

[10] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, стор. 27, § 11, стор. 37—38, § XII, стор. 40; № 5, стор. 44; № 7, стор. 46.

[11] Там же, № 2, стор. 25—27, 36.

Брацславского не утеряли, который нашу великую нужду терпит понеже все силы неприятельские на него обратились и сам собою отпор дает»[1]. І дійсно, Дорошенко мав на меті спочатку розправитись і остаточно розгромити Дрозденка, а потім із своїми спільниками татарами наступати на Лівобережжя[2].

За повідомленням цього ж полковника, Дрозденко, оточений з усіх боків ворогами, «на том стал, хотя до последней черты битца с неприятелем, а от ево ц. п. в. до смерти живота своего не отступать»[3]. Через деякий час Дорошенкові вдалося захопити Дрозденка і розстріляти[4].

Під натиском переважаючих сил польської шляхти і Дорошенка Децик відступив до Мотовилівки, яка стала прикордонним містом на Правобережжі. Тут війську Децика в зв'язку з частими нападами поляків і татар доводилося зазнавати великих труднощів. За деякими відомостями, під Мотовилівку прийшло татарське військо у кількості 500 чоловік і «полковнику Овруцкому великое утеснение чинят, что из Мотовиловки нелзя и по харч вийтить», тому військо Децика хоче «розно розойтитця»[5]. 29 жовтня 1665 р. Децик змушений був залишити Мотовилівку і відступити до Києва[6]. Воєвода Львов наказав йому стати у Димері, але Децик відмовився і з Києва вирушив на Лівобережжя, зокрема на Переяслав[7].

Перемігши своїх суперників Дрозденка і Децика, Дорошенко став часто разом з татарами вчиняти набіги на Лівобережну Україну під Іркліів, Кропивну[8], Горошин, Золотоношу, Кременчук[9].

Дорошенко намагався об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну за допомогою ханського Криму і Туреччини, що поставило б її в цілковиту залежність від турецького султана і татарських ханів. Українському народові протягом століть довелося пізнавати ціну татарської «дружби». У пам'яті народній живі були спогади про події під Берестечком, коли татари,

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, стор. 28; про боротьбу Дрозденка проти Дорошенка і його спільників татар див. лист військового підскарбія Романа Ракушки-Романовського, № 2, стор. 30—31.

[2] Там же, § VIII, стор. 35—36.

[3] Там же, § 2, стор. 27, 33—34; про смерть Дрозденка див. АЮ и ЗР, т. VI, № 62, стор. 185; «Летопись Самовидца», стор. 90.

[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, стор. 26—27, 35—36, 41, № 5, стор. 43—44, № 6, стор. 44—45, № 7, стор. 46—47, № 12, стор. 53, № 18, стор. 63, № 62, стор. 185; т. XI, № 55, стор. 189—190; І. Крип'якевич, Серби в українському війську 1650—1660 рр., ЗНТШ, т. 129, Львів, 1920, стор. 89.

[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 34, стор. 34.

[6] Там же, № 1, § XVI, стор. 16; № 2, стор. 35—36.

[7] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, § IX, стор. 35—36, № 7, § III, стор. 47—49, № 12, стор. 52, № 18, стор. 62; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. IX, стор. 149.

[8] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, § VII, стор. 33—34.

[9] Там же, стор. 28, 32, 34, 37, 39.

підкуплені поляками, зрадили своїх союзників козаків, про зруйнування татарами Брацлавщини в 1665 р. та про інші заподіяні ними спустошення. Закликані Дорошенком татари спустошували країну, забирали людей у полон, грабували майно. Селяни не могли працювати на полях, бо кожної години чекали татарського нападу.

Восени 1665 р. татари здобули приступом містечка Лесовичі, Ковшовату, Звенигородку і Конену. Всі жителі цих містечок були забрані в полон в рахунок платежу за допомогу правобережним гетьманам [1]. Багато полонених татари захопили на Поліссі [2]. Вони відбирали у населення хліб, і воно було змушене харчуватися сухими грушами [3]. Шукаючи порятунку, населення Правобережної України великими групами переходило на лівий берег [4]. «И от тех мучителей, не могуще покормитись, бедные невинные, яко овцы, люди на сю сторону тайно беспрестанно убегают» [5], — доносив Брюховецькому стародубський полковник Острянин. Але більшість пригнобленого населення залишалася на своїх місцях, відстоюючи в боротьбі з феодалами право на працю і розвиток свого господарства.

Зазнавши поразки в повстаннях 1663—1665 рр., народні маси Правобережної України збирали сили для нових боїв проти польсько-шляхетського гніту, за возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Російської держави.

2. «Московські статті» 1665 року і зростання незадоволення народних мас на Лівобережній Україні проти козацької старшини і царських воєвод

Не було спокою і на Лівобережній Україні. Частини Дорошенка разом з татарами часто вчиняли набіги на Лівобережжя, особливо на Миргородщину[6] і Полтавщину, завдаючи великих втрат[7].

Війна з Польщею, загострення класової боротьби в країні змушували І. Брюховецького і надалі шукати підтримки у цар-

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, § VII, стор. 25.
[2] Там же, стор. 35.
[3] Там же, стор. 29.
[4] Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. VI, т. XV, стор. 52.
[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 19, стор. 63. Про втечі на Лівобережну Україну повідомляв царя ще в лютому 1665 р. Іван Брюховецький: «И о том также в ц. п. в. объявляю, что из Корсуня, из Черкас, из Белой Церкви народ христіянскій, неистерпимаго ради гоненія лядцкого по сколку надесять и по сколку десять семей вдруг на тое сторону Днепра под высокую в. ц. п. в. руку прибегают и по всем городом под милосерную в. ц. п. в. поддатися руку желают» (АЮ и ЗР, т. V, № 113, стор. 252—253).
[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 803, 804.
[7] АЮ и ЗР, т. VI, № 13, стор. 53.

ського уряду, що знайшло свій конкретний вияв у «Московських статтях» 1665 р.[1]

Ці «Статті», так само як і попередні, підтверджували права і привілеї козацької старшини, а також вносили певні зміни в управління Україною, посилюючи адміністративну і фінансову залежність її від царського уряду.

За «Березневими статтями» Богдана Хмельницького 1654 р., царський воєвода з ратними людьми міг бути лише в Києві. «Переяславськими статтями» 1659 р. царський уряд домігся призначення воєвод у Чернігів, Ніжин і Переяслав на лівому березі Дніпра та в Умань і Брацлав — на правому[2], причому функції воєвод на місцях були обмежені: вони розпоряджалися тільки царськими ратними людьми і не мали права втручатися ні в справи полкові—козацькі, ні в справи міської адміністрації[3]. На підставі ж «Московських статей» 1665 р. збільшувалась кількість російських ратних людей в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, тобто в тих містах, де воєводи перебували раніше, крім того, воєводи призначались і в такі міста, як Полтава, Кременчук, Остер, Канів[4] та ін. Гарнізони російських військ мали досягати в Києві — 5000 чоловік, в Переяславі — 2000, в Чернігові і Ніжині — по 1200, в Новгороді-Сіверському — 300, в Полтаві — 1500, в Кременчуку — 300 чоловік[5]. Сто чоловік мало перебувати при гетьмані ніби для його охорони, а в дійсності для контролю за діями гетьманського уряду. Навіть на Запорожжя, в Кодацьку фортецю, було призначено воєводу і 300 ратних людей[6], які мали там

---

[1] Див. Акти про перебування в Москві гетьмана Івана Брюховецького, АЮ и ЗР, т. VI, № 1. Гетьман Брюховецький з своїм почтом прибув до Москви 11 вересня 1665 р. Йому була підготовлена царським урядом урочиста зустріч Ясельничому І. А. Желябузькому та дяку Григорію Богданову в супроводі двох сотень под'ячих різних приказів і кількасот рейтарів та стрільців було наказано зустріти гетьмана за Серпуховськими воротами і Земляним городом і супроводжувати його до самого посольського двору, що містився тоді на Ільїнці. Українське посольство складалося з 535 чоловік. Сюди входила генеральна козацька старшина: обозний Іван Цесарський, суддя Петро Забіла, писарі Степан Гречаний та Захар Шийкевич, осавули Богдан Щербак, Федяєнко, Павло Костянтинов, бунчужний Юско Шишаківський, хорунжий Микола Яковлевич; полковники: ніжинський — Матвій Гвинтівка, лубенський — Григорій Гамалія, київський — Василь Дворецький. Сотників, отаманів, писарів і канцелярських підписків прибуло 79 чоловік. Від духовенства були присутні переяславський протопоп Григорій Бутович, чорний піп Гедеон, диякон Авксентій. Від міст прибуло 4 війти і 9 бурмистрів. Райців, писарів, рядових козаків, а також співаків налічувалося 296 чоловік. Посольство мало 106 чоловік обслуговуючого персоналу — челядників.

[2] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. I, стор. 496.

[3] Там же, стор. 493, ст. 1.

[4] Там же, стор. 620; АЮ и ЗР, т. VI, § XVII, стор. 18.

[5] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 147.

[6] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XIII, стор. 15, § XVII, стор. 18.

перебувати не тільки літом, але й зимою[1]. Кожної весни на Запорожжя для охорони від зовнішніх ворогів[2] передбачалось надсилати ще 1000 ратних людей.

З цього часу в корені змінюється і роль царських воєвод на Україні. Поряд з козацькою і міською адміністрацією вони зосереджують в своїх руках різноманітні функції, з яких найважливішими були фінансові (збір податків) і військово-поліцейські. За «Московськими статтями», податки з міщан і селян мали надходити в царську казну і збір їх безпосередньо переходив в руки воєвод[3]. До цього часу російське військо на Україні (російські гарнізони) утримувалося на кошти царського уряду. Хлібні припаси довозилися з Росії або купувалися на місці. «Московські статті» передбачали, що хлібні припаси поповнюватимуться з місцевих ресурсів. «...А сбирати б те хлебные запасы, — зазначалося в «Статтях», — тому, кого ц. в. изволит к тому хлебному сбору прислати с их войсковым подскарбіем, с мелниц казатцких, которую плотину міром делают, и с тое мелницы одна половина розмеру на казака, а другая половина на ратных людей. А с мещанских и с мужицких две мерочки на ратных людей, а третью тому, чья мелница... А чего в. г. ратным людем, будучим в Малоросійских городех, хлебных запасов с мелниц... в сборе не достанет, и в то число собрать стацыю с мещан и с поселян, сметя, чего не достанет, чтобы исполнить сбор хлебных запасов против Батуринского договору»[4]. В царську казну мали надходити грошові збори з винних оренд, а також податі з торгових людей[5].

Верхівка козацької старшини через загрозу з боку Польщі, а також щоб забезпечити себе від «частые в малороссійских городех шатости» пішла на посилення адміністративної і фінансової залежності України від царського уряду. В тих умовах козацька старшина в допомозі царського уряду бачила єдину можливість зміцнити свої класові позиції. В закріплених законом привілеях пануючого класу Росії козацька старшина бачила зразок для зміцнення свого становища. Це прагнення козацької старшини об'єктивно збігалось з інтересами царського уряду, який намагався нівелювати різницю в політичному устрої Росії і України. Росія ж того часу являла собою феодальну державу з міцним централізованим апаратом. Царизм—диктатура поміщиків-кріпосників — міцно тримав у вузді пригноблені маси.

Уже під час перебування Брюховецького в Москві козацька

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XIII, стор. 18.
[2] Там же, стор, 19; «Источники Малороссийской истории», ч. I, стор. 147.
[3] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 147.
[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XVIII, стор. 19.
[5] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 144.

перебувати не тільки літом, але й зимою[1]. Кожної весни на Запорожжя для охорони від зовнішніх ворогів[2] передбачалось надсилати ще 1000 ратних людей.

З цього часу в корені змінюється і роль царських воєвод на Україні. Поряд з козацькою і міською адміністрацією вони зосереджують в своїх руках різноманітні функції, з яких найважливішими були фінансові (збір податків) і військово-поліцейські. За «Московськими статтями», податки з міщан і селян мали надходити в царську казну і збір їх безпосередньо переходив в руки воєвод[3]. До цього часу російське військо на Україні (російські гарнізони) утримувалося на кошти царського уряду. Хлібні припаси довозилися з Росії або купувалися на місці. «Московські статті» передбачали, що хлібні припаси поповнюватимуться з місцевих ресурсів. «...А сбирати б те хлебные запасы, — зазначалося в «Статтях», — тому, кого ц. в. изволит к тому хлебному сбору прислати с их войсковым подскарбієм, с мелниц казатцких, которую плотину міром делают, и с тое мелницы одна половина розмеру на казака, а другая половина на ратных людей. А с мещанских и с мужицких две мерочки на ратных людей, а третью тому, чья мелница... А чего в. г. ратным людем, будучим в Малоросійских городех, хлебных запасов с мелниц... в сборе не достанет, и в то число собрать стацыю с мещан и с поселян, сметя, чего не достанет, чтобы исполнить сбор хлебных запасов против Батуринского договору»[4]. В царську казну мали надходити грошові збори з винних оренд, а також податі з торгових людей[5].

Верхівка козацької старшини через загрозу з боку Польщі, а також щоб забезпечити себе від «частые в малороссийских городех шатости» пішла на посилення адміністративної і фінансової залежності України від царського уряду. В тих умовах козацька старшина в допомозі царського уряду бачила єдину можливість зміцнити свої класові позиції. В закріплених законом привілеях пануючого класу Росії козацька старшина бачила зразок для зміцнення свого становища. Це прагнення козацької старшини об'єктивно збігалось з інтересами царського уряду, який намагався нівелювати різницю в політичному устрої Росії і України. Росія ж того часу являла собою феодальну державу з міцним централізованим апаратом. Царизм—диктатура поміщиків-кріпосників — міцно тримав у вузді пригноблені маси.

Уже під час перебування Брюховецького в Москві козацька

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XIII, стор. 18.
[2] Там же, стор, 19; «Источники Малороссийской истории», ч. I, стор. 147.
[3] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 147.
[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XVIII, стор. 19.
[5] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 144.

старшина у своїх чолобитних просила закріпити за нею у вічну власність цілі села з їх населенням, тобто фактично перетворити селян на кріпаків. Генеральний суддя Петро Забіла, київський полковник Василь Дворецький, ніжинський — Матвій Гвинтівка, лубенський — Григорій Гамалія та генеральний писар Захар Шийкевич звернулись до царя з таким проханням: «...А, ныне мы холопи твои тебе в. г. челом бьем, чтоб ты, в. г., тыми ж селами сполна со всеми крестьяны, в них мешкаючими, нас же холопей своих с женами и детми нашими на вечность пожаловал и на тое б новые свои государьскіе грамоты нам холопем своим велел дати... чтоб при дворянской чести нам всем выжреченым холопем, женам и детем нашим, не безголодным за верную нашу службишку быть, и чтоб под час высланья на Украйну спищиков твоих государьских и напотом всегда и во веки от тых сел со всеми в них теперь и напотом будучими крестьяны мы ж холопи твои, жены и дети наши отдалены не были» [1].

Після підписання «Московських статей» царський уряд щедро обдарував Брюховецького, козацьку старшину і вище духовенство [2]. Гетьман дістав звання боярина [3] і підтвердження на рангове володіння Гадячем з усіма околицями, а в особисте «зуполне» (довічне) володіння за ним була закріплена Шептаківська сотня в Стародубському полку «с мелницами и с приналежностями, в помяненной сотне обретающимися... чтоб ему ж гетману и жене его и, когда бог даст, детем особое прибежище и прокормление вечное, кроме Гадича, было» [4]. Це означало, що селяни і бобилі, які жили на території цієї сотні, примушені були відбувати на його користь різні повинності [5]. Крім цих надань, Брюховецький одержав млин на р. Ворсклі, двори у Переяславі і Москві [6]. Верхівка козацької старшини також була наділена новими маєтками і дворянським званням. За генеральним суддею Петром Забілою були закріплені Обтів, Ревутиці, Лучники, Погорілівка і Кавоньки; за київським полковником Василем Дворецьким — Серединка, Надинівка, Бурки; за генеральним писарем Захаром Шийкевичем — Покурниця, Ковчин; за ніжинським полковником Матвієм Гвинтівкою — Нехаївка; за лубенським полковником Григорієм Гамалією — Хоружівка і Хитці. Великі надання одержав переяславський полковник Єрмолен-

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, §XXVII, стор. 23.

[2] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. I, стор. 633—635; АЮ и ЗР, т. VI, № 1.

[3] «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, № 41, стор. 147.

[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XVI, стор. 16—17; «Чтения в Обществе истории и древностей российских», кн. I, М., 1858, стор. 165—178.

[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XIII, стор. 14.

[6] Там же, § XV, стор. 15.

ко: за ним закріплялося м. Домонтів з млином і всіма угіддями; він також дістав звання дворянина [1].

Отже, «Московські статті» 1665 р. свідчили про єдність класових інтересів російських і українських феодалів, які спільно пригноблювали народні маси.

Щоб показати свою цілковиту відданість царському уряду і тісніше увійти в коло російських пануючих верств, Брюховецький одружився з дочкою князя Долгорукого [2].

Спираючись на царський уряд, козацька старшина на чолі з Брюховецьким різко посилила соціальний гніт на Україні, викликавши своїми діями гостре незадоволення пригноблених мас і навіть окремих представників козацької старшини. Полтавський полковий суддя Клим Чорнущенко скаржився стольнику Кікіну на полковника Витязенка, що він «нас де казаков многих напрасно зневажает, а иных и бьет напрасно: а жена де его полковникова жон наших напрасно ж бьет и безчестит. А кто де казак или мужик упадет хотя в малую вину, и он де полковник того человека животы все и лошади и животину емлет на себя. Да он же де со всякого Полтавского полку согнал мелников и заставил де их на себя работать, а мужики де из сел возили ему полковнику на дворовое строеніе лес, и устроил де он себе дом такой, что де у самого гетмана такого дому и строенія нет. А город де наш Полтава весь опал и огнил, и проезжая де городавая башня не накрыта и ворот у ней нет, и о том де у него полковника раденья нет, что город от приходу непріятелских людей укрепить и построить. А которая де наша братья ему полковнику о том и говорили, чтоб город покрепить, и он де нас не слушает; и о том де мы всем полком хотим бить челом в. г. и гетману... чтоб де ему полковнику Григорью Витезенку у нас в Полтаве полковником не быть»[3]. Дуже зарозуміло поводив себе генеральний писар Захар Шийкевич, який «учал быть пышен и чинить многим людем налоги и безчестья». Так, за якусь провину він убив сина полковника Сербина и двох «подписков канцелярских»[4].

На свавільство козацької старшини скаржились також і міщани. Старшинська адміністрація чинила міщанам різні утиски і грабувала їх[5]. Київські міщани були обурені діями запорозьких полковників Шульги і Чернеця, які з великою кількістю козаків зупинялись у Києві нібито тільки переночувати, а залишалися на цілий місяць, силою вимагаючи для себе утримання[6]. Щоб звільнитися від свавільства козацької

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XXVIII, стор. 23.
[2] Там же, № 1, стор. 9—10; В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 310.
[3] АЮ и ЗР, т. VI, § VII, стор. 195—196.
[4] Там же, № 1, § XI—XII, стор. 13—14.
[5] Там же, № 62, стор. 193, 195.
[6] Там же, № 14, стор. 56.

старшини, міщани хотіли згідно з «Московськими статтями» 1665 р. сплачувати податки в царську казну, а збирати їх мали обрані ними особи[1]. Але старшина не збиралась відмовлятися від поборів з міщан, чинила всілякі утиски збирачам податків в царську казну і вимагала, щоб ці грошові збори йшли по-старому — на її користь[2]. Стародубський війт Корній Малявка, скаржачись на утиски старшинської адміністрації, говорив: «А целовали де мы крест государю, а владеет нами гетман, и ныне мы от их владенья в конец погибаем, а ожидаем де мы милости от государя воевод. А толко де государевой милости к нам не будет и воевод не пришлет, и мы де от гетманского владенья в конец погибли, да и ему де государю добра от него не будет»[3]. Царський уряд дуже часто одержував скарги міщан на насильства старшинської адміністрації і надсилав грамоти на Україну з вимогою не чинити їм утисків, але навіть і це мало допомагало. Тому міщани намагалися перейти в козацький стан[4].

Переяславський полковник Єрмоленко з населення полку стягував для себе і полкової старшини великі податки: з рибних промислів — десяту рибу, з ратуші — мед, пиво, вино[5]. Все це він брав зверх тих поборів, що їх переяславські козаки примушені були сплачувати на гетьмана, а міщани на царя.

Великим тягарем для населення було утримання найманих гетьманом полків, так званих куп, які не мали певного місця перебування: їх розміщували по селах, і населення було зобов'язане давати їм приміщення, харчування й одяг. Ці «купи» часто знущалися над населенням. Так, наприклад, подільський полковник Костянтин Мигалевський брав з міщан і селян великі побори: у містечку Березані з 60 дворів він стягнув стації 520 злотих, 79 осмачок вівса «да с села Городища дано на 3 недели стацеи 55 рубли, яловица, 13 баранов, муки пшеничной 4 чети, ячной теж, пшена 2 осмачки, гороху тож, полтараста осмачек овса, полтораста возов сена, да 20 золотых полских; да на 2 недели бочку пива, 100 кварт горелки, 30 хлебов, да на неделю дано по 30 осмачек овса, сена потомуж»[6]. Перебуваючи на постої в с. Бігачах, полковник Мигалевський і його козаки вигребли десять ям хліба в отамана, війта і міщан, а також забирали хліб скрізь по клунях, забивали худобу і чинили всякі кривди і насильства. Подібних насильств зазнало і населення Седнева, в результаті чого тридцять сімей покинули свої домівки[7].

---

[1] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 59.

[2] АЮ и ЗР, т. VI, № 62, стор. 181.

[3] «Русская историческая библиотека», т. VIII, стор. 1240. Тут же містяться матеріали про повстання козаків у 1657 р.

[4] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 417.

[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 40, стор. 102.

[6] Там же, № 58, стор. 165.

[7] Там же.

Велике обурення козаків викликали боярський сан гетьмана і дворянське звання полковників. «...У нас де в предках *бояр не бывало*, — говорили козаки, — а он де заводит новой образец и волности де наши от нас все отходят, да и приход де к нему стал тяжек»[1]. Вони усвідомлювали тенденцію козацької старшини зміцнити свої класові позиції за допомогою царського уряду, а боярський сан гетьмана і дворянське звання старшини розглядали як порушення традицій козацького устрою.

Широкі маси українського населення пригноблювалися не тільки козацькою старшиною, а й царизмом.

Щоб врахувати контингент населення, на яке накладались різні податки і збори, в 1666 р. був проведений перепис селян і міщан Лівобережжя; після цього на них було накладено нові податі. Весною 1666 р. на Україну із Росії прибули переписувачі податкового населення (міщан і селян). Так, переписувач Степан Наумов повідомляв, що за наказом царя йому «велено быти в малороссийских городех для переписки мещан и всех жителей тяглых людей, и он де Миргородского и Полтавского полку городы и местечки и тех городов и уездов села и деревни и что в них угодей переписал»[2]. Після проведення перепису податкового населення млинарська міра перейшла у розпорядження царської казни. Протягом травня—червня на млинах по річках Хоролу і Пслу було зосереджено багато хліба, який мав надійти в царську казну[3]. Присяжні збирачі стягували з селян і козаків по торгах і ярмарках мито від кожної проданої і купленої речі, «так прилежно того смотра и истязуя с крипким зело утесненіем, что ни едина копейка мимо их руки негде не пройшла»[4]. Воєводи брали з селян «від кожного плуга волів по вісім осмачок жита осипу і по п'яти золотих грошима, з кожного коня півкопи грошей і осмачку жита»[5].

Після підписання «Московських статей» в міста Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин та інші прибули царські воєводи[6]. Влаштувавшись тут, вони зовсім не зважали на особливість обставин на Україні і діяли старими, давно випробуваними в Росії засобами. А діяльність воєвод в Росії документи того часу характеризують так: «В городах воєводы и приказные люди всякие дела делают не по царскому указу монастырям служилым посадским, уездным проезжим всяким людям чинят насильства, убытки всякие; посулы, поминки и кормы берут многие».

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 41, стор. 101.
[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 621—622.
[3] Там же, арк. 827—828.
[4] «Летопись Грабянки», стор. 190.
[5] «Летопись Самовидца», стор. 90.
[6] Там же; «Летопись Грабянки», стор. 190.

Прибувши на Україну, воєводи не виконували зобов'язань, даних ними в Москві. Вони втручалися в місцеві справи [1] і захоплювали маєтності [2]. Брюховецький скаржився, що в його відсутність гадяцький воєвода Федір Протасьєв та його помічники не тільки самі чинили «неправды, обиды, утесненіе и насильства и неизносные беды» [3] людності, а й дозволяли ратним людям, що були під їх началом. В містечках Котельві і Куземині солдати найманих царських військ чинили всякі утиски хазяям і навіть гвалтували їх жінок [4]. «Уже не мало людей из Котелвы разбрелось, не могуще терпеть тех обид неистерпимых», — писав генеральний підскарбій Ракушка-Романовський у Москву Івану Брюховецькому [5]. Начальники найманих військ навіть вимагали з населення стації «говяжими» язиками [6]. Про зловживання цих військ повідомляв також і Мефодій Филимонович, застерігаючи, що треба вжити серйозних заходів, щоб «сохрани боже, зло от того не учинилось» [7]. Одержуючи такі повідомлення, Брюховецький був змушений звернутись до царя з проханням відкликати з України полковників найманих німецьких частин Тура і Грана [8].

Таке ж самоуправство мало місце і в інших містах, зокрема в Переяславі і Ніжині. Селян і міщан, які чинили опір, залякували побоями і смертю [9].

Полтавські козаки, скаржачись гетьману Брюховецькому на воєводу Якова Хитрово, в липні 1666 р. писали, що він чинить «неизносные неправды и утесненія... коней осталых в домех в подводы велит имати москалем...», козакам, які звертались до нього з скаргами, «очи тростью выбивает и плюет, или денщиком велит из дому... выпхнути в шею. А сеножати наши и луги огороженые и огороды ни в чем не волни, что хотят, так делают за приказаніем его...», зневажливо поводиться з дружинами й дітьми козаків. «Чтоб мы имели писать на него воеводу, дести бумаги не стало б переписати... безчестья еще такое терпим от него и всех началных, что если милость свою, добродею наш великій, над нами не покажешь, а его, по милости его ц. в. и своей милости, переминити не изволишь, то мы забрав жены и дети по нуже пойти, куды очи... умилосердися на нас... а изволь нас обо-

---

[1] АЮ и ЗР, т. VIII, № 11, стор. 44; В. Эйнгорн, Киевский воевода Шереметьев и нежинский магистрат (1666—1669 гг.), «Киевская старина», 1891, № 11, стор. 246—258.

[2] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 417.

[3] АЮ и ЗР, т. VI, № 50. § VIII, стор. 149.

[4] Там же, № 2, стор. 33; № 6, стор. 45.

[5] Там же, § VI. стор. 33.

[6] Там же, № 17, стор. 61.

[7] Там же, № 6, стор. 45; про зловживання Тура і Грана див. також № 17, стор. 61.

[8] Там же, № 1, § XVI. стор. 17.

[9] Там же, № 17, § XVI, стор. 61.

ронити от такого позору»[1], — так закінчували свою скаргу полтавські козаки. Іван Брюховецький в листі до царя, навівши приклади свавільства гадяцького воєводи І. Мещерінова і його ратних людей, просив вжити заходів, «ибо от того насилства и из иных многих починеных людем обид всякое б дурно уростати могло б; якож от того самого и Запорожскіе казаки, послышав о таковых насилствах, умыслили были и иную для того скорее взяли себе думу»[2].

В листопаді 1665 р. київські міщани подали царю скаргу на утиски київського воєводи і царських ратних людей. Вони жалувалися, що їм дуже важко харчувати ратных людей, які перебували у них на постої, бо через часті ворожі напади на пригороди Києва «человека, которой бы хлеб похал, в Кіеве ни единого нет и наболши люди, с голоду оскуделые, и сами помирают». Вони писали про захоплення ратними людьми торгових місць, покосів і рибних ловів біля міста. Бронники, ковалі і чинбарі скаржилися, що ратні люди, даючи їм різні замовлення, за роботу не платили[3]. Стольник Олександр Ізмайлов в 1666 р. обклав Ніжин і його пригороди подимним (з кожного будинку) податком на 972 крб. 21 алтин 4 деньги, податком з волів і коней на 484 крб. 4 деньги та з оренд на продаж вина в розмірі 478 крб. 13 алтин 4 деньги[4].

Утиски козацької старшини і царських воєвод були причиною масових втеч пригноблених на Запорожжя: «и видя то сторонних городов жители покинув домы, а иные жены и дети, уходили в Запороги и там наносами своими смятеніе и разрушеніе меж войском Запорожским чинили...»[5]. В країні було настільки тривожно, що Брюховецький радив царському урядові діяти так, щоб «своеволных и непостоянных людей большими поборами вскоре не ожесточить». Він рекомендував бути обережними («имать с них по невелику»), поки населення звикне до нової системи збору податків, бо інакше «один какой плевосеятель возмутит многими тысячеми»[6].

Отже, в цей час відбувався процес посилення політичної і економічної залежності України від царської Росії. Україна увійшла до складу Російської феодальної держави, яка була організацією пануючого класу і в інтересах його проводила послідовну політику пригнобления трудящих мас Росії і України.

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 47, стор. 132.
[2] Там же, № 42, стор. 108
[3] Там же, № 14, стор. 57—58.
[4] Там же, № 66, стор. 214—215.
[5] Там же, № 50, § VIII, стор. 149.
[6] Там же, № 41, стор. 103.

3. Переяславське повстання 1666 року як одна з ланок антифеодального руху в Росії і на Україні

У другій половині XVII ст. в Росії різко погіршилось становище селян і міської бідноти. Це було зумовлено дальшим зміцненням феодальної власності на землю, поширенням кріпосницьких відносин вшир і вглиб.

Зростання товарного обігу на основі формування всеросійського ринку і розширення зовнішньої торгівлі, особливо збільшення експорту хліба та інших сільськогосподарських продуктів у Західну Європу, штовхали поміщиків на шлях інтенсифікації сільського господарства, що викликало дальше посилення кріпосницького гніту і експлуатації. З кожним роком зростали панщина й оброк. Збільшувались побори з селян на користь феодалів і державні податки, що йшли на утримання бюрократичного апарату і армії феодальної держави.

«Соборное уложение» 1649 р. надавало право феодалам повертати своїх селян-втікачів «без урочных лет» [1], тобто не зважаючи на час, що пройшов з дня втечі. Щоб остаточно викоренити селянські втечі і переловити селян-втікачів, державою і окремими феодалами була утворена агентура для їх розшуку, яка розкинула свою сітку по всій країні [2]. Після видання «Уложения» в купчих фіксувався продаж феодалами своїх селян з жінками, дітьми, племінниками, племінницями і з усіма селянськими «животами»[3]. Царський указ 1658 р. офіціально надав кріпосникам право навіть за незначні провини бити селян-кріпаків батогами, а ініціаторів заворушень і повстань вішати[4].

Посилення феодальної експлуатації викликало в Росії у XVII ст. ряд стихійних народних повстань. Найбільшими з них були повстання міської бідноти в Москві, так звані Соляний бунт 1648 р. і Мідний бунт 1662 р. В 1666 р. у зв'язку з походом на Москву донських козаків осередком антифеодального селянського руху стало Підмосков'я.

Степові простори Дону були місцем, куди тікали зубожілі селяни, рятуючись від кріпосницького гніту. Тут в другій половині XVI ст. із селян-втікачів утворилося донське козацтво, яке займалося рибальством, полюванням, а також вчиняло походи на турецькі і татарські землі. В XVII ст. донське козацтво перетворилось на велику силу. Царський уряд зму-

---

[1] «Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича», Государственная типография, 1913, глава XI, § 2, стор. 126.

[2] Ю. Готье, Замосковный край в XVII веке, М., 1937, стор. 173.

[3] Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. I, т. II, СПб., 1903, стор. 416.

[4] «Памятники истории крестьян XIV—XIX вв.», под редакцией А. Вормса, Ю. Готье и др., М., 1910, стор. 77—78.

шений був зважати на нього і виплачувати йому «жалування» хлібом, порохом, грошима.

Донське козацтво в XVII ст. було диференційоване на дві соціальні групи: заможних козаків і козацьку голоту, між якими існували гострі класові суперечності. Заможні козаки намагалися частину втікачів перетворити на своїх батраків. Козацька голота не одержувала «жалування» і була позбавлена права участі в рішенні загальних військових справ.

У 60-х роках XVII ст. в зв'язку з загостренням класової боротьби в Росії приплив втікачів на Дон посилився. Сюди тікали холопи від своїх панів, селяни від кріпосників та учасники різних повстань, рятуючись від кари. На той час на Дону скупчилось багато втікачів і з України. З Правобережжя сюди або на Запорожжя тікали селяни і козаки від сваволі польських панів, з Лівобережжя — від утисків козацької старшини і царських воєвод. Часто вони тікали разом з жінками і дітьми. Цей зубожілий, знедолений люд мріяв про волю, хотів стати вільним козацтвом. Але насправді і на Дону втікачів чекали голод, злидні і залежність від заможних козаків. Найбільше втікачів зосередилось у верхових городках Дону. Тут голота була затиснута ніби у вороже кільце: з півночі від донських степів до бєлгородської лінії розкинулось поміщицьке землеволодіння, яке весь час розширювало свої кордони; на півдні, в низових городках, жило донське заможне («домовитое») козацтво, яке всіляко намагалося закабалити козацьку голоту. Щоб прогодувати себе, верхові козаки займалися добичництвом («ходили в походи за зипунами»), рибальством і городництвом.

У 60-х роках XVII ст. на Дону почався голод. «И во многие де в Донские городки пришли с Украины беглые боярские люди и крестьяне с женами и детми и отого де ныне на Дону голод большой»[1], — повідомляли воєводи царський уряд. Голод особливо дошкуляв козацькій голоті верхових городків Дону. «Боси, наги и голодны» люди блукали, шукаючи порятунку. У них з'являється думка йти до Москви просити царя прийняти їх в козаки і призначити «жалування»[2]. Донська старшина, очевидно, не чинила перешкод цим прагненням голоти, сподіваючись, що це дасть змогу розрядити напружену обстановку на Дону.

Весною 1666 р. верхові козаки з рік Хопру, Іловлі, Столбової, обравши своїм отаманом Василя Уса, а осавулом Івана Хорошого, вирушили на північ. Слідом за першим,

---

[1] «Акты исторические», т. IV, СПб., 1842, стор. 374.

[2] Е. В. Чистякова, Крестьянское движение в Подмосковье и поход Василия Уса в 1666 г., «Вопросы истории», 1953, № 8, стор. 129.

очевидно кінним, загоном з верхових городків відпливали на суднах піші частини[1].

Майже одночасно з загоном Василя Уса дві великі групи донської голоти під проводом І. Аверкієва і А. Наумова самовільно направились на Україну з метою стати на службу до гетьмана І. Брюховецького. Проте їм в цьому було відмовлено на тій підставі, що війна з Польщею закінчилася і немає змоги їх використати[2].

Тимчасом козацька голота під проводом Василя Уса 10 червня 1666 р. в кількості 500 чоловік підійшла до Воронежа[3]. За іншими даними, в загоні було 700 чоловік — 500 кінних і 200 піших. В кінці червня весь табір знявся з місця і залишив Воронеж. Через деякий час стало відомо, що донська голота продовжувала свій шлях до Москви. По дорозі до них приєдналася частина солдатів і драгунів Бєлгородського полку, які направлялися з Воронежа та інших міст в Бєлгород[4]. 9 липня загін Василя Уса був уже під Тулою[5], подолавши відстань в 400 км за 13 днів.

Поява загону в Підмосков'ї викликала піднесення антифеодального руху серед поміщицьких і двірцевих селян Козловського, Скопінського, Дедиловського, Тульського, Лебедянського, Московського, Соловського та інших повітів. У селах Горловій і Хворощевій група селян, серед яких були Р. Пужай, І. Свєтіков, К. Галкін, І. Талшин, Л. Спорихін, П. Недощивін, приєдналася до козаків[6].

Серед поміщиків Підмосков'я почалася паніка, багато з них покидало свої маєтки і повтікало до Тули[7], шукаючи тут порятунку від нещодавно покірних селян. Вони скаржилися, що селяни при підтримці козаків нападають на «деревнишка наши и розаряют всяким разареньем, животину отымают и насилования чинят»[8]. Характерно, що в своїх скаргах поміщики намагалися зобразити напади на їхні маєтки як розбійницькі, а селян як «воров», розбійників і злодіїв, для яких немає нічого святого і які ніби без усякого жалю грабували і убивали старого і малого. Але в дійсності ці напади були яскравим виявом класової боротьби. Селяни виступали як месники за свою вікову кривду і знущання з боку експлуататорів-поміщиків. Вони нападали не на «деревни», а на поміщицькі маєтки.

---

[1] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. I, № 8, стор. 35; № 14, стор. 39.
[2] Там же, див. примітку до док. № 8, стор. 262.
[3] Там же, № 8 стор. 35; № 13—14, стор. 38—39.
[4] Там же, № 21, стор. 49; № 30, стор. 60.
[5] Там же, № 12, стор. 37; № 14, стор. 41.
[6] Там же, № 9, стор. 36; № 14, стор. 39; № 30, стор. 61.
[7] Там же, № 12, стор. 37.
[8] Там же, № 10, стор. 36; № 14, стор. 39.

За р. Упою, на Упській гаті, донська голота зупинилась і влаштувала свій табір[1]. Справа починала набирати загрозливого для урядових кіл характеру. На антифеодальну боротьбу піднімалися широкі верстви населення Підмосков'я, а самі учасники походу, проймаючись антифеодальними настроями, стали надавати походу до Москви глибшого значення[2].

З різних кінців Підмосков'я сюди прибували селяни і холопи. Загін під Тулою зріс більше як удвоє і налічував близько 1500 чоловік, а до кінця липня збільшився до 3000 чоловік[3]. У таборі було 1000 коней. Ходили чутки, що з Дону вирушило до В. Уса ще 500 чоловік[4].

Незважаючи на численність упського табору, учасники походу майже не відчували труднощів з продовольством і фуражем. Їх систематично постачало населення околишніх сіл, яке з цією метою захоплювало припаси і худобу в поміщицьких маєтках. Напади на поміщицькі маєтки вчиняли і козаки, посилаючи для цього з табору окремі загони[5]. Особливо сміливо діяли загони під проводом І. Жарікова і селянина-кріпака Севастяна Іванова[6].

У другій половині липня тульський воєвода І. А. Івашкін від імені стольників, стряпчих, дворян московських, поміщиків і вотчинників тульських і соловських, дедиловських дворян і дітей боярських передав у Москву чолобитну із скаргами на «козацький страх й разоренье». В чолобитній говорилося, що донські козаки разом з селянами-кріпаками вчиняють напади на «поместье их и вотчини, и те де их поместья разоряют... и крестьян подговаривают... и лошадей и всякою животину отнимают, и всякое разоренья им чинят»[7].

Одержавши відомості про розгортання селянського руху в Підмосков'ї, царський уряд спішно організував каральну експедицію. Проти повстанців був посланий виборний солдатський полк Матвія Кравкова чисельністю в тисячу чоловік,[8] що перебував в розпорядженні таємного приказа[9]. Спо-

---

[1] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. I, № 13, стор. 38; № 14, стор. 39—40; № 17, стор. 46; № 21, стор. 48—49.

[2] Е. В. Чистякова, Крестьянское движение в Подмосковье и поход Василия Уса в 1666 г., стор. 130.

[3] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. I, № 21, стор. 49.

[4] Там же, № 14, стор. 40.

[5] Е. В. Чистякова, Крестьянское движение в Подмосковье и поход Василия Уса в 1666 г., стор. 130.

[6] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. I, № 19, стор. 47.

[7] Там же, № 23, стор. 52.

[8] Там же, № 14, стор. 40; № 16, стор. 45.

[9] Е. В. Чистякова, Крестьянское движение в Подмосковье и поход Василия Уса в 1666 г., стор. 130.

чатку з Кравковим було відправлено 200 солдатів, а пізніше ще 800 під начальством полуполковника (підполковника) цього ж полку І. Жданова[1]. Начальником каральної експедиції було призначено князя Ю. Н. Барятинського[2]. Йому були надані широкі повноваження для боротьби з повстанцями і вручена докладно розроблена інструкція по ліквідації табору, в якій рекомендувалося розколоти єдиний табір повстанців, відокремивши козаків від селян-втікачів, що до них приєднались, і примусити Василя Уса повернутися на Дон.

З 20 липня в Тулу почали прибувати загони дворянського ополчення. Місто стало перетворюватись на плацдарм для наступу на упський табір[3].

Готуючись до боротьби з каральним загоном, учасники походу намагалися залучити до своїх лав якнайбільше людей, в тому числі навіть солдатів карального загону. «...И вам, малым людем, — говорили вони, — делать нечево, побьем вас всех, казачье войско велико»[4]. Але під натиском переважаючих сил каральних загонів вони примушені були відступити з Підмосков'я. В кінці липня весь табір знявся з місця і вирушив на Дон за таким маршрутом: з р. Уперти на Єфремов—Єлець—Рибну і далі, обминувши Воронеж та інші міста, на Дон лісом і степом[5]. Разом з козаками йшло багато селян-втікачів і холопів. На початку серпня учасники походу на Москву були за межами Підмосков'я і наближались до верхових городків Дону[6]. 10 серпня Ю. Барятинський повідомляв царський уряд, що козаків в Підмосков'ї більше немає, що вони «побежали розными дорогами на Дон, а иные, государь, которые к ним присталые люди боярские и крестьяне, многие поворочались назад по дамом своим»[7].

Слідом за цим з Москви на Дон стали надходити грамоти з вимогою повернути селян-втікачів, що приєднались до Василя Уса, їх поміщикам «по крепостям», а служилих людей — за місцем їх служби. Ця вимога порушувала давні традиції Дону, неписаний закон, якого тут завжди свято дотримувались, — «с Дона выдачи нет». Особливо велике обурення козаків викликала вимога царського уряду про видачу не тільки тих селян-втікачів, що приєднались до Василя Уса, а й тих, що прийшли сюди ще п'ять років перед цим.

Поки велись переговори з Доном, в Москві чинили суд

---

[1] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. I, № 16, стор. 45; № 18, стор. 46—47.

[2] Там же, № 14, стор. 38—44; № 30, стор. 60—63.

[3] Е. В. Чистякова, Крестьянское движение в Подмосковье и поход Василия Уса в 1666 г., стор. 131.

[4] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов». т. I, № 22, стор. 52.

[5] Там же, № 28, стор. 58.

[6] Там же, № 31, стор. 63.

[7] Там же, № 33, стор. 65.

і розправу над учасниками антифеодального руху в Підмосков'ї. Особливо жорстоко карали селян-втікачів і холопів. Їх нещадно били батогами і після цього направляли в приказ «Холопьева суда» для видачі поміщикам «по крепостям»[1].

На Дон продовжували надходити грамоти, в яких царський уряд загрожував, якщо втікачі не будуть видані, послати війська з Тули, Бєлгорода і «иных украинных городов», щоб захопити їх силою. Надходження царських грамот припинилося лише після того, як з Дону прибула делегація на чолі з отаманом Михайлом Самареніним, яка за дорученням військового донського отамана К. Яковлєва повідомила, що проти учасників походу на чолі з В. Усом вжито суворих заходів. Вони не тільки були позбавлені царського «жалування», але, як писав Яковлєв, зазнали «наказанья жестокое без пощады, чтоб, на то смотря, иным неповадно было»[2].

Оскільки внутрішня і зовнішня обстановка в країні була дуже напруженою, царському уряду довелося зробити вигляд, що його цілком задовольнило рішення донського козацького круга. В цей час увага царського уряду переключається на Україну, де незадоволення пригноблених мас переросло в активну боротьбу проти гніту козацької старшини і царських воєвод.

Ще на початку 1665 р. в Переяславі почалися заворушення. Була розкрита змова, яку очолив Скок Челюсткін, росіянин, який все життя прожив в Переяславі. Змовники ставили перед собою завдання вигнати з міста воєводу і ратних людей. Наказний гетьман Єрмоленко захопив Челюсткіна і відправив його до Москви. Але й після цього в Переяславі та його околицях селяни, козаки і міська біднота збиралися групами і відмовлялися виконувати накази полковників і сотників. Гетьман Брюховецький повідомляв у Москву, що в Переяславі «от каких ся своеволных людей, которые до бунту и до шерпанины охочи работать, и хлеба пахать и собою жить ленивы, выростает злой замисл... и о том де ведомо и воеводе Вердеревскому»[3].

У травні 1665 р. в Переяславі проти Брюховецького виникла змова, учасниками якої були піхотний полковник Степан Красний Бакшта і генеральний суддя Юрій Незамай[4]. В цю змову, очевидно, була втягнута частина воєводського

---

[1] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. I, № 35, стор. 67—68.

[2] Там же, № 38, стор. 69—70.

[3] АЮ и ЗР, т. VI, № 41, стор. 101.

[4] АЮ и ЗР, т. V, № 133. стор. 291. Переяславський воєвода повідомляв царя: «...мая в 20 день гетман Иван Брюховецкой, сведав в пехотном своем полковнике в Степане Красной Бакште с товарыщи шатость велел оковать и послал в Нежин, а судью Юряя Незамая прислал к нему в Переяславль и велел держать за караулом».

гарнізону. Переяславський воєвода змушений був констатувати, що «послыша де ту шатость, в. г. ратные люди из Переяславля и досталные бежат... и живут в Севску»[1]. Про певну домовленість між повстанцями і ратними людьми свідчить той факт, що останні відмовлялися нести військову службу і великими групами по 20, 30 і більше чоловік утікали. Керівниками повстання, як повідомляв переяславський воєвода, були Кіндрат Данилов, Ісак Максимов, Павло Полганя[2] та ін. «Переяславские де жители, — писав воєвода, — видя ратних малолюдство учали говорить многие задорные и непристойные слова». Невдоволення ратних людей вилилося в досить загрозливу для влади форму. Довідавшись про те, що воєвода збирається повідомити царя про заворушення у війську («воровство, бунтовство и побег»), більшість ратних людей зібралася на площі міста і «учинили меж себя неведомо какой воровский совет». Цією нарадою керував стрілець Нестер, за прізвищем Кисіль. Коли воєводська адміністрація наказала їм розійтись, вони «учинились силны, и приходили к съезжему двору гилем и с невежеством болшим, и говорили, что хотят бежать все без остатку»[3].

Заворушення поширилися і на інші райони України. Очолювали ці заворушення відомі своєю попередньою діяльністю Іван Донець і Василь Децик[4]. Ще влітку 1665 р. Децик, готуючись до повстання проти уряду Івана Брюховецького, намагався заручитись підтримкою запорозьких козаків і брацлавського полковника Дрозденка (Дрозда). 1 серпня 1665 р. він послав до Дрозденка посольство в складі сотників В. Волстяна і І. Лисенка[5], які мали вести усні переговори і передати листа з закликом приєднатись до повстання[6].

Повстання Децика було зумовлено глибокими соціальними причинами. Політика старшинської групи Брюховецького, спрямована на збільшення експлуатації селянства і козацьких низів, викликала велике обурення народних мас, яке посилилося тим, що гетьманський уряд виявив недостатню активність в організації боротьби проти гніту шляхетської Польщі на

---

[1] АЮ и ЗР, т. V, № 133, стор. 291. В січні 1666 р. Юрія Незамая за наказом царя відправлено на заслання до Казані (див. АЮ и ЗР, т. VI, № 29, стор. 78).

[2] АЮ и ЗР, т. V, № 133, стор. 291.

[3] Там же.

[4] «Летопись Грабянки», стор. 189; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 3, т. XI, стор. 152; про діяльність Івана Донця див. АЮ и ЗР, т. VI, № 34, стор. 87.

[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, § II, стор. 26; т. V, № 138, стор. 306.

[6] ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1665 р., стовп. 63. Цей лист надруковано у праці: М. Н. Петровський, З історії класової боротьби на Україні в XVII ст., стор. 37—38; друга копія листа Децика (зберігається в ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5872/61) надрукована у «Працях комісії для виучування історії західноруського та українського права», ВУАН, вип. VI, К., 1929, стор. 417—418.

Правобережній Україні. В листі до брацлавського полковника Дрозденка Децик писав, що Брюховецький «сам с москалями и с калмыки собравшися ж под Мотовиловки зараз за Днепр рушил, а тут нас на сем краи на гибель покинул» [1].

М. Н. Петровський висловив думку, що у Децика був план залучити до повстання також і правобережного гетьмана С. Опару, який прийшов на зміну Тетері [2]. Є матеріали, які свідчать про прихильність С. Опари до Росії і ворожість до татар [3]. Коли в серпні 1665 р. татари заарештували Опару, вони «лист в очи ему бросили, иже он посылал к полковнику Брясловскому (Дрозденку. — *К. С.*) прилщаючи его, чтоб к нему передался, а как де ты со мною будешь, и я де тотчас с тобою буду короля воевать. И те мурзы те слова ему выговаривали: ты де королю и нам присягал, а ныне де хочешь воевать» [4].

Під час перебування Івана Брюховецького в Москві Децик очолив повстання проти гетьманського уряду. На Київському Поліссі до повсталих приєдналося багато незадоволених. Заворушенням народних мас хотіла скористатися та група лівобережної козацької старшини, яка зазнала поразки на Чорній раді 1663 р. і була незадоволена заграванням гетьманського уряду з масами і значними поступками царському уряду, спрямованими на зміцнення його позицій на Україні. Представники цієї старшинської групи всіляко намагалися підкреслити, що Брюховецький в їх колі людина чужа[5], що він «человеченко худой и непородный козак»[6]. Не забували Брюховецькому й того, що він домігся влади при підтримці тих, від яких «барзо притуга великая на людей значних была»[7]. Проте це повстання, як було вказано на початку розділу, зазнало поразки. Восени 1665 р. Децик опинився в Переяславі. Можливо, у нього була домовленість з переяславськими козаками, серед яких відбувалися заворушення. У зв'язку з цим поява Децика була дуже небезпечною для гетьманської і воєводської адміністрації. Діючи спільно з воєводою, наказний гетьман Єрмоленко захопив Децика[8] і посадив його до в'язниці. Брюховецький повідомляв у Москву, що «тот же Децик, от того своеволия на сее сторону Днепра в города в. ц. п. перешед перед приездом моим на Украину. Дивное и в. ц. п. в. престолу и вредное надумал было от того ж свое-

---

[1] ЦДАДА, ф. Справи малоросійські, 1665 р., стовп. 63.
[2] М. Н. Петровський, З історії класової боротьби на Україні в XVII ст., стор. 39.
[3] АЮ и ЗР, т. V, № 108, стор. 244.
[4] Там же, № 141, стор. 308.
[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 71, стор. 251.
[6] АЮ и ЗР, т. VII, № 11, стор. 30.
[7] «Летопись Самовидца», стор. 79.
[8] АЮ и ЗР, т. VI, № 2, стор. 40.

волия своего спорить дело. Однако же... я верный в. ц. п. в. холоп, и того злым замыслом скоро и своевольных его собранных, вскоре по домам под начало старших разослал; самого Децика за крепкую сторожу в Переясловле до указу в. ц. п. в. отдал»[1]. Незабаром з Москви надійшов указ, в якому говорилося, щоб всіх осіб, які разом з Дециком перебувають у в'язниці, судити «по их войсковым правам»[2]. В Переяславі Децик перебував під арештом у воєводи Вердеревського. Туди, очевидно, послав його сам наказний гетьман, боячись заворушення серед переяславських козаків. Через деякий час Децик був перевезений з Переяслава до ніжинської в'язниці[3]. Вважаючи перебування Децика на Україні небезпечним для себе і побоюючись, щоб від нього не сталося «впредь всякого... дурна», Брюховецький в липні 1666 р. відправив Децика до Москви[4], звідки його було заслано до Сибіру. В указі царя від 12 серпня 1666 р. зазначалося, що «бывшего овруцкого полковника Децика за измену сослать в Сибирь в Дауры. И тот Децик из приказу Малыя Россин послан с приставом с Савином Борзецовим»[5]. За деякими відомостями, в 1670 р. Децик перебував на Лені[6]. У Сибіру, счевидно, і закінчилося його життя.

Проте й після розправи з учасниками руху, очоленого Дециком і Челюсткіним, заворушення в Переяславі не припинялися. Весною 1666 р. переяславські козаки говорили: «...пойдем де в Запороги, и не одние де ми переяславци, и из иных местечак соберемся в Запорогах и пойдем на гетмана». Провідна роль у швидкому розгортанні подій належала запорожцям і козакам сусідніх з ними міст — Переяслава і Полтави. Про перші симптоми заворушення говорили дяку Євстрату Фролову гетьман Брюховецький і єпископ Мефодій Филимонович. Гетьмана тривожив настрій переяславців, у яких, як він говорив, «виростает злой замысел на смуту и на нелюбье про него боярина и гетьмана по замыслом от Запорожцов»[7]. Єпископ Мефодій радив воєводам і ратним людям в містах жити у спеціально укріплених приміщеннях, щоб захистити себе під час повстань. Особливу увагу він звертав на настрої полтавців, які, на його думку, «...пуще всех шатки и к за-

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5872/61.
[2] АЮ и ЗР, т. VI, № 34, стор. 86.
[3] «Летопись Самовидца», стор. 89; «Летопись Грабянки», стор. 191; Летопись или описание краткое знатнейших действ..., «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России», К., 1888, стор. 24; «Летопись Величка», т. II, стор. 91; Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. II, стор. 41.
[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 48, стор. 133—134.
[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5872/61.
[6] АЮ и ЗР, т. VI, № 48, стор. 133—134.
[7] Там же, № 41, стор. 101.

порожцам близки и с запорожцив мыслях бывают согласны»[1].

На Запорожжі в цей час склалася дуже напружена обстановка. Тут скупчилося багато втікачів з Лівобережжя, які в будь-який момент були готові повстати проти своїх гнобителів. Брюховецький говорив, що запорозькі козаки «нарекают на дворян и на полковников, и на самого на него словами похваляютца, и прислали на Полтавщину из Запорог тамошних казаков больши 200 человек, чтобы его как поймат и худо сделать; и ныне де они на становище в Полтавском полку в городе Беликах»[2]. Про заворушення на Запорожжі писав в березні 1665 р. гетьману Брюховецькому і воєвода Косагов. Він скаржився, що запорожці перестали радитися з ним про спільну боротьбу проти ворогів. Кошового Шкуру скинули за те, що він був з ним у добросусідських відносинах, і обрали кошовим Івана Курилова, зв'язаного з козацькою голотою[3]. Заворушення на Запорожжі не припинялися і в 1666 р. Запорожці виступали проти поставленого в Кодаку воєводи Косагова і домоглися того, що він з ратними людьми був примушений залишити Запорожжя[4].

Незадоволенням на Запорожжі намагався скористатися Дорошенко[5], засилаючи сюди своїх агентів. Брюховецький скаржився в Москву, що запорозькі козаки гостинно приймають Дорошенкових посланців і своїх представників «неведомо с чем к Дорошенко послали»[6]. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко пильно стежив за подіями на Лівобережжі. Він намагався використати незадоволення мас козацькою старшиною, гетьманом Брюховецьким і царськими воєводами, щоб з допомогою Туреччини[7] стати гетьманом обох частин України. У цій справі йому активно допомагала група вищого духовенства на чолі з митрополитом Йосифом Тукальським. Ще восени 1665 р. Дорошенко надіслав до Полтави «прелестные» листи, закликаючи полтавського полковника відступитися від Брюховецького і Москви[8]. Окремі загони його спільників татар часто нападали на землі Полтавського полку[9], забираючи в полон людей, грабуючи майно, худобу[10].

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 34, стор. 86—87.

[2] Там же, № 52, стор. 153.

[3] АЮ и ЗР, т. V, № 119, стор. 261—262.

[4] АЮ и ЗР, т. IV, стор. 152; «Летопись Самовидца», стор. 93. Про ці заворушення на Запорожжі див. відозву київського воєводи Шереметева. АЮ и ЗР, т. VI, № 36, стор. 92.

[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 34, стор. 86—87.

[6] Там же, № 52, стор. 153; № 48, стор. 138.

[7] Там же, № 68, стор. 160.

[8] Там же, № 9, стор. 51.

[9] Там же, № 13, стор. 53—54.

[10] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 804.

Незабаром у Москві стало відомо про назрівання на Україні народних заворушень, які намагався використати у своїх підступних цілях Дорошенко з татарами[1]. Становище набирало загрозливого характеру, що примусило російський уряд вжити надзвичайних заходів.

Протягом травня—червня 1666 р. війська Дорошенка разом з поляками і татарами нападали на міста Лівобережної України: Ірклiїв, Буромлю, Кропивну, Миргород, Жовнин, Хорол, Лубни[2], а окремі його загони добирались навіть під Васильків і Київ[3]. Часто ці загони були досить численними; так, на Миргород, Сенчу і Комишню з навколишніми селами напало 3 тис. татар, 300 серденят[4] і 50 німців[5].

Становище уряду Брюховецького ставало критичним: соціальна база, на яку він спирався, надзвичайно звузилась. Політика Брюховецького, спрямована на зміцнення старшинського землеволодіння і відновлення «послушенства», викликала обурення селянства. Рядове козацтво не могло забути йому боярського сану. Аналізуючи становище на Україні, київський полковник Василь Дворецький говорив, що Іван Брюховецький *тримається лише завдяки підтримці* полковників, а «козаки де его не сама (не особливо. — *К. С.*) любят»[6]. Наступ на привілеї міщанства відкинув і його до табору незадоволених. Міщанство було незадоволено тим, що гетьман відібрав млини, які належали міщанам, і «со всех Малороссийских городов, которыми в. г. челом ударил, с мещан емлет хлеб и стацею большую грабежем, а с иных за правежем»[7]. Вище духовенство не могло простити Брюховецькому того пункту «Московських статей», за яким київський митрополит мав надсилатись з Москви, що порушувало давні привілеї українського духовенства обирати митрополита з-поміж себе. Воно ревно захищало автономію української церкви, а підкорення московському патріарху розглядало як її порушення. Це питання набирало такої гостроти, що, незважаючи на повну лояльність вищого православного духовенства щодо російського уряду, воно не могло утриматись навіть від погроз. «А толко де приідет к ним в Киев московскій митрополит, и они де запрутца в монасты-

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 64, стор. 211.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 803; АЮ и ЗР, т. VI, № 2, § VII, № 35, стор. 87, № 45, стор. 125—126, № 48, стор. 110, 114. Ворожі війська нападали також на Кременчук (див. АЮ и ЗР, т. VI, № 45, стор. 125).

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 843; АЮ и ЗР, т. VI, № 45, стор. 127.

[4] Серденятами називались наймані війська.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 804.

[6] АЮ и ЗР, т. VI, № 1, § XV, стор. 16.

[7] Там же, № 31, стор. 82.

рях, и разве де их из монастырей за шею и за ноги поволокут, тогда де московскій митрополит в Кіеве будет»[1].

Ворожнеча між Брюховецьким і єпископом Мефодієм все більше загострювалася[2]. Брюховецький почав втручатися у справи блюстителя Київської митрополії і взагалі в церковні справи[3]. Дійшло до того, що маєтності окремих представників вищого духовенства були захоплені гетьманом[4]. На обіді у архімандрита Києво-Печерської лаври більшість представників київського духовенства демонстративно відмовилась підняти тост за здоров'я гетьмана[5]. Вони говорили, що Брюховецький «злодей им, а не доброхот», він все зробив для того, щоб посіяти в Москві недовір'я до українського духовенства. Брюховецький, у свою чергу, скаржився, що Мефодій Филимонович нібито підбурював проти нього всі верстви населення.

Гетьман Брюховецький не бачив на Україні сили, на яку б він міг спертися, щоб зміцнити свою владу і запобігти виникненню повстання. Грунт хитався під його ногами. Брюховецький буквально засипав царя листами з проханням прислати на допомогу якнайбільше ратних людей[6].

Ще з весни 1666 р. в Переяславі було неспокійно, зростало обурення народних мас утисками козацької старшини і воєводського управління[7]. 18 липня 1666 р. в Переяславському полку проти козацької старшини і царських воєвод спалахнуло повстання[8]. Повстанцям допомагали запорожці і Дорошенко[9].

Повстання почали козацькі частини в слобідці Богушківці[10], які налічували 500 козаків — 400 переяславських і 100 бориспільських[11]. Спочатку повстанці хотіли дочекатися, поки Іван Брюховецький з військами вийде з Гадяча, щоб «ево боярина и гетмана и всех старшин и государевых ратных

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 30, стор. 79.

[2] Про ворожнечу між гетьманом і єпископом Мефодієм див. АЮ и ЗР, т. VII, № 31, стор. 81; № 37, стор. 96.

[3] АЮ и ЗР, т. VI, № 8, § 22, стор. 162.

[4] Там же, № 31, стор. 82.

[5] Там же, № 41, стор. 103—104.

[6] Так, Брюховецький через свою довірену особу просив полтавського воєводу Волконського, щоб він надіслав із свого гарнізону в Опішню 200, а то й більше ратних людей «для береженья от всякой шатости». З цього приводу з Москви був даний наказ бєлгородському воєводі, не гаючись, направити в Опішню «и в иные малороссийские города ратных людей» (див. ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 580, арк. 29, 32).

[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 606.

[8] АЮ и ЗР, т. VI, № 42, стор. 103.

[9] Там же, № 46, стор. 127—128; «Летопись Самовидца», стор. 92.

[10] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 558, 561; АЮ и ЗР, т. VI, № 48, стор. 137, № 50, стор. 140.

[11] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 561.

людей в городах побить и городы засесть»[1]. Але гетьман в похід не пішов і залишився в Гадячі. Тоді обурення козаків спрямувалося, насамперед, проти полковника Єрмоленка, що дався козакам взнаки своїми утисками і жадобою в збиранні різних поборів. Про події в Богушківці київський воєвода П. Шереметєв писав царю: «июля де в 19 день переяславские жители и иных местечек Переяславского полка козаки умысля меж себя в Богушевой слободке переяславского полковника Данила Ермоленка убили»[2].

Керівниками повстання були сотник Максим Хоменко із Харківців, який шаблею заколов полковника Єрмоленка, полковий обозний Іван Пригара, переяславські козаки Іван Мамотів (Мамон), Ярема Загарук, Захар Лободин, Панас Косик, Степан Білик, Богдан Словик, Панас Захарященко, Григорій Кульбачка[3]. Є певні дані про те, що в повстанні активну участь брали козак Семен Опришко і міщанин Іван Кисіль з Черкас, білоцерківські козаки Тимофій Деркач і Процек Дорошенко. Привертає увагу учасник повстання донський козак Максим Логінов, за прізвиськом Щербак. За походженням білорус з містечка Орші, він під час повстання був уже людиною немолодою. Відомо, що тридцять років тому Логінов утік на Запорожжя, де перебував не менше 7 років, а потім перейшов на Дон. У 1665 р. він прибув на Запорожжя як представник донського козацтва з листом на ім'я кошового Івана Сірка, а останній направив його до гетьмана Брюховецького. На Лівобережжі, очевидно, він зблизився з повстанцями і брав участь у переяславському повстанні. Серед осіб, причетних до повстання, був навіть шляхтич Самійло Жигановський[4].

У повстанні брала активну участь значна кількість козаків. Очевидець цих подій Василь Волочаєв говорив, що «в заводє де их переяславских казаков было человек со сто»[5]. Довідавшись про повстання в Богушківці, переяславський воєвода Вердеревський замкнувся з ратними людьми у верхньому місті (Переяславській фортеці)[6].

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 696.

[2] Там же, арк. 556, 806, 808. Дата початку повстання подана у Шереметєва неправильно, насправді повстання почалося не 19, а 18 липня. Про це див. розповідь учасників повстання, ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 696; АЮ и ЗР, т. VI, № 45, стор. 127, № 50, стор. 140.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 561, 562, 563, 694, 696, 699.

[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 33, стор. 85.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 561.

[6] Там же, арк. 605—606, 697; АЮ и ЗР, т. VI, № 46, стор. 127, 129, № 48, стор. 137, № 50, стор. 141.

Розправившись з полковником Єрмоленком, повсталі козаки другого дня (19 липня) зібрали раду[1], на якій обрали з-поміж себе нову старшину[2]. Полковником було обрано харківського сотника Максима Хоменка, осавулами — переяславських козаків Івана Мамотова та Івана Пригару[3], обозним — Панаса Косика[4], сотником — Захара Лободина[5].

Того ж дня повстанці надіслали до Дорошенка листа, в якому просили, не затримуючись, йти на допомогу, щоб вибити з Переяслава воєводу Вердеревського з його гарнізоном[6]. Але через декілька годин вони вирішили, оскільки допомога від Дорошенка може затриматись, негайно йти до Переяслава[7]. Щоб виманити ратних людей з фортеці і полегшити захоплення міста, керівники повстання написали переяславському воєводі нібито від імені полковника Єрмоленка листа, в якому говорилося, що гетьман Брюховецький в зв'язку з появою ворожого війська дав наказ розставити козаків Переяславського полку над Дніпром по переправах проти Ржищева, Жердева, Стайок і Трехтемирова[8]. Очевидець цих подій бориспільський козак Василь Волочаєв розповідав, що в листі керівники повстання писали, «будто гетман Дорошенко идет к Переяславлю и чтоб он воєвода... на помочь прислал государевых людей, а то де у них было вымышлено, как государевых ратных людей воєвода к ним пришлет, и им было тех ратных людей всех побить, а Переяславль засесть»[9].

19 липня козацькі посланці передали цього листа воєводі. Майже одночасно в Переяславі з'явилася велика кількість козаків, які говорили, що вони прибули сюди за різними військовими припасами. Зрозумівши, що йому загрожує небезпека, воєвода наказав замкнути Пречистенські ворота, що вели до верхнього міста[10]. Вільними залишилися тільки Спаські ворота.

З появою в Переяславі козаків до повстання приєдналися і міщани[11]. Повстанці нападали на двори «начальних»

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 696.

[2] Там же, арк. 558. Тут наводяться також повідомлення із Канева київського полковника Василя Дворецького про повстання на Переяславщині. Про раду див. матеріали допиту повстанців, арк. 696.

[3] За іншими даними, Івана Пригару обрали полковим суддею (див. ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 699).

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 699.

[5] Там же.

[6] Там, же, арк. 696—697.

[7] Там же, арк. 697, 813.

[8] Там же, арк. 556.

[9] Там же, арк. 562, 697.

[10] Там же, арк. 605.

[11] Там же, арк. 606.

людей воєводського гарнізону, козацької старшини і купців. На торгу відбулися сутички між повстанцями і ратними людьми, під час яких, за свідченням воєводи Вердеревського, чимало ратних людей було вбито і поранено. Незабаром повстанці почали штурм Спаських воріт, захопили їх і увійшли в мале місто, але під натиском переважаючих, краще озброєних сил воєводського гарнізону їм довелося відступити з малого міста у велике, де деякий час теж відбувалися бої. Повстанці «учели из большого города стрелять в верхний город нарядными стрелами с огнем... и на другой день и с пушек из большого города к ним в верхний город стреляли»[1].

Під час пожежі, яка сталася в результаті боїв, як повідомляв київський воєвода П. Шереметєв у Москву, «твоя де в. г., денежная казна, что послана была на хлебную покупку и соболи и атласы и камки и сукна, что присланы на жалованье начальным людем згорело»[2]. Згоріли також двори воєводи і «начальних» людей воєводського гарнізону та частина військових припасів.

Про напруженість боїв у Переяславі свідчить значна кількість загиблих. За офіціальним повідомленням, з 500 чоловік гарнізону 200 загинуло[3]. Відступаючи, повстанці захопили коней воєводського гарнізону, що зовсім підірвало його обороноздатність. Повстанці зупинилися в 25 верстах від Переяслава в містечку Гельмязові[4].

Один з керівників повстання Максим Хоменко послав до Дорошенка трехтемирівського козака з листом, в якому просив негайно надіслати допомогу. Другого дня, не чекаючи повернення свого посланця, Хоменко разом з козаками Богданом Славиком і Панасом Харченком поїхав до Дорошенка. По дорозі в с. Богушківці вони зустріли першого посланця — Данила, який передав від Дорошенка листа і переказав, що останній незабаром має прибути з військом і гарматами на допомогу повстанцям[5]. З цим листом Дорошенка Богдан Славик за наказом Хоменка їздив по містечках Переяславського полку. Він побував в Золотоноші, Березані, Баришівці, Гельмязові та інших. Жителі більшості містечок висловили свою готовність включитись у боротьбу, але березанці і баришівці, захопивши Славика з Дорошенковим листом, направили його до Києва в розпорядження воєводи.

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 556—557, 606, 662, 697.

[2] Там же, арк. 556—557, 606—622.

[3] Там же, арк. 557, 606.

[4] Там же, арк. 563, 697, 699.

[5] Там же, арк. 563, 697.

На цей час повстання охопило чимало містечок і сіл Переяславщини, в тому числі Бубнов, Піщане, Гельмязів[1], а також Домонтів, Золотоношу, Кропивну, Ірклиїв[2]. Неспокійно було і в сусідніх полках, особливо в Миргородському. «И послыша (про повстання в Богушківці. — *К. С.*), де малоросійских городов казаки и мещане в. г. указу чинятца непослушны»[3], — повідомляв С. Наумов. З Канева, де було зібрано близько 3 тис. козаків Київського, Канівського і Лубенського полків, полковник Василь Дворецький повідомляв, що полковники і вся козацька старшина служать царю вірою і правдою[4], але на козаків він покладатись не може і «опасаетца» від них «всякой шатости»[5]. Козацька старшина, боячись приходу під Канів війська Дорошенка, просила негайно прислати ратних людей[6]. За деякими відомостями, на допомогу повстанцям під Переяслав Дорошенко мав надіслати 4 тис. козаків[7]. Заворушення починалися навіть на Глухівщині. Про це свідчать, зокрема, повідомлення глухівського воєводи, який попереджав царський і гетьманський уряди, що він «чает шатости» від глухівських жителів. У відповідь на це гетьман Брюховецький радив йому жити з «великим оберегательством, чая от них того, чтоб они не учинили так же как и Переяславского полку казаки», і просив київського воєводу Шереметєва послати туди військові частини, зокрема драгунів[8].

Воєводська адміністрація на Україні побоювалася, щоб переяславське повстання не поширилося на всю Лівобережну Україну. Як писав київський воєвода Шереметєв, «опасаемся, государь того, чтоб всех малороссийских городов казаки тебе в. г. не изменили»[9]. У зв'язку з цим він дав розпорядження воєводам українських міст пильно стежити за настроями населення[10].

У повстанні на Переяславщині певну роль відіграла правобережна козацька старшина на чолі з гетьманом Дорошенком, яка хотіла використати повстання у своїх цілях. У містах

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 48, стор. 137; № 50, стор. 146—147.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 674; стовп. 562, арк. 197, 271, 272.

[3] *Мова йшла про закінчення перепису в Миргородському полку.* У зв'язку з переяславським повстанням Брюховецький звелів Наумову припинити перепис, «покамест их казачья шатость утишитца» (ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 622).

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл. стовп. 588, арк. 673, 680, 691.

[5] Там же, арк. 672—673, 691.

[6] АЮ и ЗР, т. VI, № 48, стор. 139.

[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл. стовп. 588, арк. 681, 689, 819.

[8] Там же, арк. 689—690.

[9] Там же, арк. 683, 819.

[10] Там же, арк. 819—820.

і селах Лівобережжя розповсюджувалися відозви за підписом Дорошенка, що закликали до повстання [1]. Воєводи, які перебували на Україні, зв'язували повстання на Переяславщині з діяльністю П. Дорошенка. «А якож и тех нынешних Переяславских бунтовников, — писали вони, — не кто иный к тому привел, толко он клятвопреступник Дорошенко» [2]. Проте, звичайно, вони перебільшували роль Дорошенка в цьому повстанні. Події на Переяславщині були насамперед результатом внутрішнього розвитку Лівобережної України, але певну роль у розгортанні повстання відіграла і діяльність правобережної козацької старшини на чолі з гетьманом Дорошенком.

З Правобежжя продовжували надходити повідомлення про те, що на допомогу повстанцям правобережний гетьман Дорошенко надсилає 4 тис. татар і козацьке військо в складі Уманського, Кальницького і Черкаського полків [3]. Як свідчив прилуцький полковник Лазар Горленко, в кінці липня на правому березі Дніпра зібралося 5 корогв серденят і велика кількість татар [4]. В усіх розташованих біля Дніпра містечках Лівобережжя продовжували поширюватися Дорошенкові зазивні листи, «чтоб козаки и мещане были... ему послушны» [5]. З цими листами, крім Богдана Славика, були піймані Панас Захарященко і бориспільський козак Матвій Мелютченко[6].

Скориставшись складною обстановкою на Лівобережжі, Дорошенко зумів повести за собою частину незадоволених. Про це недвозначно говорив царський посланець Іона Леонтьєв, який приїхав на Україну в зв'язку з повстанням. Він підкреслював, що в «Малороссийских городах на сей стороне Днепра от изменников черкас и от ляхов с тое стороны Днепра учела быть в людех шатость, и тех городов жилецкие люди изменников черкас и ляхов в городы к себе пустили и с ними сложились заодно и в городех заперлись»[7]. Захоплені в полон повстанці теж одностайно свідчили, що їм на допомогу з Правобережжя прибуло чимало військових загонів, які складалися з українських козаків, татар і поляків [8].

Протягом червня—липня спільники Дорошенка татари на-

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 673, 691—692; АЮ и ЗР, т. VI, № 45, стор. 128, № 48, стор. 134, 138; про зв'язки повстанців з Дорошенком див. «Летопись Самовидца», стор. 92.

[2] АЮ и ЗР, т. VI, № 48, стор. 138.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 688.

[4] Там же, арк. 831.

[5] Там же, арк. 691.

[6] Там же, арк. 694.

[7] АЮ и ЗР, т. VI, № 50, стор. 145.

[8] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 683, 814.

падали на Миргород, Хорол, Буромлю, а також Кременчук[1]. Не здобувши сподіваного успіху, Дорошенко звернувся до кримського хана з проханням прислати нові війська для походу на Київ і на Лівобережну Україну[2]. Це прохання було задоволене, і в жовтні 1666 р. татари знову напали на Лівобережжя, особливо на Прилуччину, де було спалено і знищено багато сіл, забрано у полон велику кількість людей[3]. Намагаючись дістати допомогу від запорожців, Дорошенко надіслав туди свої зазивні листи[4].

Щоб розв'язати собі руки, козацька старшина, очолювана Дорошенком, фактично пориває з Польщею, розпочавши проти неї воєнні дії. У повідомленнях, одержаних в цей час у Москві, говорилося: «Он де Дорошенко стоит ныне за Белою Церковью в 40 верстах в местечке Лысенках, с запорожскими де черкасы у него Дорошенка рада о том, чтобы в их городех полских людей нигде не было»[5]. Про це ж повідомляв царський уряд і гетьман Брюховецький[6]. Під м. Браїловим Дорошенко спільно з татарами напав на польські загони на чолі з С. Маховським і розгромив їх[7]. При будь-якій нагоді Дорошенко підкреслював, що він «надежду де всякую держит на хана крымского»[8].

Про зв'язки Дорошенка з кримським ханом розповідали полонені татари. Вони повідомили, що на прохання Дорошенка хан прислав двохтисячний загін на чолі з мурзою Лата Псилебеєм. Десь у травні—червні 1666 р. цей загін прибув до Дорошенка в Чигирин[9]. Через деякий час частина татар повернулася в Крим, а понад тисячу залишилося у Дорошенка, яких він і посилав із своїми козаками на Лівобережжя.

Дії Дорошенка примусили уряд Росії і Польщі об'єднатися проти нього[10]. Ще в липні почалися переговори між польським комендантом Білої Церкви і воєводою Шереметєвим, щоб врегулювати прикордонні конфлікти[11].

На придушення переяславського повстання Брюховецький кинув значні сили козаків на чолі з гадяцьким полковником

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 52, стор. 152.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 683.

[3] АЮ и ЗР, т. VI, стор. 155.

[4] Там же, № 55, стор. 151—153; «Летопись Грабянки», стор. 191; про участь Дорошенка в повстанні 1666 р. див. також «Летопись Величка», т. II, стор. 95.

[5] АЮ и ЗР, т. VI, № 31, стор. 82; № 34, стор. 88.

[6] Там же, № 35, стор. 88.

[7] «Летопись Самовидца», стор. 92; Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. II, стор. 45; АЮ и ЗР, т. VI, стор. 160.

[8] АЮ и ЗР, т. VI, № 46, стор. 128.

[9] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 711, 817.

[10] Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. II, стор. 45.

[11] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 624; стовп. 562, арк. 175—176, 185—186.

Семеном Остренком, ніжинським — Матвієм Гвинтівкою, лубенським — Богданом Щербаком, прилуцьким — Лазарем Горленком, полтавським — Грицьком Витязенком та іншими[1]. Брюховецький радив також припинити на деякий час перепис населення, «покамест их казачья шатость утишится». Проте сам гетьман, не наважуючись йти на розправу з переяславцями, залишався в Гадячі. Боячись змови, він не довіряв навіть полковникам, «потому что и самого б его, взбунтовав, ныне не убили». Побоювання Брюховецького були не безпідставні. Проти його уряду весь час наростало невдоволення, виникали змови. Під час перебування в Москві у 1665 р. Брюховецький скаржився ясельничому І. Желябузькому, «как де его гетмана изневесть и хотели погубить, только б не есаул уберег, подметя тот завод весть ему учинил»[2]. Під час повстання Брюховецький зовсім розгубився. Як повідомляв стряпчий Свіязєв у листі до царя, гетьман з козацькими і російськими військами, які перебували разом з ним у Гадячі, тільки тоді вирушить в похід проти переяславських повстанців, коли переконається, що інші полковники з козаками залишилися вірними царю[3]. Бездіяльність гетьмана викликала незадоволення навіть серед тих козаків, які не приєдналися до повстання. Вони з обуренням говорили, «што де за гетман, что запершись сидить в городе что лукошке? Хорошо бы де шол и был в войске и всякой бы де промысл чинил над государевыми непріятели; а то де толко за гетманом и дела что ведмы зжот»[4].

Царський уряд послав на допомогу козацькій старшині Лівобережної України понад 2 тис. «конных и пеших ратных людей» під начальством Костянтина Щербатова[5], а також загони калмиків[6]. Щербатову було наказано «разыскать накрепко, от кого тот бунт учинился и кто город зажог и сколько твоих в. г. ратных людей побито»[7], а містечка, які брали участь у повстанні, «все высечь, и выжечь и всячески разорить, чтобы впредь никому никакого пристанища не было»[8].

В липні 1666 р. Щербатов з своїми загонами захопив Пе-

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 45, стор. 129.
[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 622.
[3] АЮ и ЗР, т. VI, № 45, стор. 129.
[4] Там же, № 50, § V, стор. 146.
[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 559—560, 564—565, 693; стовп. 652, арк. 141; АЮ и ЗР, т. VI, № 50, § VII, стор. 147—148.
[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 693—694; АЮ и ЗР, т. VI, № 46, стор. 131—132.
[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 588, арк. 693—694.
[8] АЮ и ЗР, т. VI, № 50, стор. 145

реяслав, який з цього часу став основною базою урядових військ в боротьбі з повстанцями[1]. Перший удар намічалося завдати містечку Березані, яке знаходилось в 20 верстах від Переяслава, де діяли повстанці під проводом Максима Хоменка. Але останній від бою під Березанню ухилився і відійшов до містечка Соснівки[2], а далі до Піщаної, де об'єднався з найманими військами правобережного наказного гетьмана Головченка.

Великі бої між повстанцями і урядовими військами відбулися під містечками Гельмязовом і Піщаною[3]. Разом з російськими військами Щербатова проти повстанців були кинуті гетьманські війська, зокрема Ніжинський полк під проводом Матвія Гвинтівки, Чернігівський під командуванням полковника Дем'яна Многогрішного, Переяславський на чолі з полковником Аврамом Райчею[4] і наймані частини Костянтина Мигалевського[5]. Про сильний опір, який чинили повстанці каральним загонам, можна судити з надісланої до Москви реляції київського воєводи П. Шереметєва. «И он де, князь Костянтин, — писав Шереметєв, — с твоими в. г. ратными людьми и с обозом за неприятельскими людьми шол до местечка Пещаного и ис того де местечка Пещаного выходили на вылазку многие люди и чинили с твоими, в. г. ратными людьми бой. Да к тому же де местечку пришли с степи на выручку и черкаси и татары многие ж люди и с твоими де в. г. ратными людьми бились с третьего до девятого часу дни»[6]. Під час бою значна частина козаків гетьманського війська, зокрема Ніжинського і Чернігівського полків, співчуваючи повстанцям, не тільки не допомагала російським військам, а й часто повертала проти них зброю[7].

Щоб розвідати обстановку, Щербатов з-під Піщаної послав рейтар і козаків Ніжинського полку на чолі з глухівським сотником Заруцьким під Золотоношу і Богушківку, а також на Дніпровський перевіз під Сокирну. Під Богушківкою розвідники захопили двох полонених, які розповіли, що Дорошенко з Уманським і Білоцерківським полками перебуває у Чигирині, а в Сокирній стоїть його наказний гетьман з чотирма полками і значною кількістю німецької піхоти. Вони також повідомили, що на допомогу Дорошенкові кримський хан має надіслати татарське військо в кількості 13 тис.

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 744—745.
[2] Там же, арк. 745.
[3] Там же, арк. 704, 746.
[4] Там же, арк. 704.
[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 652, арк. 164.
[6] Там же, арк. 671, 672, 746, 747.
[7] Там же, арк. 168—169.

чоловік, яке незабаром переправлятиметься на лівий берег Дніпра біля Бужиного перевозу на відстані 15 км від Сокирної вниз по Дніпру [1].

Одержавши такі відомості, Щербатов вирішив відступити до Переяслава [2], куди він з військами і прибув 1 серпня. Керівники каральних загонів вирішили деякий час перечекати, щоб зібратися з силами, бо ширилися чутки, що Дорошенко, одержавши допомогу від кримського хана, з великим військом збирається йти на Київ «и на иные малороссийские городы войною» [3].

Більша частина повстанців в цей час зосередилася в Золотоноші і Піщаній. Між повстанцями і гетьманськими військами (Полтавський, Гадяцький і Прилуцький полки) на чолі з генеральним осавулом Антоном Мартиненком [4] тривали запеклі бої. Останній змушений був звернутися до ніжинського, чернігівського і переяславського полковників з проханням, «чтоб де они под Золотоношу с полками своими шли к нему, ясаулу, на помочь, без мотчанья, а он де под Золотоношею стоит в ближних местех окопався, а из Золотоноши де и из Пещаной неприятельские люди выходят и с ним бютца беспрестанно»[5]. Це було викликано насамперед тим, що Мартиненко не міг покладатися на свої війська, які співчували повстанцям[6]. На допомогу Мартиненку прибули не тільки гетьманські полки, а й російські війська під командуванням Щербатова.

2 тис. повстанців[7], замкнувшись у фортеці, мужньо захищались. За наказом Щербатова місто почали обстрілювати з гармат. Від цього погоріло багато дворів. Готуючись до боїв, повстанці добре укріпили місто, загативши річку і на греблі побудувавши шанці (укріплення). Петро Шереметєв, пояснюючи, чому урядовим військам було так важко боротися з золотоніськими повстанцями, писав до Москви: «а иных де, государь, промыслов над тем городом чинить было нельзе, потому, что стоит в великих крепостях, около всего города вада ... и против де того местечка зделана плотина, а на плотине учинены шанцы»[8]. Між повстанцями і урядовими

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 652, арк. 167, 168, 171, 190, 267.

[2] Там же, арк. 746, 747.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 652, арк. 674—675, 683, 704; стовп. 562, арк. 190, 267.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 704—705.

[5] Там же, арк. 707.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 562, арк. 197.

[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 713.

[8] Там же, арк. 708.

військами точилася жорстока боротьба за оволодіння цією греблею. Багато повстанців було тут убито і поранено, чимало захоплено в полон[1].

На допомогу повстанцям у Золотоношу і Піщану Дорошенко надіслав кілька татарських загонів[2]. Але вони мало допомогли, бо більше дбали про власне збагачення. Це було однією з причин того, що гетьманські і царські війська порівняно легко їх розгромили. Щербатов повідомляв, що 7 серпня «государевы ратные люди гоняли за ними (татарами. — *К. С.*) и многих де их татар, побили, а иные де в Днепре потопились. А Дорошенко де в то число стоял на берегу, на той стороне Днепра против того места, где они топились»[3]. Побачивши, що його спільники татари зазнали поразки, Дорошенко з містечка Сокирної, де він в той час перебував, відступив вниз по Дніпру до Черкас[4].

8 серпня частина військ за наказом Щербатова вирушила в містечко Богушківку. Рятуючись від каральних загонів, частина жителів містечка кинула свої домівки і втекла за Дніпро; ті, що залишились, загинули. «А которых де, государь небольших людей застали, — повідомляв царя Щербатов, — и тех твои, государевы ратные люди побили»[5]. Гетьман Брюховецький дав наказ генеральному осавулові Мартиненку Богушківку дощенту зруйнувати[6].

9 серпня Костянтин Щербатов перекинув Брацлавський та Переяславський полки з-під Золотоноші до містечка Домонтова, де укріпилися війська на чолі з правобережним наказним гетьманом Головченком. У той же день після невеликого бою, захопивши кількох полонених, урядові війська відійшли на вихідні рубежі. На військовій нараді, в якій брали участь генеральний осавул Мартиненко і полковники[7], було вирішено відступити до Переяслава і на кілька днів дати перепочинок військам. 11 серпня урядові війська знову з'явилися в Переяславі[8].

Спільними зусиллями козацької старшини і царських воєвод переяславське повстання було придушене. За дорученням гетьмана Брюховецького і київського воєводи П. Шереметєва дуже жорстоко розправився з повстанцями полков-

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 707—708.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 713, 674; стовп. 562, арк. 466. Полонені татари говорили, що під Золотоношу їх послав Дорошенко за угодою з кримським ханом і салтаном Чілібеєм (див. стовп. 562, арк. 469).

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 713.

[4] Там же, арк. 707, 814.

[5] Там же, арк. 708.

[6] Там же.

[7] Там же, арк. 709.

[8] Там же, арк. 710.

ник Костянтин Мигалевський. Села і містечка, що діяли спільно з переяславськими повстанцями, були зруйновані[1]. Захоплені учасники повстання за наказом царя були передані гетьманській адміністрації, яка одночасно в Києві і Гадячі мала їх карати[2]. Серед полонених були керівники повстання Богдан Славик, Панас Захарященко, Матвій Мелютченко, Григорій Іванов, Сидір Іванов, Богдан Радченко і 8 рядових повстанців[3]. У 1667 р. в Києві були повішені активні учасники повстання Богдан Славик і Панас Захарященко[4]. У цей же день в Гадячі гетьманський уряд покарав на смерть чотирьох повстанців, але імена їх в документах не названі[5].

Переяславське повстання зазнало поразки від добре озброєних військ царського і гетьманського урядів. Втручання Дорошенка не тільки не допомогло повстанню, але, навпаки, заважало його розвитку. Орієнтація Дорошенка на татар не була популярною і відштовхнула від нього народні маси. Коли в серпні 1666 р. Дорошенко послав своїх посланців до запорозьких козаків, останні зустріли їх «с большим бесчестием», наказавши передати Дорошенкові, що підтримуватимуть його лише тоді, коли він розірве з татарами[6].

Прагнучи запобігти новим заворушенням на Україні, царський уряд намагався заборонити козакам жити в Переяславі, «чтоб для всякого умыслу и заводу казаком в Переяславе впредь не жить, а жить бы им за городом в слободках и в город не пропускать... а жить в городе мещанам, а в меньшом городе государевым ратным людем»[7]. Але гетьманська адміністрація не давала на це своєї згоди, вважаючи, що «ныне вскоре того учинить нельзя, потому что еще не во вся укротился бунт, чтобы еще иные городы на то смотря не взбудоражились»[8]. Тим більше, що Переяслав в той час був спустошений. Жителі міста, у яких під час повстання погоріли будинки і двори, не хотіли їх відбудовувати, а ті, у кого залишилися двори цілими, покинули їх і повтікали в інші міста і містечка Лівобережної України, щоб дочекатись більш слушного часу для повернення додому[9].

Царський уряд рекомендував гетьманській адміністрації

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 50, § VII, стор. 146.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 562, арк. 681; АЮ и ЗР, т. VI, № 50, стор. 141—142, 143—144.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 652, арк. 674.

[4] Там же, арк. 482.

[5] Там же, арк. 483.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 588, арк. 627.

[7] АЮ и ЗР, т. VI, № 50, стор. 141.

[8] Там же, стор. 144.

[9] Відписка воєводи П. Шереметєва царю, ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 562, арк. 178.

звернути особливу увагу на запорожців, тримати їх завжди в полі зору і різними заходами домогтись, щоб вони «к дурну ни к какому не приставали, а промысл бы чинили над неприятелем»[1]. Царському послу Іоні Леонтьєву доручалося детально розвідати, як старшинська адміністрація обкладає українське населення податками і чи немає в цій справі відступу від стародавніх прав і вільностей.

Зважаючи на те що повстання відбувалося в умовах наступу на Лівобережну Україну військ Дорошенка і татар, царський уряд вжив заходів по збільшенню російських гарнізонів у Києві, Переяславі і ряді інших міст Лівобережжя[2]. Воєводі Юрію Барятинському було наказано зібрати кінне і піше військо та йти до Києва, а з Путивля і Севська направити військо до Глухова[3]. Київський воєвода П. Шереметєв для зміцнення переяславського гарнізону мав надіслати кінне і піше військо в кількості 700 чоловік[4]. На Запорожжя було послано спеціальний загін війська на чолі з воєводою Косаговим. Але це викликало обурення запорожців, і вони примусили Косагова залишити Запорожжя[5].

Враховуючи досвід переяславського повстання 1666 р., царський уряд наказав Шереметєву і всім воєводам на Україні не втручатись у внутрішні козацькі справи, а про всякі непорозуміння повідомляти гетьмана[6]. Але всі ці заходи не могли змінити економічної і політичної системи, основаної на тяжкому гнобленні народних мас. Незважаючи на певну опозицію козацької старшини щодо царського уряду в питаннях політичних, насамперед в справі збереження автономії України в складі Росії, у питаннях соціальних між ними розходжень не було. В особі царського уряду козацька старшина на чолі з гетьманом завжди знаходила найзавзятішого захисника її класових інтересів. У часи народних заворушень і повстань царський і гетьманський уряди завжди виступали єдиним фронтом, нещадно винищуючи всіх, хто не тільки піднімав зброю проти них, а й навіть подавав голос протесту.

Проте намагання царського і гетьманського урядів припинити заворушення на Україні успіху не мали. За відомостями російських урядових кіл, протягом усієї другої половини 1667 р. тут панувало «смятение»[7].

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, стор. 141, 144.
[2] Там же, стор. 141.
[3] Там же, № 50, стор. 145.
[4] Там же.
[5] Там же, стор. 152.
[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 562, арк. 69.
[7] «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, № 58, стор. 212.

У таких складних умовах продовжувалась війна Росії з Польщею, яка вимагала значних матеріальних витрат і великих людських жертв. Виснажені цією тривалою війною, Росія і Польща жадали миру. Договір про перемир'я на 13½ років був підписаний 30 січня 1667 р. в с. Андрусові, недалеко від Смоленська[1]. За цим договором Російській державі були повернуті Смоленськ і Сіверська земля. Україна поділялась на дві частини по Дніпру — Лівобережжя залишалося в складі Росії, Правобережжя, крім Києва, перед цим знову захоплене Польщею, залишалося в складі останньої. Київ з навколишніми районами залишався на два роки за Росією, а потім мав відійти до Польщі. У пункті про Київ російський уряд зробив ряд застережень, які давали можливість назавжди закріпити це місто за Росією. Запорожжя за цією угодою мало перебувати під владою обох держав і обом їм допомагати під час війни[2] (фактично Запорожжя підлягало тільки Росії). При укладенні Андрусовської угоди ні польський, ні російський уряди не запросили представників від козацтва, Брюховецький довідався тільки про результати переговорів.

Андрусовський договір викликав велике незадоволення серед усіх верств населення України. Одвічна мрія українського народу про возз'єднання його земель лишалась нездійсненою, нависла загроза захоплення Києва шляхетською Польщею. Про народне обурення, викликане Андрусовським договором, літописець говорить: «от того часу встали шатости на Украине»[3]. Невдоволення посилювалось ще й чутками, що їх поширювали вороги Російської держави, серед яких особливо ганебну роль відіграв П. Дорошенко. Зміст Андрусовського договору через ці чутки доходив до народу в перекрученому і спотвореному освітленні. Говорилось, що нібито за цим договором Росія погодилась назавжди віддати полякам Київ, а козаків зовсім винищити і нібито з цією метою йде на Україну боярин Ордин-Нащокін з військом[4]. Насправді ж Ордин-Нащокін їхав на Україну для проведення необхідної підготовки до приїзду царя. Жителі українських міст і сіл говорили, що краще вмерти, ніж піддатись польському королю[5].

---

[1] Повноважними представниками з боку Росії були: окольничий Афанасій Лаврінович Ордин-Нащокін, дворянин Богдан Іванович Нащокін і дяк Григорій Богданов; з боку Польщі — Юрій Карл Глібович, генеральний староста князівства Жмудського Христоп-Завиша, маршалок литовський Кипріян Павло Бростовський та ін. (див. Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. II, стор. 46).

[2] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. I, стор. 659.

[3] «Летопись Самовидца», стор. 96.

[4] АЮ и ЗР, т. VII, № 1, стор. 5; т. VI, № 71, стор. 242.

[5] АЮ и ЗР, т. VII, № 1, стор. 5; т. VI, № 71, стор. 242.

Андрусовський договір викликав обурення і серед запорозьких козаків насамперед тим, що зобов'язував їх визнати над собою зверхність не тільки Росії, але й Польщі і примушував йти на примирення з запеклими ворогами — татарами. Це ставило запорожців під суворий контроль і позбавляло можливості вчиняти напади на татар («добичництво»), що було одним із засобів їх існування[1].

Непримиренність запорожців до Андрусовського договору виявилась найближчим часом. Коли у травні 1667 р. проїздом у Крим до Січі прибув стольник Ладиженський, який за дорученням польського і російського урядів мав сповістити про укладення Андрусовського договору турецького султана і татарського хана та укласти з ними союз, запорожці спочатку відпустили його, а потім в дорозі догнали і убили[2]. Заворушення на Запорожжі було зв'язане з діяльністю Дорошенка. Рейтари, які супроводжували посольство Ладиженського, розповідали: «Да при них же де рейтарах приезжали от Дорошенка с Чигирина в Сечю к козакам две станицы в розных числах, для того чтоб казаки с ним Дорошенком были за одно, а крымских бы людей не воевали и никакие б им шкоды не чинили и против де Дорошенковых листов казаки на раде говорили чтоб быть с Дорошенком заодно, а иные де говорили, что де им отложитца от в. г. не мочно; а на чем де у них меж себя положено они де про то подлинно не ведают»[3].

Цар наказав Брюховецькому негайно розшукати убивців стольника Ладиженського. Але у відповідь на цю вимогу гетьман одержав від кошового Васютенка листа, в якому докладно висвітлювались причини убивства царського посла, але не називалось жодного імені причетних до цього осіб. Васютенко писав про всі ті утиски, що їх довелось зазнати українському населенню від царського уряду[4]. Розшукати винних в убивстві так і не вдалося. Запорожці загрожували, що коли цар їх не простить, то вони піддадуться Дорошенкові. Сам Брюховецький, відчуваючи хитість свого становища, просив царя справу про убивство стольника Ладиженського припинити[5].

Аналізуючи цей період, треба підкреслити, що 50—60-і роки XVII ст. в Росії і на Україні характеризувалися загостренням класової боротьби, що вилилося у ряд заворушень і повстань. Похід козаків Василя Уса в 1666 р. на Москву,

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 9, стор. 29 («хохлачи... говорят: на море путь заперт и зипуна достать стало негде»).

[2] АЮ и ЗР, т. VI, № 62, § I, II, III, VI, VIII, XI; «Летопись Самовидца», стор. 94.

[3] АЮ и ЗР, т. VI, № 61, § V, стор. 184—185; про ці зв'язки і переговори див. також стор. 186, 200.

[4] Там же, стор. 204.

[5] Там же, стор. 207.

селянський рух, який розгорнувся в зв'язку з цим походом у Підмосков'ї, заворушення на Україні і переяславське повстання 1666 р. були прелюдією селянської війни 1667—1671 рр. під проводом Степана Разіна.

Незважаючи на те що повстання на Переяславщині зазнало поразки, значення його було дуже великим. Боротьба народних мас проти феодального гніту козацької старшини і наступу царизму затримувала юридичне оформлення кріпацтва і звуження політичної автономії України. Переяславське повстання було однією з ланок в ланцюгу народних повстань, які вибухали на Україні і в Росії в період 1666—1671 рр. і були спрямовані проти феодально-кріпосницького гніту.

Розділ V

СПІЛЬНА БОРОТЬБА НАРОДНИХ МАС РОСІЇ І УКРАЇНИ ПРОТИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ

1. Соціально-економічне і політичне становище Слобідської України напередодні селянської війни під керівництвом Степана Разіна

Великий вплив повстання Степана Разіна на Слобідську Україну і перетворення її в одне з вогнищ боротьби народу проти гноблення було зумовлено рядом причин, які випливали з соціально-економічного становища цього краю.

Слобідською Україною в другій половині XVII ст. називалася територія сучасних Харківської, Сумської і прилеглих до них районів Воронезької і Курської областей, яка була складовою частиною Російської держави. Знаходячись за бєлгородською лінією укріплень, вона часто зазнавала нападів кримських татар і протягом тривалого часу була слабо заселена. Інтенсивне заселення цієї території почалося з першої половини XVII ст.[1], особливо посилившись в другій половині XVII ст.

Основну масу населення Слобідської України становили вихідці з Правобережної і Лівобережної України, які тікали сюди від польсько-шляхетського гніту. В 1650 р. біля р. Охтирки оселилося близько тисячі переселенців[2] із-за Дніпра, рятуючись «от разоренья, от безбожних ляхов и от татар». Через деякий час вони побудували городок[3], а слідом за цим заклали слободи Городне, Колонтаїв та ін.

[1] Про заселення Слобідської України в першій половині XVII ст. див. Е. М. Апанович, Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648—1654 гг., «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей»; А. Слюсарський, Слобідська Україна XVII—XVIII ст.; К. І. Стецюк, Вплив повстання Степана Разіна на Україну.

[2] «Акты Московского государства», т. II, стор. 517.

[3] В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 137.

Багато переселенців з'явилось тут у 1651 р.[1] після поразки козацьких військ під Берестечком. Щоб дістати перепочинок і підготуватись до нового етапу визвольної війни, Богдан Хмельницький в 1651 р. був змушений підписати з польським урядом на важких умовах Білоцерківську угоду, за якою польська шляхта дістала право повернутися на Україну у свої колишні маєтки. У тому ж році польське військо перейшло на Лівобережжя і розташувалося на Чернігівщині[2] і Полтавщині. Це викликало нову хвилю невдоволення серед української людності і масові втечі на схід в незаселені степи Слобожанщини. Автор літопису Самовидця так описує ці події: «козацтво зась, зостаючое в городах, волно сходили з тих городов, кидаючи набитки свои, у городи ку Полтаві и там слободи поосажовали, в инніе на кгрунтах московских слободи поосажовали, не хотячи з жолнірами зоставати и стацей оним давати, бо незносную стацію брали»[3].

Поштовхом для масового переселення на схід були також події, зв'язані з винищенням польськими військами населення двох українських містечок Липового і Рябухи. Українське населення, яке залишилось на батьківщині, чинило опір польському війську, і скоро дійшло до збройних сутичок. Польський стражник Уєйський 28 березня 1651 р. подавав такі відомості: «За Дніпром піднялися бунти й чималі замішання, так що до значної битви прийшло... Полк п. Войниловича постраждав (przepleniony). Хоругов п. Семашка знищена, але п. Маховський добре віддячив за ту нещасливу для нас битву: тих, що вийшли були проти нього по тій битві з Липового, коло 40 тис. (!) вирубав; впавши до міста, всіх трупом положив і спалив»[4]. Хоча відомості про 40 тис. забитих, очевидно, були перебільшені для того, щоб показати силу польської армії, проте винищення польськими військами населення Липового і Рябухи — цілком вірогідний факт. Богдан Хмельницький офіціально заявляв царському послу Внукову, що польські пани порушили угоду, «вирубавши козацькі містечка Липовець і Рябуху — а тепер збираються воювати з козаками».

Люди різних станів — селяни, козаки, міщани, духовенство — кидали своє майно, палили хати й різні будівлі, щоб вони не дісталися ворогу, і тікали в далеку Слобожанщину, де незабаром було закладено багато слобід, сіл і міст.

[1] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. III, № 65, стор. 140—141; Филарет, Образование слободской украинской церкви, М., 1859, стор. 6; Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 391.

[2] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. III, № 105, стор. 213.

[3] «Летопись Самовидца», стор. 29.

[4] М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. I, Держвидав, К., 1928, стор. 412.

В Москву в Посольський приказ надходили повідомлення, що із-за Дніпра «которые люди погромлены, иные от татар, а иные от ляхов и те де идут многие на государеву сторону»[1]. Масовий рух українського населення на схід знайшов відображення і в офіціальному листуванні польського полковника Себастіана Маховського з путивльським воєводою. В листі від 10 квітня 1652 р. Маховський вимагав вжити заходів і видати тих «воров», які повтікали з землі королівської на схід і, оселившись на землі путивльській, а також за р. Клевенню, дуже часто нападали на територію, підвладну Польщі, завдаючи великої шкоди. З такими ж претензіями звертався до севського воєводи і представник польської влади у Глухові Войцех Серафимович. Він теж вимагав повернення глухівських козаків, які на чолі з сотником Сахном, спустошивши маєтки польських поміщиків, переселились у межі Росії і оселилися біля Севська.

Переселення на Слобідську Україну Грушевський в статті «Український рух на схід. Розселення за Московську границю до 1648 р.» оцінював як дезертирство з поля бою, як антипатріотичну дію і підкреслював, що справа української державності «була вбита за ціну її територіального розширення». Таке твердження перекручує історичну дійсність, бо переселення в цей час треба розглядати як продовження антифеодальної боротьби народних мас України проти шляхетської Польщі. Переселення було однією з форм цієї боротьби, тимчасовим відступом з метою збереження сил для нової боротьби.

Найбільш правильно оцінив переселення сам український народ, який у своїх історичних піснях і думах закликав пожертвувати всім для свободи, яку він сподівався знайти на землях Слобідської України.

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Іди з нами козаками на Украйну на слободу.
На Украйні всього много — і паші, і браги;
Не стоять там вражі ляхі, козацькії враги;
На Украйні суха риба із шапраном:
Будеш жити з козаками, як із паном,
А у Польщі суха риба із водою:
Будеш жити з вражим ляхом, як з бідою.

Не з легким серцем залишало українське населення свої рідні місця і вирушало в далеку путь на нові землі. Цей глибокий сум відбито в іншій народній пісні.

Та йдуть люде, поселяне,
Все з дочками та з синами,
Покидають грунти свої,
Преславнії вжитки

[1] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. III, № 15, стор. 27.

І превтішнії пасіки.
Та чогось луги потемніли,
Наші поселяне посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад [не] воротиться
На свої прежнії вжитки.
Уже весна —Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені дубрави ключи
Попускали[1].

Після липівської різні відбулося масове переселення чернігівських козаків і селян на чолі з Іваном Дзикою (Дзиковським)[2], які, оселившись на р. Тиха Сосна, поклали початок м. Острогозьку. Як повідомляв путивльський воєвода Федір Хілков, 21 березня 1652 р. під Путивлем з'явився великий загін переселенців на чолі з полковником «чернеговским» Іваном Дзиковським. Загін налічував 1003 козаки[3], в тому числі полковник, обозний, 8 сотників, 11 осавулів, кілька прапороносців і 967 рядових, і поділявся на 9 сотень: три батуринські, борзенську, чернігівську, конотопську, полкову і дві не мали спеціальної назви. Всього переселенців разом з жінками й дітьми налічувалося близько 2 тис. чоловік. Переселенці зупинились під Путивлем на р. Сеймі, біля перевозу Білі Береги.

З дозволу путивльського воєводи вони надіслали делегатів до Москви просити царя дозволити оселитися на Заводицькому городищі, недалеко від Недригайлова. Делегати — сотники О. Остаф'єв (Остапенко) і О. Григор'єв — розповіли в Розрядному приказі, що переселенці прийшли під Путивль головним чином з Чернігова, Батурина, Борзни, Ніжина, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопа, Бахмача, Івангородища «и тех городов и з деревень черкасы и пашенные многие люди с женами, и з детьми, и со всеми своими животы»[4]. 5 квітня вони подали чолобитну за підписом Івана Дзиковського[5], в якій він просив дозволу оселитися на Заводицькому городищі, недалеко від своєї батьківщини Чернігівщини. В чолобитній Іван Дзиковський називав себе полковником чернігівським. Це, очевидно, зв'язано з тим, що переселенці, на чолі яких стояв Дзиковський, походили з Чернігівщини. Так іменували його і воєводи в офіціальному листуванні. На цій

---

[1] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 23—24.

[2] Деякі відомості про Дзиковського див. К. Стецюк, З історії спільної боротьби українського і російського народів проти феодально-кріпосницького гніту в другій половині XVII ст. (Іван Дзиковський), «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», № 4, К., 1952.

[3] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. III. № 187, стор. 368.

[4] Там же, № 100, стор. 206; № 104, стор. 212.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Приказний стіл, стовп. 281, арк. 212; надруковано в кн.: В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 124.

підставі можна вважати, що цей титул Іван Дзиковський дістав уже під час переселення, а російський уряд його санкціонував, не надаючи особливого значення старшинським рангам українських переселенців. В. Юркевич вважає, що між Чернігівським полком і цим загоном переселенців був найтісніший зв'язок, що й дало привід поділити козаків на сотні, назви яких відповідали назвам міст Чернігівщини, і надати Дзиковському титул полковника чернігівського[1]. Відсутність матеріалів з біографії Дзиковського до 1652 р. не дає змоги на сьогодні розв'язати це питання остаточно.

Проте бажання переселенців оселитися на Заводицькому городищі не було задоволене царським урядом; за його рішенням вони мали оселитися на землях Задонщини по р. Битюгу. Але до Битюга переселенці не дійшли і зупинилися на р. Тиха Сосна. Літом 1652 р. чотири тис. переселенців, включаючи жінок і дітей, розташувались на новому місці, недалеко від урочища Рибний Плес, через що місто і Острогозький полк часто називали Рибним, або Рибінським[2]. Походження цієї назви зв'язано також з існуванням озера, розташованого недалеко від міста і нібито багатого рибою, і торгу, на який привозили з Дону багато різної риби[3]. До переселенців був посланий воєвода Арсеньєв з царським наказом будувати фортецю. Так українськими переселенцями на чолі з полковником І. Дзиковським було засновано м. Острогозьк.

Протягом 50-х років XVII ст. велику кількість міст, заснованих росіянами, як, наприклад, Колонтаїв і Валки, заселили українці; українське населення стало переважаючим в містах Бобрику, Кам'яному, Олешні і Недригайлові. Заселяються українцями також міста Цареборисов, Маяки і Тор[4].

Слідом за цим почалося заселення території майбутньої Харківщини, Сумщини. Інтересна історія виникнення м. Охтирки. В 1641 р. на старому Охтирському городищі за наказом польського уряду було побудовано укріплення (острожок) з баштами[5]. Через кілька років (1647 р.) під час проведення межування для уточнення кордонів між Росією і Польщею було встановлено, що Охтирка знаходиться на землях Російської держави. Тоді уряд шляхетської Польщі силоміць виселив українське населення на свою територію, а російський уряд заселив її своїми служилими людьми. За цим межуванням до Росії відійшли, крім Охтирки, також Олешня, Недри-

[1] В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 8, 123.
[2] Там же, стор. 125.
[3] «Материалы по истории Воронежской и соседних губерний, собранные и изданные Л. Б. Вейнбергом», вып. XVI, Воронеж, 1890.
[4] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 76; його ж, Очерки по истории колонизации, стор. 245, 249, 429, 430.
[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 146, арк. 1—2; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, М., 1857, отд. III, стор. 9—10.

гайлів і Бобрик. Українське населення цих містечок і навколишніх сіл, прагнучи залишитись у складі Росії, ще під час підготовки до межування почало тікати у м. Вольний та інші міста Слобідської України. Тікало на свої старі місця і те населення, яке уже було вивезено в Річ Посполиту [1]. Протягом 1653—1655 рр. [2] Охтирка та її околиці знову заселяються українськими переселенцями; всього прибуло 443 сім'ї[3]. У 1655 р. населення Охтирки разом з жінками й дітьми налічувало 1164 чоловіка[4]. В 1657 р. була складена поіменна відомість (список) всіх охтирчан, так звані охтирські «сведенцы», за якими в Охтирці налічувалось вже 1576 чоловік обох статей[5].

У 1654 р. 806 сім'ям українських переселенців було дозволено оселитися між річками Харковом і Лопанню[6]. Нові групи переселенців засновують міста Харків, Лебедин, Зміїв. В історичній літературі час заснування Харкова відноситься до 1654 р., коли сюди прибули переселенці на чолі з Іваном Каркачем[7]. Є відомості, що в 1655 р. в Харкові проживало 587 осіб дорослого населення чоловічої статі[8]. У 1656 р. тут почалося будівництво укріплень, яким керував призначений сюди воєвода Селіфонтов[9].

Щодо дати виникнення м. Сум і заселення Сумщини в історичній літературі існують різні погляди. Так, Філарет час заснування Сум визначав 1652 р.[10], Д. Багалій — 1653 р.[11], В. Юркевич — 1655 р.[12] Свої погляди щодо цього Д. І. Багалій обгрунтовував відпискою воєводи Арсеньєва царю про побудову Сумської фортеці[13], яку він датував 1653 р. Ці дані

---

[1] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. I, № 252, стор. 421; Е. М. Апанович, Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648—1654 гг., «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», стор. 83—84.

[2] В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 138, 182; Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. III, стор. 9—10.

[3] И. Н. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, стор. 174—175.

[4] Перечневая роспись 1655 г., надрукована в кн.: В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 186.

[5] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 23—24.

[6] В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 146—147; Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. II, стор. 160—161.

[7] Д. И. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, стор. 23.

[8] Там же, стор. 528—530.

[9] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. I, № 175, стор. 376—377.

[10] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. III, стор. 281.

[11] Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 421.

[12] В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 129—130.

[13] Арсеньєв повідомляв царя: «...город со всеми крепостями я холоп твой отделал весь в дубовом лесу башни и стены и бойницы и тайник зделал и черкас дворами и гумнами и огородами устроил» («Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 19—20).

були перевірені В. Юркевичем безпосередньо в архіві шляхом зіставлення різних документів і зокрема оригіналу самої відписки. Було встановлено, що в датуванні відписки Багалій допустив помилку, бо вона була написана не в 1653 р., а в 1657 р. Тим більше, що і сам Арсеньєв був призначений воєводою лише в липні 1656 р. Таким чином, найбільш вірогідною датою заснування Сум є початок 1655 р., коли на Сумське городище прибула група переселенців, головним чином з м. Ставища, на чолі з Гарасимом Кондратьєвим.

У 50-х роках XVII ст., крім міст і містечок, на території Слобідської України було засновано багато сіл, хуторів, слобід[1]. Від слобід, заснованих переселенцями, дістала свою назву Слобідська Україна. Російський уряд надавав переселенцям значну допомогу грішми, реманентом, насінням для посіву, а також у будівництві житлових приміщень[2]. Нові поселення були ніби заслоном від нападу кримських татар на південні повіти Російської держави.

Серед поселенців Слобідської України, крім українців, були російські селяни-втікачі, які рятувалися від кріпосної неволі. В інтересах російських поміщиків царський уряд вів нещадну боротьбу з ними, намагаючись повернути їх власникам. Заселення Слобідської України відбувалося також за рахунок службової російської колонізації, викликаної необхідністю будувати укріплення для боротьби з кримськими татарами.

Нестача в людях, необхідних для захисту кордонів, компенсувалася за рахунок вихідців з України, яка в той час перебувала під владою шляхетської Польщі. У зв'язку з цим населення Слобожанщини зростало, головним чином, за рахунок українців, яких в кінці XVII — на початку XVIII ст. тут налічувалося не менше 100 тис., в той час як російське населення не перевищувало 20 тис. чоловік[3]. Російський уряд охоче приймав українських переселенців, які мали досвід боротьби з татарами. Поселившись тут, вони мужньо захищали південні кордони Російської держави. «И они б нам служили, Нашего Государства от бусурман оберегали, и нашим

[1] Слободами називалися поселення, в яких селяни не були закріпачені і на деякий час звільнялися від виконання різних повинностей. Слободи засновувалися, головним чином, на землях козацької старшини і монастирів.

[2] Див. Выпись из дела Разрядного приказа о денежном жалованьи украинским поселенцам г. Острогожска во главе с полковником И. Дзиковским, «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. III, № 187, стор. 368—369.

[3] «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины, составил В. В. Гуров при участии Е. К. Городского» (далі: «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов»), Х., 1884, стор. 473; З. К. Звездин, назв. праця, стор. 183.

жалованьем (в) своих слободах на вечное житье строились, и пашни пахали, и хлеб сеяли»[1], — так визначались в царській грамоті вимоги до переселенців.

Деякий час царський уряд визнавав за поселенцями право на самоврядування, дозволяв їм «безоброчно» користуватися відведеними землями, річками, рибними ловами, бобровими гонами, ставами, озерами, перевозами, звіриними промислами і всякими угіддями. Крім того, їм надавалося право «беспошлинно и безявочно»[2] торгувати вином, пивом, медом.

Хоча Слобідська Україна не підлягала гетьманському уряду, а в складі Російської держави мала самоврядування, населення її зберігало козацький устрій, що юридично санкціонувалося царськими грамотами на ім'я полковників.

Слобідська Україна в другій половині XVII ст. поділялась на п'ять полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький (Рибінський), Ізюмський[3]. Цей поділ був не тільки військовим, а й адміністративно-територіальним. Кожний полк являв собою цілу земельну округу, в яку входила певна кількість міст, містечок, сіл, слобід і хуторів[4]. На чолі полку стояла полкова старшина, яка складалася з полковника, обозного, судді, хорунжого і писаря. Влада полковника була дуже значною; він відав всіма адміністративними справами полку, командував військом, затверджував судові вироки; йому також належало і право роздачі земель. В адміністративних і військових справах слобідські полки підлягали Бєлгородському воєводі і до 1688 р. були у відданні Розрядного приказа в Москві, а з 1688 р. — Великоросійського відділу Посольського приказа[5].

Слобідська Україна, як прикордонна територія Росії, приймала на себе перші удари татарських нападників. Кожне її місто мало сторожу, вартових та станичників. «...А оберегают те станишники государевых украйных городов и уездов, чтоб воинские люди безвесно в Русь не прошли....»[6] Цим

---

[1] «Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии, частью Азова, собраны и изданы Н. Второвым и К. Александровым-Дольником», кн. II, Воронеж, 1852, стор. 180.

[2] П. Головинский, Слободские казачьи полки, СПб., 1864, стор. 63.

[3] В. Данилевич, Время образования Слободских черкасских полков, «Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому», М., 1909, стор. 634.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 605, арк. 262; стовп. 769, арк. 336; В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 123; його ж, Харківський перепис 1660 р., «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», кн. XX, К., 1928, стор. 143.

[5] Экстракт о слободских полках 1724 г., «Материалы для истории колонизации и быта», т. II, стор. 146.

[6] «Строельная книга Усерда, 145 г.», Н. Н. Оглоблин, Обозрение историко-географических материалов XVII и начала XVIII вв., заключающихся в книгах Разрядного приказа, М., 1884, стор. 150; див. також

і пояснюється, що Слобідська Україна за своїм адміністративно-територіальним поділом була об'єднанням окремих полків і являла собою ніби єдиний своєрідний військовий табір.

У 40-х роках XVII ст. напади кримських татар на південні окраїни Росії особливо почастішали. Як зазначав О. А. Новосельський, відомий дослідник питання про боротьбу Російської держави з татарами, це пояснювалося рядом причин міжнародного характеру. У той час відбувалася війна між Туреччиною і Сардінією за володіння о. Кріт і взагалі за панування в східній частині Середземного моря. У зв'язку з цим зросла потреба в кораблях, а отже, і в гребцях для них. Тому турецький уряд наказав кримським татарам збільшити число нападів на російські землі, щоб захопити більше полонених і привезти їх на турецький ринок [1]. Зимою 1645 р. російські війська у боях з татарами визволили в Рильському повіті близько 2700, в Курському повіті — понад 3 тис. полонених росіян і українців. Проте татарам вдалося того ж року захопити в полон 6200—6300 чоловік[2]. У 1647 р. татари забрали в полон 50 валуйських жителів[3]. У 1648 р. погромлено татарський загін на орловському і уманському шляхах на Воронежчині[4]. У період 1650—1656 рр. майже не було татарських нападів. Це сприяло швидкому заселенню Слобідської України.

Але в 1657 р. відбувся спільний напад військ гетьмана Виговського і татар на новозбудовані південні міста Слобожанщини: Зміїв, Валки, Хорошівську слободу, Цареборисов, Тор[5]. Цей напад був пов'язаний із зрадницькими діями гетьмана Виговського і його поплічників. Шляхетсько-старшинська верхівка для здійснення своїх підступних планів великі надії покладала на підтримку населення Слобідської України. Коли ж цього не сталося, гетьманські і татарські війська з нелюдською жорстокістю почали знищувати міста і села Слобожанщини. Ворожі війська на чолі з полтавським полковником Ф. Жученком[6] завдали великих руйнувань Охтирці. Жителі Валок, Колонтаєва[7] та інших міст Слобідської України чинили героїчний опір військам Виговського і тата-

---

И. Беляев, О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, «Чтения в Обществе истории и древностей российских», кн. IV, М., 1846, Заседание 27 апреля 1846 г.

[1] А. А. Новосельский, Борьба Московского государства с татарами в XVII веке, М.—Л., 1948, стор. 327.

[2] Там же, стор. 353.

[3] «Акты Московского государства», т. II, № 290, 293, стор. 181—182.

[4] Там же, № 334, стор. 213; № 337, стор. 215.

[5] Там же, № 951, стор. 561.

[6] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. III, стор. 30—32.

[7] Там же, стор. 262—263.

рам. Слобідські козаки разом з російськими військами подавали активну допомогу народним масам Лівобережної України у боротьбі проти зрадницьких дій шляхетсько-старшинської верхівки.

В травні 1660 р. татари знову напали на околиці Валок, захопили полонених, а також відігнали табуни коней і череди великої рогатої худоби[1]. Проти татар за наказом Григорія Ромодановського був посланий чотиритисячний загін під командуванням стряпчого Григорія Косагова, в який входили, крім рейтар, дворян і дітей боярських, охтирські козаки на чолі з полковником Гладким і острогозькі — на чолі з полковником Дзиковським. Великі бої з татарами відбулися в степу біля р. Калміусу. Російсько-українським військам вдалося не тільки розгромити татар, а й захопити 223 полонених, відігнати стада верблюдів, табуни коней, череди худоби. Крім того, вони визволили з татарської неволі 700 російських і українських бранців (полонених)[2].

Але і після цього напади татар не припинялися. В липні того ж року Григорій Ромодановський повідомляв царя, що він одержав відомості про рух великого татарського війська на Слобідську Україну і на Дон. Зважаючи на таке тривожне становище, з центра в окремі міста Слобожанщини надсилалися накази пильно нести вартову службу і бути готовими дати відсіч несподіваному нападу ворога. Наскоки татар завдавали Слобідській Україні великих втрат: тисячі убитих людей, десятки тисяч полонених, на місці сіл і слобід — руїни і попіл. Страждання народних мас від татарських нападів так оспівано в одній з пісень того часу:

За річкою вогні горят,
Там татари полог ділят.
Село наше запалили,
І богатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудут,
Бо на заріз людей ведут:
Коло шиї аркан вьється
І по ногах ланцух бьеця[3].

Повсякчасна небезпека татарських нападів примушувала слобожан бути завжди озброєними. Їм доводилось навіть, працюючи на полях, тримати рушницю напоготові[4].

Переселенці з Правобережної і Лівобережної України принесли в нові місця землеробський досвід і знання з різних галузей сільського господарства. Головним заняттям населення Слобідської України було хліборобство. Ним займались не тільки жителі сіл, хуторів, слобід, а й містечок

[1] «Акты Московского государства», т. III, № 89, стор. 88.
[2] Там же, № 117, стор. 112.
[3] В. Антонович и М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, т. I, К., 1874, стор. 75.
[4] У 1645 р. царський уряд наказав жителям Чугуєва під час косовиці поділитися на дві групи, щоб одні косили, а інші охороняли б косарів від несподіваного нападу татар (див. Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. IV, стор. 43—44).

і міст. Навіть більшість (70%)[1] жителів Харкова — великого полкового міста, економічного центра всієї Слобідської України в XVII ст. — працювала в сільському господарстві.

Кліматичні умови Слобожанщини для сільського господарства в цілому і зокрема для землеробства були дуже сприятливі. Край був багатий лісами і річками. Земля на Слобожанщині відзначалася родючістю і давала високі врожаї зернових культур: пшениці, жита, вівса, ячменю, проса і гречки[2]. З олійних і технічних культур тут сіяли коноплі та льон[3]. У зв'язку з наявністю на Слобідській Україні великої кількості цілинних земель, вкритих білієм і травами, населення змушено було застосовувати великі важкі плуги, в які впрягалося по чотири, шість і навіть вісім волів. Там, де землі були м'якші, застосовувалися соха і рало[4]. На городах вирощувались різні овочі, на баштанах дині і кавуни. Досить поширеною галуззю сільського господарства було садівництво. Своїми садами славилися Люботин, Коротич, Нова Водолага[5]. Великі сади мали також Охтирський, Зміївокозацький та Святогорський монастирі. В садах вирощували груші, яблука, сливи, вишні і навіть виноград. У Чугуєві царю Олексію Михайловичу належали два баштани кавунів, а також три виноградники, які займали близько шести десятин земельної площі[6]. Кавуни і виноград одвозилися в Москву до царського столу[7].

Розвинутою галуззю сільського господарства було скотарство. У великій кількості розводили велику рогату худобу, а також коней, овець, кіз і свиней. Із перепису 1654 року відомо, що 443 сім'ї охтирських поселенців мали 605 коней, 618 волів, 479 корів і 1091 свиню[8]. Про розвиток тваринництва на Слобожанщині свідчать також відомості про кількість худоби, захопленої тут в різний час татарськими грабіжниками. За офіціальними даними, в 1680 р. було відігнано татарами 1271 коня, 3113 голів великої рогатої худоби, 17386 овець і кіз[9].

---

[1] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 161.

[2] «Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея» (далі: «Топографическое описание Харьковского наместничества»), Х., 1888, стор. 33—34, 35. Тут зазначено, що середній урожай озимого жита був сам 7, озимої пшениці — 5, ярини і вівса — по 9, ячменю — 7, пшениці — 4, проса — 10, гречки — 7, маку — сам 20.

[3] «Материалы для истории колонизации и быта», т. II, стор. 225, 228, 230.

[4] «Топографическое описание Харьковского наместничества», стор. 33—34.

[5] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 162—163.

[6] Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 355.

[7] Там же, стор. 354.

[8] Там же, стор. 430; «Топографическое описание Харьковского наместничества», стор. 36.

[9] «Материалы для истории колонизации и быта», т. II, стор. 101.

Велику роль в економіці Слобожанщини відігравали такі промисли, як бджільництво[1], рибальство, млинарство, гуральництво[2] і шинкарство. Розвиток гуральництва показує список казанів і шинків, складений в 1664 р. для збирання чиншу з 8 міст Слобідської України[3].

Міста	Горілчані казани	Пивні казани	Шинки	Чинш
Зміїв	183	2	21	222 крб. 16 ал. 4 д.
Харків	501	4	73	626 „ 16 „ 4 „
Охтирка	587	3	79	733 „ 16 „ 4 „
Суми	408	6	53	583 „ 16 „ 4 „
Суджа	146	1	14	171 „ — —
Боровля	59	2	14	88 „ — —
Землянськ	45	1	6	62 „ — —
Острогозьк . . .	313	5	35	385 „ 16 ал. 4 д.
Всього . .	2242	24	295	2872 крб. 16 ал. 4 д.

У 1657 р. на річках Пслі і Сумці стояло десять млинів, які давали великі прибутки їх власникам — козацькій старшині і монастирям.

У лісових місцевостях Слобідської України було поширено добування смоли і дьогтю. Жителі Сум гнали дьоготь у путивльських лісах в Берліцькій волості. Цей промисел був поширений і серед жителів слободи Ворожба. В 1653 р. вони давали барило дьогтю сумському воєводі за право гнати дьоготь у сусідніх лісах[4]. Цей промисел був розвинутий також в маєтностях харківського полковника Донця і охтирського полковника І. Перехрестова.

Постійна боротьба з кримськими татарами вимагала багато пороху, що викликало на Слобідській Україні розвиток селітряної промисловості, необхідної для його виробництва. В другій половині XVII ст. багато селітряних майданів було біля Чугуєва[5]. В першій чверті XVIII ст. вони належали українській старшині і російським поміщикам, зокрема Донцям, Захаржевським, Квіткам, Ковалевським, Капністам, Шидловським і Крапоткіним.

---

[1] «Топографическое описание Харьковского наместничества», стор. 33; В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 139; Д. И. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, стор. 226; «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 20.

[2] «Топографическое описание Харьковского наместничества», стор. 39; Д. И. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, стор. 227; В. Юркевич, Еміграція на схід, стор. 132.

[3] З. К. Звездин, назв. праця, стор. 200.

[4] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 20, 21.

[5] Там же, стор. 78—79; Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. IV, стор. 54.

Розвинутою галуззю було також і солеваріння. Початок соляного промислу відноситься до першої чверті XVII ст.[1] З цього часу добувачі ходили невеликими групами на Північний Донець варити сіль. У другій половині XVII ст. цей промисел був найбільш поширеним, ним займалися жителі багатьох сіл і міст Слобідської України. За офіціальними даними царських воєвод, в 60-х роках для соляного промислу на торські озера влітку приходило по п'ять, десять і більше тисяч чоловік[2]. У 1666 р. на трьох торських озерах видобували сіль «черкаси» з різних міст Слобідської України: Цареборисова, Чугуєва, Нового Оскола, Рибінська, Усерда, Сум, Харкова, Землянська, Охтирки, Колонтаєва та ін. Тут було 323 казани, «а у тех котлов хозяев и работных людей 647 человек»[3].

Поряд з промислами на Слобідській Україні розвивалися і різні ремесла, насамперед ткацьке, шкіряне (чинбарське і римарське)[4], ковальське, шевське, кравецьке, гончарне, а також кушнірське (обробка хутра)[5] і гонтарське (зв'язане з обробкою дерева)[6]. Назви чотирьох харківських вулиць — Римарської, Ковальської, Чоботарської, Коцарської[7] — свідчать про те, що в минулому вони були заселені ремісниками. Крім Харкова, ремесла були розвинуті і в інших містах Слобожанщини. Так, наприклад, Чугуїв славився кушнірами, Охтирка — чудовими плахтами, Богодухів — шкіряними виробами, Нова Водолага — гончарними.

Сільське господарство Слобідської України, як і Лівобережної України і Росії, було в своїй основі натуральним. Разом з тим в зв'язку з дальшим поділом праці і утворенням всеросійського ринку відбувався розвиток товарно-грошових відносин. Значна частина продукції сільського господарства, а також ремесла йшла на ринок. Купівля і продаж відбувалися, головним чином, на ярмарках Слобожанщини.

Починаючи з кінця XVII ст. великі ярмарки Хрещенська і Троїцько-Успенська відбувалися в Сумах і Харкові. Вони тривали по кілька днів і навіть тижнів. Сюди, а також на ярмарки в міста Охтирку і Ізюм приїздили купці з Росії, Криму, Туреччини, Польщі, Молдавії. Російські купці продавали хутро, вироби із заліза, зброю, полотно. Тут можна було

---

[1] Д. И. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, стор. 18.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 998, арк. 140—141.

[3] Там же, арк. 148—149.

[4] Чинбарі — дубильники шкір, римарі — шорники, які обробляли шкіру та ремні.

[5] Кушніри — скорняки, які вичинювали звірині шкури.

[6] Гонтар — покрівельник тесом.

[7] Від слова коца, що означає ковдра, килим.

купити сілезькі сукна і шовки, швабське і голландське полотно, угорські вина і бакалею, кримську сіль і т. ін.[1] На ярмарках продавались продукти сільського господарства: зерно, мед, сало, м'ясо, прядиво тощо. Селяни навколишніх сіл привозили на продаж борошно, живу і биту птицю, овечу вовну, гончарні вироби, горілку і т. ін.[2] На ярмарки привозили свої вироби і ремісники Слобожанщини. Велика кількість сільськогосподарських продуктів вивозилася на продаж з старшинських і монастирських маєтностей, питома вага яких в економіці краю була досить значною.

У висвітленні розвитку продуктивних сил і соціально-економічних відносин на Слобідській Україні дуже важливе місце посідає питання про характер і форми землеволодіння і землекористування, що тут склалися. Але ні в українській, ні в російській буржуазній історіографії немає праці, яка всебічно охоплювала б історію земельної власності на Слобожанщині. Спеціально цьому питанню присвячені лише два невеликі, за розміром дослідження — А. Л. Шиманова[3] і Є. П. Овчаренка[4]. Побічно це питання висвітлюється в дослідженнях Д. І. Багалія і в працях інших українських і російських буржуазних істориків, економістів і юристів. Хоча в цих працях[5] наводиться важливий і інтересний матеріал, проте висвітлення цього питання ніяк не може задовольнити радянського читача. Більшість цих істориків схиляється до думки, що землі Слобожанщини до XVII ст. були «диким полем», яке нікому не належало.

Найбільш близько до правильного розв'язання цього питання підійшов один з представників української ліберально-буржуазної історіографії — Є. П. Овчаренко. Правильно поставивши питання про поєднання займанщини з державним землеволодінням, він в той же час не зумів розкрити характер державної земельної власності на Слобідській Україні як власності феодальної.

Радянські дослідники історії Слобідської України З. К. Звез-

---

[1] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 171.

[2] Там же, стор. 173.

[3] А. Шиманов, Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии, «Киевская старина», 1882, № 11, 12; 1883, № 1, 3, 6.

[4] Є. П. Овчаренко, Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII в., її походження і форми, «Записки Історично-філологічного відділу УАН», кн. XI, К., 1927.

[5] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. IV; П. Головинский, Слободские казачьи полки; И. Срезневский, Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины, «Харьковские губернские ведомости», 1839, № 31—37; И. Н. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства; Е. Альбовский, История Харьковского слободского казачьего полка (1651—1765 гг.), Х., 1895; «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов»; Н. Чижевский, Старозаимочные земли, Х., 1883.

дін[1] і А. Г. Слюсарський[2], стоячи на правильних позиціях у висвітленні соціально-економічних відносин на Слобідській Україні, на жаль, не звернули належної уваги на вивчення землеволодіння і землекористування і не дали розгорнутої критики концепції буржуазних учених з цього питання. Треба зазначити, що в історичному нарисі А. Г. Слюсарського в розв'язанні цього питання немає цільної думки і спостерігається певний еклектизм. На перших сторінках дослідження автор правильно критикує праці буржуазних істориків, юристів, зокрема з табору українських буржуазних націоналістів[3], які не визнавали державної належності території Слобідської України до XVII ст. Російській державі і намагалися довести, що вона до цього часу нікому не належала. Проте в іншому місці А. Г. Слюсарський, очевидно під впливом літератури, яку він критикував, висунув явно неправильні положення, що суперечать його попереднім критичним зауваженням. Так, він висловив думку, що землеволодіння на Слобожанщині виникло лише з появою там жителів — росіян і українців. «Мабуть перші його прояви, — пише А. Г. Слюсарський, — відносяться ще до того часу, як тут почали осідати групи людей, які у XVI ст. приходили в ці багатющі і незаселені степи на промисли, на полювання і несли вартову службу на південних окраїнах Російської держави. Перші натяки на землеволодіння у Слобідській Україні, — підкреслює автор, — знаходимо в окремих старих документах кінця XVI ст. — початку XVII ст.»[4] Це положення автора зовсім недоречне, виходить, що до кінця XVI ст. земля на Слобідській Україні нікому не належала. Тут автор скочується на позицію, що її займали історики, яких він сам критикував.

Головною хибою названих буржуазних учених було те, що, висвітлюючи питання про характер землеволодіння і його еволюцію, вони розглядали Слобідську Україну ізольовано від тих соціально-економічних процесів, які відбувалися в Росії і на Лівобережній Україні. Слобідську Україну вони розглядали не як складову частину єдиного господарського організму Росії і України, а як особливу, відокремлену частину, що розвивалася за своїми власними законами. Вони вважали, що на Слобідській Україні в зв'язку з наявністю великої кількості вільних земель не було основи для класового поділу, для експлуатації людини людиною. Поверхово розглядаючи інститут займанщини, вони не змогли проникнути в її суть.

Слобідська Україна, яка юридично була складовою частиною Російської держави, а фактично — Лівобережної

[1] З. К. Звездин, назв. праця.
[2] А. Г. Слюсарський, Слобідська Україна XVII—XVIII ст.
[3] Там же, стор. 7—9.
[4] Там же, стор. 139.

України, не могла бути безлюдним островом серед широкого феодального моря. Наявність тут великої кількості вільних земель не змінює становища, бо землевласником можуть бути не тільки окремі представники феодального класу (включаючи монастирі), а й феодальна держава. Так звані вільні землі Слобідської України в дійсності з давніх часів були власністю Російської феодальної держави. В часи масового заселення тут утворюються різні форми феодального землеволодіння, з якими переплiталася і вільна займанщина українських переселенців[1].

Часто при заселенні нового міста за наказом царського уряду воєводи або приказні виділяли окружну землю для його населення. Так, приказний Ладиженський відмежував для чугуївців в Белгородському повіті землі, сінокоси, рибні лови і перевісища (місця для полювання)[2]. Були відмежовані землі для Острогозького, Охтирського та Харківського полків. Полкові землі вважалися загальним козачим фондом, але кожний козак орав окремі ниви.

Різними шляхами, але головним чином шляхом займанщини, на Слобожанщині починає утворюватись дрібне козацьке землеволодіння з спільним користуванням різними угіддями. На заїмках будувалися двори, розводилися сади і городи. Козацька старшина заселяла слободи і будувала млини[3]. У той час як всередині полкової округи полковник, старшина і деякі козаки часто наділялися землями царським урядом в залежності від рангу[4] на основі помісного четвертного права, існувало і звичаєве право займанщини, яке вільне населення Слобожанщини здійснювало явочним порядком, а царський уряд змушений був визнавати його і санкціонувати своїми розпорядженнями і грамотами. Про це свідчать численні документи. Так, в грамоті 1685 р. зазначалося, що в Москву надійшло багато скарг, з яких стало відомо, що приказні російські люди «черкасским полковникам и полков ваших урядникам и казакам и помещикам прежними вашими землями владеть не велят и говорят вам будто земли и всякие угодьи велено мерить». Уряд засудив ці дії приказних і надалі підтвердив привілеї слобідським полкам: «Вам Черкасским полковникам и полков ваших урядникам и козакам и мещанам, в тех городех и уездах и кто где живет, землями и пасеками и сенными покосы и всякими угодьи,

---

[1] А. Шиманов, Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии, «Киевская старина», 1882, № 11, стор. 203.

[2] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 15—16.

[3] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 181—183.

[4] Про наділення землями чугуївських переселенців див.: Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 183; його ж, Історія Слобідської України, стор. 181; острогозьких козаків — П. Головинский, Слободские казачьи полки, стор. 58; салтівських козаків — «Материалы по истории колонизации и быта», т. I, стор. 35.

которые вы заняли себе по своим заимкам велено владеть по прежнему по вашим Черкаским обыкностям»[1]. Право займанщини підтверджувалося і жалуваною грамотою від 17 лютого 1682 р. на ім'я харківського полковника Григорія Донця[2]. Привілеї Сумському, Охтирському і Харківському полкам володіти землями і угіддями «по черкаскому обыкновению, по заимкам» підтверджувалися і царською грамотою, виданою після 1694 р.[3] В ній наказувалося пильно доглядати, щоб «таких заимочных земель ни у кого не отымывано»[4]. В Ізюмському полку, який утворився пізніше, взагалі не було російських воєвод і надільних четвертних земель. Цей полк з часу свого заснування одержав грамоту на володіння землями «по черкаской обыкности»[5]. На основі привілеїв, зафіксованих у жалуваних грамотах, населення Слобідської України — козаки і міщани — розпоряджалося заїмками, як своєю власністю, продавало їх, заставляло, віддавало в посаг своїм дочкам[6]. Особливо широко цим користувалася багата верхівка. Так, у 80-х роках XVII ст. за царською грамотою займанщина багатого козака І. Безрученка була закріплена за його нащадками. Вона складалася з 112 четвертей орної землі, сінокосу на 250 копиць і 51 десятини лісу[7].

Дослідник Є. П. Овчаренко в названій праці доводив, що займанщина на Слобідській Україні в 60—90-х роках XVII ст. була основною формою земельної власності і що помісне землеволодіння «потонуло і розпустилося серед моря старозаїмочного оточення»[8]. Проте аналіз документів свідчить, що на Слобідській Україні в другій половині XVII ст. займанщина не була єдиною формою земельної власності. Паралельно з утворенням і оформленням на Слобідській Україні полкового устрою відбувався процес відмежування полкових і сотенних земель. Всі землі на території даного полку,

---

[1] Н. Чижевский, назв. праця, стор. 105—106; «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов», стор. 480—481. Як установив Є. Овчаренко, рік видання грамоти у цих працях зазначено неправильно, замість 1685 р. вказано 1686 р. (див. Є. П. Овчаренко, Земельна власність на Слобідській Україні в XVII—XVIII в., її походження і форми, стор. 79—81).

[2] «Материалы для истории колонизации и быта», т. II, стор. 168.

[3] Дата грамоти не установлена, бо вона не має кінця (див. «Материалы для истории колонизации и быта, т. I, стор. 170—174).

[4] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 174.

[5] «Топографическое описание Харьковского наместничества», стор. 16; Г. Ф. Квитка, Записки о Слободских полках, Х., 1883, стор. 9; Н. Чижевский, назв. праця, стор. 102; «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов», стор. 473.

[6] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 185; А. Л. Шиманов, Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии, «Киевская старина», 1882, № 11, стор. 205; 1883, № 1, стор. 68.

[7] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 173.

[8] Є. П. Овчаренко, Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII в., її походження і форми, стор. 74, 75, 79.

як заселені, так і вільні, становили полкову окружну землю. Були також володіння, надані царським урядом окремим козакам на основі четвертного вотчинного права. Іноді ціла козацька громада селилася на землях, які їй відводилися за наказом російського уряду. На території своєї полкової округи полковники мали право відводити землю собі, козакам і монастирям. Це підтверджує, зокрема, лист полковника Донця до жителів Харківського полку, написаний у зв'язку з утворенням Курязько-Преображенського монастиря. У цьому листі він повідомляв, що «по указу в. г. нам дана власть раздавать всякие вольные грунты и пасечные угодья всяким людям для жительства...»[1]. І далі: «...по власти, данной нам, мы отвели к этой монастырской земле вольный лес вверх по реке Куряжу до вершин ольховых, до речки Половой или до Ольхового колодезя, а в ширину к стороне Харькова на полторы версты, до осинового ярка, за дорогу до речки Уды. Всеми этими описанными грунтами позволяем мы владеть вполне чернецам, живущим в монастыре, который заведен нами, Григорієм Ерофеевичем, полковником Харьковским»[2]. В 1686 р. харківський полковник Донець видав універсал харківському Спасько-Преображенському монастирю на володіння чотирма озерами з правом «владети и пожитковати всякою рибною ловлею»[3].

Ні займанщина, ні надання земель на основі четвертного права не були перешкодою для зростання великого феодального землеволодіння. Козацька старшина, яка займала керівне становище в економічному житті Слобожанщини, розширяла свої володіння за рахунок земель, що належали полковій окрузі. Вона захоплювала громадські землі або примушувала козаків продавати свої земельні ділянки по низькій ціні.

У зв'язку з дальшим розвитком феодальних відносин на Слобідській Україні відбувався швидкий процес нагромадження земельних багатств і промислів в руках невеликої купки великих землевласників. Ще з другої половини XVII ст. козацька старшина володіла слободами і селами, якими вона вільно розпоряджалася. Так, слобідка Артемівка, розташована недалеко від містечка Мерефи, належала Івану Сірку. Вона складалася з 20 дворів, 30 четвертей орної і неорної землі і чималої ділянки лісу. Через деякий час цю слобідку Іван Сірко віддав в посаг своїй дочці[4]. Харківський

---

[1] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. I, стор. 75.

[2] Там же, стор. 77.

[3] Є. П. Овчаренко, Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII в., її походження і форми, стор. 91.

[4] Ведомость о землях Мерефянской сотни Харьковского полка, «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 289—298.

полковник Г. Донець володів селом на р. Удах[1], слободою на р. Водолажці[2] та слобідкою Кременно-Комарівкою, яку він заселив в 60-х роках XVII ст. і збудував там млин і винницю[3]. Житель Мерефи Микита Уманець[4] в шести верстах від міста володів с. Микитівкою, яке мало 100 дворів. В Охтирському повіті с. Рясне (Давидове), яке налічувало 400 дворів, належало полковнику Миколі Матвєєву[5].

Великими маєтностями володів сумський полковник Герасим Кондратьєв. Він привласнив собі велику кількість полкових земель і заснував на них слободи. Слобожани після закінчення пільгових років перетворювалися на кріпаків. Так сталося, зокрема, з жителями с. Будки. Користуючись правом сильного, родина Кондратьєвих протягом кількох десятиліть загарбала і скупила величезну кількість громадських земель, козацьких хуторів, пасік, млинів, рибних ставів і різних угідь. Так, у 1677 р. маєтність сумського полковника Герасима Кондратьєва складалася із 290 четвертей польової землі, 775 десятин урочищ, 1105 десятин сінокосів; йому належало 2 села, 2 сільця, 3 хутори, 4 пасіки, 11 млинів[6]. Всі ці маєтності були підтверджені родині Кондратьєвих на правах вотчинного володіння. В царській грамоті 1677 р. записано: «велели ему, полковнику с детьми... владеть из поместья в отчину безоброчно»[7]. Інший представник козацької старшини С. Ружинський володів хутором на 150 четвертей землі, великим двором з жилими будинками, коморою, гуральнею, пивоварнею і 2 млинами[8]. В багатьох маєтностях козацької старшини були селітряні майдани, смольчужні і поташні стани.

Спочатку козацька старшина захоплювала землі, заселені селянами, явочним порядком, користуючись правом «черкаских обыкностей», але в міру зміцнення позицій царизму на Слобідській Україні вона намагалася офіціально оформити право на володіння своїми вотчинами в Розрядному приказі, а пізніше в приказі «Малыя России».

У кінці XVII — на початку XVIII ст. на Слобідській Україні налічувалось понад 20 великих монастирів, які мали величезні маєтності з угіддями, садами, млинами, рибними ловами і пасіками.

---

[1] Ведомость о землях Мерефянской сотни Харьковского полка, «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 87.

[2] Смотренная книга городов Ахтырского полка 194 г., Н. Н. Оглоблин, Обозрение историко-географических материалов XVII и начала XVIII вв., заключавшихся в книгах Разрядного приказа, стор. 71.

[3] Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, стор. 199.

[4] Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 140.

[5] Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 501—502.

[6] З. К. Звездин, назв. праця, стор. 185, 199.

[7] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. III, стор. 322.

[8] З. К. Звездин, назв. праця, стор. 199.

Оскільки територія Слобідської України з давніх часів була складовою частиною Російської держави, то цілком закономірно, що тут з перших років її заселення існувало землеволодіння російських військовослужилих людей, яке з часом перетворюється у спадкове вотчинне землеволодіння. Цей процес особливо посилився в XVIII ст. у зв'язку з дальшим наступом царизму на автономію Слобожанщини.

Внаслідок зростання великого феодального землеволодіння посилювалася експлуатація пригноблених мас. Гноблене населення Слобідської України складалося із залежних селян (за офіціальними документами «пашенные мужики»), рядових козаків, міської бідноти і робітних людей, які працювали на соляних заводах Тора і Бахмута.

Українські буржуазні націоналісти, перекручуючи історичну дійсність, намагалися довести, що феодальний гніт на Україні, в тому числі і на Слобожанщині, з'явився під впливом кріпосницької системи тодішньої Росії. Але історичні факти незаперечно свідчать про різку класову диференціацію на Слобідській Україні. Це підтверджується насамперед тим, що переселенці з Лівобережної і Правобережної України прийшли сюди уже з готовими формами суспільно-класової організації.

Пригнобленим масам Слобідської України протистояли як пануючий клас козацька старшина, духовенство і міська верхівка. Соціальний склад населення Слобідської України певною мірою характеризують дані про поселенців м. Суджі[1]. Про наявність різних соціальних груп населення в містах Слобідської України свідчать також статистичні дані Харківського перепису 1660 р.[2] За матеріалами цього перепису, у Харкові було 1357 полкових козаків, 605 міщан і 169 селян. В Охтирці налічувалося 678 полкових черкас, 505 городових черкас, 583 міщанини і «пашенних мужика» разом. В Острогозьку було 511 полкових козаків, 800 городових козаків і «пашенных мужиков» разом. Для характеристики соціального складу ряду інших міст Слобідської України[3] В. Сторожев на основі даних «Разборных книг» тих же років наводить такі статистичні матеріали. У м. Кам'яному налічувалось 646 козаків, 90 міщан, 54 «пашенных мужика»; в Недригайлові разом з с. Ольшанкою — 489 козаків, 92 міщанини і «пашенных мужика» разом; у Сумах — 1642 козаки, 1060 міщан, 38 «пашенных мужиков»; в Лебедині — 861 козак, 128 міщан, 224 «пашенных мужика».

Серед поселенців Слобідської України було чимало духо-

[1] Описание новопостроенного города Суджи, «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 50—53.

[2] В. Юркевич, Харківський перепис 1660 року, стор. 131—136.

[3] В. Сторожев, К вопросу о колонизации Левобережной Украины, «Киевская старина», 1890, № 6, стор. 544—549.

венства, як білого, так і монахів, які часто переселялися сюди цілими групами. Зокрема, тут оселилися монахи лубенського Мгарського монастиря[1] і подільського Лебединського монастиря[2].

Козаки за своїми військовими обов'язками поділялись на дві групи: компанійців (виборних козаків) та їх підпомічників. Цей поділ остаточно оформився на початку XVIII ст. Компанійці несли військову службу, а підпомічники зобов'язані були їм допомагати провіантом і грошима для купівлі коней, амуніції, рушниць, одежі та на інші військові потреби[3]. Кожний компанієць міг мати від двох до шести підпомічників, а полковники — навіть до двадцяти. Більшість підпомічників не мала свого господарства, а жила при заможних козацьких сім'ях, тобто перебувала на становищі підсусідків. Козацька старшина примушувала підпомічників працювати на себе (возити дрова, сіно, бути погоничами худоби), поступово перетворюючи їх на кріпаків.

Ще більш залежною і гнобленою групою населення були селяни, які жили на землях власників — козацької старшини, шляхти, вищого духовенства — і вважались їх підданими. Наявність на Слобідській Україні селян-підданих, або, як їх називали російські документи, «пашенных мужиков», на перший погляд здається дивною, бо кожний переселенець мав право приписатись в козаки і взяти на правах займанщини ділянку землі. Проте козацьке звання вимагало військової служби і певних матеріальних витрат, а більшість селян—переселенців з центрального Лівобережжя та Правобережної України, — покинувши все своє майно і не маючи ні робочої худоби, ні реманенту, не могла стати самостійними господарями і примушена була йти в підданство до поміщиків, козацької старшини і монастирів. Про наявність серед переселенців людей, які не мали робочої худоби або мали її в недостатній кількості, свідчать статистичні дані, що їх наводить у своїй праці Звездін. Із 443 сімей переселенців, що прийшли в Охтирку, 45 зовсім не мали робочої худоби, 128 мали по одній голові, 152 — по дві-три, 68 — по чотири-п'ять і 51 сім'я мала по шість і більше голів робочої худоби[4]. Серед охтирських поселенців своїм багатством особливо відзначалася невелика сім'я Климових, яка привела з собою 20 коней, 10 волів, 20 свиней і 150 овець. Климови навіть зуміли привезти на нові

---

[1] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. II, № 84, стор. 201—202.

[2] Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 522; Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. I, стор. 192.

[3] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 201; т. II, стор. 158.

[4] З. К. Звездин, назв. праця, стор. 191—192.

місця 20 вуликів бджіл. Сім'я Юр'євих привела з собою 7 коней, 9 волів, 2 корови і 100 овець[1].

Подібне явище спостерігалося і серед острогозьких поселенців. Із 800 сімей 55 прийшли зовсім без робочої худоби, 276 привели з собою тільки по одній голові, в той час як 112 сімей — по 6 і більше голів робочої худоби[2]. Полковник І. Дзиковський привів з собою 15 коней, 4 воли; обозний Олексієв — 5 коней, 8 волів, 2 корови, 6 овець, 10 свиней; військовий суддя Величко — 4 коней і 13 корів[3].

Оселившись на нових місцях, новосели, не забезпечені або мало забезпечені робочою худобою, неминуче потрапляли в залежність до своїх багатих земляків, які перетворювалися на великих землевласників. Деякий час селяни Слобідської України широко користувалися правом переходу і часто кидали своїх господарів, коли ті починали їх утискувати. Так, у 1678 р. жителі слободи, що належала краснопільському священику Сімеону, перейшли в інше місце, коли від них зажадали виконання різних повинностей[4]. Але вільних земель в слободах ставало все менше, закінчувалися пільгові роки, збільшувалися повинності.

Про нестерпні утиски, що їх зазнавали козаки і селяни від козацької старшини, розповідалося у скарзі козаків царю на охтирського полковника Івана Перехреста. Хоча ця скарга відноситься до 90-х років XVII ст., вона в значній мірі проливає світло і на соціальні відносини в 70-х роках, бо за такий короткий час вони не могли зазнати істотних змін. У згаданій скарзі наводилося 25 пунктів про різні утиски і кривди з боку старшини. Селяни і козаки скаржилися, що полковник Іван Перехрест віддав с. Певнев своєму родичеві, який примушував селян працювати на себе і вдень і вночі. Полковник Перехрест наказав охтирському отаману брати на свою користь з населення Охтирки горілку, мед, пиво, свічки, солод, м'ясо, хліб, а також худобу. У одного козака він відібрав млин, комору та сіножать, а його невідомо за що нещадно побив і покалічив. У іншого козака купив млин за 200 крб., а заплатив тільки 50 крб. та ще й захопив його садибу і сіножать. У козаків м. Борок загарбав громадські поля, ліси і хутори[5]. Дії полковника Перехреста не були винятком. Таку ж політику проводила вся козацька старшина і духовенство. Рядові козаки не тільки

---

[1] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 24.

[2] И. Н. Миклашевский К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. I, стор. 175—177.

[3] Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 418; його ж. Історія Слобідської України, стор. 27.

[4] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. III, стор. 398.

[5] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 163—167.

працювали для військових потреб, а й відбували різні повинності на користь козацької старшини.

Селяни, оселившись на землях козацької старшини, шляхти і духовенства, відбували «послушенство» на користь своїх панів. Форми і розміри «послушенства» на Слобідській Україні в другій половині XVII ст. показати дуже важко через відсутність матеріалів цього часу. Частково розв'язати це питання можна тільки шляхом ретроспективного дослідження на підставі багатого матеріалу пізніших років. Для цієї мети можна використати «Перепись слободских полков гвардии майора Хрущева в 1732 г.». За матеріалами цього перепису, в Харківському полку в містечку Вовчому сотник Степан Петровський примушував своїх підданих працювати на нього по одному дню на тиждень (косити сіно, возити дрова, обробляти поля і т. ін.)[1]. У с. Руські Тишки, цього ж полку, піддані підпрапорного Протасова працювали на нього по два дні на тиждень (орали землю, сіяли хліб, косили сіно, возили дрова, будували греблі)[2]. Таку ж панщину відбували на своїх панів — осавула Авксентьєва і підпрапорного Чернявка[3] — жителі с. Липець, Харківського полку. В Охтирському полку в с. Микитівці, що належало вдові колишнього полковника Перехреста, піддані працювали на її користь по три дні на тиждень. Влітку щоденну панщину відбували піддані бунчукового товариша Івана Черниша в с. Бобрику і піддані вдови Параски Підлісної[4]. У Сумському полку в с. Токорях селяни працювали на користь феодала літом кожного дня, а зимою — по три дні на тиждень[5].

Селяни Слобідської України, крім виконання «послушенства», повинні були сплачувати чинш. Так, піддані охтирського полковника Івана Перехреста в с. Лутищі поряд з виконанням повинностей щорічно платили йому по 12 крб. грішми і давали по 50 четвертей жита і 25 четвертей горіхів. Жінки були зобов'язані щорічно від кожної хати давати йому по мотку ниток, а також курку або гуску[6]. 735 залежних селян сотників Івана та Григорія Кондратьєвих, відбуваючи панщину три дні на тиждень, платили також на їх користь по 14,5 крб. грішми. 230 жителів с. Василівки платили своєму пану на рік по 20 крб. грішми, по 2 четверті вівса і відбували панщину по два дні на тиждень[7].

В експлуатації селян-підданих не відставали від козацької старшини і монастирі, яким на Слобідській Україні належали

[1] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 206.
[2] Там же.
[3] Там же, стор. 209.
[4] Там же, стор. 206.
[5] Там же.
[6] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. I, стор. 105—106.
[7] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 263—276.

великі земельні володіння. Хорошівський жіночий монастир, заснований, на думку Філарета, приблизно у 1665 р.[1], примушував селян відбувати «послушенство» по два дні на тиждень[2]. В Аркадівській пустині, в Троїцькій слобідці, піддані «прудят мельницу, косят сено в неделю по два дня да с мельницы собирается в год разного хлеба двадцать четвертей»[3]. У с. Монастирському, яке належало охтирському Троїцькому монастирю, піддані відбували «послушенство» по три дні на тиждень[4].

Хоча наведені дані стосуються пізніших часів, коли на Слобідській Україні посилився класовий гніт, вони все ж дають уявлення про форми і розміри «послушенства» і в другій половині XVII ст. В результаті зростання феодального землеволодіння козацької старшини та монастирів неминуче посилювалася залежність рядових козаків і селян («пашенных мужиков»). Ця залежність виявлялась у звичайних формах «послушенства». Селяни обробляли поля, косили сіно, возили дрова, гатили греблі, будували млини і т. ін. Розміри «послушенства» становили два-три дні на тиждень, а влітку навіть і більше. Поряд з відробітковою рентою на Слобожанщині існувала також натуральна і грошова рента. З розвитком феодальних відносин збільшувалася кількість залежних селян за рахунок вільних селян і козацького населення. В 70-х роках XVII ст. лише в одному Острогозькому полку козацьких поселень було більше, ніж селянських; на решті ж території Слобожанщини число залежних селян в кілька разів перевищувало число козаків[5].

У зв'язку з розвитком міст, і особливо Харкова як економічного центра Слобідської України, зростало і міцніло міське населення — міщани. Його верхівка складалася з заможних купців, тісно зв'язаних з земельною феодальною знаттю і вищим духовенством. Серед великих торговців того часу відомі імена А. Корнєєва, І. Савіна, П. Глінкіна, які мали по декілька крамниць. Купець Іван Кожевніков мав в Острогозьку 9 крамниць; у 1682 р. він відправив на Дон на продаж 7 бударів хліба[6]. Міська біднота Слобожанщини займалася дрібною торгівлею і ремеслами. Ремісники були об'єднані в цехи. В Харкові існувало 5 цехів. Значна частина населення міст Слобідської України складалася із російських служилих людей, які входили у воєводські гарнізони.

Керуючи політичним і економічним життям краю, козацька старшина поступово посилювала феодально-кріпосницький

[1] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. I, стор. 113.
[2] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 210.
[3] Там же, стор. 213.
[4] Там же, стор. 227.
[5] Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 556.
[6] З. К. Звездин, назв. праця, стор. 197.

гніт, перетворюючи населення слобід і рядових козаків у селян-кріпаків. Внутрішній розвиток Слобідської України в другій половині XVII ст. йшов по шляху зміцнення феодально-кріпосницьких відносин.

Класові суперечності на Слобідській Україні напередодні повстання Степана Разіна ще більше загострювалися також внаслідок наступу царизму, який, не бажаючи враховувати місцевих особливостей, намагався за допомогою своїх воєвод поступово обмежити місцеве самоуправління і привілеї населення Слобідської України. Необмежену владу на Слобідській Україні мав бєлгородський воєвода, який відігравав тут роль царського намісника. У військових справах йому підлягали всі слобідські полки, він же затверджував вибори полковників.

В усі полкові міста Слобідської України були призначені царські воєводи, які всіляко утискували місцеве населення, на кожному кроці втручаючись в його внутрішнє життя. Вони навіть заборонили без спеціального дозволу їздити в торгових справах на Дон і на промисли. Втручання воєвод у козацькі справи викликало невдоволення як з боку козацької старшини, так і рядового козацтва.

Вже з кінця 50-х років XVII ст. воєводи намагалися накласти на місцеве населення повинності й оброки, викликаючи велике обурення поселенців. У 1658 р. жителі м. Цареборисова скаржились, що воєвода Прокіп Коптєв «чинит большие неправды и тесненье и налоги напрасно без вины бьет и мучит»[1]. Сумські козаки скаржилися на воєводу Умая Шамордіна, який чинив їм «обиды и налоги, тесненье и грабеж»[2]. У 1660 р. жителі Харкова в чолобитній до царя писали, що под'ячий «съезжей избы» Терентій Талаєв кожного разу при купівлі і продажу брав з них мито: «котрий бедний в Харькове для своей бедности продаст лошадь любо хатку для хлеба, и тим велят являться и приходить в приказ и записываться, да с той продажи от лошадей и от хатки пошлины по гривне берет приказной избы под'ячей Терентий Талаев твои государевы пошлины».

Воєводи з санкції царського уряду накладали податі й оброки на шинки, горілчані і пивоварні казани. Відомо, що з 1665 р. такі податки стягувалися з населення більшості міст Слобідської України, в тому числі і Харкова[3]. Про це згадується, зокрема, в царській грамоті 1669 р.[4] На утиски воєвод скаржились і острогозькі козаки, які в 1668 р. писали царю, що воєвода чинить перешкоди шинкарству і

[1] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 34.

[2] «Акты Московского государства», т. III, стор. 436.

[3] Д. И. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, стор. 256.

[4] «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов», стор. 471.

торгівлі, бере з населення великі хабарі й примушує працювати на нього з своїми кіньми та волами. Населення міст, які підлягали Бєлгороду[1], з 1663 р. сплачувало також хлібний збір.

Царський уряд прагнув прибрати до своїх рук соляні промисли. В місцевостях біля м. Тора промисловці повинні були сплачувати мостові і перевозні, а в самому місті була заснована митниця з приказними відкупщиками і «вірними головами», які збирали мито за соляні промисли[2]. Не задовольняючись цим, царський уряд у 1664 р. збудував на р. Торці соляні варниці на сто котлів і сковорід, де працювали «служилые люди», козаки та робітні люди. В червні того ж року на торські соляні промисли для роботи на державних варницях було послано «стрельцов 88 человек да работников 215 человек, да целовальников 15 человек — всего 318 человек»[3]. На державних варницях в 1665 р. було виварено 5158 пудів солі[4], через рік — понад 9300 пудів[5] і привезено в Бєлгород 7311 пудів солі[6].

Зростання видобутку солі на державних варницях потребувало збільшення кількості робочої сили. З цією метою до державних варниць царський уряд приписав ряд міст і слобід. Приписне населення повинно було частину часу працювати на варницях, але головним його обов'язком було перевозити сіль своїми підводами з Тора в Бєлгород. У 1666 р. населення одного тільки Чугуєва було зобов'язане послати на торські озера 94 чоловіка з підводами[7].

Пригноблене населення Слобідської України гостро реагувало на утиски з боку козацької старшини і царських воєвод. Боротьба слобідських козаків і селян проти наступу царизму в різні часи набирала різних форм. Селяни і рядові козаки відмовлялися відбувати повинності і сплачувати податки. Внаслідок несплати податків і оброків за слобідськими полками на кінець 60-х років XVII ст. зібралося багато недоїмок: за Харківським полком — 2225 крб. 50 коп., за Острогозьким — 1619 крб. 8 алтин 2 деньги, за Сумським — 6091 крб., за Охтирським — 2141 крб. 8 алтин[8].

Незабаром народні маси Слобожанщини переходять до активної боротьби, взявши участь у повстанні 1668 р., яке спалахнуло на Лівобережній Україні проти козацької стар-

---

[1] «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов», стор. 470.

[2] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 156.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 998, арк. 122.

[4] Рукописні матеріали Інституту історії АН УРСР, док. № 6, стор. 70.

[5] Д. И. Багалей, Заметки и материалы по истории Слободской Украины, Х., 1893, стор. 76.

[6] Рукописні матеріали Інституту історії АН УРСР, док. № 6, стор. 70.

[7] Харківський філіал ЦДІА, ф. Чугуївська приказна ізба, док. № 10, арк. 33.

[8] Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 449.

шини і царських воєвод. Це примусило царський уряд вжити заходів для заспокоєння населення Слобідської України. З цією метою в 1669 р. Сумський, Охтирський і Харківський полки, а в 1670 р. і Острогозький полк дістали жалувані грамоти, за якими був скасований чинш з винниць, броварень та шинків[1]. Проте ці запізнілі заходи вже не могли заспокоїти народні маси. Наступ царизму викликав загальне обурення, яке під впливом боротьби російського селянства і наближення загонів Степана Разіна переросло в селянсько-козацьке повстання 1670—1671 рр., що охопило всю Слобідську Україну.

2. Селянсько-козацьке повстання 1670—1671 років на Слобідській Україні і його зв'язок з селянською війною в Росії

Війна з Польщею, розгром переяславського повстання 1666 р., Андрусовський договір про перемир'я 1667 р., початок селянської війни в Росії — всі ці події посилили приплив втікачів з України на Запорожжя і Дон. Сюди тікали селяни Правобережжя від гніту і сваволі польських панів, селяни і козаки Лівобережжя та Слобідської України, рятуючись від утисків козацької старшини і царських воєвод. Між Доном і Україною, зокрема Запорожжям, існували давні зв'язки[2].

Ці зв'язки особливо посилилися під час селянської війни 1667—1671 рр.[3], коли під прапор Разіна на боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту стало російське і частина українського селянства, пригноблені народи Поволжя — мордва, чуваші, марійці, татари, а також козаки Дону, Запорожжя і Слобідської України. Своїм розумом, волею і на-

[1] «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. I, № 449, стор. 823; «Топографическое описание Харьковского наместничества», стор. 15—16; «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов», стор. 470; «Материалы для истории колонизации и быта», т. II, стор. 144; Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. II, стор. 49, отд. III, стор. 33—34, 318; П. Головинский, Слободские казачьи полки, стор. 890—891.

[2] П. А. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, М., 1877, стор. 90; «Историческое описание земли войска Донского», т. I, Новочеркасск, 1869, стор. 206; «Донские дела», кн. IV, «Русская историческая библиотека», т. XXIX. СПб., 1913, стор. 877; кн. V, «Русская историческая библиотека», т. XXXIV, Пг., 1917; М. Н. Петровський, Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654), стор. 196; Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации, стор. 158.

[3] Про селянську війну в Росії див. «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. I, М., 1954; т. II, М., 1957; В. І. Лебедєв, Селянська війна під проводом Степана Разіна 1667—1671 рр., К., 1956.

полегливістю Степан Разін викликав повагу і любов козацької голоти. «Повіствуется же от старих людей Руских, яко той крамолник Разин был зросту високого и уроди краснои, в силі и мужестві изобилен»[1], — так про нього писав український літописець. Його ім'я стало для експлуатованого люду символом волі і кращого життя. Близькість між керівником повстання Степаном Разіним та пригнобленими народними масами оспівана в народних піснях того часу. В одній з них[2] знаходимо такі зворушливі слова:

Степан-батюшка
Ходит бережком,
Зовет детушек,
Голых, бедных.
Вы слетайтесь ко мне,
Собирайтесь скорей,
Кто в нужде и труде.

Слеза горькая...
Слеза горькая
Глаза выела.
На Руси уж давно
Правды нету-ти
Одна кривдушка
Ходит по свету.

Центром повстання був Дон, де лави повсталих поповнювалися втікачами з козацьких донських станиць, з Росії і України. За свідченням царських урядовців, на Дон «из Запорожских де городов Черкасы и из них Донских городков казаки которые Голутвеные люди, к нему Стенке с товарыщи идут беспрестанно»[3]. Селяни-втікачі були сповнені ненависті і непримиренності до своїх класових ворогів — феодалів.

У майбутній боротьбі проти феодальної держави важливу роль, за планами Степана Разіна, мало відіграти Запорожжя. Донська старшина через кречетника Данила Григор'єва повідомляла царський уряд, що Степан Разін стоїть у Кагальнику і «такой де у них слух есть, что он хочет их, атаманов и казаков лутчих людей побить, а сам собрався итти в Запороги рекою Доном, а дожидаетца де он станичников своих с Москвы»[4]. На Дону дедалі все частіше відбувались гострі конфлікти між козацькою старшиною і козацькою голотою, цими двома класово ворожими групами, які протистояли одна одній і мали своїх керівників: козацька верхівка — отамана Корнія Яковлєва, козацька голота — Степана Разіна.

Весною 1670 р. військо Степана Разіна зросло до 7 тис. чоловік[5]. До його складу, крім донської козацької голоти, входили також уральські козаки і загони Василя Уса, який ще в 1666 р. підняв повстання в районі Воронежа і Тули, а

[1] «Летопись Величка», т. II, стор. 235.
[2] «Песни и сказания о Разине и Пугачеве», Изд-во АН СССР, М., 1935, стор. 54—55.
[3] «Материалы для истории возмущения Стеньки Разина», М., 1857, стор. 52.
[4] Там же, стор. 190.
[5] А. Попов, История возмущения Стеньки Разина, «Русская беседа», 1857, кн. 6, стор. 23.

тепер з'єднався з військом Степана Разіна. Вже після того як Степан Разін з військом вирушив з Дону на Волгу, до нього продовжували йти селяни і козаки, щоб стати до його лав. Про участь українських селян і козаків у війську Степана Разіна є багато фактів[1]. Піп Іван з Лискова, Нижегородського повіту, який тривалий час перебував на Дону, розповідав, що «рекою де Доном вниз черкасы в малых лотках идут беспристани»[2]. У травні 1670 р., як повідомляв воронезький воєвода, пливли в човнах із Воронежа і Коротояка вниз по Дону «русские люди черкасы человек со ста»[3]. В липні новопризначений воронезький воєвода Борис Бухвостов одержав відомості, що в Царицин до Разіна «прибывают черкасы беспристани»[4]. Московський стрілець Остап Мойсєєв доносив Бухвостову, що вниз Доном пливли «в мелких судах черкас человек со ста»[5]. Посадські торгові люди з м. Чебоксар Іван Колокольніков, Федір Халтурін, Петро Кисельов та інші свідчили, що «Доном и Хопром идут в лотках небольшие люди, порознь человека по два, и по три, и по четыре, и по пяти, и по шти в лотке русские люди и черкасы. А идут де на Царицын к тому же Стеньке Разину с товарищи»[6]. Про активну участь запорожців і взагалі українців у повстанському війську також розповідали стрільці царицинського гарнізону: «Стенька Разин со многими людьми соединились с изменниками Запорожскими Черкасы с полковником с Ериком, Царицын город взяли и воеводу и московских стрелцов голов повесил, а московских стрелцов побил всех без остатку и едут де в верховые городы он Стенька водяным путем, а Черкасы де конные и пешіе сухим путем по обе стороны Волги реки»[7]. Цікаві факти наводить под'ячий Наум Колесников, очевидець бою за Астрахань. У донесенні царю він писав: «Да у негож де Стеньки в войске, с которым он в Астрахань пришел, большая половина меж Донскими хохлачей Черкас»[8]. Відомі імена таких українців — активних учасників повстання, як Олекса Хромий[9] (на Дону його називали Лексою Черкашеніним), острогозький житель Ярема Дми-

---

[1] А. Попов, История возмущения Стеньки Разина, «Русская беседа», 1857, кн. 6, стор. 20, 23.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 208.

[3] Там же, арк. 43.

[4] Там же, арк. 112.

[5] Там же.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 694, арк. 78.

[7] «Материалы для истории возмущения Стеньки Разина», стор. 238.

[8] Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, № 71, стор. 255.

[9] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 376, 377—379, 210.

тренко[1], козак Лютенської сотні Нестор Самбуленко[2], житель Кролевця на Чернігівщині Даниленко[3] та ін. Навіть деякі зазивні грамоти були написані від імені Війська Донського, Яїцького і Запорозького[4]. Ще в травні 1670 р. відбувалися переговори між Іваном Сірком і правобережним гетьманом Дорошенком про спільні дії з Степаном Разіним, який мав намір «соединится з запорожскими казаками вместе»[5].

У той час коли Степан Разін з військом просувався вниз по Волзі і йому здавалося місто за містом, царський уряд вжив ряд заходів, щоб перетяти шляхи на Дон і Волгу та позбавити донське населення хліба й інших харчових припасів, які довозилися з «украинных» місцевостей Росії і Слобідської України. Царський уряд розіслав грамоти воєводам, в яких було наказано на кордонах між Доном, Слобідською Україною і «украинными» російськими містами поставити застави і не пропускати хлібних припасів на Дон і Волгу, «покаместо Стенькина воровства Дон очиститца». Всіх, хто посміє порушити це розпорядження і наважиться перевозити припаси на Дон, цар наказав воєводам «казнить смертью безо всякие пощады»[6].

5 червня 1670 р. коротояцький воєвода Федот Віндовський повідомляв царя, що ним поставлені міцні застави на всіх шляхах і переправах від м. Коротояка вверх по Дону до Борщева монастиря в Воронезькому повіті та вверх по р. Тиха Сосна до острогозьких фортець[7]. Одночасно Віндовський надіслав грамоту голові Урівського острогу Данилу Сафонову, щоб він «наказ учинил крепкой под смертной казнью, чтоб они (різні люди. — *К. С.*) на Дон ни с какими хлебными запасы и съестными товары не ходили и под Урывском острогом в городке Избышной Поляне заставы поставили крепкие ж»[8]. Воронезький воєвода Борис Бухвостов суворо заборонив «государевым ратным и жилецким

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 750, 753.

[2] Там же, арк. 588.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 807—818.

[4] «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. II, № 207, стор. 252; № 221, стор. 270.

[5] «Материалы для истории возмущения Стеньки Разина», стор. 51, 194.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 217—220, 210—212, 352—357; стовп. 692, арк. 69—70; М. Д. Пуле, Материалы для истории Воронежской и соседних губерний (акты орловские), кн. I, Воронеж, 1861, стор. 336; «Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии», собраны и изданы Н. Второвым и К. Александровым-Дольником, кн. I, Воронеж, 1851, стор. 68.

[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 678, арк. 216.

[8] Там же.

всяких чинов людем» привозити на Дон будь-які товари, особливо хліб та інші харчові припаси. Про це, зокрема, він писав головам містечок Костенського і Орлова[1]. Заборона довозу харчових продуктів прирікала населення Дону на голодування, але царський уряд, охоплений лютою ненавистю до повстанців, не зупинявся навіть і перед застосуванням крайніх засобів, щоб виснажити їх сили і локалізувати райони повстання.

Кінець червня 1670 р. відзначився новими успіхами військ Степана Разіна: 24 червня майже без бою здалося повстанцям м. Астрахань. Захоплення Астрахані, адміністративного центра Нижнього Поволжя і великого торговельного міста, сприяло поширенню повстання. Слава про Степана Разіна, талановитого керівника повсталих, далеко рознеслась по Росії і Україні. Охоплений великою тривогою, цар Олексій Михайлович 12 липня 1670 р. надіслав грамоти воєводам бєлгородської лінії (бєлгородському — Григорію Ромодановському, тамбовському — Якову Хитрово та іншим), в яких наказував під страхом смертної кари домогтися, щоб «ни с которых городов и из уездов на Дон и на Волгу к воровским козакам к Стеньке Разину с товарыщи никакие люди ни с чем не приходили и не проезжали»[2]. Всіх, хто прибуде до застав для переїзду на Дон і Волгу, цар звелів затримувати і приводити до воєвод на допит, «для чего они в те места идут и едут и осматривать у них писем и рухляди и переписывать и причинных к воровству людей расспрашивать с большим пристрастием»[3]. Царський уряд, боячись, щоб в центральні райони Росії і на Україну не пройшли б під виглядом купців посланці від Степана Разіна з «прелестными письмами» (відозвами), наказав боярину Ромодановському і воєводам затримувати також і всіх тих людей, які з Дону чи Волги йдуть до фортець і застав, допитувати їх про «воровских казаков» та шукати у них «воровских писем и всякие рухляди воровские». Якщо у кого-небудь будуть знайдені «воровские письма или какая рухлядь», воєводам наказувалося цих людей нещадно катувати і «будет они в распросах и с пыток учнут говорить, что они с воровскими козаками для воровства были по своей воле и таких воров велети вешать»[4].

Створення застав майже не зачіпало інтересів козацької старшини Дону, бо царський уряд не позбавив «добрих» козаків можливості їздити для промислів в російські міста,

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 69, 99.

[2] Там же.

[3] Там же, арк. 99 (в документі — «причинных людей расспрашивать к воровству с большим пристрастием»).

[4] Там же, арк. 70.

вимагаючи від них тільки одного — мати при собі проїзні грамоти від донського військового отамана [1].

«Голутвенное» козацтво верхових городків Дону, яке становило основне ядро повстанських військ, з великим обуренням сприйняло звістки про голод на Дону і поставило своїм завданням «очистить на р. Дону заставы, чтоб де к ним р. Доном запасы ходили по прежнему» [2].

29 липня 1670 р. Степан Разін, залишивши в Астрахані отаманом Василя Уса, прибув з своїми загонами до Царицина. Перед повстанцями виникло питання, яким шляхом іти на Москву. Про це, зокрема, розповідали московські стрільці Григорій Свєшніков, Федір Сафонов, Степан Портной і Аліфонтій Філіпов з війська Лопатіна, яке вщент було розгромлено Степаном Разіним. «Да как де он, Стенька пришол из Астрахани на Царицын, и у него де, Стеньки, на Царицыне были круги многие. А в кругу де он, Стенька, воровским казакам говорил· куда де им на Русь итить, лутче, Волгою или рекою Доном? И ему де, Стеньке, воровские казаки в кругу говорили — итить де им рекою Доном на Русь и на украинные города немочно, потому что де Дон река коренная и как де запустошить украинные городы, которые к Дону блиско, и у них де на Дону запасов не будет» [3].

Перше заперечення проти шляху через Дон відбиває нерозуміння донською козацькою голотою інтересів загальної боротьби проти кріпосницького гніту, висування ними на перший план інтересів свого району. Друге заперечення виходило з перспектив розвитку боротьби в «украинных» містах. Частина донських козаків підкреслювала, що йти через міста, розташовані вздовж Дону і Хопра, небезпечно, бо там багато урядових військ, які чинитимуть великий опір. Йти через степи, не маючи в достатній кількості продовольчих припасів і возів, їм здавалося теж небезпечним: «А степью де им в Русь итить тож немочно, потому что им степью идучи, есть нечева и запасов весть им не на чем» [4]. Виходячи з таких міркувань, на козацькому кругу було вирішено: основній частині війська йти вверх по Волзі, а окремим загонам вирушити на Дон, щоб зібрати нові сили, ліквідувати застави і підняти повстання в Слобідській Україні.

Населення України, особливо Слобідської, чекало повстанців, сподіваючись за їх допомогою визволитися від гніту козацької старшини і царських воєвод. Царський уряд наказав гетьману Многогрішному «смотреть того накрепко

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп 692, арк. 316, 319.

[2] Там же, арк. 277.

[3] Там же.

[4] Там же.

и начальним людям приказать, чтоб казаки к вору Стеньке Разину не ходили, а будет хто к нему Стеньке пойдет и таких унимать, как о том права им належит»[1].

У перших числах серпня 1670 р. кілька загонів козацького війська вирушило на Дон і Слобідську Україну. На чолі одного з загонів стояв отаман Федір Шадра. Про це, зокрема, є відомості в Розрядному приказі в матеріалах допиту захопленого в полон повстанця Іванова: «А из Панщина городка вор Стенька приказал им итить Доном в государевы украинные городы и к Москве... Да приказывал де он вор Стенька Федьке Шадре с товарищи и с ними послал воровские писма, чтоб пришед на Украину и к Москве людей взбунтовать»[2].

7 серпня 1670 р. друга частина козаків теж вирушила з Царицина на Дон; шість верст степом їх проводжав Степан Разін. В степу відбувся круг, на якому було обрано нового отамана Якова Гаврилова. На чолі з ним 2 тис. козаків з 10 гарматами і 40 тис. «денежной казны» пішли на Дон в Паншин. У цей же день Степан Разін з 8 тис. козаків вирушив з Царицина і поплив уверх по Волзі до Саратова[3]. Одночасно з загоном «тисячи с полтрети» (тобто 2,5 тис. чоловік) вирушив на Дон брат Степана Разіна — Фрол. Про це, зокрема, розповідав очевидець цих подій житель м. Орла Максим Зубков[4].

Просування отамана Якова Гаврилова і Фрола Разіна з своїми козаками до Черкаська викликало заворушення серед населення верхнього Дону, яке і раніш співчувало повстанцям. Воєводи одержували тривожні вісті, що «воровские казаки собираютца великим собранием для походу вверх по Дону».

Степан Разін і його отамани добре знали про настрої населення Слобідської України. Із матеріалів допиту в Розрядному приказі курського попа Никифора Колесникова відомо, що перед походом в Астрахань «Стенька Разин под Царицыным готовил суды и ждал к себе с черкаских городков на помочь многих черкас с полковником с Серком»[5]. Ряд інших документів теж свідчить про зв'язки Степана Разіна з козацькою старшиною не тільки Слобідської України, але й Правобережної і Лівобережної. З аналізу цих фактів стає зрозумілим, чому, вибравши основним плацдармом для роз-

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 5, арк. 883—884.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 321, 397—398; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 27—28.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 311—312; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 655.

[4] «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, стор. 255.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 133.

гортання боротьби Волгу, разінці намагалися також перетворити в одне з вогнищ повстання і Слобідську Україну.

Степовий шлях у Російську державу в цей час заповнили загони отамана Никифора Чертенка, шлях на Слобідську Україну — загони Фрола Разіна і Олексія Хромого. 3 вересня коротояцький воєвода Однобішин у відписці доносив царю про просування повстанських загонів на Дон. Він, зі слів боярського сина Дементія Скороварова, який ходив на Дон для рибного промислу, повідомляв, що козаки йдуть «с Волги тисячи з две, а с ними де 6 пушек; а пошли де те воровские казаки вниз рекою Доном в Қагалник. А с Волги де перешол на Дон Стенькі Разина брат Фролко; а велел де вор Стенька Разин брату своему Фролку с войском збиратца в Қагальнику»[1]. Сюди ж із своїми загонами мали прибути отамани Фрол Мінаєв і Яків Гаврилов. Крім цього, за повідомленням того ж воєводи Однобішина, в напрямку до Қагальника йшли «из верхних де городков воровские казаки, которые с вором Стенькою были». Вони збирались в Қагальнику, щоб звідти «конми и в судах»[2] вирушити в похід на Слобідську Україну. 7 вересня Однобішин знов писав царю про зосередження у верхових городках Дону, в гирлі р. Хопра, козаків для походу на Коротояк, Острогозьк і Воронеж, щоб поповнити продовольчі припаси[3] і поширити повстання на Слобідську Україну.

Першим на Слобідській Україні повстало населення м. Острогозька на чолі з полковником Дзиковським. У ніч на 9 вересня 1670 р. під Острогозьк прибу передовий загін війська Степана Разіна, яке направлялося сюди під проводом Федора Шадри і Фрола Мінаєва[4]. Цей загін, за одними відомостями, налічував 23 або 30 чоловік, за іншими, — 100 чоловік. Козаки Антип Стеблов, Андрій Іванов і Микита Леонтьєв розповідали, що вони спочатку зупинилися в слободі, яка належала Івану Дзиковському, і послали селянина Івана Козачка повідомити полковника про своє прибуття[5]. Цей загін був посланий, очевидно, на розвідку, а для боротьби з воєводами і приказними мав дочекатися прибуття основного війська[6]. Але острогозький полковник, сподіваючись на підтримку місцевого населення, наказав пропустити козаків-

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 286—287.

[2] Там же.

[3] Там же, арк. 318—319.

[4] Там же, арк. 336—337, 397—398.

[5] Допит в острогозькій приказній ізбі острогозького полковника Івана Дзиковського та писаря Микити Волнянки, ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 57—59, 60; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 32—33, 45, 263.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 61; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 29.

разінців у місто через потайні ворота [1]. «Радея им (повстанцям. — *К. С.*), что души своей» [2], він звелів привезти для них «бочку вина двойного да телегу хлебов да калачей» [3].

Дзиковський ще задовго до приходу разінців в Острогозьк підтримував з ними зв'язки. Весною 1670 р. він послав Степану Разіну на Дон продовольчі припаси, вино і мед [4]. Тому зовсім не випадково на козацькому кругу в Царицині обговорювалося питання про похід на Острогозьк [5].

Не тільки у рядових козаків і селян, а й у козацької старшини як Лівобережної, так і Слобідської України були свої розрахунки з царськими воєводами, які з року в рік намагалися посилити на місцях свою владу і обмежити політичну роль козацької старшини. Тому стає зрозумілою і участь частини козацької старшини Слобожанщини в повстанні Степана Разіна. Проти колоніальних устремлінь царського уряду почали боротьбу не тільки пригноблені маси Слобідської України, а й частина козацької старшини на чолі з полковником Дзиковським.

Увійшовши в місто, разінці убили приказного Івана Горелкова і митних відкупщиків [6], а також захопили воєводу Мезенцева. Його долю вирішував козацький круг, зібраний разінцями і Дзиковським [7]. Круг вирішив воєводу Мезенцева за його злодіяння стратити, а майно конфіскувати. Найцінніші речі Мезенцева були складені в «подклеть» (комору), на яку Дзиковський наклав свою полковницьку печатку [8]. Після цього зібрали ще один козацький круг з участю населення Острогозька, на якому було заслухано «прелестное письмо» Степана Разіна такого змісту: «Грамота от Степана Темофеева от Разина. Пишет вам Степан Тимофеевич всей черни. Хто хочет богу да государю послужить, да и великому войску, да и Степану Тимофеевичу, и я выслал казаков, и вам бы за одно изменников вывадить и мирских

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 70, 87—88, 353—354, 601—602; стовп. 692, арк. 332—333, 335, 423.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 423.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 354—355, 602; стовп. 692, арк. 327—328, 399—400; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 3—9.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Приказний стіл, стовп. 655, арк. 71, 18—19.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 811, 833—834.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 455, 458; стовп. 692, арк. 317, 389; Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 11.

[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Приказний стіл, стовп. 655, арк. 31, 263.

[8] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 74—76.

кровапивцев вывадить. И мои козаки, како промысль станут чинить и вам бы итить к ним в совет, и кабальныя и апальныя шли бы в по(л)к к моим казакам» [1].

На заклик повстанців відгукнулось насамперед бідніше населення Острогозька. Поручик Лебедєв, зі слів очевидця диякона Микити Васильєва, розповідав, що «острогожские де жители поустрашились того слышеть, выскоча де из них острогожской стрелец Федька Наугольный и с ним «гулящие» люди [2] с 50 человек и говорили, что они к ним итить рады да и пошли. И воровские де казаки учинили того стрельца сотником и пошли побрав воєводцкие знамена к Ольшанскому... город де Острогожской принял полковник Иван Дзиковской; и по городу ставил свои черкаские караулы» [3]. Крім козаків, батраків і «гулящих людей», активну участь у повстанні на Слобідській Україні брали також робітні люди торських заводів.

Щоб поширити повстання, на кругу було вирішено йти походом на Ольшанськ. Для цього Іван Дзиковський виділив загін з 400 козаків на чолі з «полковим под'ячим» (полковим писарем) Марком Жуковцевим, сотниками Василем Григор'євим, Яковом Чекмезом та обозним Микитою Волнянкою [4]. За свідченням полонених повстанців, у них було домовлено «итти ис под Ольшани к Рыбной и под Усерд, а с Усерда в Костенской, а с Костенска на Новой Оскол, а с Оскола де до Тулы» [5]. 10 вересня 1670 р. загін, що складався з донських козаків-разінців і повсталого люду Острогозька, прибув в Ольшанськ, де його радо зустріло населення міста. Про це повідомляв коротояцький воєвода у відписці царю: «А Ольшанцы де... с ними не бились; а воеводцкие животы разграбили. Да они ж де, государь, воровские казаки с черкасы в Ольшанску взяли твоей государевой казны зелья бочку да пушку и отвезли в Острогожской с собой. А с Острогожского де воровские казаки хотели итить к Коротояку» [6]. В Ольшанську повстанці розправились з воєводою Беклемішевим (скинули його з башти) і з начальницьким складом воєводського гарнізону.

---

[1] Надруковано в збірниках документів «Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1671 гг.» (Л., 1931, стор. 309) і «Крестьянская война под предводительством Степана Разина» (т. II, № 53, стор. 65).

[2] «Гулящими людьми» на відміну від служилих називались люди, що займались промислами, торгівлею і ремеслами.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 354—355.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 71—72, 89; стовп. 692, арк. 327—333, 421, 424; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 4. 10.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Приказний стіл, стовп. 655. арк. 10.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 692, арк. 330—331, 334, 425; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 31.

Іван Дзиковський, щоб виграти час, давав воєводам сусідніх міст невірні відомості про хід повстання, свідомо перебільшуючи кількість разінських військ у Острогозьку і Ольшанську. Він повідомляв, «что де воровские казаки идут по обе стороны реки Дона многия люди»[1]. Про це, зокрема, скаржився царю коротояцький воєвода. Але воєвод лякали не так разінські загони, як співчутливе ставлення до них місцевого населення: вони добре розуміли, що сила повстанців у зв'язках з масами. Станичники, послані коротояцьким воєводою на розвідку, доносили йому, що «грацкие де люди с теми воровскими казаками не бьютца, а воєвод выдают» [2].

Воєводи найближчих до Острогозька міст Коротояка і Воронежа Михайло Ознобішин і Борис Бухвостов писали царю, що з дня на день можна чекати появи повстанців під стінами цих міст. Сподіваючись на допомогу з центра[3], воєвода Ознобішин найдетальніше інформував царський уряд про розмах повстання на Слобідській Україні, надсилаючи в Москву через спеціальних посланців по дві-три відписки на день. Звістка про повстання в Острогозьку і Ольшанську швидко докотилась і до інших місцевостей, викликаючи серед поміщиків, воєвод, приказних, вищого духовенства, частини козацької старшини розгубленість і страх. Очевидці розповідали, що воєвода м. Романова Семен Федоров, одержавши вісті про повстання, «бьет в сполошний колокол беспрестанно».

Тимчасом козаки, повернувшись із Ольшанська в Острогозьк, знову зібрали круг, щоб вирішити, куди йти далі. Тут був присутній і Іван Дзиковський: «... он де, Иван, выходил к воровским козакам вкруг и похвалял их службу». На кругу було вирішено вночі 11 вересня йти на Коротояк[4].

Але група козацької старшини, місцеве духовенство і російські поміщики на чолі з наказним полковником Герасимом Карабутом, протопопом Троїцького собору Андрієм, російським поміщиком Феоктистом Тороторіним учинили змову. Утримавши в своїх руках частину воєводського гарнізону, вони зненацька напали на повстанців і захопили всіх керівників повстання на чолі з Іваном Дзиковським. «А которые черкасы под Ольшанск с теми воровскими казаками ходили, — повідомляв царя Михайло Ознобішин, — и тех людей полковника Ивана Дзинковского и сотников, велел он Герасим

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 309.

[2] Там же, арк. 334.

[3] Він неодноразово звертався з таким проханням до царя (див. ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 671, арк. 546).

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 310; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 9.

Карабут з градскими людми посадить за караул»[1]. Дружина полковника, мужня Євдокія Дзиковська[2], послала на Дон козака з проханням про допомогу[3], але по дорозі його схопили воєводи.

Ці події свідчать про гостру класову боротьбу, яка точилася в містах Слобідської України. Козацька старшина, вище духовенство, торговці і російські поміщики об'єдналися в боротьбі проти «черні», яка, активно включившись у повстання, виступила не тільки проти царських воєвод, а й загрожувала інтересам пануючого класу України.

Керівна група по розгрому повстання[4] в Острогозьку, до складу якої входили всі названі керівники змови, надіслала царю чолобитну з клятвою у вірності і 14 вересня 1670 р. звернулася до коротояцького воєводи з проханням негайно прибути з військом для розправи над повстанцями. Коротояцький воєвода не заставив себе довго просити і на другий день прибув в Острогозьк чинити суд і розправу[5]. На допомогу йому воронезький воєвода Бухвостов надіслав загін в складі 300 воронезьких козаків і 100 списників («копейщиків») під начальством ротмістра Станіслава Рикальського[6].

За тодішніх умов відомості про хід повстання на Слобідській Україні царський уряд одержував з деяким запізненням. І через те Олексій Михайлович, не знаючи про придушення повстання в Острогозьку і стривожений чутками про наближення до Воронежа і Коротояка повстанських загонів, 15 вересня 1670 р. надіслав бєлгородському воєводі Григорію Ромодановському грамоту з наказом виступити з ратними людьми Севського та Бєлгородського полків на Острогозьк і Воронеж «с большим поспешеньем... чтоб над теми воровскими казаками промысл учинить и Острогожской от тех воров очистить и наши государевы украинные городы от разорения уберечь»[7]. В грамоті наказувалося навіть за найменші провини нещадно карати «на страх многим людям». Одержавши додаткові відомості про повстання в Ольшанську, цар 17 вересня надіслав Ромодановському нову грамоту, в

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 309—310. Про арешт Дзиковського і його сподвижників див. також Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 54—55, 71—73, 78—83, 87—90, 834—837; Приказний стіл, стовп. 655, арк. 19.

[2] Див. Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, стор. 417.

[3] «Дополнения к актам историческим», т. VI, СПб., 1857, № 12, стор. 61; Н. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. II, СПб., 1903, стор. 480.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 389; стовп. 687, арк. 54—55, 87—90; «Дополнения к актам историческим», т. VI, № 12, § VI, стор. 61.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 55—56, 64—65; стовп. 692, арк. 426.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 425—426.

[7] Там же, арк. 323—324.

якій звелів негайно йти з військом на Ольшанськ і Острогозьк і «пытать накрепко и огнем жечь, а которые в том воровстве по сыску объявятся пущие заводчики и тех всех... велети казнить смертью»[1].

Згідно з чолобитною острогозької козацької старшини і наказом царя воронезький воєвода Бухвостов прибув в Острогозьк чинити допит повстанцям. В царській грамоті до бєлгородського воєводи Ромодановського наказувалось Івана Дзиковського та його прихильників, «которые воровских казаков з Дону к себе приняли и, соединясь с ними, в Острогожску и в Ольшанску воевод и грацких жителей побили, а иных в воду пометали и домы их пограбили, за то их воровство и, за измену казнить смертью, хто какие казни по своим воровским винам доведутца»[2], а всім найактивнішим учасникам повстання перед смертю «обсечь руки по локоть, а ноги по колена» і потім повісити. Таке ж покарання цар звелів учинити над козаками-разінцями в Ольшанську і в інших містах. Царський уряд вважав, що тільки такими заходами вдасться запобігти тому, «чтоб то дело впредь не множилось и в тех і в иных городех таких же воров и с воровскими с донскими казаками советников в страх привесть и от такого их воровства унять»[3].

Такої лютої кари керівникам острогозького повстання не довелося зазнати тільки через те що Ромодановський ще до одержання царської грамоти, зважаючи на тривожне становище на Слобідській Україні на свій розсуд засудив їх до страти без катувань. 29 вересня 1670 р. полковник Іван Дзиковський, писар Марко Жуковцев, сотники Яків Чекмез та Василь Григор'єв, обозний Микита Волнянка «кажнены смертью... на площади разстреляны из мушкетов»[4]. Все майно Дзиковського було конфісковане в царську казну. За наказом царя була страчена і Євдокія Дзиковська[5]. 22 жовтня воєвода Ромодановський наказав зібрати «всяких чинов людей» м. Острогозька і «изменника Ивашкову жену Дзинковського, сказав ей ту ее вину при всех градских людех, казнить

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 692, арк. 358—359.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 117—118.

[3] Там же, арк. 119—120, 815—816.

[4] Про страту Івана Дзиковського та інших керівників повстання див. царську грамоту від 8 березня 1671 р. до бєлгородського воєводи Григорія Ромодановського, ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 50—53; документ надруковано повністю в кн.: К. І. Стецюк, Вплив повстання Степана Разіна на Україну, додаток № 2. Про страту Дзиковського і його сподвижника Марка Жуковцева див. також Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 382—383, 835—837; стовп. 692, арк. 393—409.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 50, 89; «Дополнения к актам историческим», т. VI, СПб., 1857, № 12.

смертью и отсечь голова»[1]. Діти Дзиковського і племінниця були заслані довічно в Сибір[2]. Така ж доля спіткала жінок та дітей інших представників острогозької козацької старшини, які брали активну участь у повстанні. Всі вони були заслані до найвіддаленіших районів Сибіру[3]. Почалася жорстока розправа також і над рядовими учасниками повстання — козаками, селянами, «гулящими» і робітними людьми. Після довгих катувань їм відтинали руки, ноги і вішали на шибеницях, поставлених навколо Острогозька по обох берегах р. Тиха Сосна.

Найактивніші учасники придушення повстання були щедро обдаровані царем. Звертаючись до них, цар писав: «И мы в. г.... за то, вас, тебя протопопа и священников и всех служилых и жилецких людей жалуем, милостиво похваляем... за вашу службу, велели вам дать нашего государева жалованья — тебе протопопу, сукна кармазинового доброго пять аршин, пару соболей добрых: священником всем по портищу сукна полукормозинового, по паре соболей и вам, Герасиму и Феоктисту по портищу сукна кармазинового да по паре соболей добрых»[4]. Крім того, Гарасим Карабут був призначений острогозьким полковником[5].

Але не встиг царський уряд розправитись з повстанцями в Острогозьку, як повстання спалахнуло в інших містах Слобідської України. Житель Воронежа Наум Севастянов на допиті розповів, що, повертаючись з Дону, біля с. Колибельки він зустрівся з загоном Фрола Разіна і їхав разом з ним до гирла р. Іскорця. «А с того урочища отпустили ево Наумку на Воронеж, а те де воровские козаки пошли вверх рекою Доном. А сказывали ему, Наумке, что идут они для воровства к Коротояку и к Воронежу и под иные ваши государевы украинные городы побивать бояр наших и воевод и приказных людей»[6]. 26 вересня 1670 р. про наближення разінських загонів до Коротояка повідомляв царя воєвода Ознобішин. Він писав, що повз заставу в гирлі р. Іскорця

---

[1] Відписка царю белгородського воєводи Григорія Ромодановського, ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 378; документ надруковано в кн.: К. І. Стецюк, Вплив повстання Степана Разіна на Україну, додаток № 4.

[2] В. Е. Данилевич, Роспись борошню детей И. Дзинковского, «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. XVIII, Х., 1909, стор. 397.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 670, арк. 90, 148, 315, 578—579, 580—581; стовп. 672, арк. 89—91.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 98—100, 66—67.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 151—155, 162—169; «Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое», т. I, № 483, стор. 851; «Дополнения к актам историческим», т. VI, № 12, стор. 59—61.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 446—447, 972—973.

вгору Доном у напрямку до Коротояка пропливли на великих стругах і малих човнах близько 3 тис. повстанців на чолі з Фролом Разіним [1]. 27 вересня о 2 годині дня загони Фрола Разіна висадилися на берег біля коротояцького земляного валу і обложили місто [2]. Населення Коротояка прихильно ставилося до повстанців. Торговий чоловік Федір Волчков розповідав, що «градские де люди нихто не хотел с ними, воровскими козаками битца, которые живут на Коротояке» [3]. Але навіть при активній допомозі населення міста загонам Фрола Разіна було трудно перемогти урядові війська, бо, крім гарнізону під командуванням воєводи М. Ознобішина, у місті стояли рейтари полковника Григорія Полтєва і козаки сумського полковника Гарасима Кондратьєва [4]. Бій під Коротояком тривав до сьомої години вечора, поки не прибула підмога з Острогозька від Григорія Ромодановського, що і вирішило результат бою. Багато разінців було вбито або взято в полон, а решта «пометались в струги і в будари, побежали рекою Доном вниз» [5].

Визначну роль у розгортанні повстання на Слобідській Україні відіграв названий брат Степана Разіна — Лесько Черкашенін. Він вирушив в похід по Північному Дінцю, маючи кінний загін з 200 козаків і військо з 500 чоловік, яке пливло по річці в бударах. Крім того, в його війську були також запорозькі козаки і татари [6]. Є підстави вважати, що сам отаман Олексій Хромий, якого прозвали на Дону Леськом Черкашеніним, був жителем с. Опішні на Полтавщині. Так, в жовтні воєвода Ромодановський писав гетьману Многогрішному, ніби він одержав певні відомості, що один з отаманів Разіна, Олекса Хромий, родом з Опішні і що там проживають його жінка й діти [7].

14 жовтня 1670 р. донські козаки на чолі з Олексієм Хромим захопили Маяцьк Цареборисов[8]. У Цареборисові

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 409; стовп. 692, арк. 319—320, 321.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 670, арк. 506—507, 517.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 665—666.

[4] Там же, арк. 414—416; «Дополнения к актам историческим», т. VI, № 12, стор. 60.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 415; Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 170; «Дополнения к актам историческим», т. VI, № 12, стор. 60; «Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов», т. II, № 137, стор. 165.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 471—473.

[7] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 210, 375—387, 391; ф. Розрядний приказ, Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 170.

[8] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 399, 403; стовп. 670, арк. 47, 48.

разінці скинули з башти воєводу Маслова, в Маяцьку теж винищили представників місцевої влади і обрали отаманом, за вказівкою Олексія Хромого, Омеляна Субочева [1].

Залишивши в Цареборисові свій гарнізон, разінці пішли на Балаклію, Зміїв, Чугуїв; разом з ними вирушили в похід «черкаси, которые были на Торских озерах для соляного варения і із Царева-Борисова все жители пошли с теми же воровскими казаками» [2]. Серед торських солеварів найактивнішу роль в повстанні відігравали робітні люди, які працювали як на державних варницях, так і на варницях, що належали приватним особам. Робітні люди були найбільш пригнобленою верствою населення Слобідської України. Як правило, вони рекрутувалися з селян-втікачів Правобережної України і Росії та були позбавлені будь-яких засобів до існування. Мізерна плата, здебільшого натурою, була винагородою за їх каторжну працю. «И тем работникам дают по 2 пуда соли на неделю... А едят те работники хазяйский хлеб»[3]. Злидні, утиски і зловживання царських чиновників робили життя цих бідарів нестерпним, тому вони палко відгукнулися на заклик разінських отаманів боротись проти феодального гніту «за всю чернь» і більшість з них активно включилась у повстання.

Побоюючись нападу повстанців під керівництвом Олексія Хромого на Валки, Мурахву, Колонтаїв і Опішню[4], воєвода Ромодановський зажадав від гетьмана Многогрішного виконання його обіцянки про допомогу проти повсталих [5]. З свого боку, Ромодановський надіслав у Валуйки полк рейтарів під начальством Микити Дромонта, в Бєлгород — 200 солдатів різних полків та загін московських стрільців. У Чугуїв, Цареборисов і Маяцьк були послані полковник Михайло Гопт з рейтарами, сумський полковник Гарасим Кондратьєв з козаками та отаман Андрій Валков з донськими козаками. Наляканий антифеодальною спрямованістю повстання, лівобережний гетьман послав проти повстанців військо під начальством генерального осавула Матвія Гвинтівки [6]. Перед цими загонами було поставлене завдання «над теми воровскими козаками чинить им промысел... ссылаясь с Харьковским полковником с Григорием Донцом да с Чугуевским приказным

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 650.

[2] Там же, арк. 372.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 998, арк. 149.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 170.

[5] Там же.

[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 36, 64, 73, 205, 206—207, 218, 213, 423; кн. 10, арк. 114—115; помічником Матвія Гвинтівки було призначено київського полковника Костянтина Солонину (див. кн. 9, арк. 70).

с Семеном Милковым и с иными воеводами и с приказными людьми тамошних городов» [1].

Опорним пунктом для придушення повстання, за планами царського уряду, мав стати Чугуїв, де перебував воєвода і було зосереджено чимало військових сил. До Чугуєва мали прибути війська Гарасима Кондратьєва і полковника Михайла Гопта. Харківський полковник Григорій Донець, який раніше прибув сюди з своїм полком, писав їм 13 жовтня, що він уже готовий виступити, але чекає тільки їхнього приходу, щоб зібрати якнайбільше сил. Проте, коли урядові війська 16 жовтня прибули до м. Печеніги, їм стало відомо, що Г. Донець з Чугуєва спішно відступив до Харкова, де, як писав воєвода Ромодановський царю, «в народе почели быть шатости великие» [2].

Відступ Донця розв'язав руки чугуївцям. Як доповідав сумський сотник Єфрем, який був посланий з дороги полковником Кондратьєвим з невеликим загоном на розвідку, в Чугуєві «воровские казаки приказного Семена Милкова взяли, а казаков, которых они полковники, Чугуев наперед себя послали, разбили... И Чугуевские е... жители все замешались и за присыльными казаками их полков гоняли» [3].

В жовтні 1670 р. повстаннями були охоплені міста Цареборисов, Маяцьк, Чугуїв, Зміїв, Балаклія, Мерефа, Колонтаїв та ряд інших. В донесенні царю Ромодановський повідомляв, що в цих містах «всяких чинов жители своровали тебе, в. г., изменили и приказных людей из тех городов выслали, а чюгуевского приказного Семена Милкова выдали воровским же козакам» [4]. Він змушений був визнати, що «воровские же козаки своим воровским собранием почели расширятца и в украинных городах жители приставают к ним многие беспрестанно».

Для придушення повстання белгородський воєвода кинув нові сили: списників і рейтар під начальством стольника Григорія Косагова та козаків на чолі з братом лівобережного гетьмана Василем Многогрішним [5], а сам 16 жовтня виступив з Острогозька на Чугуїв [6] з військом, що складалось з 1100 дворян і дітей боярських Севського і Белгородського полків, 890 списників і рейтар, чотирьох рейтарських полків чисель-

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 366—367.

[2] Там же, арк. 406—407, 673.

[3] Там же.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 171—172.

[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 208, 213, 378, 395—396, 406, 423, 199; кн. 10, арк. 114.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 457.

ністю в 2800 чоловік, 230 піших солдатів і 130 камарецьких драгунів [1].

Проте обстановка в країні була дуже напруженою. Утворилось кілька вогнищ повстання. Від імені отамана Олексія Хромого по всьому Харківському полку і навіть по всій Слобожанщині снували посланці, розповсюджуючи листи з закликом до повстання. Наказ царя послати 2 тис. війська на допомогу тамбовському воєводі Хитрово Ромодановський не виконав через те, що «от малороссийских городов и от Белагорода в ближних местах в украинных городех в народе почели быть шатости великие» [2]. Ромодановський в цьому ж листі повідомляв царя, що багато запорозьких козаків пішло в степи для з'єднання з разінцями [3].

Ще 15 жовтня почалось заворушення в Богодухові. Сюди приїхали з Тора чотири разінці на чолі з отаманом Петром Івановим і почали «богодуховских черкас наговаривать на свои воровские замыслы, чтоб они отаману их Олешке Хромому подклонились и ни в чем от них не боялись, что он де Алешка ни в которых городах жителям никакова разорения не чинил»[4]. Представники місцевої влади схопили разінців і посадили їх під варту. Але в цей час жителі Богодухова зібралися на раду, захопили владу до своїх рук і визволили разінців.

Невеликі загони разінського повстанського війська досягли навіть Лівобережної України. Визволившись з-під варти в Богодухові, загін під керівництвом Петра Іванова вирушив до Седнева і Конотопа. Мурахвенський приказний Потап Одадуров 16 жовтня сповіщав воєводу Ромодановського, що через Валки проїхали чотири повстанці до Полтави [5]. Невеликий загін разінців з'явився і в Ромнах [6].

У цей час повстанці почали наступ на Мурахву, Колонтаїв і Опішню. 20 жовтня боярин Ромодановський повідомляв: «де Олешке Хромову с войском на сих днях итить через Валки ж к Мурахву на Колонтаев і к Опошне для того, что де он, Алешка, бывал житель опошенской и жена его ныне в Опошне и чтоб ему идучи черкаскими городами, собрать войска и итить войною под твои, в. г., украинные городы» [7].

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 458.
[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 455; Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 171—172.
[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 171—172.
[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 392.
[5] Там же, арк. 395, 430—431.
[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 219, 309—310.
[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 430—431.

Ромодановський звернувся до лівобережного гетьмана Д. Многогрішного з вимогою послати на допомогу якнайбільше війська. Він вимагав також, щоб брат гетьмана Василь Многогрішний послав загін війська в Опішню і за всяку ціну захопив «ворову донского козака Алешкину жену Хромова и ево Алешку, будет он в Опошне объявитца и сыскав привели с собою» [1].

Гетьманський уряд завжди ретельно допомагав царському уряду в придушенні народних повстань. Пануючі класи Росії і України, незважаючи на певні суперечності, що існували між ними, завжди виступали єдиним фронтом проти народних мас. Гетьманський уряд не тільки послав війська на допомогу царизму для придушення повстання на Слобожанщині, а й в багатьох містах Лівобережної України розставив кінні і піші загони, щоб попередити повстання, які там назрівали [2]. В усі полки було надіслано універсали гетьмана з вимогою розшукувати повстанців і надсилати до нього [3].

Захопивши Зміїв, разінці перетворили його в опорний пункт для просування на «украинные» міста. Звідси вони хотіли завдати удару і Харкову. Отаман Олексій Хромий надіслав листа до харківського населення із закликом приєднатись до повстання і встати за всю «чернь», «чтоб нам всем от них изменников бояр, в конец не погибнуть» [4]. Розуміючи роль у повстанні Олексія Хромого, царський уряд неодноразово звертався до гетьмана Лівобережної України з вимогою захопити його і привезти у Москву [5].

Населення Харкова і навколишніх міст з неприхованим співчуттям ставилося до повстанців. Полковник Григорій Донець і воєвода Григорій Грецов писали полковнику рейтарського строю М. Гопту і Гарасиму Кондратьеву в Чугуїв, що «харьковского уезду жители в город в осаду не едут, чинятца не послушны», і підкреслювали, «что в приход воровских казаков им города оберечь неким» [6]. Це примусило Михайла Гопта і Гарасима Кондратьева послати до Харкова загін війська на допомогу Григорію Донцю.

Протягом осені 1670 р. більшість міст Слобідської України була охоплена повстанням. Великі бої між повстанцями і урядовими військами відбулись в перших числах листопада 1670 р. Загони отамана Олексія Хромого під натиском

---

[1] Царська грамота Дем'яну Многогрішному, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 274—281.

[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 423.

[3] Там же.

[4] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 398; «Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1671 гг.», стор. 309.

[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 210, 214.

[6] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 672—673; Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 153—154.

урядових військ примушені були відступити з Цареборисова[1], Чугуєва, Змієва і Маяцька в напрямку до притоки Північного Дінця р. Жеребця. Кінним загонам повстанців на чолі з Олексою Хромим вдалося пробитись, а військо, яке плило на суднах (стругах і бударах) і везло на Дон велику кількість харчових припасів, було оточене урядовими військами. На Північному Дінці в Ріпинському юрті 5 листопада відбулись вирішальні бої[2]. Мужньо і хоробро бився п'ятисотенний загін повстанців, але перевага в силі добре вимуштрованого урядового війська вирішила справу. Повстанці зазнали поразки, а їх отаман Чертомлик загинув в бою. За офіціальними даними, у повстанців було захоплено прапори, гармату, бочку пороху, 20 великих бударів, 42 великі і 32 малі човни[3]. Як повідомляв Григорій Косагов, близько 100 полонених повстанців були «казнены смертью»[4].

Повстанці, яким вдалося врятуватися, розійшлися невеликими загонами по Слобідській і Лівобережній Україні. Один з таких загонів під керівництвом Кіндрата Данилова опинився на торських озерах[5], другий — в м. Ромнах[6]. У Старому Осколі з'явився загін з 17 чоловік, в Сумах з 16, в Карпові і Суджі ще більш дрібні загони[7].

Після листопадових боїв у Ріпинському юрті наступив різкий спад повстання на Слобідській Україні. Почалася жорстока розправа над повстанцями. Під Цареборисовом і Маяцьком 186 повстанців, серед них 81 місцевий житель, було покарано на смерть[8].

Жорстокого покарання зазнали 55 повстанців, які були захоплені в різних містах і селах Слобожанщини[9]. Як повідомляв цареві Ромодановський, «повешены по обе стороны реки воры донские казаки, которые взяты на бою в городех и по воровству их самые пущие завотчики и бунтовщики...»[10].

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 378, 395—396, 399—400, 406—407; ф. Розрядний приказ, Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 153—154.

[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 982—984; Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 377—378, 395—396, 399—400.

[3] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 647; стовп. 670, арк. 521—523; ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 395—396, 399—400, 406—407, 420—421.

[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 379, 395—396.

[5] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 806.

[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 214, 227, 230.

[7] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 260.

[8] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 48.

[9] Там же.

[10] ЦДАДА ф. Розрядний приказ, Записні книги Московського стола, кн. 17, арк. 282.

Щоб врятуватися, учасники повстання тікали на Дон і на Запорожжя [1]. У таких випадках розплачувалися їх жінки й діти. Особливу жорстокість виявив начальник каральної експедиції стольник Григорій Косагов. Він залишав після себе шибениці, на яких гойдались трупи замордованих людей з відтятими руками й ногами, убивав і топив у річках жінок і дітей. Навіть цар, зважаючи на тривожне становище в Росії і на Україні, примушений був наказати Ромодановському «изменничьих жен и детей побивать і в воду сажать не велеть, а велети их всех привести к вере и отпустить в домы их, хто где жил наперед сего» [2]. В Маяцьку було повішено осавула Зіновія Воротова і 13 донських козаків [3]. Із місцевих жителів були покарані на смерть маяцький виборний отаман Омелян Субочев, Іван Духнін, близький до Олексія Хромого, осавули Томіл Горлов і Богдан Маслов. У Курську четвертовано кріпака Андрія, який брав участь у повстанні на торських заводах [4]. У Цареборисові відтяли голову названій матері Степана Разіна вдові Матроні Говорусі і повісили її сина Якова та зятя Івана Москаля [5].

Були страчені активні учасники повстання також у містах Балаклії, Мохначах, Богодухові, Змієві, Чугуєві [6]. Воронезькому жителю Науму Севастянову відрубали праву ногу «по ладышку» і праву руку «по завит» тільки за те, що він, знаючи намір повстанців йти на Воронеж і на Коротояк, не доніс про це воєводі [7]. Зміївському сотникові Панкрату Ребусі, балакліївському — Андрію Огню і богодухівському — Тимофію Решетилову перед смертю відрубали руки й ноги, а потім повісили [8]. Такого ж покарання за наказом царя зазнали шість повстанців [9] на чолі з Кіндратом Даниловим [10]. Не милували навіть поранених. «Да раненых взятых воров пятьдесят два человека повешены на устье речки Махмута в разных местах над Доном и по дорогам» [11].

Воєвода Ромодановський, вважаючи, що царський уряд зможе надалі утримати свої позиції на Слобідській Україні тільки силою зброї, наказав збільшити воєводські гарнізони

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 439—440; кн. 10, арк. 115.
[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 642.
[3] Там же, арк. 647.
[4] Там же, арк. 650.
[5] Там же, арк. 651.
[6] Там же, арк. 651—652.
[7] Там же, арк. 846—847.
[8] Там же, арк. 651.
[9] Жителі різних міст Слобідської України.
[10] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Белгородський стіл, стовп. 687, арк. 815—817, 819—820.
[11] Там же, арк. 650.

в усіх важливих у стратегічному відношенні містах. «И для шатости тех городов жителей, — писав Ромодановський царю, — велели мы... стоять по городам стольнику и копейного и рейтарского строю полковнику Григорию Косагову в Нежегольском, полковником же рейтарского строю Михайлу Гопту в Чугуеве, Сумскому Герасиму Кондратьеву — в Харькове» [1]. З Тамбова в Острогозьк і Коротояк були послані кінні військові частини на чолі з полковником Францом Ульфом [2]. Крім того, населення міст, які брали участь у повстанні, було примушене принести присягу, «что служить им, в. г., впредь со всяким раденьем и против донских воровских казаков стоять и с ними битца, а к воровству их не приставать и ни на какие их воровские прелести не прельщатца» [3].

Проте, катуючи і винищуючи сотні і тисячі людей, воєводи бєлгородської лінії все ж не могли бути спокійними, бо заграва повстання палала ще на великих просторах Росії і з дня на день можна було чекати приходу з Дону на Слобідську Україну нових разінських загонів. Щоб виловити всіх учасників повстання, які ще залишалися на Слобідській, Лівобережній і Правобережній Україні [4], царський уряд наказав гетьману українців карати «по их войсковым правам» [5], а росіян відсилати в приказ «Малыя России» [6].

У цей час на Дону Степан Разін збирав сили для нового походу на «украинные городы» і на Москву. Так, з матеріалів допиту в Розрядному приказі селянина бєлгородського Нікопольського монастиря Трохима Іванова відомо, що він «со всем своим воровским собранием и со всеми астраханскими татары и с калмыки хочет приходить под Воронеж и под иные в. г. городы» [7]. З цією метою Степан Разін намагався зміцнити зв'язки з правобережним гетьманом Петром Дорошенком і домовитись з ним про спільний похід на Слобожанщину, який намічався на весну 1671 р. [8]

3. Значення селянської війни 1667—1671 років в Росії для розгортання політичної боротьби і повстань народних мас Лівобережної і Слобідської України

Роки селянської війни під керівництвом Степана Разіна (1667—1671) були дуже бурхливі і багаті на події в усіх час-

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 687, арк. 650.
[2] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 472, 473—474, 644, 725—726.
[3] Там же, арк. 654.
[4] Там же, арк. 535, 536, 538—539, 540, 587—588.
[5] Там же, арк. 588.
[6] Там же, арк. 589.
[7] Там же арк. 159.
[8] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 10, арк. 115—117.

тинах України. За Андрусовською угодою про перемир'я 1667 р. Правобережна Україна, крім Києва, залишилась під владою шляхетської Польщі. Лівобережжя поступово включалось до складу Російської багатонаціональної держави. Цей процес мав свої послідовні етапи. Царський уряд провадив поступову ліквідацію української автономії і поширював на Україну загальні для всієї Росії порядки. За політичним підкоренням йшло підкорення економічне. Царизм пригноблював український народ, як і інші народи тодішньої Росії.

Як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні в ці роки точилась гостра класова боротьба між козацькою старшиною і посполитими (селянами). У 50—60-х роках XVII ст. загострилася боротьба і між окремими політичними угрупованнями пануючого класу, які додержувалися різної орієнтації в зовнішній політиці. Напруженим було і зовнішньополітичне становище. Боротьба Російської держави проти Польщі, Туреччини і Криму тривала. Складна ситуація на обох берегах Дніпра, загострення класової боротьби створювали сприятливі умови для впливу повстання Степана Разіна на Україну. Гетьман Дорошенко, спираючись на частину козацької старшини і вищого православного духовенства Правобережної України, ще в кінці 1666 р. розпочав переговори з кримським ханом про підданство [1]. Він розірвав з Польщею, і під Браїловим[2] *його частини розгромили польське військо* на чолі з С. Маховським. Дорошенко часто вчиняв напади на Лівобережну Україну, а в травні 1667 р. з своїми спільниками татарами з'явився навіть під Києвом [3]. Він мав на меті за допомогою кримських татар і Туреччини відірвати Лівобережну Україну від Росії і стати гетьманом обох її частин. Для досягнення цієї мети Дорошенко і його старшинська група намагалися використати запорозьких і донських козаків. Не випадково війська Дорошенка нападали на Лівобережжя в той час, коли Степан Разін з своїми загонами просувався по Волзі.

Заворушення на Запорожжі і Дону ослаблювали позиції царизму і збільшували шанси на успіх Дорошенка і його спільників. З повідомлення полтавського воєводи Петра Сафонова бєлгородському воєводі Юрію Барятинському видно, що між Дорошенком і козаками Степана Разіна, які на той час (осінь 1667 р.) перебували в Яїцькому городку, встановлюються найтісніші зв'язки. Сафонов писав: «...*ведомо ему учинилось, что в Чигирин к изменнику к Петрушке Дорошенку прислал станицу вор Стенька Разин десять человек о двуконь. А пишет-де он Стенька к нему, Петрушке, чтоб он шел*

---

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 55, стор. 156.
[2] «Летопись Самовидца», стор. 92.
[3] АЮ и ЗР, т. VI, № 64, стор. 211.

наскоро Муравским шляхом на твои, в. г., украинные городы войною... А которые де приехали к нему, Дорошенку, от вора Стеньки посланцы и они поставлены в Крылове» [1].

Ідея спільного походу на «украинные» міста викликала цілковиту підтримку Дорошенка. В грудні 1667 р. повернувся з Правобережної України в Бєлгород прапорщик «копейного» полку Іван Скачок, який був посланий туди на розвідку. Він довідався, що Петро Дорошенко «заднепровских городов всем черкасам велел быть готовым и к крымскому хану для орды послал полковника Джулая, а кой час к нему Петрушке орда придет, и он хочет итить войною под твои в. г. малороссийские и украинные городы» [2]. В похід збирались також і запорожці. Полтавський воєвода з тривогою писав Юрію Барятинському, що «от запорожских городов чаят шатости большие». Він також повідомляв, що 3 тис. запорозьких козаків стоять напоготові в містах і селах поблизу Полтави [3]. Про готування Дорошенка попереджав царський уряд і Іван Брюховецький. Спільний похід Дорошенка з татарами, запорожців і Степана Разіна з донськими і уральськими козаками на «украинные» міста, тобто на Слобідську і Лівобережну Україну, передбачався найближчим часом.

Царський уряд вжив ряд заходів, щоб попередити ці події. Так, мобілізація Бєлгородського полку примусила Дорошенка відкласти похід на лівий берег Дніпра. Добре розуміючи, яку серйозну небезпеку для Росії мав би союз Дорошенка з Кримом і Туреччиною, царський уряд вирішив перешкодити цьому. Київський воєвода П. В. Шереметєв намагався установити зв'язки з Дорошенком і митрополитом І. Тукальським через давнього приятеля останнього архімандрита Києво-Печерського монастиря І. Гизеля, «чтобы Печерского монастыря архимандрит и иные искусные старцы его, Петра Дорошенка и иных с ним обратили к истине, а от бусурман отлучили» [4]. Козацька старшина Правобережжя на чолі з Дорошенком охоче пішла на переговори з царським урядом. На багатьох фактах вона могла переконатись, що українські народні маси, в тому числі і запорожці на чолі з Іваном Сірком, ставляться вороже до постійного союзу з турками і татарами, які хотіли загарбати Україну, а також використати її як знаряддя для боротьби проти Польщі і Росії.

Переговори царських дипломатів з Дорошенком тривожили Брюховецького і блюстителя Київської митрополії єпископа Мефодія Филимоновича. Вони розуміли, що Дорошенко пре-

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 625, арк. 392.

[2] Там же, арк. 383.

[3] Там же, арк. 384—385.

[4] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 421.

тендуватиме на гетьманство Лівобережжя, а митрополит Тукальський — на Київську митрополію. Стряпчий Тяпкін писав Ордин-Нащокіну: «Тукалской наговаривает Дорошенка под высокую руку в. г., желаючи себе митрополіи, и пишетца ныне Кіевским. Брюховецкой и полковники и вся его старшина также о Дорошенку и слышать не хотят, боятца лишенія чести своей» [1].

Спільна небезпека примусила Брюховецького і Мефодія забути давню ворожнечу. Їх зближенню сприяло також і те, що єпископ Мефодій був ображений виявленим до нього недовір'ям з боку царського уряду, який навіть переговори з Дорошенком і Тукальським доручив не йому, а архімандриту Гизелю [2]. Поновлена дружба скріпляється родинними зв'язками: відбулись заручини дочки Мефодія з племінником гетьмана [3].

На початку 1668 р. переговори царського уряду з Дорошенком і Тукальським були в самому розпалі. Цими переговорами керували з Києва воєвода Шереметєв через Гизеля, а з Переяслава відряджений Ордин-Нащокіним стряпчий Тяпкін [4]. Дорошенко погоджувався розірвати союз з татарами і бути під «высокодержавною рукою е. ц. в.» на таких умовах: «...толко бы е. ц. в. у них в городех и местечках воевод и залоги и всяких чинов начальников Московских не было, и волностей их казацких и права были при них не нарушены, и гетманом бы над всею Малою Росіею обополных народов Днепра быть Петру Дорошенку, и поборов и всяких податей с мещан и со всяких тяглых людей никаких не имать. А гетману Брюховецкому, по милости в. г. е. ц. в. мочно прожить и о себе, потому что пожалован самою совершенною превысокою честью и многими маетностями, и гетманства уступить ему, Ивану Петру Дорошенку мочно» [5]. Іншими словами, Дорошенко домагався скасування «Московських статей» 1665 р. і Андрусовської угоди 1667 р., позбавлення гетьманства Брюховецького і проголошення його (Дорошенка) гетьманом всієї України, а також визнання Тукальського київським митрополитом [6]. Але царські дипломати не думали заходити так далеко. Вони не хотіли відмовлятись від Андрусовської угоди, укладеної з такими великими труднощами, а також поступатись «Московськими статтями», які посилювали політичний і економічний вплив царизму на Україну. Зв'язки з Дорошенком царський уряд підтримував, головним чином, з двох причин: по-перше, він прагнув відірвати Дорошенка від Туреч-

[1] АЮ и ЗР, т. VI, № 71, арк. 245.
[2] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 430.
[3] Там же, стор. 428, 430; «Летопись Величка», т. II, стор. 158.
[4] АЮ и ЗР, т. VI, № 71, стор. 233—259.
[5] Там же, стор. 253—254.
[6] Там же, стор. 246; В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 434.

чини і Криму і, по-друге, намагався примусити Польщу відмовитися від своїх вимог про повернення Києва [1]. Проте Ордин-Нащокін у своїх планах прорахувався. Хоч не було спокою на Правобережній Україні і в результаті заворушень Польща втратила Київ, ця дипломатична гра дуже дорого обійшлась також і Росії.

Верхівка козацької старшини на чолі з Брюховецьким на прикладі заворушень на Запорожжі (йдеться про убивство стольника Ладиженського і турецького посла) переконалась, яке обурення серед народу викликала Андрусовська угода і наступ царизму на Україну. Брюховецький, боячись, що царський уряд з дипломатичних міркувань принесе його в жертву Дорошенкові, змінює свою політичну орієнтацію і, щоб попередити події, погоджується на пропозиції Дорошенка й Тукальського про укладення з ними союзу. Під час переговорів Брюховецького з Дорошенком був намічений такий план дій: перебити в містах царських воєвод і ратних людей, відірвати Лівобережну Україну від Росії і віддатись під протекторат турецького султана. Про все остаточно було домовлено на початку 1668 р. [2]

На таємній раді в Гадячі, скликаній Брюховецьким, були присутні полковники: ніжинський Артем Мартинович, чернігівський Іван Самойлович, полтавський Кость Кублицький, переяславський Дмитрашко Райча, миргородський Грицько Апостоленко, прилуцький Лазар Горленко, київський Василь Дворецький, генеральний суддя Петро Забіла та інші. Вони обговорювали план повстання [3]. Брюховецький обгрунтував необхідність повстання тим, що «воєводи по городам с ратными людьми стояли и поборы с них (українського населення. — *К. С.*) брали и ранды учинили» [4].

Є відомості про те, що блюститель Київської митрополії Мефодій Филимонович, нещодавній прихильник царського уряду, не тільки знав про переговори Брюховецького з Дорошенком, а й ставився до них з співчуттям [5]. Напередодні повстання, на обіді у ніжинського протопопа Семена Адамовича, Мефодій Филимонович в присутності ніжинського воєводи Лопатіна безчестив вельмож і архієреїв московських і з особливою ненавистю говорив про київського воєводу [6].

В Гадячі під час повстання було зібрано велику кількість козацького війська (кіннота і піхота). Ротмістр гадяцької залоги Захар Вергільєв свідчив, що тут було не менше 20 тис.

---

[1] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 435.
[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 11, стор. 31.
[3] Там же, № 34, стор. 89—90; «Летопись Самовидца», стор. 98.
[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 9—11.
[5] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 440.
[6] Там же, стор. 443.

чоловік. Серед козаків ходили чутки, що в Гадячі під час повстання перебував сам Степан Разін [1].

8 лютого 1668 р. Брюховецький наказав воєводі Огарьову виїхати з Гадяча. Але не встиг Огарьов залишити місто, як козаки напали на ратних людей, більшу частину перебили, а його з дружиною посадили у в'язницю [2]. Такі ж заворушення спалахнули в Прилуках, Миргороді, Батурині, Сосниці, Новгороді-Сіверському, Стародубі та в інших містах [3].

Розпочавши повстання, Брюховецький вирядив послів: Степана Гречаного [4] в Крим з проханням прислати допомогу, а лубенського полковника Григорія Гамалію і канцеляриста Лаврентія Кашперовича в Царград до турецького султана, щоб прийняти його протекторат [5]. У той же час Брюховецький надіслав відозви на Слобідську Україну і Дон з закликом приєднатись до повстання [6]. Але прямої допомоги від Дону йому не вдалось одержати, бо найактивніша частина козаків — козацька голота — на чолі з Степаном Разіним у цей час була далеко, в Яїцькому городку, і 23 березня мала відпливти на стругах на Волгу, а козацька старшина Дону залишилась вірною царському урядові.

Частково повстання охопило і Слобідську Україну. 4 березня 1668 р. проти царських воєвод і приказних почалось повстання в Красному Куті і на торських озерах [7], а також у Змієві, Цареборисові, Маяках і Валках [8]. Визначну роль у повстанні відіграв Іван Сірко — непримиренний ворог польської шляхти, який у той час жив у Змієві і мав титул харківського полковника. Обурений Андрусовською угодою і наступом царизму на Україну, він переходить у табір ворогів Російської держави. Чугуївський воєвода Рагозін доносив в березні 1668 р. бєлгородському воєводі: «Полковник Ивашка Серко и Змиевские и Цареборисова города и Маяцкіе, и Валковскіе и на Торских озерах Черкасы... в. г. изменили. И в тех городах воевод и приказных людей разстреляли... и в. г. зелейную и свинцовую казну разграбили. И город Змиев и Цареборисов и Валки огнем пожгли» [9].

11 березня той же воєвода повідомляв в Бєлгород про наступ повстанців на Харків і Чугуїв [10]. Але весною харків'яни

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 9—11.
[2] «Летопись Самовидца», стор. 98; «Летопись Величка», т. II, стор. 161.
[3] «Летопись Самовидца», стор. 98.
[4] Там же.
[5] Там же, стор. 99.
[6] АЮ и ЗР, т. VII, № 28, стор. 61—62; «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 186—187.
[7] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. II, стор. 51; отд. V, стор. 126.
[8] Там же, отд. IV, стор. 162, 188—190.
[9] Там же, стор. 62.
[10] Там же, отд. II, стор. 52.

не підтримали повстанців, і Сірко примушений був відступити. Через деякий час після смерті Брюховецького він опинився у Петра Дорошенка [1], який призначив його ніжинським полковником [2]. Багалій з деякими застереженнями висловлював думку, що напередодні повстання Брюховецького Іван Сірко був харківським полковником [3]. Ми вважаємо це мало достовірним, бо коли б Сірко був харківським полковником, то, очевидно, плацдармом для розгортання повстання на Слобожанщині став би не Зміїв, а Харків. Іван Сірко, який користувався великою популярністю на Україні, зумів би знайти однодумців серед харківських козаків. А в дійсності Сірко із Змієва наступав на Харків і в перші дні повстання харків'яни не тільки не підтримали його, але, за свідченням воєводи Ромодановського, «чинили промысел над бунтовщиками» і захопили в Змієві гармати, що належали повстанцям. Вірогідним є те, що харківським полковником на той час був Федір Ріпка, а владу Сірка визнавали деякі міста, розташовані на території Харківського полку, як Зміїв, Цареборисов, Маяцьк, Валки. До такої думки, врешті, схиляється і Багалій. Титул харківського полковника був, очевидно, присвоєний Сірку козаками Слобожанщини за воєнні подвиги.

Після відступу Івана Сірка не довго було спокійно на Харківщині. Літом 1668 р. відбулося повстання у Печенігах, а в жовтні — у Харкові [4]. На чолі повстанців стояв отаман Іван Кривошлик. Боротьба була спрямована не тільки проти царських воєвод, але і проти тієї групи козацької старшини, яка їх підтримувала. В Харкові повстанцями були вбиті полковник Ріпка і сотник Федоров [5].

У половині лютого 1668 р. в Москві стало відомо про заворушення на Україні. Для придушення його царський уряд вирядив воєводу князя Григорія Ромодановського і розпочав переговори з Польщею про одержання допомоги. Пізні і сильні морози затримали Ромодановського, і тільки в квітні він виступив з Путивля і Белгорода. В травні його загін обложив Котельву, де знаходилась досить міцна козацька залога. На допомогу обложеним з Гадяча вирушив Брюховецький, але справа його була вже програна. Козацька старшина, боячись

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 36, стор. 103—104; Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. II, стор. 53.

[2] Відписка Г. Ромодановського царю Олексію Михайловичу про відступ Дорошенка з Лівобережжя на Правобережжя, надрукована у кн.: М. Петровський, Нариси з історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця), стор. 402, додаток № 11.

[3] «Материалы для истории колонизации и быта», т. I, стор. 289—290, 64, 65, 67—71, 73; Д. И. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, стор. 79.

[4] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. IV, стор. 108—109.

[5] Там же, отд. II, стор. 55; Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет его существования, стор. 81.

розмаху повстання і знаючи про непопулярність Брюховецького серед козацьких і селянських мас, у більшості своїй переходить на бік Дорошенка, вважаючи, що він зуміє захистити її класові інтереси.

Напередодні повстання Дорошенко, умовляючи Брюховецького виступити проти Росії, на словах погоджувався навіть передати йому гетьманство на обох берегах Дніпра. Але це був тільки дипломатичний трюк, бо Дорошенко сам хотів стати гетьманом всієї України, а Брюховецький, на його думку, «человеченко худой и непородний казак»[1], мусив зійти з історичної сцени.

В травні Дорошенко, переправившись через Дніпро, вирушив до Полтави. По дорозі до нього приєдналось багато посполитих і реєстрових козаків. Довідавшись, що Брюховецький стоїть поблизу Диканьки, Дорошенко свої головні сили залишив під Опішнею, а сам із старшиною і тисячею козаків поїхав до табору Брюховецького. При наближенні Дорошенка в таборі почався заколот, внаслідок якого Брюховецького було вбито, а військо його перейшло на бік Дорошенка[2]. Ставши гетьманом обох частин України, Дорошенко з козаками і татарами вирушив до Котельви. Григорій Ромодановський, одержавши звістку про убивство Брюховецького і проголошення гетьманом Дорошенка, відступив з Котельви[3]. Захопивши Гадяч і наблизившись до Путивля, Дорошенко несподівано для всіх повернувся в Чигирин і призначив наказним гетьманом Д. Многогрішного, давши йому наказ вигнати царських воєвод з Переяслава, Ніжина і Чернігова[4].

Частина запорожців не хотіла визнати Дорошенка гетьманом Лівобережної України, бо «обрання» його на гетьманство відбулося без їх участі. В серпні 1668 р. вони обрали гетьманом запорозького писаря П. Суховія, який, спираючись на татар, мав намір продовжувати боротьбу проти царського уряду.

Кримський хан, визнавши Суховія гетьманом, прислав йому військо на чолі з салтанами Калгою і Нуреділом і наказав Дорошенкові об'єднати свої сили з Суховієм[5] для спільної боротьби проти Григорія Ромодановського. Об'єднані сили Суховія, Дорошенкового брата Григорія і Калги-салтана перейшли на лівий берег Дніпра[6].

---

[1] АЮ и ЗР, т. VII, № 11, стор. 30.

[2] АЮ и ЗР, т. VII, № 34, стор. 93; т. VIII, № 16, стор. 56—57; «Летопись Самовидца», стор. 100; «Летопись Величка», т. II, стор. 163; «Летопись Грабянки», стор. 198.

[3] «Летопись Самовидца», стор. 100; «Летопись Величка», т. II, стор. 166.

[4] «Летопись Самовидца», стор. 100.

[5] «Летопись Самовидца», стор. 101; «Летопись Грабянки», стор. 199; «Летопись Величка», т. II, стор. 16.

[6] Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. II, СПб., 1895, стор. 405.

Григорій Ромодановський вислав проти них передовий загін під начальством свого сина Андрія, але біля с. Гайворона, Конотопського повіту, татари захопили останнього в полон і відправили в Крим у неволю[1]. Григорій Ромодановський примушений був відступити в напрямку на Путивль[2]. Об'єднане військо також не просунулось далі. Суховій, повернувшись на Правобережну Україну, розпочав боротьбу з Дорошенком за гетьманство[3], але, посварившись із своїми спільниками татарами і зазнавши поразки від Дорошенка[4], якому допоміг Іван Сірко із своїми козаками, був примушений відступити на Січ[5].

У той час коли перед Лівобережною Україною знову гостро постала альтернатива — чи піддатись султанській Туреччині і ханському Криму, своїм давнім, заклятим ворогам, чи залишитись в складі Росії, — український народ одностайно обрав Росію, в якій жив близький йому за мовою, культурою і історичною долею народ. Розуміючи, що підданство Туреччини і Криму не зустріне підтримки у мас, козацька старшина Лівобережжя починає «дружество строити и соглашатись с Москвою»[6].

Наказний гетьман Дем'ян Многогрішний, його брат Василь Многогрішний, колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка та інші представники козацької старшини, зібравшись на раду (1668 р.) в Новгороді-Сіверському, обрали гетьманом Дем'яна Многогрішного і через архієпископа Лазаря Барановича розпочали переговори з царським урядом.

19 січня 1669 р. в Москву приїхало козацьке посольство, до складу якого входили ігумен Максаківського монастиря Іеремія Ширкевич, іеромонах Лаврентій, різничий чернігівського архієпископа іеродиякон Лука, 58 козаків, в тому числі 13 представників козацької старшини[7] (генеральний обозний Петро Забіла, генеральний осавул Матвій Гвинтівка, генеральний суддя Іван Домонтович, 6 сотників, 2 отамани та ін.). Представниками від міщан і посполитих були 2 війти, один з Ніжина, а другий з Мени, і ніжинський бурмистер[8]. У своїй чолобитній козацьке посольство домагалось: «...ныне бы ц. в. в малороссийских городах воеводам и ратным людем быти не указал, понеже от них многия ссоры и досадительства бывали, того для и война зачалась; а которые доходы довелось взять на него в. г. в казну, и те зборы положить на гетмана,

---

[1] «Летопись Величка», т. II, стор. 168; «Летопись Грабянки», стор. 199.
[2] «Летопись Грабянки», стор. 199.
[3] «Летопись Величка», т. II, стор. 169.
[4] АЮ и ЗР, т. VIII, № 2, стор. 6—7.
[5] Там же, № 10, стор. 34; № 18, стор. 60; № 22, стор. 113.
[6] «Летопись Грабянки», стор. 199.
[7] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 517.
[8] АЮ и ЗР, т. VIII, № 9, стор. 20.

а гетман к тому приставит верных людей; а учинить бы те зборы, как Украина в первое достояние придет» [1].

Царський уряд, зважаючи на невдоволення українського населення свавіллям воєвод, пішов на деякі поступки. Проте за «Глухівськими статтями», схваленими в березні 1669 р., воєводи на Лівобережній Україні все ж залишались, хоча число їх зменшилось в порівнянні з «Московськими статтями» 1665 р.[2] На Глухівській раді особлива увага була приділена питанню про долю Києва, що дуже хвилювало український народ. Було оголошено, що Київ через невиконання поляками деяких пунктів Андрусовського договору не буде їм повернений в строк і що для остаточного вирішення цього питання збереться з'їзд великих повноважних послів, на якому також будуть представники і від України [3]. За 22-им пунктом «Глухівських статей» для боротьби проти повстань козацька старшина домоглась утворення найманого війська в складі тисячі чоловік під командуванням особливого компанійського полковника [4].

Обрання гетьманом Дем'яна Многогрішного і прийняття «Глухівських статей» завдало удару всім попереднім планам Дорошенка і козацької старшини Правобережжя і прискорило визнання ними протекторату турецького султана [5]. Підданство Дорошенка Туреччині було оформлено на раді, яка відбулась біля м. Корсуня [6] на р. Росаві і тривала десять днів (до 14 березня 1669 р.). Але ця угода викликала велике обурення козацтва, селянства і частини козацької старшини Правобережної України, що яскраво відбито, наприклад, у листі уманського полковника М. Ханенка до Дем'яна Многогрішного і переяславського полковника Дмитрашки Райчі. В цьому листі Ханенко обвинувачував Дорошенка, який, «виправляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны, как и тое стороны полковников, подписав руку турскому султану, добиваючись панства в подданство, так как волохи и мутьяни живут, Украину поддал...». Закінчив він свій лист закликом: «За волность стояти, оплаканные отчизны, сколко помощи бог даст» [7].

Запорожці, які допускали тільки тимчасові угоди з турками і татарами, союз Дорошенка з турками трактували як зраду України [8]. Весною 1669 р. вони на чолі з Суховієм і

---

[1] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 217.
[2] Там же, стор. 218; «Летопись Грабянки», стор. 200.
[3] «Источники малороссийской истории», ч. I, стор. 220.
[4] Там же, стор. 22, 226.
[5] «Летопись Самовидца», стор. 103.
[6] АЮ и ЗР, т. VIII, № 34, стор. 137; № 35, стор. 138, 20, 145.
[7] АЮ и ЗР, т. IX, стор. 9, 44.
[8] Там же, № 9, стор. 44—46.

Сірком [1] знову наступають на Правобережжя. В травні київському воєводі князю Григорію Козловському доносили, що запорожці з 20 тис. кримських татар стоять в 20 верстах від Чигирина на р. Цибульнику і чекають кримського хана, щоб чинити «промисл» над Дорошенком, а літом збираються йти на Київ і на міста Лівобережної України [2]. В липні 1669 р. розпочались бої під Чигирином [3]. Для Дорошенка настав критичний момент. На бік Суховія перейшли полки Корсунський, Уманський, Білоцерківський, Паволоцький, Брацлавський і Могилівський [4]. Дорошенкові довелось відступити до Канева і біля с. Коночи витримувати облогу татар і козаків. Чауш від імені турецького падишаха наказав кримським салтанам зняти облогу. Татари після певних вагань облогу зняли і подались до Криму, а Суховій, здавши гетьманство уманському полковнику Михайлу Ханенку [5], повернувся на Запорожжя збирати нові сили.

Восени 1669 р. Ханенко, Суховій і Юрій Хмельницький з запорожцями і кримськими татарами розпочали війну проти Дорошенка. Під Стебловим відбувся запеклий бій, в результаті якого Дорошенко з своїми спільниками (татарами білгородської орди) переміг і примусив Ханенка і Суховія з запорожцями відступити [6]. В цей час татари білгородської орди захопили в полон Юрія Хмельницького і відправили його в неволю в Царград [7].

Дорошенко, розташувавши на постій білгородську орду на Правобережжі, оголосив похід на лівий берег Дніпра, щоб допомогти Миргородському і Полтавському полкам, які не визнавали гетьманом Д. Многогрішного. Дорошенко ще раніше надіслав їм на допомогу загін кінноти, що налічував понад тисячу воїнів, на чолі з полковником Іваном Канівцем і Носом [8]. Окремі загони піхоти були ним надіслані в міста Лохвицю, Лубни і Ромни [9]. Восени 1669 р. він зібрав нові сили під керівництвом наказного гетьмана Корицького. З останнім були відряджені на Лівобережжя брат Дорошенка Андрій і подільський полковник Остап Гоголь [10].

Наступ загонів Дорошенка на Лівобережну Україну викликав тут велику тривогу, яка посилилась тим, що в перших боях військо Д. Многогрішного зазнало поразки. Зібравши віддані йому Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький і

---

[1] Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. II, стор. 411.
[2] АЮ и ЗР, т. VIII, № 65 стор. 208.
[3] Там же, № 107, стор. 268; № 110, стор. 270.
[4] «Летопись Самовидца», стор. 105; АЮ и ЗР, т. VIII, № 105, стор. 263.
[5] АЮ и ЗР, т. VIII, № 105, стор. 263; т. IX, № 13, стор. 63.
[6] «Летопись Самовидца», стор. 107; Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. 6, т. XV, стор. 156.
[7] «Летопись Самовидца», стор. 107; АЮ и ЗР, т. IX, № 39, стор. 155.
[8] АЮ и ЗР, т. IX, № 6, стор. 32; т. VIII, № 110, стор. 271.
[9] АЮ и ЗР, т. VIII, № 110, стор. 271.
[10] Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. 6, т. XV, стор. 157.

Стародубський полки, а також найманий полк під начальством Мурашки[1], Многогрішний перейшов у контрнаступ і захопив містечка Чернухи, Куренськ, Городище і місто Ромни[2]. Проте просуватись далі Многогрішний не міг, бо велика нестача військових і харчових припасів примусила його розпустити військо.

Становище Многогрішного й надалі залишалось складним, бо в Лубенському і Переяславському полках більша частина містечок, в тому числі і сотенні міста Пирятин і Золотоноша, підтримували Дорошенка[3]. Не підкорялись Многогрішному також Полтавський полк і частина Миргородського. Вони схилялись то на бік Дорошенка, то Суховія, які продовжували вести міжусобну війну[4]. Крім того, ширились тривожні чутки, що незабаром Дорошенко з великою силою білгородських татар, молдаван і волохів знову піде війною на лівий берег Дніпра[5]. Багато разів звертався Многогрішний до царя за допомогою. В листі до Лазаря Барановича він скаржився: «Писал я до е. п. в. коликократне, чтоб или, для чего и по се время, неведомо за чем, ни посланцев моих и ни ответу себе на то никакого не имам. Так и е. ц. п. в. к боярину и воеводе наместнику белгородскому, ко князю Григорью Григорьевичу Ромодановскому стародубскому, и к столнику к Петру Дмитриевичу Скуратову писал есмь. И уже бумаги не стает, и посланцев частых посылая скучен есмь»[6]. Але царський уряд не поспішав допомогти Многогрішному і вимагав підрахувати втрати, завдані лівобережним містам нападами Дорошенка. На посольському з'їзді, який відбувся у вересні 1669 р., польські комісари на виконання Андрусовської угоди вимагали негайно повернути Польщі Київ. У відповідь на цю вимогу Ордин-Нащокін зажадав, щоб польський король раніше повернув Росії ті міста Лівобережної України, які всупереч Андрусовській угоді були захоплені гетьманом Дорошенком. Ордин-Нащокін повернення Києва Польщі поставив у залежність від звільнення Дорошенком Лубенського, Миргородського і Полтавського полків і вимагав, щоб польський уряд відшкодував всі ті збитки, що їх завдав Дорошенко Лівобережній Україні своїми нападами[7].

Зміст переговорів між представниками Польщі і Росії та позиція, зайнята Ордин-Нащокіним, стали відомі широким колам тільки через деякий час після закінчення посольського з'їзду. Чутки про переговори дуже хвилювали населення

---

[1] АЮ и ЗР, т. IX, № 18, стор. 69.
[2] Там же, № 17, стор. 72; № 18, стор. 75—76; № 20, стор. 81; № 28, стор. 124.
[3] Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. 6, т. XV, стор. 157.
[4] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 626.
[5] АЮ и ЗР, т. IX, № 15, стор. 69.
[6] АЮ и ЗР, т. XI, № 17, стор. 72.
[7] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 647.

України. Особливу настороженість викликало те, що всупереч «Глухівським статтям» в посольську комісію не були запрошені представники від козацтва.

Щоб примусити Польщу зняти свої вимоги про повернення їй Києва і розстроїти союз Дорошенка з Туреччиною, Ордин-Нащокін на засіданні посольської комісії 25 вересня 1669 р. в Андрусові [1] запропонував польським комісарам звернутись до всього населення Правобережної України, в тому числі до духовенства, з відозвою вирядити своїх виборних, які могли б вказати посольському з'їзду заходи для заспокоєння України. Ордин-Нащокін, досвідчений дипломат, який пильно стежив за подіями на Україні і в Польщі, заздалегідь знав, що виборні представники від Правобережної України, особливо духовенство, вирішення питання про заспокоєння України і про відрив Дорошенка від Туреччини поставлять у прямий зв'язок з відмовленням Польщі не тільки від Києва, а й від всієї Правобережної України. Таким чином Україна зможе возз'єднатися під владою російського царя [2], тим більше, що й Дорошенко в багатьох листах писав про це [3]. Ордин-Нащокін вважав, що тільки вимоги виборних примусять польський уряд зняти свої претензії відносно Києва і відіб'ють охоту домагатись укладення вічного миру на умовах повернення всіх українських земель Польщі [4].

Щоб відвести від Польщі удар і викликати заворушення на Лівобережній Україні, польські комісари вдалися до провокації. Одночасно з відозвою про вибори депутатів на посольський з'їзд, яка була складена і підписана комісарами обох держав, польські комісари від себе звернулись до Дорошенка з листом, в якому повідомляли, що польський король «всем козакам, по обе стороны Днепра будучим, чистым истинным христианским сердцем все вины й преступления прощает, не желая и не требуя никакого отмщения» [5], і дозволяє вирядити послів на з'їзд, обіцяючи милостиво прийняти їх чолобиття [6]. За допомогою цього листа робилися спроби створити враження, ніби царський уряд погоджувався віддати Україну Польщі. В такому ж дусі, якщо не прямо, то посередньо, висловлювався шляхтич Фадей Крижевський, якому комісари доручили розповсюджувати відозви про вибори депутатів на посольський з'їзд [7].

У своїх повідомленнях в Москву архієпископ Лазар Бара-

---

[1] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 648.
[2] Там же.
[3] АЮ и ЗР, т. IX, № 41, стор. 166.
[4] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 648—649.
[5] АЮ и ЗР, т. IX, № 22, стор. 93.
[6] Там же.
[7] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 649—650.

нович писав, що лист польських комісарів призвів на Україні до такого «трусу», який можна порівняти з заворушеннями в часи Брюховецького [1]. Польські дипломати, пропонуючи Дорошенкові від імені польського короля вирядити виборних від козацтва на сейм, ставили собі за мету вбити клин в небезпечний для них союз Дорошенка з Туреччиною і кримськими татарами. З свого боку, Дорошенко, йдучи на переговори з Польщею, хотів скористатись суперечностями між Росією і Польщею і домогтись від останньої якнайбільших поступок для Правобережної України. На сейм від Дорошенка були відряджені генеральні осавули Петрановський і Тарасенко з проектом угоди [2], яка могла б задовольнити козацьку старшину Правобережної України.

Для остаточного вирішення всіх спірних питань між козацтвом і польським урядом на весну 1670 р. була призначена Острозька комісія, на яку Дорошенкові було запропоновано вирядити своїх уповноважених. Депутатами від Дорошенка на цю комісію були послані генеральний писар Вуяхевич і колишній генеральний суддя Гапонович. Вони привезли з собою наказ, що визначав умови, на яких козацька старшина на чолі з Дорошенком погоджувалася залишитись у підданстві Польщі [3]. Пункти цього наказу до певної міри відновлювали «Гадяцькі статті» 1658 р. [4] В першому з них ставилось питання про скасування унії та передачу всіх церков і монастирів, якими володіли уніати, православним. Другий пункт вимагав зрівняння в правах Київської колегії з Краківською академією, заборони в Києві засновувати єзуїтські школи і дозволу вільно відкривати руські школи і друкарні. Третій пункт вимагав загальної амністії всім учасникам колишніх заворушень проти Польщі. У дальших пунктах висувалась вимога про дозвіл козакам у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах користуватись правом власності на будинки, хутори, млини, поля та всякі угіддя, а також держати шинки, займатися винокурінням, варити пиво і мед. Ставилось питання про відмежування України в складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств від Польщі і про розташування на цій території Торговицького, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Подільського, Паволоцького і Київського полків. Кожний з цих полків мав одержати певну кількість землі у постійне володіння. За цими ж пунктами у згаданих вище воєводствах заборонялось сенаторам, старостам і шляхті в'їжджати в свої маєтки, а також посилати довірених осіб для управління ними і дозволялось тільки

---

[1] В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 651.
[2] Статті, запропоновані гетьманом Петром Дорошенком на з'їзді з польськими комісарами в Острозі, АЮ и ЗР, т. IX, стор. 196—208.
[3] Там же.
[4] Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. 6, т. XV, стор. 164.

раз на рік виряджати уповноважених для збору чиншів, розмір яких встановлювався за загальною згодою. Статті, запропоновані комісії, передбачали звільнення козацького майна (будинки, хутори, землі) від поборів і податків. Вони встановлювали підлеглість козаків тільки гетьману і тим урядовим особам, яких він призначить. Передбачалось, що війська коронні і литовські не стоятимуть на Україні; під час війни король посилатиме на допомогу таку кількість війська, яку зажадає гетьман, причому це військо обов'язково мусить перебувати під начальством гетьмана, а після закінчення війни зразу ж залишити межі України. На утримання гетьмана мали йти прибутки із староства Чигиринського, військової гармати — із старостів Лисянського, Корсунського і Богуславського, козацької старшини — з інших староств. Передбачалось, що козацьке військо, кінне і піше, одержуватиме провіант і одежу з маєтків короля і духовенства, розташованих у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. Польський гарнізон з Білої Церкви мав бути виведений, а якщо Росія поверне Київ Польщі, то і в Києві будуть поставлені козацькі війська. В інтересах українського духовенства передбачалось, що за соборами, церквами і монастирями підтверджувалися давні права і привілеї: митрополита обиратиме православне духовенство, козаки та інші стани українського населення, а король тільки стверджуватиме вибори.

Першим спірним питанням, яке виникло на Острозькій комісії між представниками від козацтва і коронним гетьманом Яном Собеським, було питання про аманатів (заложників). Депутати від козацтва вимагали, щоб їхня безпека гарантувалась знатними аманатами. Поляки не погоджувались на цю вимогу, вважаючи, що вона підриває престиж Речі Посполитої.

З ходу переговорів видно, що Дорошенко свідомо затягував їх, ніби чогось вичікуючи. Позиція Дорошенка стає зрозумілою, коли нагадати, що в цей час розгорталася селянська війна під проводом Степана Разіна. Маючи матеріали про зв'язки Степана Разіна з Дорошенком в період 1667 р., можна вважати цілком ймовірним, що ці зв'язки не порвались, а, навпаки, зміцніли з літа 1669 р., коли Степан Разін повернувся з перського походу на Дон. Ці зв'язки здійснювалися, очевидно, через Запорожжя, яке мало давні спільні інтереси з Доном, причому доведено, що значна кількість запорозьких козаків брала участь в поході в Персію і на Волгу.

В цьому плані стають зрозумілими зв'язки між Дорошенком і Сірком протягом 1670 р., що дуже тривожило лівобережного гетьмана Д. Многогрішного, який звертав увагу царя на те, що в таборі Дорошенка перебуває Сірко[1]. Д. Много-

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 412.

грішного тривожила також і переписка між воєводою Ромодановським і Сірком [1]. Можна думати, що ця переписка велася з метою впливу на Дорошенка за допомогою Івана Сірка, який, відбиваючи інтереси широких кіл Запорожжя і Правобережної України, відстоював возз'єднання Правобережжя з Росією і союз Запорожжя з нею.

В цей же час старшинська група Дорошенка, розуміючи, що союз з турками не знайде підтримки не тільки у народних мас, але й навіть у значної частини козацької старшини, теж хотіла домогтись возз'єднання України в складі Росії, але на умовах ширшої політичної автономії, ніж це мало місце після смерті Богдана Хмельницького. Щоб примусити царський уряд піти на ряд поступок в питанні розширення автономії України, уряд Дорошенка, не розриваючи союзу з Туреччиною, одночасно вів переговори з Польщею і збирався виступити проти Росії спільно з козаками Дону, очолюваними Степаном Разіним.

Особливо пожвавилися зв'язки між Дорошенком і Степаном Разіним весною 1670 р. і напередодні виступу останнього на Волгу. Багато агентів і вивідачів пробиралось через південні полки Лівобережжя, поширюючи чутки про повстання, доставляючи листи від Степана Разіна до Дорошенка і від Дорошенка до Степана Разіна [2]. Є досить докладні відомості про одного з вивідачів — кременчуцького сотника Михайла Карачевського. Близько року він був таємним агентом Разіна і Дорошенка. Тільки восени 1670 р. Карачевського затримали, і його особою зайнялася гетьманська адміністрація. «И нынешнею осенью, — розповідав гетьман Дем'ян Многогрішний царському послу стряпчому Кузьмі Бухвостову, — тот лазутчик Мишка Крачевский объявился в Кременчюке. И с Кременчюка того Мишку к миргородскому полковнику, а полковник прислал к нему гетману, и он гетман того лазутчика велел распросить. И тот лазутчик Мишка в распросе сказал: был де он на воровстве с Стенькою Разиным и от него, Стеньки, посылан с листами к Дорошенку и от Дорошенка ж послан к вору ж, к Стеньке Разину с листами ж. И он Мишка, пришед в Кременчюк, те Дорошенковы листы отдал жене своей. И он, гетман Дем'ян Игнатовичь, посылал в Кременчюк; а велел те Дорошенковы листы у Мишкины жены взять; и того лазутчика Мишкина жена сказала, что те Дорошенковы листы бросила она в Днепр-реку. И он, гетман, велел того лазутчика пытать; и с пытки он, Мишка, говорил, что те листы положены у него в горшке и закопаны в земле. И тех листов он гетман искать послал и где он, Мишка, указывал, тех листов не

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 425—426.
[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 412, 424, 426—427, 431; кн. 10, арк. 116, 118—119, 413.

сыскали. И он, гетман, велел его, Мишку, пытать вдругорядь и жечь огнем. И тот Мишка говорил, что он на себя лгал, и после той пытки умер вскоре» [1].

Щоб надалі не допустити розвідників Дорошенка на Лівобережжя, Многогрішний вжив надзвичайних заходів для посилення гарнізонів прикордонних міст. У зв'язку з цим він просив царя надіслати в Кременчук 500 російських стрільців, крім трьохсотенного кінного козацького гарнізону [2], який там стояв.

Є дані і про іншого вивідача, Давида Перехреста, який передавав листи від Дорошенка Степану Разіну на Дон через полтавського полковника Гаркушу і козелецького купця Романа. На допиті під тортурами Давид Перехрест розповів, що два листи він встиг передати полковнику Гаркуші, три заховані в хаті [3]. Незважаючи на всі домагання гетьмана Д. Многогрішного, розшукати листи так і не вдалося. Але в матеріалах допиту розкривається зміст цих листів, в яких Дорошенко закликав Степана Разіна весною вирушити разом з ним в похід «под Заднеприем» (на Лівобережжя) і обіцяв не жалкувати хліба і солі [4]. За планами Дорошенка, разінські загони мали йти через Слобожанщину [5] до р. Орелі і там зустрітися з його військами.

Широким масам селянства і козацтва ці плани Дорошенка не були відомі, в той час як про його зв'язки з Туреччиною і татарами знали всі. У цей період Україна, особливо Правобережна, переживала тяжкі часи. Польське панство відновлювало порядки, скасовані визвольною війною 1648—1654 рр. Турки і татари руйнували міста і села, перетворюючи квітучу країну в пустелю. Українські пануючі класи Правобережжя посилювали експлуатацію народних мас. Гетьман запорозький Михайло Ханенко і його старшинська група, посварившись з кримськими татарами, почали переговори з польською шляхтою і пішли на ряд значних поступок, оформлених у вересні 1670 р. на Острозькій комісії. Козацька старшина Запорожжя на чолі з Ханенком так само, як і Дорошенко, намагалась використати у своїх інтересах селянське повстання під проводом Степана Разіна. Про зв'язки Ханенка з Степа-

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 232—233; статейний список стряпчого Кузьми Бухвостова та Омеляна Шестакова надруковано в кн: К. І. Стецюк, Вплив повстання Степана Разіна на Україну, додаток № 9.

[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 412—413, 427—428.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 260; про Давида Перехреста див. також кн. 10, арк. 115—116, 118, 121—122, 213—215, 227; кн. 9, арк. 219.

[4] Матеріали допиту Давида Перехреста у Батурині, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 259; надруковано в кн.: К. І. Стецюк, Вплив повстання Степана Разіна на Україну, додаток № 10.

[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 10, арк. 115—117.

ном Разіним розповідали в Малоросійському приказі ічнянський протопоп Семен Адамович і чернігівський сотник Василь Семенович: «Да Ханенко ж де посылал к Стеньке Разину, чтоб был с ним в совете и соединяясь с ним шел воевать хана крымского. А что проти того к нему Стеньке приказывал или писал, того не ведает»[1]. Под'ячий Михайло Савін, посланий на Україну «для дел великого государя», у вересні 1670 р. повідомляв царя: «Да из запорог де писали казаки к Стеньке Разину, что будто он гетман (Д. Многогрішний. — *К. С.*) у в. г. не в подданстве, чтоб де Стенька шел на в. г. на низовые городы безопасно, а от него бы от гетмана не опасался, что в. г. с ратными людьми над ним Стенькою промысел чинить не будет»[2].

Насправді ж гетьман Многогрішний і більшість козацької старшини Лівобережної України займали ворожу позицію щодо Степана Разіна. Вони розуміли, що Дорошенко, домагаючись стати гетьманом всієї України, хоче використати повстанців для здійснення своїх планів. Уже одно це спонукало їх боятись і ненавидіти Степана Разіна. Але головним було те, що їх лякав антифеодальний характер повстання, яке у вересні 1670 р. охопило Слобожанщину, а відгуки його відчувались по всій Україні.

Скрізь по Україні снували посланці Степана Разіна, які підтримували зв'язки з Дорошенком, Запорожжям і Слобідською Україною. Царські посли доповідали гетьману Дем'яну Многогрішному, що царю стало відомо про перебування в Полтаві понад 200 разінців[3], серед яких були донці, «черкаси» та московські люди. Це була козацька «станиця», послана Разіним на Україну до запорозького козацтва, щоб укласти з ним союз. Разінці брали участь у козацькій раді в Полтаві і були гостинно розміщені по селах Полтавського полку. Про посланців від Степана Разіна на Україну говорив і Семен Адамович у Малоросійському приказі: «Да ведомо де гетману Дем'яну Игнатовичу учинилось, что Стенькина Полку Разина 2 человека казаков едут малороссийскими городами в Киев молитца и гетман де послал, где съедут, чтоб их взять и велел привесть к себе»[4]. За деякими даними, разінці, які з'явилися в Седневі і Конотопі, теж розповсюджували зазивні листи Степана Разіна[5].

Гетьман Д. Многогрішний без всякого вагання і затримки у відповідь на вимогу царського уряду вирядив 11 вересня 1670 р. на Слобідську Україну тисячу добірних козаків на

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 5, арк. 694.
[2] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 70—71; АЮ и ЗР, т. IX, № 63, стор. 262.
[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 13, арк. 264—265, 265—267.
[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 5, арк. 693—694.
[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 210, 376—377.

чолі з генеральним осавулом Матвієм Гвинтівкою [1], а всім своїм полкам наказав бути готовими до виступу [2]. На допомогу бєлгородському воєводі Ромодановському прибув і брат гетьмана Василь Многогрішний з військом, який разом з генеральним осавулом Матвієм Гвинтівкою та сумським полковником Гарасимом Кондратьєвим придушував козацько-селянське повстання на Слобідській Україні [3]. У своїх листах до царя і до воєводи Ромодановського гетьман Многогрішний від імені керівних кіл України давав присягу «кровь проливать и головы полагати на великих воинских местех» [4].

Незабаром Д. Многогрішний виконав цю присягу, пройшовши із своїми полками від Батурина аж до Гадяча. В листі до царя він писав, що робив це «токмо для усмирения тое ж сваволи дабы больше не распространялась. И как там вскоре сближилися есмь тотчас везде по городам малороссийским в вотчине в. ц. в. смирно стало» [5]. Але «смирно» тривало недовго, варто було гетьману Многогрішному на кілька місяців захворіти, як в Батурині і Борзні почалося «смятенье великое» [6]. «Шатость и непослушание» поширилися також в Полтавському, Ніжинському, Гадяцькому і Миргородському полках [7]. Причиною заворушень народних мас було не тільки внутрішнє становище країни, але й складна міжнародна обстановка, зокрема загострення відносин між Польщею і Туреччиною, Польщею і Росією. Лівобережна козацька старшина, боячись, щоб цим не скористався Дорошенко, розвідники якого діяли по всьому Лівобережжю і навіть в Батурині [8], вжила надзвичайних заходів. У кінці 1670 — на початку 1671 рр. в Батурині було скликано старшинську раду. На цій раді в зв'язку з тяжкою хворобою Дем'яна Многогрішного було обрано наказним гетьманом його брата Василя Многогрішного. Учасники старшинської ради урочисто поклялися боротися не на життя, а на смерть проти повстанців, не зупиняючись навіть перед зруйнуванням сіл і міст, охоплених повстанням [9]. У цій боротьбі великі надії покладав гетьманський уряд на допомогу росій-

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 36, 54, 73, 205, 206—207, 218, 423; кн. 10, арк. 70; АЮ и ЗР, т. IX, № 68, стор. 279, № 65, стор. 269.

[2] АЮ и ЗР, т. IX, № 68, стор. 279; № 62, стор. 269.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 119, 208, 213, 390, 396, 406, 416—418, 423; кн. 10, арк. 114.

[4] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 209, 376.

[5] Там же, арк. 407—411, 438, 423—424.

[6] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 10, арк. 103—105, 107.

[7] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 241.

[8] Лист ніжинського протопопа Семена Адамовича до царя, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 10, арк. 106, 108—109.

[9] Відписка батуринського стрілецького голови Михайла Колупаєва про старшинську раду в Батурині, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 319—323; статейний список Кузьми Бухвостова, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 234, 239; відписка ніжинського воєводи, ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 10, арк. 82—84.

ських стрільців, які були надіслані за проханням гетьмана «ради оберегательства» його здоров'я і «шатости непостоянных людей» [1]. В розмовах з царськими послами гетьман Многогрішний підкреслював, що на Україні його не особливо люблять, насамперед тому, що він був вірним слугою царського уряду [2].

Петро Дорошенко, остаточно вирішивши питання про спільний похід з Степаном Разіним на Лівобережну Україну, надіслав на Дон делегацію козаків з листом. Подробиці про це розповідав царю воєвода Пасинков: «...а как де, государь, он (Степан Разін. — *К. С.*) пошел на Волгу из городка Чира, и тому де четвертая неделя; и после де ево, государь, Стеньки прислоны на Дон в войска листы... а пишут де Дорошенко и Серик к Стеньке, где б де им Стенькою ратным на срок, в котором урочищи сойтитца вместе; и с теми де, государь, листами послан к нему Стеньки из войска донской казак Фрол Минаев, а велено де ему Фролу гнать до нево, чтоб он Стенька поворотился назад» [3].

Є підстави думати, що обговорення в Царицині на козацькому кругу в липні 1670 р. питання, яким шляхом просуватись до центра Росії, випливало із зв'язків Степана Разіна з Дорошенком та їх плану про спільний напад на «Заднеприе». Проте нестача транспортних засобів і харчів примусила Степана Разіна основну частину війська направити на Волгу, а на Дон і Слобідську Україну вирушили, головним чином, кінні загони під керівництвом Фрола Разіна, Якова Гаврилова, Фрола Мінаєва, Федора Шадри та ін.

Розмах повстання на Поволжі і Слобідській Україні, головною силою якого були пригноблені маси населення, суперечив планам і намірам Дорошенка використати боротьбу селянства для зміцнення своєї влади. Він тільки хотів налякати царський уряд можливістю спільної боротьби з Разіним. Соціальні вимоги козацької голоти і козацької старшини були діаметрально протилежними. Козацькій старшині на чолі з гетьманом Дорошенком було не по дорозі з керівником великого селянського повстання. Недовір'я до С. Разіна з боку Дорошенка відчувалося на кожному кроці. Характерно, що в листуванні [4] Дорошенка з Разіним часто фігурував вираз «не измени мне».

Козацька старшина Правобережжя не хотіла зв'язувати собі руки якимись рішучими спільними акціями з Степаном Разіним і намагалась зберегти для себе деяку можливість

---

[1] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 411.

[2] Там же, арк. 71.

[3] А. Попов, Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, стор. 194.

[4] На жаль, це листування до наших часів не збереглося, про його зміст довідуємося з матеріалів допиту вивідачів, через яких воно здійснювалось.

відновлення переговорів з царським урядом. Це особливо виявилось після Острозької комісії, коли становище Дорошенка стало критичним. У цей час проти нього виступили запорожці на чолі з Ханенком і Сірком. Турки не подавали йому дійової допомоги. Поразка Степана Разіна під Сімбірськом і придушення повстання на Слобідській Україні привели до зміцнення позицій царського уряду.

У той час, коли Степан Разін на Дону в м. Кагальнику лікувався від ран і збирав сили для нового походу, козацька старшина Правобережжя в особі Дорошенка, його брата Григорія і митрополита Тукальського, відвернувшись від керівника повсталих мас, активізувала переговори з царем про підданство Правобережної України. Митрополит Тукальський, виряджаючи в Москву грецького архієпископа Манасію, говорив: «Естьли де ц. в. изволит их под свою государскую высокую руку принять, и о том они учнут ожидать відомости с ним же архіепископом, или нарочного гонца. И как де они увидят к себе в том от ц. в. обнадеживаніе, и он де Тукальской и сам к Москве тотчас поедет» [1]. А Дорошенко навіть обіцяв «Стеньку Разіна к е. ц. в. по прежнему в подданство наговорит и привратит» [2].

З цього часу Дорошенко різко змінив своє ставлення до повстанців. Цікаві дані наводить перекладач Христофоров, який був присутній на козацькій раді, що відбувалась в Корсуні весною 1671 р.: «Да на той же де раде чли Стенки Разина писмо, в котором пишет он вор о помочи. И тот де лист Дорошенко прочетчи изодрал» [3]. Це був останній лист Степана Разіна до Дорошенка.

У цей час на Дону розгорнулись події, які закінчились трагічно для козацької голоти та її керівника Степана Разіна. З появою Степана Разіна в Кагальнику (після поразки під Сімбірськом) на Дону загострилася класова боротьба. Козацька старшина, одверто перейшовши на бік царського уряду, зимою 1670 р. убила в Черкаську одного з видатних отаманів Разіна—Якова Гаврилова [4]. Через деякий час козацька старшина, скориставшись тим, що Степан Разін відправився з частиною козаків в Царицин домовлятись з астраханськими татарами і калмиками про спільний похід на Слобідську Україну [5], напала з загоном війська на Кагальник і завдала повстанцям поразки. Під час цих боїв загинув

---

[1] АЮ и ЗР, т. IX, № 93, стор. 393.

[2] Там же, стор. 392.

[3] Повністю документ «Звідомлення Костянтина Христофорова 1670—1671 рр.» надруковано в статті: М. Н. Петровський, Матеріали до історії м. Ніжина, «Записки Ніжинського інституту соціального виховання», т. XII, 1932, стор. 79—91.

[4] ЦЛАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 439.

[5] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 433—434, 449, 440; ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 160.

названий брат Степана Разіна, організатор походів на Слобідську Україну Лесько Черкашенін [1]. Сім'ї Степана Разіна та його брата Фрола були захоплені в полон.

З великими труднощами повернувся Степан Разін з Царицина на Дон, де весною 1671 р. мали зібратися його головні сили.

Для розгрому повстання на Дону на допомогу козацькій старшині цар наказав виступити з Курська стольнику Косагову з тисячею рейтарів і такою ж кількістю драгунів [2]. Але ще до приходу Косагова 14 квітня 1671 р. козацька старшина, обложивши Кагальник, спалила його, захопила в полон і видала царському уряду Степана Разіна та його брата Фрола [3]. Після жахливих катувань царський суд виніс Степану Разіну вирок «казнить злою смертью, четвертовать», а його брату Фролу «голову отсечь» [4].

6 червня 1671 р. в Москві на Болотній площі вирок було виконано. Так ще один з визначних «представників бунтівливого селянства» загинув в боротьбі за свободу [5].

В 1671 р. селянська війна під проводом Степана Разіна, що сколихнула всю феодально-кріпосницьку Росію і мала великий вплив на Україну, була розгромлена. Проти пригноблених мас Росії і України єдиним фронтом виступили російські і українські феодали. Селянське повстання 1667—1671 рр. зазнало поразки тому, що селянству в силу його соціального становища в тих умовах були властиві стихійність, неорганізованість і роз'єднаність. У XVII ст. в Росії і на Україні, що входила до її складу, буржуазні відносини лише зароджувалися, ще не була порушена в своїй основі відповідність виробничих відносин характеру продуктивних сил феодального суспільства. В цих умовах боротьба селянства об'єктивно не могла привести до заміни одного суспільного ладу іншим.

Остаточну перемогу, тобто повне звільнення від усякої експлуатації, селянство могло здобути лише під керівництвом робітничого класу.

---

[1] ЦДАДА, ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 19, 23, 25, 28, 32, 105, 143, 145, 151, 406.

[2] «Дополнения к актам историческим», т. VI, стор. 64.

[3] ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, кн. 10, арк. 142—143, 145, 146; ф. Розрядний приказ, Бєлгородський стіл, стовп. 670, арк. 403, 408, 491, 606—607, 749; «Акты, собранные в библиотеках археографической экспедицией», т. IV, СПб., 1836, стор. 237; «Собрание государственных грамот и договоров», ч. IV, № 75, стор. 259.

[4] Смертный приговор Стеньке Разину и брату его Фролке. Сообщил М. Владыкин, «Чтения в Обществе истории и древностей российских», кн. I, М., 1869, стор. 14; «Сказка» объявленная Разину перед казнью, «Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1671 гг.», стор. 456.

[5] В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 291.

Але, незважаючи на це, селянські війни феодально-кріпосницької епохи мають велике історичне значення. Боротьба селянства проти гнобителів гартувала сили народу, розхитувала феодальну систему і полегшувала перемогу нових виробничих відносин.

Повстання російського селянства на чолі з Степаном Разіним, підтримане селянсько-козацькими масами України, є яскравою сторінкою в історії спільної боротьби двох братніх народів проти феодально-кріпосницького гніту.

Ця спільна боротьба українського і російського народів в період феодалізму створювала певні революційні традиції, які розвивалися та зміцнювалися і в пізніші часи. На зміну феодалізму прийшов новий, більш прогресивний суспільний лад — капіталізм. На історичну арену вийшов єдиний послідовно-революційний клас — пролетаріат, керований Комуністичною партією. З появою робітничого класу боротьба трудящих мас проти всякого гноблення піднялася на вищий ступінь і набула нових якостей. Найвеличнішим завершенням цієї боротьби була перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка визволила народи від соціального і національного гніту та вказала їм шлях до побудови комунізму.

ЗМІСТ

Вступ 3

Розділ I

Соціально-економічні відносини на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.

1. Загальна характеристика соціально-економічного розвитку Лівобережної України 44
2. Основні соціальні наслідки визвольної війни 1648—1654 років . . 67
3. Зростання феодально-кріпосницького гніту 84

Розділ II

Боротьба народних мас Лівобережної України проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки (1657—1658 роки)

1. Загострення класових суперечностей після визвольної війни 1648—1654 років. Боротьба старшинських груп за владу 115
2. Наростання незадоволення народних мас пропольською політикою шляхетсько-старшинської верхівки 136
3. Виступи народних мас проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки 154

Розділ III

Народні рухи і боротьба старшинських груп на Україні на початку 60-х років XVII ст. (1660—1663 роки)

1. Війна з шляхетською Польщею в 1660 році. Боротьба між старшинськими групами на Лівобережній Україні 187
2. Політика царського уряду на Україні. Козелецька рада 1662 року . . 202
3. Загострення класових суперечностей на Лівобережній Україні . . 217
4. Чорна рада 1663 року 227

Розділ IV

Загострення класової боротьби на Лівобережній Україні в кінці 60-х років XVII ст. Переяславське повстання 1666 року

1. Становище на Лівобережній Україні після Чорної ради 1663 року. Народні повстання 1663—1665 років на Правобережжі 244
2. «Московські статті» 1665 року і зростання незадоволення народних мас на Лівобережній Україні проти козацької старшини і царських воєвод 257
3. Переяславське повстання 1666 року як одна з ланок антифеодального руху в Росії і на Україні 260

Розділ V

Спільна боротьба народних мас Росії і України проти феодально-кріпосницького гніту

1. Соціально-економічне і політичне становище Слобідської України напередодні селянської війни під керівництвом Степана Разіна . 29
2. Селянсько-козацьке повстання 1670—1671 років на Слобідській Україні і його зв'язок з селянською війною в Росії 31
3. Значення селянської війни 1667—1671 років в Росії для розгортання політичної боротьби і повстань народних мас Лівобережної і Слобідської України 34

Екатерина Исааковна Стецюк

Народные движения на Левобережной и Слободской Украине в 50—70-х годах XVII ст.

(На украинском языке)

Редактор видавництва *В. Н. Денисова*

Технічний редактор *О. О. Кадашевич* Коректори *М. І. Сахарова, Н. А. Попо*

БФ 19181. Зам. 405. Вид. № 403. Тираж 2000. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друкарс
аркушів 22,75. Обл.-видавн. аркушів 26,23. Підписано до друку 11. XII 1959
Ціна 12 крб. 50 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаника, 11.